ARS

časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja

ARS

časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja

ARS 1-2 / '20

1-2 | '20

Vodič kroz književni svijet

MAJE HERMAN SEKULIĆ

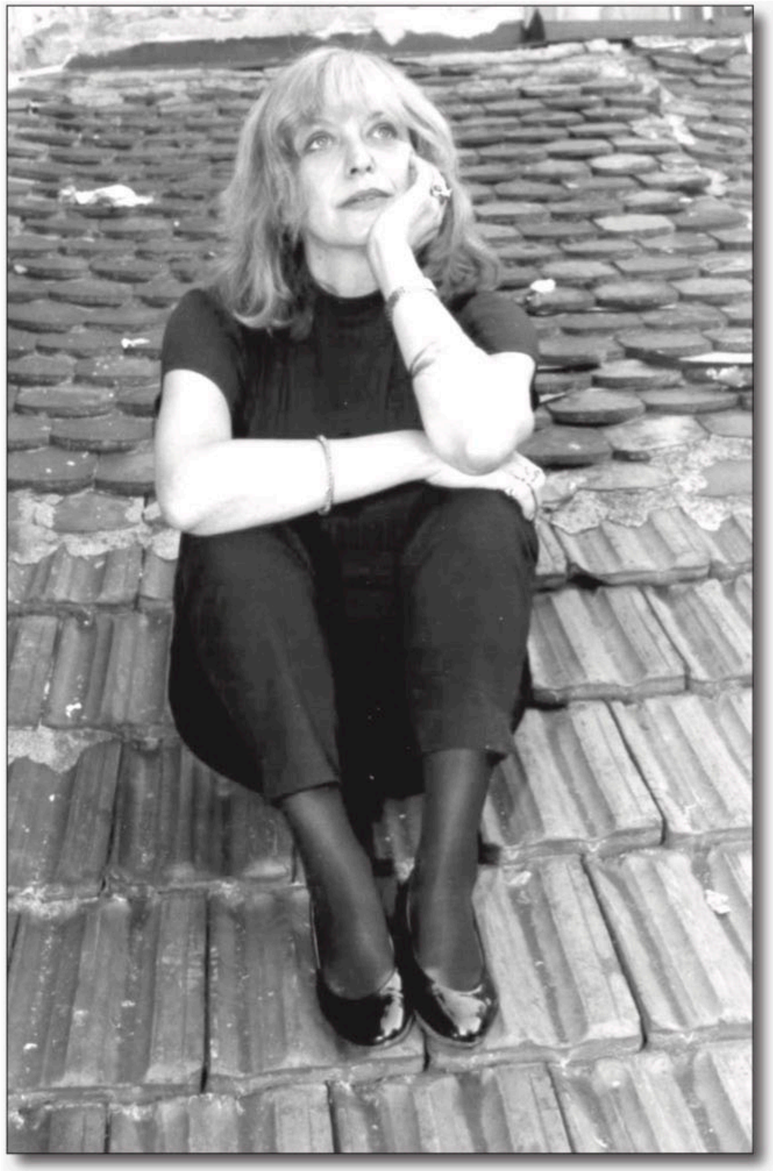

časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja

ARS

GODINA XXXVI BROJ 1-2 / 2020 / NOVA SERIJA

Redakcija: Milorad Popović, *glavni i odgovorni urednik,* Milena Pejović, Božo Koprivica, Aleksandra Nikčević-Batrićević, Andrej Nikolaidis, Ethem Mandić, Dragana Tripković, Vasko Raičević, Pavle Goranović, *zamjenik glavnog i odgovornog urednika*. *Lektor:* Novica Vujović. *Likovno-grafička oprema:* Bogdan Kršić. *Prepress:* Nađa Harović. *Sekretar redakcije:* Goran Martinović.
Izdavač: OKF d. o. o. – Cetinje i Crnogorsko društvo nezavisnih književnika – Podgorica.
Za izdavača: Milorad Popović. *Adresa:* Bajova 2/III, poštanski fah 69, 81250 Cetinje, Crna Gora. *Tel. /Faks:* 041/231-668. *E-mail*: okf@t-com. me, pavle. ars@t-com. me. Website: www. okf-cetinje. org. Godišnja pretplata 20 €. Za inostranstvo dvostruko. Pretplate slati na žiro račun OKF-a: 530-20234-33 NLB Montenegrobanka a. d. Podgorica, za ARS. Izlazi dvomjesečno. ISSN 0352-6739.

VODIČ KROZ KNJIŽEVNI SVIJET MAJE HERMAN SEKULIĆ

Vodič kroz književni svijet Maje Herman Sekulić

ars 3

Ovom prilikom želim da se zahvalim svima koji su pomogli da se izrada ovoga temata dovede do kraja. Prije svega želim da se zahvalim Maji Herman Sekulić koja mi je nesebično predala u ruke svoje književno stvaralaštvo i prepustila mi odabir odlomaka iz njenih pjesničkih, proznih i esejističkih ostvarenja. Velika pomoć došla je i od Lidije Kaluđerović iz Nacionalne biblioteke „Đurđe Crnojević“ na Cetinju, koja je predanim i preciznim radom do savršenstva dovela bibliografski pregled različitih izvora koji su iz pera Maje Herman Sekulić, kao i značajnih stvalaca koji su o njenom djelu pisali, i time predstavlja sjajnu osnovu za dalje istraživače koji će se baviti djelom Maje Herman Sekulić. Ipak, zbog samog obima temata i činjenice da za mnoge tekstove nijesmo mogli dobiti autorska prava, tek dio onoga što spada u sekundarnu literaturu o njenome radu uključeno je u ovaj temat. Neki od časopisa u kojima su tekstovi objavljeni ugašeni su, iz nekih nijesu stizali odgovori na postavljeno pitanje o dozvoli za objavljivanje teksta, što nas neminovno navodi da još jednom kažemo veliko hvala svima koji su bez suvišnih riječi dozvolili ponovno objavljivanje tekstova o književnom djelu Maje Herman Sekulić. U Bibliografiji, posljednjem dijelu ovoga temata, navedeni su potpuni podaci o tekstovima, koji su integralno ili u odlomcima objavljeni u ovome broju *Arsa*. Važno je napomenuti da su u fusnotama navedeni izvori za objavljene tekstove samo u onim slučajevima u kojima su iz redakcija časopisa, prilikom odobrenja za korištenje tekstova, na tome insistirali.

Aleksandra Nikčević-Batrićević, urednica tematskog broja

Izbor iz poezije
Iz *Kamerografije*

Njujork je arhipelag. Kao Lenjingrad. Kao Venecija. Samo ovde je svaki oblakoder – arhipelag za sebe. Svaki blok kuća – ostrvo. Arhipelag od 2028 usamljenosti. Ulice i avenije – kanali. Umesto vode – reke automobila. Odvajaju bezbrojna ostrva

i njujorški krovovi su arhipelag za sebe. Saksofoni i trube se dozivaju sa krova na krov u letnjoj noći. Njihova crna, katranisana lica ovenčana su kavezima za golubove, prvim ljubavnim tajnama, šumama drveća i hiljadama zelenih ogledala bazena, visoko među oblacima

podela prostora-vremena na oblasti »budućnosti«, »prošlosti« i onoga »negde drugde« može da bude relativna u odnosu na bilo koji izabrani događaj. Treba samo da povučemo linije svetlosti kroz svetsku tačku X. Na dijagramu prostora-vremena

i zamišljam kako ti govorim ono što odavno znaš – da što smo u udaljenijem gradu to više razumemo gradove koje smo prošli da bismo stigli ovde. Kada ti pričam o jednom gradu kažem nešto i o drugom. »Ali, zašto tom drugom nikad ne pominješ ime?« učinilo mi se da pitaš. »Možda zato što su reči kao trnje u šaci kojom pišeš i koje bi da što pre izvadiš iz sebe«, odgovaram. Nastaje pauza. Stakla na tvojim naočarima nalik na mikroskop kao da su se zamaglila. Da prekinem pauzu kažem da se sećam kako sam jednom u detinjstvu rasekla obrvu osvrćući se nazad dok sam prolazila kroz razbijeno staklo na kapiji moje kuće. Na rolšuama. Onda mi se čini da pitaš – »da li uvek ideš napred osvrćući se nazad? da li tvoja putovanja uvek vode u prošlost?« I zamišljam kako ti odgovaram – »ona uvek vode napred, a što se tiče prošlosti ona se menja svakim korakom napred«. »Prostor – vreme je, kao i jezik, samo niz koincidencija«, kažeš

»za putnika kroz vreme – prostor«, nastavljaš, »dva događaja odigravaju se na istom mestu i razlikuju u vremenu, ili se odigravaju istovremeno i razlikuju u mestu. Za takvog putnika uvek postoji analogna situacija u odnosu na svaki »prošli« događaj; za njega uvek postoji sistem u kome se određeni događaj X javlja na istom mestu gde i događaj Y«. »A šta je sa događajima negde drugde«, pitam te. »Što se tiče događaja negde drugde«, kažeš gledajući me kroz debela stakla, »oni nemaju tu osobinu, ali uvek postoji jedan posmatrač koji smatra da je događaj Z simultan sa događajem Y«. Šetamo se kroz tamu poznatim putevima

»kada ga vidim kako se šeta ulicama uvek mislim da uživa u dokolici, u potpunoj dokolici. Niko ga ne čeka i on ne želi da stigne na neki cilj ili da sretne bilo koga. Šeta se zato što ga ništa ne zaustavlja. Zamišljam da ako bi mu se na putu preprečio visoki i veliki zid ne bi se ni najmanje uznemirio. Promenio bi pravac i ako bi i na njemu naišao na neku prepreku ponovo bi ga promenio i nastavio put... Možda ne vidi dobro ali deluje kao čovek koji se kreće da bi što više video. Prolazi kroz život nadajući se da neće sresti rđave ljude. Od srca mu želim da ih nikad ne sretne«. Tako je o tebi, na jeziku kome si ga ti učio, pisao tvoj prijatelj i učenik Etore Šmic, sredovečni poslovođa kompanije koja je pravila antikorozionu boju za brodove i imala fabrike širom Evrope, od Trsta, Burana i Rige do Deptforda (London). Tek posle si otkrio da je i pisac

vrata su otvorena
kao da se bruse na mene
i kao da istovremeno izmiču
kao kada se otvore vrata na kavezu
kao kada lavicu puste da se šeta
u krugovima zoološkog vrta
zidovi ni guštere ne propuštaju
gotski prozori okovani u rešetke
crtam na zidu cvetove

»sestra Peri« sa Jamajke svira
dečje orgulje
tu ispred železničke stanice
na grlu joj o uzici obešena
velika crvena plastična jabuka
diže se i spušta pod udarima vetra
koji huji kroz kanjone stospratnica
ponekad se učini da će da poleti
na licu joj nepromenljivi osmeh
kao da ga je vetar zalepio
niko se ni ne osvrće
»Take care« & »I love New York«
silazim u podzemlje
vrata su otvorena
kao da se bruse na mene
i kao da istovremeno izmiču
vidim da je tu neko pre mene
na zidu nacrtao cvetove

entropija je mera haosa u sistemu koji nosi energiju
ili informaciju. Entropija univerzuma kao celine
teži maksimumu

ne znam da li su moja čitanja puteva grada iz mape sećanja – epifanije ili detalji, pesme ili proza, fakt ili fikcija. Da li su čitanja unapred, unazad ili iz sredine. Verovatno su jedno i drugo i nešto treće. Jer, kao i tebe, i mene zanima prelaženje granica, ne njihovo utvrđivanje. »Slika je čudna i izaziva interes i pažnju. Ali, autor mora da je prepravi i ponovo nam je pošalje na uvid. Suviše je diskurzivna, bezoblična, haotična... I na kraju knjige sve se raspada na čestice; odlomci su razbijeni u paramparčad i padaju kao ovlažene, nekorisne rakete«. Sećaš se kada si od potencijalnog izdavača, mislim da se zvao Gernet, primio ovaj izvještaj o knjizi koju si pisao, prepravljao, dopisivao nekih desetak godina. Kada smo već kod čestica, nisi ni znao da si krstio najmanju hipotetičku jedinicu haosa. Ili, reda u haosu. Mari Gel-Man, koji ju je otkrio, ispričao mi je (na moj rođendan koji pada petnaest dana posle tvog), da joj je dao ime po šaljivoj pesmici – »Tri kvarka za gospara Marka« – iz tvoje poslednje knjige. A možda si i znao. I možda je ovo što ti pričam zbirka od dvadeset četiri kvarka

Bateri Park. Nedelja popodne. Leto. Na jednoj od staza parka mlađi par igra tango argentino. Strasno – tužni ritam drugog sveta. Oboje obučeni u crno. Klize po betonu. Prate ih dvojica svirača sa klupe. Posle svake odigrane igre, oznojeni muškarac ide u krug sa šeširom. Žena se odmara na klupi. Onda se opet postavljaju u poziciju za tango. Na klupi, nekoliko koraka dalje, stariji čovek vadi stvari iz torbe. Tablu na kojoj piše: »Mađioničarska predstava NIKA – GRKA«. Predstava je spremna da počne. Čujem muziku preko zvučnika. Prilazim. Grupa od nekih desetak staraca i starica igra u krugu. Neki se jedva kreću. Neki pocupkuju. Zvučnik krči. Pored zvučnika piše – »Međunarono folklorno društvo – narodne pesme i igre iz celog sveta«. Drugi starci sede. Odmaraju se, čekaju da zaigraju. Niko u ovom neobičnom društvu nije mlađi od sedamdesetak godina

idem po južnom rubu Menhetna. Nailazim na improvizovani podijum na kome stoji mlada žena. Lice, koža na vratu i rukama pokriveni zelenom bojom. Ispod guste boje – kapi znoja. Stoji nepomično u zelenoj togi, sa zelenom zrakastom krunom na glavi i zelenom bakljom u ruci. Turisti se penju na podijum i slikaju za uspomenu. Sa živom statuom. Slobode. Pored nje šešir u kome skuplja zelene novčanice

sedim ispod Bruklinskog mosta. Volt Vitmen je pevao o ljudima koji ga prelaze. Most bruji kao čelična neman koja se bacila sa ostrva zvanog Menhetn na drugu obalu u potrazi za plenom. Zaustavljena u skoku, večno razapeta iznad Istočne reke, izbacuje iz ždrela umesto plamena – automobile

na samom vrhu jednog od velikih lukova iznad Menhetnskog mosta, napravljenog od čelika i gvožđa, naraslo je drvo. Visoko drvo, sa širokom krošnjom

u kojoj meri je ljudsko, ili bilo koje živo biće, sat?

U kojoj meri je ljudsko oko kamera?

U kojoj meri još uvek važi izreka da slika nikad ne laže

vruće letnje popodne na plaži u Montoku. Ribarski, nekada i kitolovački centar. Na samom špicu Long Ajlenda. Na toj tački me od evropskog kontinenta deli samo okean. Na rtu veliki svetionik. Iza toga samo voda. Sedim pored okeana. Posmatram plivače. Pojavljuje se čovek. Izdvaja se oštro od beskonačnog mora polunagih tela. Obučen od glave do pete. Sa skupim foto-aparatom. Neko vreme stoji kao ukopan. Očima traži pogodnu sliku. Onda se naglo pomera i približava mestu gde sedim. Dvoje dece igra se u pesku. Roditelji ih posmatraju. Čovek sa foto aparatom je kleknuo. Ispeglane nogavice u mokrom pesku. Snima. Zastaje, gleda, menja sočiva. Majka primećuje da je njegov aparat uperen na njenu decu. Prilazi čoveku. Koliko razaznajem pita ga da li snima njenu ćerku. Zbog buke plivača i udaranja talasa ne čujem šta joj kaže. Ali vidim da odmahuje glavom. Pratim njegov pogled i vidim beskonačni horizont ljudi, vode, neba i peska. Čovek sa foto-aparatom još neko vreme snima. Kada je otišao, ustajem i odlazim na mesto gde je klečao. Moja kolena u tragovima njegovih. Postavljam se u visinu njegovih očiju. Odgonetam šta je sa tog mesta snimao. Vidim samo praznu naslonjaču od plavog platna koju zapljuskuju talasi. Do nje mali suncobran sa crveno-belo-plavim prugama koso zaboden u pesak. Za njega privezan beli peškir neumorno leprša na vetru sa pučine

kamera, gore

bog gleda svoju sliku, odozgo.
Rekao je sve što je imao.
Sada samo snima.
Sasvim bešuman svemir.
Da prekinu tišinu tog nemog filma
bespolni anđeli govore
ljubavne stihove

kamera, niže

s kamerom u džepu
i satom na ruci
sletela sam na puževoj kući.
Bio je vatromet.
U neosenčenom svetlu krenule su senke.
Uvlačile se u nozdrve.
Ispod mosta
od bruja struna železnog monstruma
fino su mi pucale bubne opne
i pesak se pod nogama
osipao
živi

kamera, fokus
stajala sam na mostu u ponoć.
Govorila tiho.
Noć ovako odgovori:
»Putniče,
postani zapisivač
i revnosni šetač.
Preostaje da zemlju pišemo kao knjigu.
Da mape čitamo kao stranice.
Gradove kao epove.
I puteve, puteve kao stihove.
Inače, progutaće nas snimak tišine.
Svet je samo snimak nečijeg sna
ako ga sam ne sniš,
ali, znaj,
svako putovanje je odlomak pakla,
svaka reč bodlja u šaci«.
Dobivši ovo obaveštenje
uvukla sam se u puževu kuću
i postala nomad

Iz *Kartografije*

Porodična zbirka

Moj pradeda po majci, Danijel,
doneo mi je širinu
ravnice od oca Barnarda i majke Neti
iz Nagykanisza, po kojoj se lako kreće;
o tome mi nije rekao ni reči.
Tu su počela putovanja s te strane.
Visoka čela, oštrog oka i meke brade –
osvojen bojama, postaje kolekcionar
skupljač nošnji, medalja, znamenja,
osnivač Sokola, slavni vitez španskog dvora,
carski nabavljač, i mnogo više i manje,
menja žene, kuće, zanimanja i radnje,
i odlazi, do Melburna,
u Barselonu, Brisel, Pariz, kod Karnoa,
a posle svetske izložbe, u bankrot.
Smirio se konačno tek u Arkadi broj pet,
na Mirogoju. To je i ostala jedina tačka smirenja.
Prababa po majci, Jozefina, donela mi je, nežna,
krhka, žalosne vrbe sa obala rodnog Dunava i Vuke

i ljubičastu boju njenog čuvenog salona
iz one zgrade sa kolonadama; o tome mi nije rekla ni reči.
Zgrada je još tamo, na trgu, ali nje nema.
Agramer Zelitung piše: umrla je
od srca, premlada samo se povukla
u hladno januarsko popodne *fin de siècla*.
Govorilo se da se ubila.
Kao i njena najmlađa kći, moja baba,
dok su je vodili na streljanje, u drugo vreme.
Nema ni letnikovca na Tuškancu gde je moj deda
otkrio maslačke i krenuo na svoj put
u slikarstvo. Dao mi je svoje oči i boje
iz očeve zbirke, iz muzeja lutanja, siročadi,
ludih ljubavnika, engleskih travnjaka,
a da mi o tome, ni kroz staklena vrata,
nije rekao ni reči.

(1990.)

BOSA – NOVA

Za M.
Vinicìus de Moraes

Moj se dnevnik naglo prekida
kada je, sećaš se, pala ona kiša
nad Ipanemom
a u očima smo još nosili iskre
tirkiza, turmalina, topaza
iz bleštavog lapidarijuma
i meni se ravna kosa kovrdžala
ali ne od večne vlage
govorila je umesto mene
važno je prećutati najdragocenije
bili smo u potrazi za bosa-novom
dok su na ulici patrole smrti ubijale dečake
a ogromni je Hrist stalno upirao prstom
sa Korkovada spuštao tešku senku svojih leđa
na plantaže kafe u džunglama Tihuka
trebalo je preživeti večnost te šume
primiti istinu prirode
bili smo u potrazi za bosa-novom
kada su se pored nas prodavale dugonoge mulate
i svi izgledali nekako suviše razdragani
neprekidno
na pragu mučnine
dok su igrali u ritmu sambe
pod raskošnim maskama znojnog karnevala
a mi tek saznali da karioka znači kuća belog čoveka
i da svetla *favela* ima više nego zvezda
i da smo pošli brodom na sever
da bismo stigli na jug
u bistre zalive tamnih ostrva
u plave vene džina koji se, kažu, budi
ali ja znam da još duboko spava
i da u prostoru sna
ne može biti spokojniji
nego ona kiša nad Ipanemom
dok je udarala tačke u pesku plaže
i škropila strane mog dnevnika.

(1988.)

Tužni tropi

Između podeoka raka i jarca – vlaga;
vlaga tu kvari vino.
Lepi se za naočare. Mekša vijuge.
Trulež je dublja
od tla. Boje su jače
od značenja.

Duga je bleda prema papagajima.
Jara im je odebljala paklene, crne jezike.
Krešte. Nešto nalik na reči.
Pojaviće se čovek bez nosa, bez prstiju,
kao iz vode,
noseći divlje ostrige u gnezdu od morske trave.

Možda bi moglo biti drukčije.
Mogli bi da ga vežbaju da bar dva dana ne igra salsu.
Jednoličnost gustog ritma anestezira.
Nije to ona uzdržanost flamenka.
Usredsređenost pred pucanje.
Više je to lomljenje vlažne slamke.

(u Venecueli, 20. decembra 1987.)

Prisustvo

Nismo znali šta je. To nešto. Što se sprema.
Nebo i okean siveli su od besa. Prestali smo
da sakupljamo školjke. Pobegli.
I ono čekanje u avionu da poleti. Na ivici.
Izvesno je bilo samo to nešto. Prisustvo.
Na zlokobnoj crti vazduha bez povratka.
Nije se udaljavalo. Vezani za sedišta
dok smo spuštali pogled na novine i knjige
osećali smo ga iza tankog prozorskog stakla
kao noćnu moru koju nosimo u sebi.

(U Meksičkom zalivu 1988, pred najveći uragan u ovom stoleću kasnije nazvan „Gilbert”)

Pod stalkenim zvonom

Sa belih magnolija kaplje rosa, slatkasto,
kao i prošle godine. U Prinstonu. Ništa novo.
Stajaće pored prozora mirnije nego zimi.
Omamljena mirisom proleća donosiće ukradene grane
u sobu pod staklom. Osetiće mirise pinija
koje ne postoje. Onda će se pojaviti veverice.
Gledaće je časak, dva. Odmaknuće se od prozora,
kao uhvaćena. Zapaliće cigaretu.
Šušanj zavese će i njih pomeriti s mesta i neko će
tada verovatno da prođe kao silueta, da zamakne
sa knjigama pod miškom, da nestane
u gotskom zidu, da ne primeti magnolije.
Vreme će se zakloniti u nabore zavese
natopljene mirisom prašine. Ni to neće biti novo.

(1984.)

Između dve oluje
Za M.

Proleće je ponovo u Njujorku.
Stalno kiša.
Kiša nad glavom.
Kiša nad staklenim krovom
gde ptice kljuju.
Kiša nad mojim stolom.
Kiša nad pesmom.
Voda i šećer za jorgovane.
Moj ljubičasti portret je stigao.
Prijatelj.
Otputovao je danas.
Samo sam mahnula.
Bez reči.
Lepljivo, vlažno popodne.
Dao mi je crvenu ružu.
Uvenula je od iznenadnog sunca.
Pre oluje.
Pre zubara.
Pre crkve Svetog Marka.
I tada sam pošla nazad.
Pošla polako.
Između dve oluje.
Mogao si da presečeš tišinu.
Mogao si da presečeš naelektrisani zrak.
Ugledala sam te s leđa.
Kravata se vila na vetru.
Osetila sam mir.
Između dve oluje.

Bez

Noćas je voda klokotala ispod tvog prozora. Stigla si po mraku. Samo zvuci nepoznate viktorijanske kuće. Izmišljaš priču puritanske porodice, pleteš je kao venac od sušenih polutki jabuka. U minijaturi pepeljare osvetljene žarom cigarete čitaš istoriju ukućana. Gašenje cigarete liči ti na prekid filmske trake. Zamišljaš nastavak filma.

Ujutru ih gledaš odozgo. Sede na terasi. Za doručkom. Sunce je žumance iznad idile Vermonta. Debeo muškarac srebrne kose jede dva sunašca od jaja. Suvonjava žena sipa žuti sok u čašu. Moja prijajteljica ima beli šešir.

Muškarac srebrne kose ustaje i donosi sliku čoveka na električnoj stolici. Sa maramom preko očiju ispred cvetnih tapeta Lore Ešli. Vidiš sve jasno ali ne čuješ objašnjenje. Silaziš, upisuješ lažno ime u knjigu gostiju i odlaziš u modre planine.

(1991.)

Kamerografija smrti
In memoriam Danilo Kiš

Bio je to Njujork. Leto. Jesenje.
Peščanim dnom sive atlantske mase
pulsirale su telefonske žice.
Vest donele.
Smrt. Prijatelja.
Časovnik nam je merio vreme.
Unutarnja kamera je videla:
ulicu Teson. Egzil izgnanika.
Na golome zidu dve slike:
išarana mapa Pariza
i brod *Karibija*, potopljen
negde južno od Kine ili Namibije,
Pozvani ste utisnuto masnim slovima
razglednica što sam je poslala
pre mnogo godina iz šale.
Časovnik nam je merio sate,
ipak, na stolu pismo, čeka
na odgovor. Nesvesno vremena.
Stranica iz novina
sa mapom njegovog lica
zemljopisom još žive kose.
Vidovita zatvorila sam oko kamere.
Vreme u peščaniku je isteklo
pre otiska slike. Drhteći.
Prateći puteve do izvesnog mesta
odakle su gospoda Virag i Sam krenula iz Mađarske,
prvi da rodi Leopolda Bluma Uliksa,
drugi Danila Davidoviča Kiša
koji rodi osećanje različitosti
jedinstvene judeo – »amazonske« smeše.
Čudesni faktograf, apokalipse vizionar,
večni lutalica, uhvaćen u lavlje ralje.
Buntovan, on odlete. Gde?
Da pozdravi Šombateli,
Strazbur, Lil, Grad Beli.
U Pariz. I Nazad.
Na poslednje stanište.
Dedaluse. Danijele.

(1989.)

Nabokov, u portazi

Oranž krovovi Hauarda Džonsona,
Ramada, Holidej Ina. Jarka svetla na kraju puta,
uvek iste nove katedrale posle horizontale neba.
Hladan neonski raj. Dvorci Lolitalenda.
Rečnik benzinskih pumpi.

Ni ovaj put nije je zatekao kako liže lolipop
crvenih noktiju koje joj je lično namazao,
mada je znao da je tu, uz autoput,
njeno kraljevstvo, ali je ipak krenuo u potragu,
u američki san i dalje. U jezik. Vođen znakovima
Skupio je mnoge leptire.

(1986.)

Kartografija

Boje kartografa su boje mašte.
Modre planine su smeđe, a smeđe reke plave.
Kopno je uzburkanije od vode.
Kartografija jeste poetika bez hijerarhije.
Isto su joj bliski i dno i vrh i Sever i Jug.
Teritorija je apstrakcija ugažene trave,
drugih senki u parku pri zalasku sunca sa sremske strane,
oljuštene fasade, mirisa lipe u proleće,
dok mapa prethodi stvarnom i nadživljava ga,
jer se proteže do samih granica sećanja.
Teritorija je ta koja se krza na ivicama,
a mapa je ponovo rađa netaknutu osipanjem.

(1988.)

Glasovi dubina

ne mogu – u grlu mi živa
pevala bih glasovima ulješura
čujnim samo preko hidrofona
pevala bih glasovima izvan slutnje
drevnim
zabeleženim
neodgonetnutim
nečujnim
na površini
čujnim samo u dubini –
negde možda oko Del Fuega
pod vetrovitim morem Patagonije
ili u mestima kojih nema ni na jednoj mapi
osim na mapi sećanja –
morali bi to da budu glasovi dubina
dugi, meki
morali bi da budu kao glasovi kitova
obdarenih mozgom starijim od ljudskog
koji nam pevaju pesmu o početku
i koji zamiru čim njihove glave
izrone da udahnu vazduh površine
iz svečane katedralske tišine
zaglušeni
kada ih zapljusnu talasi –
kao što ševa tek kad se vine
visoko i postane nevidljiva –
peva. U plavoj dubini.

(1981.)

Hronografija

Prvo, mena
između selidbi jata,
između senki, isceljenja. Rast trava.
U dlaku.
Potom, protok
od sunca u zarezu,
zrna za zrnom u staklu
do vode kineskog sata.
Zatim, večni krug
pljosnato otkucava prostor.
Sada, isečak trena,
bešumni svitac od kvarca.
Sada, sada.

(1989.)

Švedagon

bila je plava kiša nad Švedagonom
kao ogledalo sna oko zlatne igle
na Himalajima su od nje cvale trešnje
klizali smo se bosih tabana šljapkali u tišini
plava kiša oglašavala je svaku kap treptajem
božanstva su sedela jedno do drugog
u eksploziji boja skupljali se
kaluđeri u šafran-togama klizili
glatka temena im se sjala
bila je plava kiša nad Švedagonom
kao zlatna put
i kamen je od nje oživeo

mermerna pjaceta glatka
kao nada u mraku duše
mermer je disao topao
hiljade zvona
zlatnih listića
snežnobelih lica
irisi tvojih očiju
sa lepezama
ispod kišobrana iz Basaija
bila je noću plava
bila je kiša nad Rangunom
bila je

(1994)

Samui

Samui, Samui i žal i pesak-kristal
i veliki zlatni lotos – Buda
i sunce belo do purpura očne mrene.
Sarong oko pasa –
ispod polumeseca pupka
cvetna bašta duginih boja
miriše na divlji jasmin;
a mangoi, mangoi, papaje, ananasi –
slivaju se medni sokovi na dlan.
»Siiiinga, Siiinga«, viče on ispod konusa šeširа
trčeći po žeravici belog peska ne ostavljajući tragove
bosih, crvenih tabana, zlatnog tela, belih zenica,
sa teškom korpom hladnog piva,
»Singa, Singa« tamo i nazad, bez predaha,
cupka kao čigra ispred mekih, belih-belih tela *faranga,*
dok se žuti psi, ćilibarskih očiju
do krvi češu, grizu,
izbezumljeni od buva,
a ribe kao lude iskaču iz plićaka,
koprcaju se po treperavom vazduhu
kao srebrna vretena,
i kokosi, tvrdi kokosi
padaju sa visokih palmi-ubica
sa treskom, bez predomišljaja
a ti – ti se tek budiš iz sedefastog sna
u kome te ujela mala, opaka, crna pčela
puna teškog tropskog polena.

(1994)

Suviše

Ovde je suviše kiše, stigla je, brza –
ušla mi je i u sobu, pecka me po potiljku,
sliva mi se između nožnih prstiju kao pesak.
Ovde je suviše zelene boje, žad na žadu –
mladice pirinča u vodenom polju.
Zrna klize kroz prste kao vreme.
Suviše je ovde divljih orhideja
grčevito grle hrapavu vlagu kore –
cvetaju svako veče na mom jastuku.
Zar i toga može biti suviše?
Ali, seti se, suviše nikad nije dovoljno.
Seti se zlatnog trenutka između kiša
kada se sve smiri i najdublje diše
i kada znam zašto se žurim tamo gde sunce izlazi
i zašto se ovo zove Istok.
A, onda, opet kiše.
Bare se časkom pretvore u rečice
i beže, beže, dalje od džungle –
časkom kao što ovde prolaze stoleća.
I ne prolaze uopšte.

(1994)

Mudrost lotosa

Onaj što još uvek ne zna svetlost
u mulju, klija.
Onaj što je tek naslutio svetlost
pod vodom, pupi.
Onaj što je video svetlost
iznad vode, cveta.

(1994)

Priča žada

Nju što si je isklesao vodom i tajnom prašinom
nosim u slavu kamena.
Kada se u mraku probudim
odagnaće duhove, hladnim dahom, lako.

Često, kada sam bez reči,
podseća me na zaboravljene rečenice
i ona koja je ja oprašta im
ono što sam bila.

Gladnim je prozirnu, hladnu, jaču od čelika,
i ona udara po mom najtišem bubnju,
menja boju prema srcu,
prema pogledu kroz kapljicu suze.

U svakom kamenu žada nalazi se priča
koja traži svog majstora.

(1994)

Pagan

Burmanska noć,
Burmanska noć sa terakotom pagode i lišća čaja,
Burmanska noć sa rukom od peščara koju nosiš sa sobom.
Burmanska noć sa crvenom ciglom.

Napuni šolju od konjske dlake, bambusa i laka. Napuni je čajem.

Šolja od laka.
Šolja od laka sa pet slojeva cinobera.
Šolja od laka sa tankim rezovima noža.
Šolja od laka na kojoj gasiš cigaretu.

Cigla, gde god pogledaš, crvena cigla.
Pusti pirinčana polja unutra. Pusti sive bufale.

Zelena polja pirinča.
Zelena polja pirinča u koja ti tonu stopala.
Zelena polja pirinča – tepisi svežine.
Zelena polja pirinča koja ti oduzimaju vid.

Crvenilo betela, koje te ne umiruje.
Ipak, oni ga žvaću, i mole se androginom bogu.

Iravadi, čarobni Iravadi, odvedi me do Mandaleja.
Iravadi, ispiraju tvoj znatni prah na obali.
Iravadi, čamac-različak na kobaltu, ispod mastila neba.
Iravadi, svi peru kosu na tvojoj obali.

Bakarna zemlja i plišana, crvena buba –
Princezin ispljuvak betela. Dođi sa mnom na reku.

(1994)

Češljanje

Češljaš joj vlasi,
Otplićeš,
Svilene, kažeš,
Zlatne strune, zamršene
Od vetra i soli,
Od putovanja po ramenu,
Od dugog pamćenja.
Čitaš u njima, putenim, puteve
neopisane.
Nepodatne
Podaju se tvojoj ruci,
Miluju se s tobom,
Traže tvoje prste,
Klize, šumne,
Dok sviraš po njima,
U češlju ih držiš
Zarobljene
Padaju ti pred noge,
Raspredaju se kao same od sebe,
Zaboravljaju kako su se zamrsile,
Ukroćene
Van njene volje.

Da li si umoran?

(1993)

Maja Herman (fotografija Marco Glaviano)

Iz *Puste zemlje*

I. Predugo sahranjena

Ja sam Iris, boginja Duge,
Vesnik bogova.
U ogrtaču svebojnom, sjajnom
Letim nebeskim šarom
Predele bez sunca osvetljavam
Uspavane budim
Mrtve oživljavam.
»Tebe doseći ne mogu«.

Januar je ipak *najsuroviji mesec* –
Obećava novo
Ne rađa ni pupoljak.
Zavesa je pala. Ili nije
Ni postojala. Samo su se
Svetla pogasila. Kraj
Puste Zemlje? Izlazim
Iz oronulog pozorišta Liberti,
Razumišljam o apsurdu
Pozorišnih postavki
Modernističkog pesništva.

Spuštam se u podzemlje
Ispred nove radnje, »Diznijeve«,
Na četrdeset drugoj ulici. Stani –
Ovde je pusta zemlje –
Ne treba joj *il miglior fabbro*
da je bolje fragmentuje. Ne.
Nestvarni grade.

Dole, u tvom donjem trbuhu, Latino
Igra tango argentino, *carino*,
Sa lutkom mesto žene
Zakačenom za cipele
Mrtvo joj se telo
Cima bez gracije
Svi joj gledaju u gaćice
I krute noge
Krpene
Kao da su nastavak
Pornografske predstave
Sa nadzemlja ove ulice.

Ove nedelje *zima nas je grejala*.
*Uvijajuć*i grad
U maglu, presecajući
Oblakodere na pola, bez
Neba da paraju.
Jeli smo *dim sum* u Kineskoj četvrti.
Oči mu behu kao od žada. Prozirne
Pod mojom svetlošću,
Sjajne, širom otvorene.
- Pokazaću ti put, reče.

Ponedeljak je doneo hladnoću
I, napokon, sunce. Predugo
Sahranjena među hartijama, krenuh
U šetnju i poslah *e-mail*
Mom psu.
U čast dobrog *feng-šua*
Moja se jedina biljka
Sama hranila.

II. Igra ponovnog čitanja

Duga nas je dotakla – mene, s ove,
Tebe, s one strane; boja i svetlo u luku
Spojili prostor prosut ničice
Između nas, sežući
Preko voda. Ne mogu da dosegnem.
Čitaj ponovo. Isčitavaj redove.

Pravoslavni Božić slavio se
S druge strane, bučno,
Na ulici, u zatiljku, i
Svečano,
Pod okom kordona
Specijalne policije.

Čuo se udar
U šerpu, u
Avan na TV vest
Večerom, na ekran.
Kao što se nekada davno jutrom
Mogao čuti glas
Kao sudbina, iz dvorišta:
»Krpim lonce, šerpe, koritaaa!«
Sada su se lonci oglašavali

Sami od sebe, noću,
Sa zaleđenih krovova, sa balkona,
Iza božura i muškatli.

Ovde, plakat američke socpartije
Zalepljen na poštansko sanduče
Na Junion skveru
Pita: *Srbija – borba za demokratiju*?
Ravnodušan vazduh Njujorka.
Izgubila sam strpljenje.
Prevrnula fioke kuhinjske.
Pobacala kutlače.
Ipak, u sajberspejsu.
Autoput informacija nam
Na raspolaganju.
A mi smo i dalje išli,
Šetali se šetali,
Hodali hodali. Stani.
Ni jedna šetnja
Ne može da promeni istoriju?
Pogled iznad gomile
Žmureće, zviždeće. U pisak.
Dišuće. U paru.

Velika kapija od oblaka ne da ulazak.
- Pokazaću ti put, kaže opet.

Gradovi su rušeni; stari most je pao –
Ptice odbegle. I medvedi.
Mrtvi ležali
Na livadi. Spokojni,
Sleđeni.
Fine kosti krckale kao grančice
U ognjištu.
Poludeli generali grickali
Kratke nokte. Krv je škropila
Pustu zemlju.
»U podrumu se dobija bela put«.
Ni u planinama nije bilo tišine.
»Kukuruz nije rodio kako treba«.
Zumbuli su njegovo pravo biće.

Usahnule su suze.
A deca su ih kamenovala
Uz blagoslov očeva.
Mrtva starica sedi u kamionu
- Kamenom u glavu -

Krajina poslata na drum.
Dug put, dug put
Unazad
Kroz prostor i vreme -
Do latica zumbula.

Sve ću ispričati.
Nis, Egipćanin, kralj Nise, imaše
Neobičnu loknu -
Sjajnu kao sunce, ljubičastu.
Prorok mu je rekao:
»Nikad da je nisi odsekao!«
I kad moćni Minoj doplovi s Krita
Da osvoji ponosni grad
Nis spokojno gledaše opsadu
Milujući još uvek svoju
Vlas ljubičastu.
Ali ja, kći mu, Skila,
Zagledah se u Minoja.
U njegove mišice, i sve,
Sa visokog gradskog zida.

Zaslepljena ljubavlju,
Odlučih da ukradem dragoceni pramen
Što nas je štitio od zla i
Lepog Krićanina
Da učinim osvajačem grada,
Te ocu svom, u snu,
Odsekoh loknu i poklonih je Minoju
Ali on me ne obasu hvalom i počašću,
Već ustaknu
U užasu.
Grad pade.
Minoj diže jedra
I krete lađe.
Luda od strasti,
Dotrčah do obale i
Bacih se da dograbim krmu -
Ali, iznenada, morski orao –
Moj otac, milošću bogova
U obličju moćne ptice -
Obruši se iz visine
I ja – u strahu –
Pustih krmu Krićanina.

Ja sam Iris, boginja Duge,
Vesnik bogova.
Stanište Sna, kuda sam krenula
Tražeći pomoć,
Leži blizu crne zemlje Kimera, gde
Sunce nikada ne sija i suton
Sve hladnim senkama
Obvija. Gde pevac ne kukuriče. Odleteh.
Jedini zvuk beše od Lete.
Zatekoh ga na postelji
Kao noć crnoj, kao san mekoj;
Svetlucavim, svebojnim ogrtačem svojim
Tada obasjah mračnu kuću
Boga Somnusa.
Uzalud.
Oči mu behu teške od sna. Najzad ih
Otvori. Na pola. *Post nubile Pheobus*,
Kao da zna.
Ispred kapije cvetali su opojni makovi.
»Ne mogu te doseći«.
Sve smo ih sahranili.

III. Propoved cveća

Na obalama Istočne reke i Hadsona
Ja mogu da povežem Ništa sa Ništa.
U času indiga, u doba povratka
Ponekad, sa dna Pete Avenije
Dopre zvuk vatrogasne sirene.
Maserka proteže umorne prste
I čeka. Vratar u uniformi drema.
Svetla su pogašena. Pada sneg.
Vračare su preplavile ekrane.
ZOVITE NAS SADA – BESPLATNO!
Žmigaju krupna slova u prazno.

»Hoćeš li da ti kažem kada si
Poslednji put s njim spavala?«
Kaže čuvena vračara,
Neupitana, smešeći se,
Kezeći veštačko zubalo.
- Kaži! Izgovara ona, u transu,

Grabeći stolicu.
»Pre mesec dana«, prsti dugih noktiju
Upiru, sveznajući, u nju,

»ili možda manje, da
Budem preciznija!«
Pobedonosno joj se staklaste oči cakle.

»Vidim veliki grad negde daleko
I vidim ljude kako se šetaju, mnoštvo,
I zvižde, mnogo njih,
Ali ne vidim zašto.
Tvoja stopala su na Terazijama,
Tvoj puls pod stopalima, bije,
Kuca po tankoj niti između
Ovde i tamo«.
Glava u pesku. Odmerava vreme.
Sa ovim moramo da živimo
Iz dana u dan, ili da trčimo.
Gomila je trčala kroz park.
Nepripremljena.
Druga polovina. Mesni doručak
U džepu.
»Slomljeni nokti na prljavim rukama.
Moj narod pokoran narod koji
Ne očekuje
Ništa«. Sukob civilizacija izbegnut
Za dlaku.
Za sledeći nastavak.

Obradovala sam se kada je tvoj cvet,
Krvavo crvena sasa, anemona,
Cvet vetra.
Ponovo počeo da cveta.
Sećam se kada sam te ljubila,
Tamna krv klizila je niz tvoju kožu
Od snega.
Nisi znao da sam te ljubila dok si
Umirao.
Planine, sve, su zvale.

IV. Preobraženja na vodama

Pustih krmu i
Voda me uguši ali moja duša
Zaleprša kao ptica krilima -
Iako sam izdala oca
I rodni grad
Bogovi su se smilovali
Jer joj je greh bio greh

Ljubavi -
On i besmrtnike može da zaslepi.
»Greh mržnje nikada se ne prašta«.

Pokajte se dok nije prekasno.
Ja, Skila, mada slepa, vidim jasno
Reku kako nosi lešine. Ponovo.
Vodu zaborava.
Kada bi to samo bio zvuk
Brodova
A ne zuj komaraca
Ali lađe su ukotvljene
I reka je čistija nego ikada
Nestvarna
U svom plavetnilu
Plav Dunav
I Sava, a što teče kraju, takođe plava.

Odrasla sam pored te žute vode
Na adama
Žalosne vrbe u Vukovaru ljubile joj obale
Barok i blato, blato
Ispod noktiju, ispod stopala.
Ja, koja sam sedela u Nisi
Gledajući rat preko zida
Nisam svojim očima videla ono
Što vidim sada
Šireći krila preko granica.
Na vodama singidunumskim *sedim i*
Plačem...
Slatki Hadsone *teci tiho dok ne*
Okončam svoju pesmu...

V. Po grmljavini

Sećam se kada sam ga poljubila,
Tamna krv klizila je niz njegovu put
Od snega.
Nije znao da sam ga ljubila dok je
Umirao.
Posle grmljavine, odleteli smo na jug,
Otac i ja,
U Nisu, sada Megaru -
Po novome vladaru -

Brodovi su otplovili
More beše mirno
Ni daška vetra nad vodama
Svake zime ima sedam dana
Kada more miruje -
Dani Alkione
Kada ptice spokoja čuvaju gnezda
Na začaranim talasima

Umesto njih galebovi kriče svoju
Pesmu smrti
Gradski zidovi pali
Kuće spaljene
Drveće golo
Prozori crne rupe prazne kao moje oči
Stare stene preče puteve
Stubovi okrenuti naopako
Nema ovde skloništa, reče.
On koji je živeo sada je mrtav
Mi koji smo živeli sada umiremo.

Ja sam Iris, poslanica bogova.
Pogledao me je očima od žada.
I upisao inicijale Hijacinta
Na latice zumbula.
»Nije rodilo kako treba ovog proleća«.
I kud da pođem
Prozračni vazduh
Razdvajam.
Velika kapija od oblaka
Ne da ulazak.
Pokazaću ti put,
Put Ada.

- Da li prepoznaješ moje lice?

Beleške *Iz puste zemlje*:

Naslov pesme je hodočašće remek delu modernizma, *Pustoj zemlji*, koju je T.S. Eliot napisao pre pedeset pet godina, davne 1922, posle Velikog, prvog svetskog rata. Naslov se isto tako odnosi na činjenicu da je poema izrasla iz mog osećanja puste zemlje, kao i na okolnost da je pesma nastala bukvalno izvan nje. Poema je po prirodi i datumu svog rođenja i sadržine istovremeno i parodija *Puste zemlje*. Nova pesma sledi staru pesmu samo koliko se bori protiv nje ili igra s njom u smislu koji je naznačio Harold Blum. Sve što je napisano »po« Eliotovoj pesmi kao, na primer, naslovi pet pevanja, ima vrlo malo ili ni malo sličnosti s njom; stihovi naznačeni kurzivom predstavljaju pak direktan citat koji u novom kontekstu nužno menja značenje. I same beleške su po uzoru na Eliota, odnosno ne treba ih shvatiti suviše ozbiljno. Eliot je svoje fusnote dodao naknadno da bi njegova poema imala više strana i mogla da se objavi kao posebna knjiga. One ne odmažu čitanju ali ključ za razumevanje pesme je u samom tekstu a ne van njega.

I. P r e d u g o s a h r a n j e n a

Po naslovu Eliotovog prvog dela *The Waste Land*: The Burial of the Dead (Sahrana mrtvih).
Iris. *Ilijada*, II, VIII.

»Zavesa je pala ...« Predstava Eliotove *Puste zemlje* u trajanju od trideset sedam minuta održana je januara 1997. u Njujorku, u pozotištu Liberti, na zapadnoj strani Četrdeset druge ulice, u izvođenju Fione Šo i režiji Debore Kalman.

»*... il miglior fabbro*« Eliotova poema posvećana je Ezri Paundu kao *il miglior fabbro*, »boljem majstoru«. Paund je bio više nego urednik Eliotove poeme – on je svojim rezovima u tekstu napravio od nje avangardniju, moderniju, više fragmentovanu pesmu nego što je to ona bila u Eliotovoj prvobitnoj verziji.

Dim sum: naziv tradicionalnog kineskog nedeljnog ručka koji se sastoji iz raznovrsnih jela koja se služe u malim porcijama.

Feng šui: naziv kineskog verovanja u važnost određenog rasporeda stvari u prostoru.

II. I g r a p o n o v n o g č i t a n j a

Po naslovu drugog dela *The Waste Land*: A Game of Chess (Igra šaha).

»Pravoslavni Božić...« Ceo odlomak odnosi se na mirne prodemokratske demonstracije u Beogradu za priznavanje rezultata novembarskih lokalnih izbora.

»Gradovi su rušeni...« Ceo odlomak se odnosi na rat u bivšoj Jugoslaviji (Hrvatskoj, Bosni). Tu je i eho Elitovog stiha (preuzetog iz dečije pesme): »London bridge is falling down...«

»Sve ću ispričati..« Ceo odlomak se odnosi na mit o Nisu, Egipćaninu, kralju Nise, i njegovoj kćeri Skili, čije ime znači »čudovište«. Minoj je bio prvi kralj koji je zavladao Meditranom. Na jednom od svojih putovanja opkolio je grad Nisu. Skila se tada zaljubila u njegovu naočitu pojavu i raskošnu odeću i počinila je u ime ljubavi najveći greh: izdala je oca i domovinu. Zgroženi Minoj nije hteo da je povede sa sobom na Krit i ona se bacila za njegovim brodom. U tom času se njen otac, koga su bogovi pretvorili u morskog orla, spustio iz visina da je ugrabi, ali su se bogovi smilovali na Skilu i umesto da je puste da se utopi spasili su joj dušu pretvorivši je u belu čaplju. Nisa je kasnije nazvana Megara u čat Megareusa, Nisovog naslednika. Ovaj mit podeća na filistinsku priču o Samsonu i Dalili i na irsku priču o Kučulanu. U ovom mitu se stapaju mnogi mitovi koji govore o borbi svetog kralja i njegovog protivnika za milost boginje Meseca koja odseca kraljevu kosu i na taj način ga slabi, izdaje i ubija. Kraljeva snaga leži u kosi zato što on predstavlja Sunce, a njegova kosa sunčeve zrake.
Vidi: na primer, Ovidija, *Metamorfoze*, VIII, 480; Straba: X, 4, 8, 15; Vergilija: Ciris; Roberta Gravesa, *The Greek Myths*, Vol. I, London 1955.

»Zumbuli su njegovo pravo biće...« Mnogi mitovi i legende govore o smrti lepog mladića ili devojke i njihovo vaskrsenju u obliku prolećnog cveća. Cvetni mitovi ukazuju na mračnije poreklo ovakvih mitova koji potiču od običaja da se jedan od seljana žrtvuje i da se njegovom krvlju poškropi jalova zemlja da bi bolje rodila.

Priča o Hijacintu (Zumbulu), Apolonovom omiljenom prijatelju, spada u poznatije cvetne mitove. Prema predanju, Apolon je upisao inicijal »H« na latice zumbula za večni pomen na lepog mladića. U Eliotovoj poemi, stih 36-37, takođe se pominje ovaj mit. Najpoznatiji cvetni mit je onaj o Adonisu čiji je cvet sasa ili anemona. Isti mit slavljen je u Babilonu pod imenom Tamuza. Cvetni mitovi se ovde stapaju u temi nasilne smrti i vaskrsenja.

»A deca su ih kamenovala...« Odlomak se odnosi na najveći jedinstveni egzodus u celom južnoslovenskom ratu – na izgon stotina hiljada Srba iz Krajine koji je prećutno odobren od strane međunarodne zajednice i zbog toga uveliko ignorisan od strane međunarodnih medija.

»Stranište Sna, ...« Ovidije je najbolji izvor za priču o Halkioni (Alkioni) koja se pominje kasnije u pesmi. Iris je otišla da poseti Somnusa da bi pomogla Halkioni da nađe ljubljenog muža, Keika. Uz pomoć Morfeja, Somnusovog sina, Keik se pojavio Halkioni u snu i rekao joj da se utopio sa njenim imenom na usnama. Mrtvi Keik zamolio je tada Halkionu da mu pokloni svoje suze kako ne bi otišao neoplakan u zemlju senki. Kada se Halkiona probudila iz sna otišla je do obale i ugledala njegovo mrtvo telo u vodi. Kada je skočila da ga uhvati umesto da potone pretvorila se u pticu i dok je letela prema mrtvom telu ono se takođe pretvorilo u pticu. Ovo je još jedan primer stapanja elemenata iz dva mita – iz mita o Halkioni i mita o Skili.

»Leta«: reka zaborava po grčkoj mitologiji.

Post nubile Pheobus, Latinska izreka: »Posle oblaka sunce«.

III. Propoved cveća

Po Eliotovom naslovu trećeg dela *The Waste Land*: The Fire Sermon (Propoved vatre).
Cvet vetra je drugo ime za crvenu anemonu, ili sasu, Adonisov cvet.

»Vidim veliki grad ...« Uporedi proročanstva Eliotove Madam Sosotris.

IV. Preobraženja na vodama

Po Eliotovom naslovu četvrtog i najkraćeg dela *The Waste Land*: Death by Water (Smrt od vode), sa posebnom referencom na Ovidijeve *Metamorfoze*.

»Pustih krmu...« Odlomak nastavlja priču o Nisu, Egipćaninu, kralju Nise, i njegovoj kćeri Skili, čije su duše bogovi pretvorili u ptice i osudili ih da večno lete.

V. Po grmljavini

Po Eliotovom naslovu: What the Thunder Said (Šta je rekla grmljavina). U ovom delu se mit o Skili i mit o Halkioni kako ih kazuje Iris, koja je glas ne samo bogova nego i svih likova u poemi, stapaju sa cvetnim mitovima o kojima je ranije bilo reči. Svi ženski likovi postaju jedno božanstvo a svi mrtvi jedan cvet. Iris povezuje sve ostalo. Istorijska priča o propasti Jugoslavije ranih devedesetih godina ima paralele sa Eliotovom temom opšte propasti i pustošenja kao posledice Prvog svetskog rata; zanimljivo je da se prema Eliotovim beleškama to posebno odnosi na »sadašnju propast Istočne Evrope«.

»Dani Alkione...« Vidi ranije beleške o Halkioni (Alkioni), Eolovoj kćeri. To je sedam dana pre zimskog solsticija kada Halkiona bdi nad svojim gnezdom koje plovi na morskoj površini. Homer povezuje Halkionu, Eolovu kći, sa Alkionom ženom Melagera, Ilijada, IX, 562. R. Grejvz zaključuje da ime Halkiona potiče od Alkione: »kraljice koja štiti od zla«. Vidi i Apolodora u Aristofanovima *Pticama*, Plinija, Ovidija i Lukijana.

ГОСПА ОД ВИНЧЕ
Поема

Пролог

Језик песничког мита на територији "Старе Европе" магични је језик посвећен богињи Месеца или Белој богињи по Роберту Грејвсу, богињи Музи по мени, или богињи Смрти, Рођења и Лепоте – физичкој, духовној и интелектуалној тријади, троручици, свевидећој, видовитој, која влада човечанством од вајкада. Такву су је – Велику богињу – видели становници Старе Европе као оличење целокупног животног циклуса од рођења до смрти и поновног рођења, не делећи циклусе на добре и зле, како су то касније чиниле историјске религије.

Ако је првобитна улога поезије била магична инвокација Музе као жеље да се живи у хармонији са природом, онда је она то и данас само је преокренута у цивилизацији у којој су симболи поезије исмејани, Месец сведен на пуког сателита Земље, а жена на другоразредно биће и где се све може купити.

Само још песник говори истину. И то песник – жена. Као што је то знао Гете.

А по свему судећи тај први песник, прауметник била је нека Госпа из Винче, првог градског насеља и седишта велике егалитарно-матријархалне винчанске, аутохтоно европске прото културе и језика.[1*]

Било је то пре најезде патријархалних, ратоборних и хијерархичних Кургана, који су нам, тврде неки научници, донели рат, коње и свој језик и који су тако, мешајући се са старим европским племенима и језицима, створили индо-европске језике.[2**]

Моја песничка "Госпа од Винче," названа по чувеној неолитској фигурини подбочене жене, јесте симбол те Старе Европе и првог људског бића које је записало своју истину. Записала ју је аутохтона прауметница на грнчарији и фугуринама из Винче магијским знаковима прото писма, претече развијеног писма, а по неким изворима[3***] старијег и од сумерских знакова и египатских хијероглифа, тих најстаријих појмовних писама.

Док у науци још увек влада неслагање о природи дунавско-винчанског писма, за мене као песника ти су први знакови налик на нека слова азбуке, макар били и несистематски и сувише апстрактни за науку, сами по себи довољно узбудљиви као магична евокација људске жеље за природним складом.

Моја Госпа од Винче добиће лично име, древне архајске богиње Маје, чије име носим, јер у поезији је све лично истовремено и објективно. Ова је богиња приказана у каснијој класичној грчкој поезији као "увек лепа и млада" мада потиче од грчког

1 * Коју нам је први открио археолог Милоје Васић 1908. године. Винчанска или Турдаш-Винча култура датира између 5700-4500 пре наше ере.

2 ** По истраживањима Марије Гимбутас *The Language of the Goddess* (1989)

3 *** Ту тезу заступају, између осталих, палеолингвисти Харолд Харман и Радивоје Пешић.

маиа, у значењу “мајка” – мајка Хермеса који води душе у пакао, а наша реч “мајка”, мама, а са продуженим нагласком на “å” у значењу бака, старамајка, такође је потекла од ње и ја овде преузимам све њене улоге. То праисконско име је такође присутно у санскриту и име је Будине мајке. Она је у ствари Бела Богиња, жена, мајка, наша прамајка, која баца чаролије глоговим прутом. Глог је дрво чистоте и прочишћења и зато се Римљани нису никад венчавали у месецу мају који је назван по њој. Врба (хелице, грчки) је пак дала име Хеликону, седишту њених девет оргијахистичких свештеница – девет Муза, а врба је свето песниково дрво.

Her lips were red, her looks were free,
Her locks were yellow as gold,
Her skin was white as leprosy.
The Nightmare Life-in-Death was she,
Who thicks man’s blood with cold.

Coleridge, Ancient Mariner

Усне су јој биле црвене, поглед слободан,
Увојци жути као злато жежено,
Кожа бела као куга.
Ноћна мора Живота-у-смрти била је она,
Од које се човеку мрзне крв у жилама.

Колриџ, Древни морнар

I

Видела сам тебе која сам ја
Како погнута као врба,
Попеваш док глачаш
Глинени под
До високог сјаја
Огледаш се у њему, сујетна

Онда трчиш слободна, кроз поља,
У даху благога дана
Вајаш птицу раширених крила
После поднева, после рада
Корачаш гологлава, плава,
Усправна као вила од злата

Видела сам како глоговим колцем
Палиш ватре огњишта
Његове спржене гране
Твој скиптар и твоје стило
Твоја моћ ван добра и зла
Моћ које ниси ни свесна

Гледала сам те како корачаш лако
Дужином поља, расна, трудна
Како ти се међу врбама мрсе жуте власи,
Како бродиш рукавцима и адама лењог Дунава,
Како јашеш бикове дивље, прелепа,
До утробе земље подно Авале

Видела те како сејеш семе, пшеницу и сочиво,
И крчиш поља, прашуме,
Као пожар, несавладива,
Како лежиш у трави пуној магије
Хваташ свице у суд за тајне обреде
Чувајући при томе жалосне врбе

Јер повијаш се кад треба, несаломљива као оне,
Бацаш се без мисли у мушке загрљаје
Женствена, нагиздана, а као од камена,
Бела, а црном маском скривена
Мајка наша, светла господарица живота
И смрти, пророчица и вештица без зла

Дозиваш твоје сестре бледолике свештенице,
Да се у оргијастичком трансу помоле за рударе
Када ти дођу онако уморни у загрљај
Носећи ти шкољке и кристале
Преко седам брда, преко мора, с краја света
У твом крилу да мушку снагу обнове

Призиваш магију за оне које цртају знакове
За оне који причају о светом дрвећу
О сновима у теби, у мени
О птицама, о светим змијама,
О речним плићацима и вировима,
О оним овцама и биковима на глатким ћуповима

Као да остварујем твоје мисли
Видела сам тебе која сам ја
Видела сам како си моћна и безазлена
Великоока богиња ван добра и зла
Видела прву књигу света
Коју још ниси написала

II

На ивици пашњака, у хаосу камена,
Скривена високом травом од погледа
Лежи гола без стида, без страха
Има дивно име – Слобода.
Постала је мајка и богиња
Плодности, живота и смрти.

Богиња Месеца, он је волео
Њене усне, њена мала стопала
Вајао их у глини, у камену,
Са великим очима, маскираним,
Свевидећим -
Оноземаљским.

Била је његова, моја Маја, Прамајка,
Госпа наша од Винче, од Дунава, од Дивостина Богиња,
Подбочила се пркосно, изазовно,
Црно-црвена испред равноправних поданика,
Господарица мира, мајка царства
Лепог као бајка.

Ипак, када би је чуо да плаче
Узео би је у загрљај, њу широких бокова,
И љубио јој очи – он, онако широких плећа
Њене очи оностране, страшне, страсне,
Месецом осветљене,
Љубио је њено бледо лице и беле бутине.

Радили смо то за Љубав,
За ту прву реч,
Радили смо то за нас, за лепоту,
За глог и врбу,
За свету нам плаву реку,
За њену милост, за Богињу.

Радили смо то за лепо лично име,
За кукавице и оне храбре,
За мир од хиљаду година
За децу и старе,
За уметност, за духовност,
А да о томе нисмо имали ни појма.

Излазили да се умијемо кишом.
Жвакали хранљиве траве, гојили се рибама,
Бојили косу прахом, плели је,
Носили сукње на плисе,
Очи уоквирене црном бојом,
Маскирали се, скривали од злих духова.

Градили смо прву урбаност,
Куће нам биле у низу, без окућница, градске,
Имали зидане пећнице, огњишта, трговали,
Вајали себе, птице у лету, овце, имали фину грнчарију,
Глатке, сјајне као одраз месеца у реци, алатке, амфоре,
Прве знакове, прве записе, немајући за њих име.

Судбина наша је таква
Без оружја, без сукоба, без рата,
Безбедни у кошуљама истканим од лана,
Бележили смо споро време, бележили време – цртама.
Јер, имали смо најбољи од свих светова
А да о томе нисмо имали ни појма.

Да ли волиш онај црни камен? Онај што бљешти усред ноћи?
Што га копамо у срцу земље,
Што га глачамо до оштрице која сече танку длаку, влат траве,
Седели смо у каменолому, зачарани,
У кругу око ватре, читали судбу из варница
Не знајући да ће нас духови ватре издати.

III

Дудови су били у цвату, пуцале им гране.
Цео свет био је спреман да га света наша мајка
Прочисти запаљеним глогом и
Познатом оном песмом из грла
Река је текла и даље неометана
Јер, смо сви помало мутне воде Дунава.

Видела сам тебе која сам ја
Како си стигла са истока
Преко Лепенског Вира,
Преко Старчева,
Кренула си даље, на север, на југ,
Колонизаторка Европе ниси ни кап крви просула.

Победоносно си ширила чаролије,
Трговала по знаном ти свету
Синове и мужеве слала
Низ сливове Муреша, Тисе, Драве, Дрине, Мораве,
Од Вардара до Саве,
Док су липе уз обале опојно мирисале.

Ми смо богиње са великим очима, са маском,
Чувамо своје мужеве, своју децу од урока,
Вајају нас у глини и камену
Бремените, видовите, прамајке,
Шарају нас бојама лепоте, ките
За одбрану од злих духова.

За нови живот који носимо у крилу света,
У широким нам бедрима
Месец се дигао пун крви изнад Дунава
Родила сам поново и себе обновила
Угледала тебе која сам ја, Видовданка из Винче,
У пљуску су ти се губиле сузе од миља.

Ту си се ти скрасила, поред речице Болечице,
наша Маја, Мајка, Прамајка и бела и црна, и добра и зла,
Ту си се ти умивала, прала, брчкала,
Водила душе у гробове, порађала,
Сачекивала рударе из Шупље стене, рибаре са Дунава,
А да о томе ниси записала ни речи.

А долазили су ти издалека да се поклоне,
Са Егејског мора, из Мале Азије
Доносили ти украсе, боје, пигменте,
Минђушице, огрлице, наруквице,
Али ни једна роба не беше драгоценија
Од као крв црвеног авалског цинабарита.

Или оног опсидијана, црног као ноћ у шуми храстова,
Светлуцавог као месец изнад Дунава,
Који реже вратове дивљих свиња,
Не људске, не, никада,
Јер, код нас сукоба – нема! Рата нема!
Схватите да немамо за то ни имена!

Живимо у слози, јер смо једно,
Равни, у очи се гледамо, муж и жена,
Док се љубимо, а још не знамо,
Док нам се тела спајају, бела као смрт,
Плодне смо као земља.
Увек умиремо и изнова се рађамо.

Плодне смо као реке, поља,
Бремените пратиле смо Сунце
Које је црвено, стало на врх планине
Спустило се у реку, обојило је крвљу,
А ми са њим, оцем и братом,
Урониле у дубине, нестале.

А онда смо изрониле обновљене, поново рођене,
Заиграле по шумама
Опет смо зајахале дивље бикове
Непослушне виле опет нам у кругу играле
Гранчице нам ударале о лице
Окупане сребром постале смо поново богиње Месеца.

Поседовале смо нову светлост, тајновиту, плаву,
За коју немамо имена.
Роса нам је капљала из носа
Мерила време,
Одређивала ме́не по ритму нашег тела,
Складна, неумитна.

Прале смо опет крв из сатканих постеља породиља,
Прекривале цвећем очи мртваца,
Носиле на глави ћупове пуне семења,
Волеле минђуше од шкољки из Медитерана,
И виделе смо Све, увек будне,
И Ништа.

Јер, Лепота сама није бесмртна.
Она је у додиру, у одзиву,
У језику знакова, у духу,
У складу, у природном току,
У облацима детињства
У осећању, у односима.

IV

Родила сам га у цвећу
Али овог пута није преживео
Поље је лежало празно као моје срце
Звао је свог бога борећи се да удахне
Оставила сам пуст лежај и пререзала врпцу
Сечивом црним као његове очи
Онда смо га сахранили.

Сунце је висило, крварило у облаке,
Моје очи су исто биле крваве,
Ставила сам црну маску на лице
Отворила поново очи тек у мраку
Изван овог света у мутно сећање на оне
Залудне магије уцртане на ћупу на које сам заборавила

Навукла сам црну маску, маску смрти,
Бришући време, бришући сећање,
Спавајући скупљена на глиненом поду,
Жваћући пупољке
Била сам толико празна,
Гладна.

Родићу поново, када глог процвета,
на пролеће, сурова.
Материца је живот.
Материца је гробница.
Господарица сам живота и смрти,
А да то нисам ни знала.

Он, муж мој, љубавник, отац, брат, грлио ме без речи,
Његов образ уз црну рупу мојих очију,
Дах вука који спушта пољубац на бело као смрт лице,
Није то била ни туга, ни бол, ни очај,
Био је то језик љубави за који нисмо знали.
Пала је опет киша која није била киша и сузе које нису сузе.
Тада сам у меку глину урезала прву реч на свету: Љубав.

Епилог

Гледала сам тебе која сам ја
Како си после хиљаду година мира
Нетрагом нестала у пламену,
У великом пожару,
Изгорела ти дуга коса,
Цео твој свет у пепелу
Траг велике Беле богиње
У отиску меке тканине
Од плетене трске
На дну спрженог ћупа
Оскудна је прича
Без срећног краја
Да ли је то била твоја одлука
Да уништиш све, да спалиш трагове
Пред најездом варвара источњака,
Или си само хтела да кренеш даље, у непознато,
Да будеш опет невезана тугом, прошлошћу, слободна,

А да о томе ниси имала ни појма?

Silna Jerina

I

Da li postoji zamak na brdu
U kome vlada mir,
U kome mi se raduju,
Gde blješti sunce na vinskom peharu,
Gde se deca bezbrižno igraju?

Da li postoji zamak na brdu
U kome moj dragi
Princ prelepi
Moj Đurađ blistavi
Moj obećani, pametni
Donosi bisere i đerdane
Da okiti moje Grke, svadbare,
Gde on, srpski vladar gizdavi
čeka na mene, svoju nevestu,
Nestrpljiv da vidi svoju Irinu Solunku?

Rekao mi otac
Da ću se udati za dva života
Od mene starijeg
Ali lepog, učenog
Bogatog
Pri tom još roda kraljevskog
Kao i ja
Da ću u daljinu poći
Za princa hrišćanskog
Moćne srpske kraljevine
Što se proteže od plavog Jadrana
Do moćnog Dunava
Što ima sve rudnike srebra, bakra, zlata
Poseduje vele palate, letnjikovce, dvorce
Od Nekudima sve do Budima
Da ću u tuđinu mlada poći
Da ću biti carica
Da ću biti vladarica
Da ću postati –
Silna Irina!

Ja, princeza Kantakuzenska
Vizantijska, solunska, carska,
Konstantinopoljska, romejska
Doći ću na sever čak do Dunava
Mada još devojčurak, ja –
Još bih se u zamku s braćom igrala
Luk natezala, konje jahala
U kupki cvetnim laticama telo oblagala
Ja, kći jedinica, lepotica, razmažena
Ali visokoučena od malena
Doneću znanje jezika, antike, Levanta
Otmene manire
Romejske dvorske običaje.
Biću od lepog mi supruga voljena
Ravna mu
Biser u njegovim očima
Zna on, iskusan, tako naočit, pametan
Potrebna sam mu takva kakva sam
Nisam odgajana da budem smerna,
Ćutljiva, pognute glave, nepismena
Već vešta u razgovoru
Na dvoru, u intrigama
Muškarcima dorasla
Upućena u politiku
Korisna mužu
I van postelje
Bila sam navikla na raskoš
Na svilene haljine rubinima ukrašene
Zlatom protkane, nosila sam nežne
Biserima optočene tijare
U začešljanoj unazad crnoj kosi
Nalik na grčke boginje, po antičkoj modi.
Mia divina Irina –
Tepala mi po romejski majka
Ja – srpska kraljica Jerina –
Postaću despotica silna, kako reče otac,
ali i „Prokleta" –
Zašto? Baš ja?
Koja sam sve za dobrobit Srbije radila?

II
Moj umni muž, državnik
Srpskog prestola naslednik
Presvetli Đurađ Branković
Koji je održao svoju zemlju mudro
Odlagao sudbinu kletu
Tu, između krsta i polumeseca,
Između ugarskog mača i
Turskog handžara,
Znao je bolje od svog prostog naroda
Da proceni ko sam ja
Koliko sam mu dragocena
Savetnica, saputnica
I u Žiči me krunisao
Velikom despotkinjom srpskom –
Proglasio
Irinom me svetlom
Narodu svom svečano –
Oglasio!

A ja sam narod srpski
Odmah prihvatila
Đurđu rekla da ih u Dubrovnik
U svatove zove
Umesto Grke i Bugare
A on, vladar njihov, reče
Da ne zovem Srbe u svatove
Biće muke –
„Jer su Srbi teške pijanice,
A u kavzi ljute kavgadžije”,
A ja Irina, nova im kraljica,
Muža sam ipak nagovorila
Pismo mu poslala
Srbe lično u svatove pozvala
Mome Đuri Smederevcu dokazala
Da sam dostojna srpskog prestola;
Onako mlada, malena, građom sitna
Četvoro sam mu dece rodila, jedno usvojila
Iz ljubavi velike naše

I jaku tvrđavu podigla –
Trouglu
Sazidala je tvrdu protiv varvara
Koju moj muž slavno započe
Za dobro svog naroda
Uz pomoć braće moje mile Tome i Andrije
I dunđerskog dara brata moga Georgija –
Sjajnog neimara
Gradnju nadgledala
Obalom Dunava sa njima se slobodno šetala
Lepo se nosila
Stranim jezicima zborila
Grčke vojnike dovela
Da prave reda
Glavne im zadatke poveravala
Vojskom zapovedala –
Na čuđenje puka
Koji me nije razumeo
Već me pratio iz daleka
Popreko gledao –
Iz budžaka, iz prikrajka.

III
A dotle se svet
Moj svet rušio
Dan po dan
Ciglu po ciglu
Grad po grad
Bitku po izgubljenu bitku
Krunu po krunu
Godinu za godinu
Naše carstvo je nestajalo
Dok sam ja uporno gradila tvrđavu
Na mutnom Dunavu
Da nas brani, da brani poslednju državu –
Srpsku
I vizantijsku
Da štiti narod iscrpljeni
Od dve silne armije
Od ljutih nam dušmana

Poslednju branu Istočnoga carstva
Od crnih Turaka, od lukavih Ugara.

Dok je moja porodica u Solunu ponižena
Poražena od Mletaka, od Turaka
Mi smo ovde u Smederevu
Vizantijski vešto manevrisali, pregovarali
Igrali opasne igre
Između Porte i Mađara,
Poslednji slobodni vladari starog sveta
Sklanjali se od Ugara, mira radi
Udali kćer Katarinu Kantakuzinu za Ulriha
Kneza celjskog, ugarskog vladara
Bežali uzalud od nezadržive najezde Turaka.

A onda, posle pada carskog Konsantinopolja
Udajom poćerke Mare
Za našeg sultana, za Murata
Otklonih napast
Bar za časak
Zaustavih sudbinu
Za tren
Kao i muž moj pre mene
Na razmeđi između mača i handžara
Zadržah istoriju
Tek da predahnemo
Od stalnih napada
Da spasemo narod, plemstvo,
Da podignemo okruženi
Kao u vatrenom obruču
Tu našu ponosnu, poslednju
Vizantijsku prestonicu
Tu gradsku utvrdu
Na graničnom Dunavu
Poslednju nam odstupnicu
Poslednju srpsku prestonicu
U stonom gradu Smederevu.

IV
I to su mi zamerili
I to što sam kćer, koju sam usvojila,
zavolela, udala
Kao sultaniju –
Dala za Murata
Da bi nas sve spasla
A njihovoj „carici" Milici, Lazarevoj,
Nisu kada dade kćer svoju Oliveru
Kao nevestu Bajazitu
Kao četvrtu mu harem-ženu, isto sultaniju,
Kada je dade ubici svoga muža
Kada udade dete za ubicu oca joj Lazara!
A kada po smrti Bajazita
na polju Angorskom
Vazal njegov verni
Srpski knez Stefan zatraži
Od mongolskog Timur Kana,
Pobedničkog Tamerlana,
Da vrati mu sestru Oliveru
Da je vodi nazad u Srbiju
Njen put do kuće
Laticama ruža posuše
A mene za isti čin –
Od koga mi se srce slomilo
Kad sam udala
Maru za tuđina, za sultana
Isto kao Milica –
A sve za opšte dobro –
Za naše postojanje –
Optužiše, ocrneše, oblatiše –
Prokletom me proglasiše!
O narode
Ne razumeš moje muke
Ne shvataš moje žrtve!

V
E da je kojim slučajem bilo obrnuto –
Da je Stefan naš junačni
Bajazita na bojnom polju izdao
Jer mu je ovaj rođenog oca ubio
Da ga je na milost i nemilost Mongolima ostavio
Jer se Tamerlan samo njemu –
Lazarevom Stefanu
I njegovim oklopnicima kosovskim
Junacima bez premca
Na angorskom bojištu divio
Poklonio se samo njima
Besmrtnima
Zaogrnutim teškim crnim plaštovima –
Ratnicima sa zlatom izvezenim krstovima!
E da je Stefan časni Bajazita tada izdao
Oca bi Lazara osvetio
Srbe možda oslobodio
Te tako ni Murat Drugi, njegov naslednik
Ne bi nikada
S mojom Marom postelju – delio
Niti bi moga sina Grgura – oslepeo
Niti bi drugom mi sinu, Stefanu Brankoviću –
Oba oka iglom ubadao
Dok je vezan lancima sedeo
U jednu tačku gledao, mučenik moj,
Dok mu se oči mlade, sjajne, nisu osušile, sparušile
Poslednju suzu iskapale
Dušu mu ubile!
O jada junačkoga
O bola mog majčinskog –
Neizrecivog!
Svih ovih poniženja stravičnih
On bi nas može biti poštedeo
Sa svojim kosovskim osvetnicima
Možda bi čak i Turke
Iz Evrope proterao?
Ali nije hteo na bojištu
Sestru da ostavi
Reč svoju sultanu on, vazal, da pogazi

I zbog toga se Stefan lomio
Bratska ljubav, časna njegova reč
Nadjača u njemu sve!
Bajazitu veran on ostade
sestru po svaku cenu tako on spasi
Majci je u Srbiju vrati
A nas u crno zavi!
Beograd je Ugaru kasnije dao
I naš svet – slomio i
Izdao.

VI
I eto njemu se, tom dičnom Stefanu – Dive!
Muškarcu, sinu Lazarevu, bratu, junaku,
A mene – ženu,
Vernu Đurđevu ljubu, majku, vladarku
Što brani poslednju srpsku prestonicu
Što decu svoju za njih žrtvovaše
Za sve zlo sto ih tišti – tuže,
Za sve nevolje ruže
Što ne govorim njihov jezik
Što sam tuđinka, strankinja
Za sve sam im kriva!
Njihova kletva me svuda stiže.

Takva nam je čudna sudbina
Nas moćnih žena
Sećam se priča iz antičkih predanja
No, vremena su takva, huda, surova
Nema vremena za samosažaljenje
Nema vremena za dileme
Jer posle despotove končine
I propasti moćne carevine
Sve je palo na mene
Sručila se istorija
Cela naša baština
Sva se krivica, sva se težina spustila
Na moja uzana ženska ramena
Moram da skupim snagu
Da do kraja izgradim tvrđavu

Nalik na onu stambolsku
Da ne pokažemo ni traga neprijatelju
Od gubitničke bede
Od udovičkog jada
Već da im se pokažemo u svoj slavi i sjaju
Da nas se plaše, da nam zavide
Da nam se dive
Da održimo što se može –
Iz ponosa, iz inata
Da saterana tu, ja,
Na kraj znanog mi sveta
Na obali moćnog Dunava
Između dva strašna neprijatelja,
Pokušam nemoguće!
Da kao boginja grčka Hestija,
Kao slavna rimska Vesta,
Sačuvam kućno ognjište
Da pokažem čvrstinu stene
Ali i da manevrišem
Da se udvaram, da se pretvaram
Da sam kao vrba savitljiva
vešta i pametna
Da postanem ono
Što mi je sudba davno odredila
Da postanem – Silna Jerina!

VII
Trebalo je tu i malo magije
Tu na ušću Jezave u vode dunavske
Donosili smo stenje, kamenje
Iz daleka, čak od Avale
Kamen po kamen
Iz ruke u ruku
Jer kod Smedereva kamena nema
Narod se mučio, ropski kulučio
Izgladneo, nezadovoljan, roptao
Teško argatovao
Nenavikao na disciplinu, na brzinu
Na grčke vojnike – nemile nadzornike
Nije razumeo tu skupu gradoizgradnju

Vrtoglave Kule, tvrde utvrde, duboke šančeve
I celu tu vazalsku diplomatiju, moje manevre
Moje planove
Dok se crni oblak smutnog vremena
Nad Vizant nadvijao
Propast nam svima slutio –
Narod je bez nade skapavao
Robovao, težak teret vukao
I tražio da nađe krivicu za sve zlo
Da baci na nekoga svoje prokletstvo
I mene, strankinju, tuđinku, ženu –
Mladu udovicu voljenog vladara –
Našao!
Nevinu me – Osudio!

Optužiše me tako da sam hirovita, plaha
Sujetna, razmažena, neverna,
Optužiše me jer sam bila silna
Kao stihija,
Kao vatra, voda
Kao vila!
Ja, svemoćna boginja
A smrtna
I pri tom – žena!
Verovaše, neuki, da sam veštica
Zla kraljica kao iz mitova,
Da vladam magijom
Jer sam bila mlađa višeg porekla
I od njihovog voljenog vladara
te da sam, verovaše, njime ovladala.
Rekoše da sebi gradim dvorove
Nalik na one raskošne
Koje sam u dalekoj, stranoj zemlji
Ostavila i nikad prežalila,
U misterioznoj mojoj domovini
Koja je sada propala
a za njih ostala uvek daleka, nepoznata
Tajanstvena i magična!
A da bude još veća magija –
Jer u okolini Smedereva nema dovoljno kamena –

Moja braća – vredni neimari
U te iste zidine i kule
U gradske temelje
Ugradiše nadgrobne ploče
Postaviše rimske spomenike
Božanstva iz drevne antike
Iz paganskih hramova krhotine
Od Mons Aureusa do Vinimacijuma
A u jednu kulu, rekoše sluge,
Rimsku Boginju domaćeg ognjišta –
Svetu Vestu u lakoj odori
Obrnuše naopako da meni napakoste
Jer su kolale priče kako ja,
Kao te strane paganske boginje,
Ja – razmažena strankinja,
Obučena u lake haljine
Hirovita, bludna, hladna,
svakog jutra
Po jednog sebra žrtvujem
bacam u mutno Dunavo,
Ili se pak zavedeni vitez neki
Sam baca tamo –
Sa visoke moje kule –
Iz očaja i tuge!
Čak i kada sam po mog Đurđa
Kao talac u Beograd pošla sama
Iz Kupinova
Lakim kočijama
Posle opsade, posle strašne kuge
Posle prvog pada naše despotovine
Pod Turke, pod ljute tuđine
Za preljubu sam optužena
Od zaludnog onog Šainović Damnjana
Jer narodu nije bilo jasno
Kako sam to uspela tako sama
Da izvadim muža iz sužanjstva
Da izbavim Đurđa od Turčina
sem – Ženskim čarolijama!

Avaj Erose!
Avaj Mizose!
o grčki moji preci!
Optužena sam za sve –
Od naroda da olakša svoju hudu
Svoju kulučarsku sudbu
Kamenom sam – gađana!

VIII
O intrigo zlehuda,
Sudbo nepravedna,
Pučka mašta istinu nadvlada!
Bila sam voljena, obožavana
Od roditelja, braće, muža
Od puka prokleta, oklevetana
Razapeta mržnjom, intrigama
Žrtva slepih predrasuda
Između dva neprijatelja saterana
Uspone i padove sam preživela
Ja, poslednja braniteljka istočnog carstva,
Pravoslavnog hrišćanstva
Često neshvaćena
Za helenstvo i paganstvo optužena
Kao majka sam do neba propatila
Jednog sina, mladog Todora, sahranila
Dva su nedužna mi sina vid izgubila,
A kćer mi mlađana
sa nepunih četrnaest godina,
Kad i ja za Đurđa,
za Turčina pošla
Da bi spasla Srbiju
Da nam svima olakša sudbinu
Ali mi i to zameriše
A Milici Lazarevoj nikad
– ne!
Optužena sam tako
kao žena
Kao Brankovićka – nevoljenog imena
Kao strankinja
Kao stroga vladarka
Za sve muke

Za propast Srbije
Da bi narod sebi olakšao hudu
Svoju kulučarsku sudbu
Nađoše u meni nevinu žrtvu!

Ti me Majko božija razumeš sada
A ti buduća moja braniteljice
Ne daj da legenda istoriju nadvlada!
Molim ti se ovde u manastiru, u Rudniku,
usamljena, zamonašena
Jedino mi moj slepi sin Stefan ponekad dolazi
Ali ne iz ljubavi
On onako mučenički oslepljen
ne oseća ništa više
Jedino želi da mu predam tron
Zato sva strepim*
Bojim se njegove osvetničke groznice,
Njegove očajničke pohlepe
I dok ga samotna čekam
Molim ti se sada
I pevušim
Kao onda kada sam bila puna nade, mlada –

Gde je taj zamak na brdu
U kome vlada mir,
U kome mi se raduju,
Gde blješti sunce na vinskom peharu,
Gde se deca bezbrižno igraju?

* Prema predanju sin Stefan je Jerinu otrovao i umrla je tu, u rudničkom manastiru.

Izvori i literatura o Jerini Branković:

- Vuk Stefanović Karadžić. *Srpske narodne pjesme*, knjiga druga, Sabrana dela Vuka Stefanovića Karadžića, knjiga peta, priredila Radmila Pešić, Prosveta, Beograd 1988.
- Vuk Stefanović Karadžić. *Srpske narodne pjesme*, knjiga treća. Skupio ih i na svijet izdao Vuk Stefanović Karadžić, priredio Dr Vladan Nedić, Prosveta, Beograd 1976.
- Tomo Maretić. *Naša narodna epika*, Zagreb 1909., drugo izdanje, Beograd, Nolit, 1966.
- Donald Nicol. *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca 1100-1460: A Genealogical and Prosopographical Study*, Washington DC, 1968.
- Luka Mičeta. *Despot Stefan Lazarević*. ISBN 978-86-521-2077-2.
- *Jerina nije prokleta (Večernje novosti*, 4. februar 2011)
http://berislavkangrga.weebly.com/besmrtnost-proklete-jerine.html

Ljubav u vreme Korone

Na ravnodnevicu prizvaću boginju Sunu
Božanski sjaj njenog oreola osvetliće mi srce
Njena sunceva svetlost nahraniće me
Ona će oživeti Zemlju i očistiti sve čelije moga bića
Okitiće me svojim zracima od zlata
I doneće mi Ljubav i Život
U ovo smrtno vreme Korone

Večni Rim ispražnjen – grad duhova kao sa slike De Kirika.
Milano krvari. Bergamo jeca.
Moj Beograd pušta samo mlade na ulice.
Svetla su se na Brodveju pogasila.
Redovi gladnih radnka ispred kolica s hranom su nestali.
Podzemna železnica prazna.
Korona je prešla okean.
Jede Veliku jabuku iznutra.
Globalna pandemija iz Vuhana bespovratno je izmenila svet.
Kada se svet oko vas raspada morate da se okružite nečim
na šta možete da se oslonite
kao što su požutele fotografije, stara pisma, porodične uspomene
iskorišćene karte, pozorišni programi
jer imate vremena da preturate po kući.
Zadovoljstvo malih stvari je pred nama
Slobodno vreme – plezir neke druge ere
Kada su sati bili duži i dani beskrajni
Mir i tišina koncepti drugih vremena
Postaju naši – ponovo!
Znakovi su tu –
Patke se pojavile u Fontani di Trevi, labudovi u Veneciji!
Kako je mračno nebo iznad Vuhana
Postalo plavo i kristalno čisto
Vidiljivo odozgo
Tako će i sunčevi zraci probiti ovaj mrak
I potvrditi staru izreku – *posle oblaka sunce*
I raščistiti put za novi život, novu svetlost
Za svet da se izmeni –
I ujedini!

2020.

Maja Herman na Sajmu knjiga sa Mihajlom Pantićem, Vasom Pavkovićem, Draganom Velikićem, Predragom Markovićem, Milanom Đorđevićem i Draganom Jovanovićem

Prozor u žadu
Slike iz jugoistočne Azije *(odlomak)*

I
TAJLAND

BANGKOK, TAJLAND,
ILI O IMENIMA, STVARNIM I NESTVARNIM

Došla sam u Bangkok u martu 1993. godine u rano tajlandsko leto; napustila ga u junu, pre monsunskih kiša. Od tada se stalno vraćam. Sada je opet juni, godinu dana kasnije. Opet sam u Bangkoku. Treći put 1994. godine. Sedmi put od prošle godine. Prvi put u monsunskoj sezoni.

Putovanja, ona prava, duga, sa zastojima, skretanjima i vraćanjima, estetska su kategorija. Sve češće trivijalizovana i sterilisana u masovnim turističkim „šoping" i sličnim paketima, estetika putovanja se zanemaruje kao večni predmet umetnosti i ljudskog interesa, kao deo umetnosti življenja i efikasan lek protiv ograničenosti i ludosti nacionalnih euforija. U svom najčistijem, nepredvidljivom vidu duga putovanja postaju sama sebi cilj, kao ostvarenje ideje o bekstvu. Ne o bekstvu od nečega određenog, niti o odlasku negde posebno. Putovanja kao nomadstvo, kao večni nemir, u smislu koji mu je pokušao dati najbolji savremeni stilista nomadstva Brus Četvin, pre svoje prerane smrti. To je nemir koji metafizički pesnici Hendri Voun i Džordž Herbert smatraju isključivom odlikom ljudske rase. O putovanju se obično misli kao o pomeranju u prostoru, ali dugo putovanje se istovremeno dešava u prostoru, vremenu, u čulima, u društvu i kulturi, i nezaobilazno pomera i širi granice svetova koje putnik nosi u sebi.

Tada, početkom aprila prošle godine, kad počinju ove beleške, nisam ni slutila da će me nemir putovanja još mnogo puta odvesti upravo na Daleki istok. Sredinom Eliotovog najsurovijeg meseca, koji u ovom kraju sveta dobija novo značenje, počela su mi stizati i prva pisma na adresu u Bangkoku. Već mi je prešlo u naviku da svako jutro čitam izvrsni *Bangkok post.* Ali pisma, pisma upućena na određenu adresu su legitimisanje boravišta. Prelazak iz blaženog fluidnog stanja u čvrsto stanje na tački zamrzavanja. Zamrzavanja utisaka u slike, slikâ u kompoziciju. Ta prva dva pisma. Jedno iz Jugoslavije. Drugo iz Tokija. Jedno o tragičnosti zatvorenog horizonta, drugo o trešnjama koje su upravo u cvatu. Ona određuju moj mentalni svet. Od jugoslovenske tragedije se ne može pobeći. Ni na kraj sveta, gde retko koji putnik zalazi, ni među plemenima u planinama opštepoznatog Zlatnog trougla, odakle sam se nedavno vratila. I tamo postoji TV i ajnštajnovska dimenzija prostora i vremena. I tamo, na pragu izgubljenih planeta Indokine, u mojoj glavi vrvi od paralela sa sadašnjošću, prošlošću i budućnošću jugoslovenskog prostora. Znakovi pored puta za one koji umeju da ih čitaju. Ali, o tome kasnije. Za sada su dovoljne prve reči u knjizi Budinih učenja (*Damapada*), (japansko-englesko izdanje koje sam zatekla na stočiću pored svoje postelje u Bangkoku), koje glase: „Na ovom svetu mržnja se nikada ne pobeđuje mržnjom. Samo se ljubavlju ona pobeđuje. To je drevni zakon." I druga Budina misao iz učenja „O pravom stanju stvari", koja bi mogla da bude i moto ovih zapisa: „Na nebu ne postoji razlika između istoka i zapada; ljudi u svojoj svesti stvaraju ove razlike i onda veruju da su one istinite." Pišem, dakle, ovo u „najegzotičnijoj zemlji na svetu", kako turističke agencije reklamiraju Tajland, u okruženju gde kontrasti između savremenog i drevnog, poznatog i

nepoznatog, „drugog”, jesu svakodnevnica, vazduh koji dišem. Bangkok, moja je baza i kapija za Daleki istok i putovanja u to „drugo”, tuđe, nepoznato, zabranjeno. Prozor usečen u neobrađen kamen žada kroz koji se samo naslućuje njegova skrivena lepota. Moj prozor u žadu.

Ime jedne zemlje čudna je stvar. Obično ne razmišljamo o tome. Staro ime kraljevine Sijam koje, po nekim izvorima, znači „zemlja hiljadu osmeha”, promenjeno je 1932. godine uvođenjem ustavne monarhije u Tajland, što je anglicizovana verzija „zemlje slobodnih ljudi”. Džefi Gorer u svome klasičnom putopisu *Bali i Angkor,* 1936. godine sa čuđenjem zapisuje: „Sijam je anomalija. Jedinca nezavisna ne-evropska zemlja (sa izuzetkom Japana i Abisinije)”. Često razmišljam o čudnoj činjenici da je i pre toga zapisa, Sijam vekovima bio jedina slobodna i nekolonizovana zemlja od Japana do iza Balkana.

Ovde u zemlji smeška ne postoji reč „ne”, postoji sam izraz za „da-ne”, uvek propraćen osmehom. Možda ih je taj osmeh spasao od osvajača i kolonizatora koji su harali susednim zemljama tokom mnogih vekova. Međutim, kao i mnoge druge stvari u ovoj zemlji, i njeno ime je samo privid, jer Tai svoju zemlju ne zovu ni Sijam ni Tajland, već *Pratet Tai,* što znači „zemlja Taja”, ili *Muang Tai* „zemlja slobodnih”. Izvor reči „Sijam”, koja je bila u upotrebi do 1932. godine, isto je tako neizvestan. Reč je verovatno kineskog ili kmerskog porekla, najverovatnije mešovitog, jer isprepletanost etničkih i kulturnih uticaja karakteristika je cele Jugoistočne Azije, od Burme do Kambodže, od Malezije do Vijetnama. Kinezi su u HIII veku koristili reč „Sien” za Tai spustili na jug. Drugo objašnjenje za „Sijam” jeste kmerski zapis iz XI veka, koji se odnosi na Tai narod koji je naselio srednji Tajland, teritoriju koja je tada bila pod kmerskom vlašću.

I naziv Bangkok je privid. Grad se stvarno naziva *Krung Tep* – „veliki grad anđela”. Kao onaj u Kaliforniji. Ali to je samo prvo na listi njegovih skoro bezbrojnih imena i atributa prestonice dinastije Čakri. U Ginisovoj knjizi rekorda on je grad sa najdužim imenom na svetu: *Krungtep Mahankon Bovorn Ratanakosin*… i tako dalje, u još četiri reda. Dugačko je kao i sva tajlandska imena, zbog čega, iz praktičnih razloga, oni imaju nadimke, i u telefonskom imeniku se vode pod ličnim a ne porodičnim imenom. Kao na Islandu. Čak i tajlandski kraljevi imaju nadimak – Rama I, Rama II, sve do današnjeg kralja Bumibola Aduljadeja koji je poznat kao Rama IH. Naziv Bang-kok, koji bi se isto tako mogao uzeti kao nadimak, znači „selo divljih šljivika” i potiče iz vremena kada je bio samo mala usputna luka za kineske trgovce, na moćnoj reci Ćao Praja. Na reci koja se spušta sa dalekog severnog platoa, teška i mutna ispod mostova Krung Tepa. Godina 1782. bila je presudna u njegovoj istoriji jer je tada stvorena nova dinastija i nova prestonica, tu na istočnoj obali velike reke, i uspavano selo kineskih trgovaca se počelo pretvarati u metropolu po ugledu na staru prestonicu Ajutija. Kineska četvrt se tada pomerala izvan zidina nove velike kraljevske palate – zlatnog grada.

U GRADU ANĐELA

Preko dva veka glavni grad sijamske kraljevine, „grad anđela”, svojom egzotičnom raskošću inspirisao je mnoge pisce kao Samerseta Moma, Džozefa Konrada, Romena Garija, Noela Kaurda, i bio utočište niza literata, aristokrata, lovaca, turista i avanturista. Hotel „Orijental” bio je njihovo stecište, sa svojim elegantnim terasama na obe obale reke, do kojih se stiže starinskom džunkom sa stolicama od mahagonija. Sa savršeno uspravnim palmama i ogromnim orhidejama ispred starog „autorskog krila”, sa nameštajem od belo obojenog bambusa i velikim plafonskim ventilatorima iz vremena pre upotrebe klimatizacije, sa kelnerima obučenim u bele smokinge i široke, podvijene pantalone od svile, koje je proslavio Jul Briner u filmu „Kralj i ja”, sa požutelim fotografijama sijamskih prinčeva i

princeza (i princa i princeze od Velsa), stari „Orijental" je ostao arhetip evropskog sna o azijskom raju.

Ljubičasti zalazak sunca na terasi „Orijentala" iznad reke Čao Praja, po kojoj plove rečni taksiji, brzi dugački čamci nalik na gondole, zlatom ukrašene carske galije i spore, četvrtaste, trome džunke, jedan je od prizora koje su poljubili anđeli u mom oku. Samo te prizore skupljam. I mešavina najfinijih mirisa sa zadahom prljave vode deo je moje takozvane venecijanske kolekcije. Drugih kolekcija nemam. Zalazak sunca – najvažnije i najomiljenije doba dana, kada popuste vrućine, kada je vreme za *sanuk*, za uživanje. Bank Kou Ku, „selo u senci divljih šljiva", jeste nestao, ali je ostao splet brojnih kanala – *klongova* – ove azijske Venecije, pored kojih se još uvek može naći hlad u senci neke divlje šljive. Ili piti čaj na dugorepim čamcima, *rua hang jao*, koji se koriste za prevoz po užim kanalima i za trgovinu na plovećim pijacama, dok klize ispod mostova izrezbarenih u kineskom stilu.

Na klongu Lot i dalje postoji prava pijaca lopova. Postoji, kao i za sve u ovom gradu, i njena falš-verzija. Skoro ništa nije onako kako izgleda. Bangkok je trijumf fikcije. Kopija kopije. Zlatna planina, Pu Kao Tong, u srcu grada je imitacija brda i napravljena je od cigle. Hramovi su ukrašeni staklenim rubinima, smaragdima i safirima, koji izgledaju kao pravi, osim po veličini. Mnogo, mnogo veći nego ijedan dragi kamen – potekli su iz nekog naivnog sna o rajskom izobilju. Zato su, međutim, prave stare, senovite ulice i dvorišta iza bučnih avenija u kojima se život odvija kao pre više vekova. Kanal u tropskoj bašti iza budističkog hrama sa ostrvcima od dasaka za odmor kornjača. Mir i teško tropsko zelenilo. Obrijane glave sveštenika koji se bešumno kreću preko mostića. Deo slike su i turbani bangkočkih krojača, obavezno indijskih Sika, jarkoplavi, bordo, tirkizni, snežnobeli, ispod kojih kriju nepodrezanu kosu i bradu. Mozaik Bangkoka ne bi bio potpun bez kineskih vračeva i travara, duborezaca, juvelira i leproznih prosjaka. Ovde lepra nije pojam iz medicinskog rečnika. U Kineskoj četvrti blizu zidina velike kraljevske palate i blizu hramova sićušnog „smaragdnog Bude" od žada, i ogromnog „ležećeg Bude", čija su ukrašena stopala veličine čoveka, tajanstveni prolazi vode od zabranjenih pušionica opijuma i krvavih borilišta za petlove, do starinskih apoteka, prodavnica amuleta i velike berze zlata i dragog kamenja. Jedan od naziva Bangkoka je i grad „devet dragulja".

Sokak Sampeng u srcu Kineske četvrti, u senci platnenih krovova uličnih tezgi, sabira u sebi sve boje, zvukove i mirise Dalekog istoka. Nekada je bio poznat kao kraj Zelenog (ne crvenog) svetla, nazvan po svetiljkama koje su osvetljavale javne kuće i pušionice opijuma. Nezaboravna aroma Sampenga prati te dugo nakon što se probiješ kroz opojne planine voća, kolača, mirisnih štapića i ulja, trava i eliksira. Nedaleko, u prodavnici jarkožutog, bleštavog zlata od 24 karata – redovi kupaca su kao pred kasom u samoposluzi. Preko puta, u neočekivanoj tišini prodavnice dragog kamenja, prodavac i kupac na niskim stolicama polako ispijaju zeleni čaj, dok se dugo pogađaju oko šake bleštavih sijamskih rubina nalik na plod nara, položenih na taci od crnog laka. Iza tezgi skriven je ulaz u stari kineski hram, gde se žare peći u kojima se spaljuju ukrasi od hartije, a sa svodova vise spirale mirisnih štapića. Tu me jedan mladić kao čuvar neke tajne, presreće na ulazu u pasaž i nudi da popijem šolju oporog zelenog čaja koji njegova majka sprema u improvizovanoj uličnoj čajdžinici u četvrti Zelene svetlosti. To će mi doneti sreću, kliče. U rano jutro tu se pletu venci jasmina i orhideja – *puang-ma-lai* – koji će se prineti kućnim duhovima da bi se odobrovoljili za dan koji dolazi. U rano jutro kamionima se na bangkočke pijace dovoze sveži kokosi, mangoi, mangostini, papaje, durijani, školjke, rakovi, patke, skupocena kornjačina jaja, odrane zmije i peraja ajkule. Samo o voću Tajlanda mogu se napisati knjige. Ulice su tad, u zoru, pune šafran-narandžastih odbora budističkih kaluđera koji skupljaju u svoje činije i košare priloge u hrani od vernika, pre nego što se povuku na meditaciju u jedan od tri stotine grad-

skih hramova. Možda se tu kriju bangkočki anđeli? Kao čuvari ulaza u hramove? Kao ona fantastična mitska bića sa torzom žene i nogama ptice – *kinari*, ili kao lepe nebeske nimfe – *apsare* – koje su izronile iz mitskog Mlečnog mora, večno zaustavljene u svojoj lepršavoj igri. Ili su to kućni duhovi u čije se kućice, nalik na ptičje, svako jutro prinose venci drveća i razne đakonije? Ležeći Buda, božansko oličenje blažene strane paradoksalnog bangkočkog duha, proteže svoja zlatna stopala u *Vat Pou*, najvećem i najstarijem hramu. Zatvoren u sobu, kao Alisa u zemlji čuda kada se našla u zečjoj kući, sto metara dugi Buda iskosa gleda preko reke u pravcu hrama Zore – *Vat Aruna*, čiji visoki zlatni prstasti šiljak, *prang*, i terase obložene raznobojnim porcelanom, blešte pod prvim sunčevim zracima. Mir jutra narušava samo zujanje, „tuk-tuka", motora na tri točka sa kabinom, modernizovanih rikši.

TUK-TUK VOZAČI I DRUGI PALI ANĐELI

Drugo lice Bangkoka svet je iz futurističkih filmova, nalik na *Mad Max* i *Blade Runner,* slika haosa posle apokalipse. Bangkok ima najgori saobraćaj na svetu. Stići negde na vreme prava je retkost. Celularni telefoni su jedini način komunikacije u saobraćaju, u kome se može ostati satima zarobljen u kolima. Za kraće ture, po sporednim ulicama, najbrži su motocikl-taksiji. Mladići u kožnim jaknama, koji pišu i brišu brojeve na tabli na nekom uglu, nisu „bukiji", nego vozači ovih zunzara koje kreću paklenom brzinom čim se upali zeleno. Preći ulicu isto tako je pravi podvig. Često nemoguć. Sve je u stanju takvog haosa da Njujork deluje kao miran i čist grad. Zagađenost prevazilazi i onu tokijsku. To je cena nagle ekonomske eksplozije koja Bangkok čini jednom od najdinamičnijih prestonica Azije, u kojoj se na sve strane ruše udžerice i grade moderni, sjajni oblakoderi i zapadnjačka prigradska naselja, za novu klasu „japija". To su postmodernističke arhitektonske fantazije kojima nema premca u ovom delu sveta – čudna mešavina mediteranskih štuko-fasada, rimskih palata, engleskih dvoraca i francuskih šatoa. Za samo šest meseci od mog prethodnog boravka, bazen u našem hotelu je izgubio sunce – zamračile su ga džinovske senke novih oblakodera. Bangkok sve više liči na svog imenjaka, na grad anđela u Kaliforniji. I pored grozničave gradnje i paklenog saobraćaja, na ulicama se mirno kuva hrana, peru sudovi, šiju haljine i popravljaju cipele. I sama tuk-tuk vozila, hibridna i kao sklepana od neusklađenih elemenata motocikla na tri točka, šporeta i kočije, deo su te *mad-maksovske* scenografije. Inače, tuk-tuk vozači, koji su i najbolji vodiči kroz grad, uvek imaju nešto posebno da preporuče. U Bangkoku svaki od njih ima „svoju" prodavnicu svile, nakita ili seksa koje preporučuje i da ga ne pitate. Često ne vredi reći da nisi zainteresovan ili da si već sve to video, jer će te na kraju, uz osmeh, odvesti tamo gde misle da treba da ideš, pošto svaki „falang", stranac, po njihovom mišljenju, želi uvek isto. „Farang", što se izgovara obično bez „r" sa lenjim „a-a" – *falaang*, opšti je naziv za bledolike strance, za one koji dolaze iz dalekog, nepoznatog sveta, iz *muang nauka* – „spoljašnjeg kraljevstva". Jedna tajlandska hronika, *Taji Nija Pum*, ovako ih opisuje: „Neobično su visoki, dlakavi i neprijatnog mirisa. Dugo školuju svoju decu i život posvećuju bogaćenju. Žene su im velike i okrugle, ali vrlo lepe. Ne gaje pirinač." Sama reč je verovatno iskvaren naziv za Francuza. Amat, moj tuk-tuk anđeo zaštitnik, ponudio se, trčeći za mnom u jedno pakleno po podne po usijanom asfaltu ulice Sukumvit, da me svako jutro čeka pred hotelom. I stvarno me je danima verno, nadzvučnom brzinom vozio leteći kroz reke automobila. Ipak, u skladu sa tradicijom, uvek je iznova neumorno pokušavao da mi preporuči razne masere, juvelire, krokodilske i kokos farme, fabrike svile, ovu ili onu radnju sa lakiranim kutijama, dok sam se u panici hvatala za mesingane drške sedišta, znojila i gušila od izduvnih gasova. „*Yes, sil*", kaže mešajući kao i svi Tajlanđani rodove, Amat, uvek nasmejani, neoznojeni, nepomućeni, na svom tajlandsko-engleskom, nalik na dečiji govor, uvek „l" umesto „r", „*it*

is good fol madame, sil. I show evelything to madame". Njegov smešak krije priču koja je, nažalost, uobičajena za Bangkok – grad tolikih izneverenih snova i anđela, najčešće onih palih. Amat je došao u Bangkok iz Isana, sa severoistoka, odakle dolazi većina tuk-tuk vozača, taksista, slugu, kelnera i prostitutki. To je najsiromašniji kraj prema granici sa Laosom. On deli tuk-tuk sa svojim bratom, koji vozi noću, ali tuk-tuk pripada nekom trećem. Njihovu stariju sestru je jedna mamasan, vlasnica javne kuće, pre pet godina na prevaru dovela u Bangkok, obećavši joj posao služavke u nekoj bogatoj kući. Umesto toga, odvela ju je, kao i mnoge druge, u jeftin bordel na Pečaburi roudu. „Kod nas u Isanu te godine bila je strašna suša", priča Amat. „Nismo imali nijednu žetvu pirinča". Mamasan je, kako on priča, pozajmila roditeljima oko 200.000 bahti (8.000 dolara) na deset godina, da se ishrane. Sestra je preko jednog rođaka u Bangkoku uspela, posle više od dve godine, da pobegne i vrati se u Isan. Ali, tek tu počinje pravi ciklus ropstva koji je toliko tipičan za ovo još uvek duboko feudalno društvo. „Prostitucija je ovde samo jedan od vidova ropstva", uči me Piter, američki *ex-pat*, u dobrovoljnom izgnanstvu od svoje bankarske prošlosti u San Francisku. Pošto sestra nije uspela da isplati dug svojim „radom" u Bangkoku, mamasan se vratila po pare koje oni, naravno, nisu imali. Da bi rešio problem, starešina sela je predložio da oba brata voze njegov tuk-tuk u Bangkoku, sve dok ne isplate dug. Sada su dužni dvostruko – i vlasnici javne kuće i vlasniku tuk-tuka. Izlaz iz tog đavolskog kruga se ne vidi. Ipak, Amat se smeši. „*We, Thai, we have cool healt*", kaže Amat, „*you, falang, no have cool healt, no jai yen. Jai Yen*", hladno srce, mir i hladnokrvnost, koja „faranzima", uvek spremnim na uzbuđenja i svađu, nedostaje, najveća je vrlina po tajlandsko-budističkom osećanju sveta. Nije ni čudo što je Bangkok dom blaženog ležećeg Bude, božanstva koje je toliko mrtvo hladno da može da drema. „Falang nosi svoje brige kao pas buve", kaže mi sa smeškom Amat dok skrećemo iz Sukumvita u moj senovit *Soi*, jednu od mnogobrojnih uličica koje vode od glavnih arterija u rezidencijalne četvrti. Taj tajlandski osmeh, paradoksalan kao i sve ovde, ljubazan i prezriv istovremeno!

TRGOVINA MESOM

Priča slična Amatovoj ponavlja se u Bangkoku u raznim vidovima. Ozloglašen po nemogućem saobraćaju, zagađenosti i falš-satovima, najpoznatiji je, ipak, po svojoj velikoj industriji seksa. Većina bledolikih, večno oznojenih turista, počne i završi svoje upoznavanje grada na ozloglašenom Patpongu, koji se sastoji iz dve uske ulice, gde se sredinom protežu tezge sa falš-roleksima, falš krokodilskim novčanicima, falš tajlandskom svilom. Po strani, u barovima – akrobatske seksualne perverzije svih vrsta. *Coca-Cola Pussy, Banana Pussy, Lesbian and Gay Show,* poturaju oznojeni podvodači parčiće pohabanih kartona sa nevešto ispisanim listama, često i gotovo dečje, naivnim crtežima atrakcija, koji u slici i reči predstavljaju repertoar obližnjih barova. Kroz poluotvorena vrata vide se polunage devojke kako igraju na visokim barskim stolovima. Ovde niko nema imena. Sve je masovna trgovina, bez erotike, bez tajni ili pretenzija. Igračice su samo broj koji nose na kupaćem kostimu. Mušterije su za njih samo zajapureni, oznojeni, bezlični „faranzi". Glavni šou se uvek odvija u drugoj sali iza zatvorenih vrata, gde piće košta kao ovdašnja mesečna plata. Ali, sâm seks je jeftin. Kao i falš-roba. Život je još jeftiniji. Blizu Patponoga izbledela reklama za *Yugoslav Airlines* koji odavno ne leti. Jedan privid i paradoks više.

Pored Patponga postoje i bezbrojni saloni za masažu, *coctail lounges* i privatni klubovi više klase. Ispred ulaza u ova „svetilišta" seksa, koja često liče na moderne crkve ili diskoklubove, sede barske dame na visokim stolicama, pod jarkim neonskim reklamama. Uglavnom sirotinja sa severa i iz Isana, sada u tesnim minićima i visokim potpeticama koje žulje stopala, navikla na slobodu suve zemlje i prašine. U zabitijim, mračnijim *soima*, so-

kacima, nalaze se jeftini bordeli za domaće potrebe u kojima se prostitutke, često devojčice, bangkočki pali anđeli od 13 do 14 godina, uplašene, šćućurene na goloj klupi u podrumu, biraju kroz staklo – samo upreš prstom.

Na severu, tridesetak kilometara od Čijang-Maija i danas postoji pijaca robova. O tome sam prvo slušala šapatom ispričane priče po Bangkoku. Kasnije sam se svojim očima uverila u to da se deca prodaju kao marva. Robovi seksa. U Bang Pang Luang provinciji na severu Tajlanda komercijalni seks je prihvaćen način života. Počinju sa dvanaest godina, i majke i kćeri. Prodaja jedne kćeri donosi pare za desetak godina ishrane. Drugih izvora prihoda nema.

Svuda po gradu su i brojne oaze za tranvestite i homoseksualce, kabarei i androgene, i *Cowboy Alleys* – barovi i bordeli stvoreni svojevremeno za RR – „rekreaciju i relaksaciju" američkih vojnika umornih od Vijetnama. Preostali iz tog davnog vremena, sada ih kontroliše bangkočka i nemačka mafija, i opslužuju uglavnom evropsku klijentelu. Bangkočke novine posvetile su mnogo prostora hvatanju dva člana japanske mafije, jakuza, koji su se bavili prodajom Tajlađanki u Japanu. Prema statistici Tajlandske ambasade u Tokiju, prošle godine je bilo 48 slučajeva smrti od ruku jakaza. Nedavne vesti o dve Tajlanđanke koje su ubile svoju singapursku mamasan u oblasti Čiba, u Japanu, samo podvlači problem eksploatacije tajlandskih žena. Mamasan ih je držala pod stalnom prismotrom TV kamere da ne bi pobegle, a često i bez hrane, da se, tobože, ne bi ugojile. Ubistvo je bio njihov jedini izlaz i bezglasni krik. Samo u Japanu, za prvi šest meseci ove godine, trideset tajlandskih prostitutki umrlo je tako što su se obesile ili bile ubijene. U Bangkoku se industrijom seksa bavi, po nedavnoj proceni, najmanje oko dve stotine hiljada osoba. Verovatno pak da zbog velikog broja neregistrovanih i maloletnih, ovaj broj dostiže pola miliona, u gradu od šest miliona ljudi. Od toga je preko 70% prostitutki već sada zaraženom sidom. Čak i ako se neke od njih spasu i vrate u svoja sela, obično ponovo završe u bangkočkim bordelima, jer na selu nema posla. Na siromašnijem severu, odakle se vrbuje većina maloletnica, broj obolelih od side dostiže, po poslednjim izveštajima, do 90%. Većina, do 95%, tajlandskih muškaraca, pre nego što napuni 21 godinu, spava bar jednom sa prostitutkom. I punih šest meseci pošto je nova vlada Čuan Likpaija objavila rat protiv dečje prostitucije, kako piše *Bangkok post* od aprila 1993, nije bilo nikakvog progresa u suzbijanju ove nezakonite trgovine. Jedan od razloga je opšta korupcija. Po Bangkoku kruži priča da je jedan od vlasnika glavnih bordela sâm šef policije. Marta 1993. premijer Čuan je zajedno sa Džimi Karterom i Dezmobndom Tutuom potpisao deklaraciju protiv ekploatacije dece. Mnoge azijske novine su tada, povodom godišnjice prve međunarodne konferencije o dečjoj prostituciji održane u Bankoku, donele oglase preko cele strane pozivajući na borbu protiv ovog zločina. Svake godine se oko milion dece, uglavnom iz ovog dela sveta, prodaje za seks. Deca često nemaju više od pet-šest godina. Uprkos tome, moji pokušaji da u toku 1993. godine preko raznih humanitarnih organizacija dođem do pouzdanijih podataka pokazali su se neuspešni ne zašto što nisu (meni) dostupni, već zato što ih nema. U junu 1994. godine, broj prostitutki samo u Tajlandu procenjen je od nedržavnih agencija na dva miliona, a od toga je osamsto hiljada dece. Podatke je premijer kritikovao kao „preterivanje". Preterivanje ili ne, cifre su stravične. Evidentno je da su mnoga tajlandska deca navedena na prostituciju u zemlji i u inostranstvu, dok se devojčice (a i dečaci) iz Laosa, Burme, Indonezije, pa i Kine, prodaju u Tajlnadu. Pojavio se i novi fenomen, „mobilnih bordela", koji je postao popularan u mnogi provincijama. Predviđa se da će ovde do kraja decenije preko četiri miliona ljudi biti zaraženo sidom. Svaki dan, jedan od tri smrtna slučaja posledica je side. Po najnovijem izveštaju UN, smrtnost dece od side u Tajlandu će se do 2010. godine popeti od 33 do 103 na hiljadu dece. U Burmu, kažu, prostitutke zaražene sidom se ubijaju

odmah, jer lekova nema. Ukoliko se ovo zlo i bolest ne spreči, predviđa se da će do kraja ovog veka u Tajlandu i celoj Jugoistočnoj Aziji biti uništene čitave generacije. Nestaće mladost Tajlanda, Burme, Indonezije…

KULINARSTVO KAO SANUK, ILI MIRIS DURIJANA

Lutanje gradom sa Amatom prestalo je negde u aprilu, kada su nastupile nepodnošljive vrućine od četrdesetak stepeni. Došlo je vreme za odlazak van grada. Međutim, Bangkoku kao da paklena vrućina nije dovoljna. On još dodaje svoju. Na ulicama se uvek puši iz bezbroj malih, improvizovanih kuhinja na kolicima, iz restorana sa nekoliko stolova na pločniku, u kojima se kuvaju neka od najukusnijih i najljućih jela na svetu. Higijena je bez zamerke. Sve se kuva i pere u prečišćenoj vodi iz plastičnih boca, koja hranu čini bezbednom i za strance. Čini se kao da pola Tajlanda stalno kuva za drugu polovinu koja stalno žvaće. Tai nisu žderači već pravi sladokusci. I u najzabitijim, najneuglednijim mestima, hrana je sveža i ukusna. Prosečni Tajlanđanin jede pet do šest manjih obroka dnevno i, začudo, ostaje vitak. Jelo je uvek društveni čin. Pirinač je baza ishrane i ključ vitkosti. Pirinča ima preko desetak vrsta. Tai ne koriste so kao glavni začin. Ona se često zamenjuje gustinom, slanim ribljim sosovima, kako se kuvanje morske hrane tako i za meso, perad i povrće. Tai veruju u sklad suprotnosti. Tako se slad u vidu gustog slatkog pirinčanog ili kukuruznog sirupa dodaje jelima da bi se ublažila ljutina ili oštrina ukusa, a so se služi uz slatkiše. Svi sastojci kuhinje su potpuno prirodni. Hrana se priprema od najsvežijih proizvoda, puna je mirišljavih začina i najčešće veoma zaljućena. Tihi ponos Tajlanđana su opake čili-papričice koje se gaje u takvim varijantama ljutine i sa posebnim imenom za svaku vrstu, da ih je skoro nemoguće zapamtiti. Veoma je popularna pak i druga krajnost kulinarskog spektra – razne varijante sušenog voća i iznad svega neizbežne sušene, marinirane ribe i riblje paštete. Čest prizor svuda po Jugoistočnoj Aziji su kolica na kojima su obešeni pravilni nizovi providnih, sušenih riba, najčešće orada. Kroz sve pijace ovog dela sveta provejava miris fermentacije pašteta od škampa ili riba koje su osnovni dodatak mnogih jela. Taj miris se proteže kao duga iznad svih pijaca koje sam obišla, od Singapura preko Malezije do Burme, i tragom stare Indokine, do Sajgona. On se preliva i menja kao boje duge, kao i nijanse geografije i kulture. Od ubitačno intenzivnog ali jednoslojnog ukusa malezijsko-singapurskog *belakana*, napravljenog od crnih očiju škampa, za koje prvo pomisliš da su zrnca bibera, preko mnogo suptilnijeg, aromatičnijeg ukusa tajlandskih sosova od riba – slanog *nam pla* i ljutog *nam prika*, do potpuno blage i delikatne kuhinje Vijetnama, obiđe se ceo kulinarski krug. U velikom luku duge mirisa i ukusa iznad pijaca Jugoistočne Azije, kuhinja Tajlanda u samom je centru u vrhu lûka. Ona je oličenje tajlandskog paradoksa: žestoka i raskošna do usijanja, do eksplozije, kao tropsko sunce, i istovremeno laka, suptilna i višeslojna kao tajlandski osmeh. Kulinarstvo je izraz verovanja u *sanuk*, u čulno uživanje. Brojne pijace pune su toliko raznovrsnog voća da čovek može svakog dana da proba po jednu potpuno novu vrstu i da ne iscrpi mogućnosti iznenađenja ni posle tri meseca. O začinima i sosovima i da ne govorimo. Egzotičnost oblika raznih rambutana, džek-fruta, ili mangostina, letećih riba, jegulja, odranih zmija i ježeva izloženih na tezgama, dostiže dimenzije svemirskih fantazija. Uz svako jelo služi se obavezno riblja čorba – *tom jam* – koja se začini oštrom limunastom travkom (*lemon grass*) i lajmom. „*Lemon grass*" je, pored čilija i ribljih sosova, treći karakterističan začin tajlandske kuhinje koji joj daje specifičnu osvežavajuću reskost. Najčuvenija verzija ove čorbe je sa škampima – *tom jam gung.* Najljuće od najljućih jela je salata od specijalno začinjenog ploda zelene papaje. S druge strane spektra, popularno nacionalno jelo – *pat tai* – omlet sa rezancima, škampima i raznim travama, sasvim je blagog ukusa. Dok je za ljude iz zapadne hemisfere

leto vreme kada se odbacuje teška odeća, ovde je zvanično leto, koje traje od marta do maja, tek nešto paklenije doba godine, pa se sezona određuje pretežno po vrstama lokalnog voća. Ono se često rezbari u razne suptilne ukrasne oblike. U svakom boljem restoranu može se videti po nekoliko svečano obučenih majstora rezbara, koji sede na asurama i prave mini-skulpture od sezonskog voća, pre nego što ga posluže gostima. April je sezona mangoa, kojih ima više vrta, i početak sezone durijana. Tada je najpopularnija poslastica posebno aromatičan mango, koji Tai odbijaju da izvoze, sa takozvanim lepljivim „jasmin"-pirinčem, prelivan zaslađenim mlekom od kokosa. Naravno, mango se može naći i u drugo vreme, ali ne ovako rajski sladak. Svi se ugoje po nekoliko kilograma za samo mesec dana sezone *kao neo mamuanga*. Ni mene to nije obišlo. Negde sredinom maja odjednom su prestali da služe mango. Došao je mesec pomela, voća koje se najbolje može opisati kao nešto između grejpfruta i pomorandže i, naravno, vreme durijana, koji se ovde smatra kraljem svog voća. On je veliki zeleni plod toliko neprijatnog mirisa, da ga je zabranjeno unositi u bolje hotele. Postoji znak: durijan, a preko njega oznaka za zabranjeno parkiranje. Ali, ako hoćeš da shvatiš „tajnu Orijenta", moraš da probaš durijan. „Što ga više jedeš sve manje bi da prestaneš", zapisao je Alfred Rasel Volas, nakon što je pojeo svoj prvi durijan na Borneu u XIX veku. Njegov prebogat, zasitan ukus i težak miris, nalik na raspadanje, sadrže u sebi svu gustinu i raskoš tropskog leta. U skoro svakom drugom voću u tom delu sveta, čak i u sićušnom, preslatkim bananama, oseća se trag „durijanstva", kao neki primarni eho isparenja i sočnosti džungle, izobilja tropske prašume, koje je toliko intenzivno da je uvek na granici prezrelosti i truljenja.

…

PRIČE S JUŽNIH MORA

Priča o durijanu podseća me na Jug, na južna mora, na tropska i koralna ostrva. Na moj prvi put na Jug Tajlanda, koji se bitno razlikuje od severa, a ostrva se razlikuju od svega drugog. Za vreme mog dugog boravka u Tajlandu, koji se sa prekidima produžio na preko godinu dana, posetila sam mnoga ostrva. Prvo sam išla sa grupom mladih tajlandskih arhitekata i dizajnera koji rade na projektu za Miloša. Njih dvadesetak su iznajmili autobus i pozvali nas da pođemo sa njima. Među njima su naši tajski prijatelji, Krit, Čai, njegova devojka Mimi i Kun Čak, dizajner koji je dugo živeo u Engleskoj. Dakle, jedini smo „faranzi" u autobusu. Krećemo kasno uveče, i celu noć, svaki čas, pet-šest puta za šest sati, stajemo da nešto pojedemo. Nikada nisam doživela takvo uživanje u jelu. Uverila sam se da Tai i noću i rano ujutro jedu opako začinjenu hranu. Stižemo u zoru u Trat, u toplom Tajlandskom zalivu. Ovde živi Pol Pot, dobro zaštićen od tajlandske vojske. Čarobna pijaca sa, čak i za Tajland, neviđenim voćem. Ovo je bogata provincija Čatanburi, nekada deo francuske Indokine, prema granici sa Kambodžom. Ovde su rudnici dragog kamenja, rubina i plavih safira. Usput se vide polja bibera i drugih začina, zbog kojih su evropski moreplovci plovili preko pola sveta. Plantaže durijana. Tu sam ga prvi put okusila. Na doku u Tratu, blistavoplavo nebo i more. Ribari stižu sa mrežama. Stotine svežih kokosovih oraha – još uvek čupavih – leži naslagano u piramidu na doku. Krećemo velikim, starim ribarskim brodom za Ko Čang. Ko znači ostrvo, Čang je slon. Slonovsko ostrvo je dostojno svog imena. Drugo je po veličini u Tajlandu, posle Puketa. Stižemo do ostrva u zaliv koji liči na retuširanu razglednicu tropskog raja ili na Robinsonovo ostrvo u slikovnici. Smeštamo se u bungalove. Ovo je pravi robinsonski doživljaj. Jedini smo „faranzi" na celom ostrvu. Izgleda i prvi u ovom zalivu. Voda je plitka ujutru, tešim se. Naši tajlandski prijatelji nisu zainteresovani za kupanje. Piju viski sa vodom i igraju karte. Po podne opet pokušavamo da se kupamo, ali je voda još niža, toliko niska da je moguće hodati dnom mora do druge

strane zaliva. Ribari predveče rukama hvataju ribe i rakove kojih ima na pretek. Svuda po dnu se vide male rupe u pesku, nalik na mini vulkanske kratere, iz kojih rakovi izbacuju izmet. Posmatram kako ih krabe grde nožicama. Neki od tih kula–kratera su prilično visoki i vrlo pravilnog oblika. Šetajući po dnu mora dolazim do druge obale, do sela. Voda se povukla do drugog reda sojenica, ostavljajući seoski trg sa česmom u blatu. Oko česme se igraju tipični tajlandski džukci, najbedniji od svih pasa koje znam, mršavi, olinjali, izgladneli, ali dobroćudni. U tropskom predvečerju čuje se zapevanje budističkih kaluđera koji u seoskom hramu nekoga kremiraju. Njihovo zapevanje se čuje preko celog zaliva. To i cvrkut poneke egzotične ptice su jedini zvuci koji se čuju. Naši saputnici odlučuju da sutra krenemo dalje, pošto ovde nema tekuće vode. Uveče sedimo na pesku, kraj vatre, i uz gitaru pevamo monotone šlagere do jutra. Sutra nastavljamo put brodom za drugo ostrvo – Ko Vai. To je manje ostrvo južno od Ko Čanga. Videvši ga shvatam da je ono još bliže ideji o savršenom tropskom raju. Ovde je voda dublja i plavlja, kristalno čista, puna koralnih sprudova, morskih ježeva sa bodljama, dugačkim od 30 do 40 santimetara, i egzotičnih riba. Naši bungalovi su na samoj obali, ispod visokih kokosa, a kupatilo je otvoreno prema nebu i palmama. Vidim prvog belca otkako smo krenuli na put, kako sedi u malom restoranu, i čudim se da nas ne pozdravlja kao dr Livingston u Africi. Uveče shvatam da tu ima još mnogo belaca, Holanđana. Jedan od naših Tajlanđana, Boj, hvata ribu zvanu Pak Pao, koja se, kad je napadnu ili kad hoće da uplaši neprijatelja, naduje do veličine fudbalske lopte, sa bodljama, i liči na durijan. Ovako naduvena ima smešno lice sa punačkim, ispupčenim usnama, i peraja joj tada izgledaju kao pokretne uši. Do sada sam ovu ribu videla samo u časopisu *Nešnel džiografik*, a evo sada je tu u kofi, uhvaćena u plićaku gde se kupam. Kada ju je Boj ponovo spustio u vodu, naglo se izduvala do veličine normalne osrednje ribe i otplivala. Ova riba je veoma cenjena *suši-riba* na trpezama u Japanu. U šali je zovu „japanski rulet", pošto joj je krv otrovna, i postoji samo mali broj *suši-kuvara* koji znaju i imaju licencu da je služe. Neočišćena kako treba može da bude smrtonosni zalogaj. U moru oko ostrva su i divovske, ogromne školjke, veličine omanjeg lavaboa, teške petnaestak kilograma. Jedemo ih za večeru, izvađene tu, na licu mesta. Naši tajlandski prijatelji se i dalje ne kupaju, a kada se pokvase potpuno su obučeni; neki nose i jakne za spasavanje, jer ne umeju da plivaju. Morska voda je izuzetno slana, možeš skoro da je sečeš. Pun je mesec. Posle punog meseca voda se, kaže mi lokalni kapetan, diže i po dve nedelje. Kapetan i drugi ostrvljani izgledaju drugačije od Tajlanđana – tamnije, rošave kože, krupniji, šireg nosa, više kao Kmeri ili Malajci, što verovatno i jesu. Trećeg dana plovimo do najlepšeg ostrva, Ko Laoja, i opet shvatam da sam prerano upoređivala prethodna ostrva sa tropskim rajem. Devičanski, beo pesak, prelepi bungalovi, mnogo tropskog cveća. Ovo je tek pravi raj.

Još neke tropske rajeve videla sam i u zelenom Andamanskom moru, blizu Malezije. Ali, mnogi su već bili otkriveni i civilizovani. Puket, najveće ostrvo na Tajlandu, postalo je, pored Balija, popularno odredište za najizbirljivije svetske putnike. Pre desetak godina ostrvo je bilo divlje. Sada se tu nalaze najluksuzniji hoteli, kao i na Baliju. Ipak, dovoljno je veliko, otprilike koliko i Singapur, da se na njemu nađe plaža gde je pesak toliko čist da mi bukvalno škripi pod stopalima, škripi kao da na nogama nosim gumene čizme. Takvo isto osećanje imala sam kada sam bosonoga hodala po poljima soli južnog Tajlanda. Ima i usamljenih plaža gde divovske morske kornjače i dalje mirno polažu svoja jaja. Nepripitomljeni su na njemu i takozvani morski cigani, tamnoputi ribari i ronioci bisera, burmanskog ili malajskog porekla, koji su iz voda oko Puketa, gde se nalazi velika farma bisera, izvadili najveći kultivisani biser, monstrum od 30 grama. Morski cigani sebe zovu „novi Tai". Kažu da je čudna crvena boja kose njihove dece posledica dugog izlaganja preslanoj vodi i suncu. Njihova deca kao da su rođena u moru. Žive u nekoliko sela na os-

trvu. U okolini Puketa nalazi se i zaliv Pangenga, sa svojim nadrealističkim stenama koje izviruju iz mora, poznat širom sveta iz filma Džejmsa Bonda „Čovek sa zlatnim pištoljem". Ali, put do ostrva Pi-Pi, pedesetak kilometara od Puketa u Andamanskom moru, nadmašuje sve. Iz luke gde su ukotvljeni bezbrojni ribarski brodovi iz Malezije, Indonezije, Mijanmara, Singapura, koji liče na šareno obojene kuće na dva-tri sprata, plovimo u jutarnju, morsku izmaglicu. Posle duge vožnje po podivljalom, otvorenom moru odjednom sam na pučini ugledala dve oštre, crne siluete, dva ostrva Pi-Pi i Pi-Pi Don. Ovo drugo, veće ostrvo, sa svojim neopisivim spojem peska nalik na najfiniji puder, sa zalivima okruženim visokim stenama kao kulama od krečnjaka, i providnom vodom punom raznobojnih korala, smatra se jednim od najlepših ostrva na svetu. U jednom njegovom zalivu koje nosi moje ime, Maja, idem da ronim i gledam prirodni tropski podvodni akvarijum pun morskih čuda, viđenih samo u knjigama o tropskoj flori i fauni. Manje ostrvo je toliko tamno da izgleda kao ruševina neke stare tvrđave ili kao mračna strana meseca. Dok prilazimo brodom, otkrivam njegovu svetlu stranu. Sa druge strane nalazi se „Vikinška pećina", nazvana po tome što su tu, pre tri veka, našla utočište dva kineska i jedan skandinavski brod. Pored velikih stalaktita i stalagmita, tu su i misteriozni crteži starih brodova, urezani uz kameni zid pećine nalik na katedralu. To je bilo sklonište gusara. Pobodeni prema svodu prostrane pećine, nalaze se visoki bambusovi štapovi za skupljanje lepljivih ptičijih gnezda, od kojih se pravi supa koja se smatra na Dalekom istoku najvećom kulinarskom poslasticom. Jedan od skupljača gnezda, koji ovde živi, tamnoput, obučen u crveni sarong zavezan oko vitkog struka, bezbrižno drema u uglu pećine. Setila sam se Sandokana, *Ostrva s blagom* i drugih piratskih priča iz detinjstva. Ovde pak to nisu priče. Kažu da gusara i danas ima. Najčešće su iz Malezije.

AJUTAJA I SUKOTAI, DVE STARE PRESTONICE

Od Bangkoka put me vodi u staru sijamsku prestonicu Ajutaju. Idem kolima sa tajlandskim prijateljem, Kritom, arhitektom. Drugi put ću ići tamo brzim brodom, zvanim „Orijentalna kraljica", koji svaki dan polazi od hotela „Orijental", rekom Čao Praja, sat i po uzvodno. To je jedno od najprijatnijih jednodnevnih putovanja iz Bangkoka.

Ajutaja je druga sijamska prestonica. Prva je Sukotai. Bangkok je treća. Iznenadio me je jedan latinični natpis iz prošlog veka u lokalnom muzeju, u kome je ona nazvana „Judeja" (*luddea*). Danas se obično piše *Ayuthaya*. Osnovao ju je 1378. godine princ koji je hteo da pobegne iz svog rodnog grada zbog kuge koja je tada harala zemljom. Ruševine kolosalnih kamenih statua, oronulih pagoda i polusrušenih tornjeva, takozvanih *stupa* i *cedija*, kao i mnoštvo razorenih zidova hramova, ukazuju na nekadašnji sjaj ovoga grada. Najtužniji prizor su obezglavljene skulpture Budâ, koje leže razbacane između stubova zaraslih u korov, sa vrhovima u obliku lotosovog cveta. U kamenu isklesana tela prekrivena draperijama, bliska su eleganciji proporcija klasične grčke skulpture. Ajutaja je nekada bila okružena zidom drugih dvanaest kilometara, koji je štitio oko četiri stotine hramova. Tokom svoje četvorovekovne istorije, bila je centar moći 33 kralja, koji nisu bili blagorodni vladaoci kao kraljevi Sukotaija, prve sijamske prestonice. Monarsi Ajutaje bili su ratnici-kraljevi, po ugledu na kmerske vladare iz vremena veličanstvenog Ankora, zainteresovani za tabue i crnu magiju. Ukoliko je Sukotai bio kraljevstvo ljubavi, Ajutaja je bila kraljevstvo rata. Do kraja četrnaestog veka ovo kraljevstvo je vladalo skoro celim područjem Jugoistočne Azije, od Singapura do Angkora. U šesnaestom veku palo je u ruke Burmanaca, ali ga je ubrzo oslobodio i obnovio Naresun Veliki, jedan od velikih sijamskih vojskovođa. Francuski poslanici koji su 1685. godine poslati ovde od Luja XIV, zapisali su da je bilo veće i grandioznije od Pariza tog vremena. U to vreme je kralj Narai na svome dvoru gostio

živopisnog grčkog avanturistu Konstantina Folkona, koji je budističkom kralju propovedao pravoslavnu veru. Kada se proširila vest da je umirući kralj spreman da prihvati pravoslavlje kao novu veru, njegovi velikaši su preoteli presto i ubili Grka. Odmah posle toga izbacili su i sve druge poslanike sa Zapada i Ajutaja je započela svoje zlatno doba. Međutim, 1763. godine Burmanci su se vratili sa ogromnom vojskom, pregazili Čijang-Maji i spalili Ajutaju do temelja. Ono što su nekoliko vekova pre toga vladari Ajutaje uredili u Angkoru, i ono što je ranije Kublaj Kan uradio u burmanskoj prestonici Pagan, sada su uradili Burmanci u sijamskoj Ajutaji – uništili su je. Ovaj čin i danas potresa Tajlanđane. Ajutaja je tako, zahvaljujući našem prijatelju Kritu i njegovom objašnjenju orijentalnih stilova ruševina, moj prvi prozor u složenu i krvavu istoriju Jugoistočne Azije. Moj drugi prozor jeste Sukotai, izvorna prestonica sijamskog kraljevstva. Sukotai je za Tajland ono što je Angkor za Kambodžu i Pagan za Burmu. Osnovan je 1238. godine kao prva sijamska kraljevina, nezavisna od moćnih Kmera. Naziv Sukotai znači „zora sreće" i označava najsjajnije razdoblje u tajlandskoj istoriji. Osnivač kraljevina, kralj Ramkamenog, stvorio je moderni tajlandski alfabet kombinujući monske i indijske znakove, i kao veru uveo teravada-budizam kakav su tada propovedali kaluđeri iz Šri Lanke. Za razliku od Ajutaje, koja je bila razrušena, većina spomenika Sukotaija dobro je očuvana. Istorijski park Sukotaija pokriva površinu od sedamdeset kilometara, okruženu jezerima i šumovitim planinama. U okviru stare gradske tvrđave i šanca nalazi se preko dvadeset značajnih hramova, podignutih pod uticajem kmerskog i šrilankskog stila. Najveličanstveniji je Vat Mahatat, koji ima visoku kupolu u obliku pupoljka lotosa, stil koji obeležava čitavu epohu. Međutim, arhitektura, koliko god upečatljiva, ipak je električka u odnosu na susednu, kmersku, i skulptura je ta koja ostaje u sećanju kao neprevaziđena umetnost Sukotaija. Naročito oni senzualni, vanzemaljski prikazi Bude, izliveni u bronzi To su najtananiji i najprefinjeniji likovi Bude koje sam igde videla. I oni su jedinstveno tajlandski. Najizazovnija odlika ovih plemenitih skulptura delikatnih tela sa vitkim nogama, uskih stopala i finim rukama dugih prstiju ovih božanstva sa androginim torzom širokih ramena i uskog vrata, jeste otmena glava u obliku lotosovog pupoljka, sa kosom stilizovanom u obliku sedmokrakog plamena prosvećenosti i sa licem obasjanim zagonetnim osmehom. Tajlandskim osmehom. Videvši originalne skulpture, ostala sam zauvek očarana njihovim osmehom koji spada u moje najomiljenije slike iz Jugoistočne Azije. I ja, koja ne skupljam ništa osim slika sećanja, počela sam da skupljam njihove otiske u bronzi.

U RUŽI SEVERA

Kada je kod nas proleće, ovde je vrhunac leta. Za mene je ovo godina najdužeg leta. Kada se vratim u zapadnu hemisferu, leto će tek počinjati. Iza i ispred mene je zagonetka Jugoistočne Azije. Počeću da je rešavam iz sredine. Došli smo na Sever, na tromeđu Burme, Tajlanda i Laosa, do poslednjih obronaka Himalaja, u centar Jugoistočne Azije. Sredinom aprila obavlja se poslednje čišćenje Budinih statua mirišljavom vodom, punom latica orhideja i jasmina. To je vreme budističke Nove godine. Najvažnija tradicionalna proslava Nove godine ili Songrana, kako je nazivaju u Tajlandu, odigrava se u severnoj prestonici Čijang-Maji, ili „ruži Severa", kako je najavljuju turističke brošure, ali i svi tajlandski prijatelji koji o njoj govore sa posebnom ljubavlju. Od XIII do XVI veka to je bila prestonica nezavisnog kraljevstva Lana. Od starog grada ostali su bedemi i preko 300 hramova, uglavnom podignutih u doba Lana u trinaestom veku. Arhitektura hramova bogata je mešavina burmanskog, monskog i lanskog stila. Lana znači „kraljevstvo milion pirinčanih polja". Do kraja dvadesetih godina ovog veka grad je bio izolovan od Bangkoka i dostupan samo rečnim putem ili slonovskim stazama kroz džunglu. Putovanje je u oba

slučaja trajalo nedeljama. Danas se do njega stiže za nekoliko sati, vozom ili avionom. Tu, u „ruži Severa", našla sam se upravo u vreme Songrana, i bila nekoliko puta blagosiljana, to jest, mokra od glave do pete, kao i svi drugi. „Ruža" nas je prvo veče dočekala pomalo provincijski, prašnjava i slabo osvetljena, sa trikšama (rikše sa triciklom) i nekoliko novih luksuznih hotela. I ona je žrtva ubrzane urbanizacije, toliko prisutne u Bangkoku. Međutim, živost i šarm Čijang-Maija, postali su uočljivi na čuvenom Noćnom bazaru, koji se nalazi na Čang Klan Roudu, i koji je najveći u Tajlandu. Tu stranci u znoju lica svoga besomučno kupuju predivne lokalne rukotvorine, po kojima je ovaj kraj nadaleko poznat. Pogađanje oko cene obavezan je ritual, kao i svuda u Aziji. U pogađanju uživaju i kupac i prodavac. Tu sam prvi put srela predstavnike planinskih plemena u živopisnim nošnjama. Nagli ekonomski rast grada privlači kao magnet migrante sa svih strana. Sprijateljila sam se bez mnogo reči sa ženom iz plemena Aka, koja je prodavala divne stare torbice od grubog tamnog platna, ukrašene nekim zrncima i školjkama. Kupila sam ih pet, pomislivši kako će privlačno izgledati na nekim mojim blaziranim njujorškim prijateljicama.

Žena je izgledala kao veliko dete u svojoj kratkoj suknji, nalik na one sa ostrva Suska. Lice joj se sijalo; kosa joj je bila duga i svilenkasta. Ako plemenske žene liče na odraslu decu, njihova deca liče na najslađe lutke. Pokazala sam na njenu kosu sa divljenjem i ona je, smešeći se, dotakla moju dugu kosu. Tako smo nastavile da neko vreme komuniciramo univerzalnim jezikom gestova i osmeha.

Obučena u jarke boje plemenskog kostima, Arvu je prešla ulicu punu vozila i ušla u luksuzni hotel. Devojka iz planinskog plemena Ako, Arvu, svako veče zabavlja turiste koji dolaze na tradicionalnu *kan tok* večeru. Dok smo jeli severnjačke specijalitete, Arvu je, sa mladićem iz svog plemena, igrom dočaravala epsku priču poznatu kao *Larn Sao Kad,* o čarobnom mestu gde se sve Ake zaljubljuju. U poslednjoj sceni oni se venčaju i žive, kao u svim bajkama, srećno – zauvek. Kasnije, te večeri, Arvu je prešla istu ulicu i vratila se u udžericu iza smrdljive klanice, nedaleko od hotela. U stvarnosti, obučena u izbledelu haljinu, u nepodnošljivo vrućoj kolibi-konzervi od lima, hranila je svoju šestomesečnu bebu. Majka joj čuva bebe dok ona i muž rade. Za svoju igru zarađuje oko 800 bahta (32 $) mesečno. „Bolje to nego da prosi na ulici ili sedi bez posla na planini", objašnjava Vat koji je poznaje.

SONGRAN

Proslava tradicionalne tajlandske Nove godine – *Songrana* – ovoga puta 2535. godine, po Budi, pada tačno 13. aprila. U životu Tajlanđana to je najznačajniji događaj u godini. On označava promenu položaja sunca iz Ovna u Bika, u petom mesecu tradicionalne lunarne godine. To je i vreme Sunčevog ekvinocijuma koje se blisko poklapa sa hrišćanskim Uskrsom. Računanje lunarne godine potiče iz južne Kine, odakle su Tai potekli, i iz budističke hindu-filozofije koju oni slede. Pre stvaranja prve kraljevine Tai u centralnom Tajlandu, bogata oblast na severu oko Čijang-Maija, bila je od petog do devetog veka pod vlašću moćnih Mona, a od desetog do trinaestog veka pod dominacijom kmersko-angkorskog kraljevstva. Kada su se Tai spustili na jug, iz Kine, preuzeli su monsko-kmerski sistem irigacije i poljoprivrede, a iz Indije i Šri Lanke – teravada-budizam. Oba sistema prate lunarne cikluse. Jedinstvena odlika starog sijamskog kalendara je da se reč *kum* – „noć" upotrebljavala za računanje „dana", zbog važnosti meseca.

Teravada je, najkraće rečeno, drevna južnjačka varijanta budizma, koji je potpuno nestao u Indiji posle prihvatanja severnjačkog učenja mahajana. Tajlandska religija je tolerantna i sadrži mnogo elemenata animizma i bramanizma. Skoro svaki Tajlanđanin, uključujući i izvestan broj žena, posveti neko vreme kontemplaciji u hramu. Songran se obično slavi četiri

dana, koja imaju dvostruko značenje: prva dva su kraj starog ciklusa, druga dva početak novoga. Sâm Songran je dan očišćenja. Voda je simbol izobilja. I molba za kišu.

Prvog dana Songrana krenuli smo, sa našim vodičem Vatom (Hramom, na tajlandskom), van grada, u nadaleko čuveni *Vat Pra,* koji se nalazi na planini Doji Sutep i do koga vodi još čuveniji *naga* – uspon od 365 stepenica obgrljen balustradom u obliku zmije. *Naga* nije samo mitski kralj zmijâ već i simbol vode. Glave dve aždaje štite ulaz u hram. Ovaj *naga* proteže se celom dužinom do vrha planine. Vat mi kaže da je zmija i simbol duge. Priča mi dalje da je položaj hrama izabrao beli slon koji je pušten da luta po planini. Kada je stigao do vrha zatrubio je, obišao tri kruga i klekao. To je bio dovoljan znak da je našao sveto mesto. Penjemo se sa stotinama domorodaca okićenih cvećem i vencima jasmina. Sa vrha pruža se pogled na planine oko Čijang-Maija i dalje na sever prema Burmi i tajanstvenoj državi Šanâ. Sve je u jutarnjoj plavičasto-beloj izmaglici, tipičnoj za severni pejzaž tamnozelenih planina koje se protežu do Himalaja. Pridružujemo se ritualu zvonjenja zvona. U koloni hodočasnika udaramo o velika i mala zvona koja okružuju sve zgrade hrama. Svako zvono za po jednu proteklu godinu života. Za prošlost. I još jedno, za budućnost. Dolina odjekuje zvukom stotinâ zvona. Raskošni duborezi, pozlaćeni filigrani, bleštavi zidovi od raznobojnih mozaikâ i parčića ogledalâ, šareni suncobrani i visoke *stupe* ili čedi, tipične tajlandske kupole i tornjevi koji se dramatično dižu ka nebu, sve to blešti na čistom jutarnjem vazduhu i suncu u hiljadu boja. Budistički kaluđeri obrijanih glava u odorama boje šafrana blagosiljaju vernike mirišljavom vodom iz srebrnih pehara. Obilazim tri puta oko zlatne kupole ili čedija i sipam kroz jedan otvor vodu koja teče u unutrašnjost zdanja, gde su pokopane Budine relikvije. Početak proslave Songrana liči na opšti blagoslov ili masovno krštenje. To je praznik praznika, mada mi se u Tajlandu često čini kao da je večni praznik. Tome osećanju svakako doprinose sveprisutne „kuće duhova", *Pra Pi,* u obliku minijaturnog hrama postavljenog na kratkom stubu ispred svake kuće, koje se uvek kite svežim cvećem, ukrašavaju drvenim slonovima, mirišljavim štapićima, svećama, ponudama sveže hrane i pića za domaće duhove-zaštitnike, svakog jutra, svakog dana, svuda. Na samu Novu godinu, 13. aprila, to osećanje se samo pojačava. Sedim u debeloj senci, zaklonjena, samo za trenutak spasena od tuširanja, na terasi iznad glavne ulice Čijang-Maija, i posmatram kako se žustro polivaju vodom i domoroci i stranci. To je i Milošev rođendan. I jednog mog prijatelja, pesnika. I rođendan Tomasa Džefersona. I rođendan Samjuela Beketa. Mislim da bi i on našao ugao uživanja u paradoksu prosipanja vode usred najžešće suše. Ovo je epicentar festivala vode. Pored podnošljivog škropljenja, postoji i agresivno polivanje. Najopasnije su grupe seoskih mladića i devojaka, pijanih od jeftinog „mekong" viskija, koje stižu u grad na nepokrivenim kamionetima naoružani buradima vode. Najveće „žrtve" su motociklisti koje polivači nemilice tuširaju. Motocikli su veoma popularni. Na malim mopedima, koji žure kroz gradsku gužvu, vozi se nekad i po troje. U opštoj euforiji niko ne vodi računa o tome koliko je opasno za saobraćaj kada se vozač zaslepi vodom. Neki ljudi nose podvodne maske na licu i plastične kape za tuširanje. Drugi su se potpuno predali ludiju i zagazili do struka u prljavu gradsku reku. Ispred kuća i bašta stoje domaćice sa crevom za polivanje. Za koji čas proći će glavnom ulicom i velika povorka sa lepoticom Songrana, na kolima, okićena cvećem. Već sam opijena od mirisa venaca jasmina na vratu svakog kelnera i prolaznika. Muškarci su najčešće obučeni u jednostavne tamnoplave komplete, nalik na kinesku radnu odeću, od grubog lanenog platna sa širokim čakširama do kolena i košuljama bez kragne. Žene, čak i devojčice, obučene su svečano, u veoma elegantne nošnje od raskošne tajlandske svile izvezene zlatom i jarkim bojama, sa kratkom jaknom i dugom suknjom, koketno prorezanom sa strane do visine butina. Kosa im je ukrašena orhidejama. Graciozni Tajlanđani izgledaju još ljupkije u tradicionalnoj nošnji koja ističe

njihovu delikatnu građu. „Francuzi", onako krupni, teški, oznojeni, bradati i porumeneli, izgledaju kao beli slonovi među sitnim, neoznojenim, vitkim domorocima kože boje zlata. Ovo je tajlandski Rio, tajlandska verzija karnevala. Kao i sve ovde, ima u njemu nešto paradoksalno – mešavina ljupkosti i surovosti.

U SELU SUNCOBRANA I SVILE

Vat, sa kojim putujemo po severu Tajlanda, pre nego što je postao vodič pravio je suncobrane u selu blizu Čijang-Maija. Vodi nas u Bor Sang – „selo suncobrana". Do njega je San Kampeng – selo svile. Idemo, usput, kod njegovih roditelja. Njegova majka, u šarenom sarongu, dočekuje nas sa smeškom na ulazu i nestaje. Vat kaže da ju je stid jer ne govori engleski. Tu priču o stidu pred strancima čula sam i doživela više puta. To je odraz i stida i straha od nepoznatog, način odbrane od svega što je tuđe. Ponos na lokalnu kulturu izrazito je uočljiv na severu, koji je doskora bio nezavisan, ali i duboko izolovan. Biti pozvan kod nekoga u kuću nije uobičajeno na Tajlandu. Čak i među starim prijateljima. Ipak, ima nešto u pričama o čuvenom gostoprimstvu severnog regiona. Ili je to možda stoga što smo postali gotovo nerazdvojni tokom naših zajedničkih, ne uvek sasvim bezopasnih putovanja po severu? Sedimo opet na podu oko okruglog stola, kao pre neko veče kada sam bila na tradicionalnoj severnjačkoj *kantoke*-večeri. *Kan* znači činija, a *toke*, okrugli sto, objašnjava Vat i donosi okruglu mesinganu činiju sa postoljem i poklopcem, u kojoj se obično kuva čorba. Sedimo ispod obaveznih portreta kralja i kraljice iz mlađih dana, jer Buda i kralj su ovde neprikosnoveni, srčemo čorbu sa pirinčem i ribom, koja se tradicionalno služi za doručak. Vat priča kako se sve što vidimo na Noćnom bazaru pravi u obližnjim selima. Posle izvrsne tajlandske kafe koja se, takođe, ovde uzgaja, odlazimo u male fabrike najfinije tajlandske svile. „Tajlandsku je svilu lansirao američki tajni agent i tajlandski dobrotvor, Džim Tompson", kaže naš Vat.

Priča glasi da je Tompson stigao u Tajland u završnim fazama Drugog svetskog rata da bi špijunirao kretanje japanskih trupa. Vatova je samo jedna od mnogih verzija te priče koja je postala neizbežan deo tajlandskog folklora. „Dok se tako krio, odseo je kod nekih seljaka koji su tkali svilu, baš kao i ovi ovde. Tompson se oduševio. Vratio se u Tajland posle rata da traži posao. Pošto je bio arhitekta, dali su mu da renovira zapušteni hotel „Orijental", u kome je tada živeo. Upamtio je one tkače svile koje je video pri svojoj prvoj poseti Tajlandu i pitao se da li bi ta seoska rukotvorina bila zanimljiva za prodaju na Zapadu. Prve primerke svile lično je prodavao na recepciji hotela 'Orijental'. Obično bi razne komade svile obesio preko ramena i tako se kao živa reklama šetao holom, dok ga neki gost hotela ne bi zaustavio i pitao ga šta to radi. Ostalo je poznato", zaključuje Vat. Sećam se druge priče koju mi je ispričao taksista za vreme beskonačne vožnje kroz Bangkok do aerodroma gde smo uhvatili avion za Čijang-Maji. Rekao je da je lično poznavao Tompsona pre Vijetnamskog rata. Rat je, kaže naš vozač, bio dobar za njega lično. Imao je mnogo posla vozeći američke vojnike po gradskim barovima. „Džin Tompson je bio dobar čovek", iznenada reče. Dobro ga je poznavao. Viđao ga je skoro svaki dan. Bio je vozač gđe Džej Vilijamson, koja je radila za Tompsona. „Tompson je bio dobar za Tajland", dodao je značajno naglašavajući svaki slog, „pomogao je da Tajland uđe u UN na strani pobednika i da ne bude osuđen zbog kolaboracije sa Japanom za vreme rata. Imao je tada čin majora u američkoj vojsci". Prema verziji našeg taksiste, tajlandska vlada mu se odužila tako što mu je dozvolila da u Tajlandu radi što hoće. „Sazidali su mu i divnu kuću od tikovine koja je sada muzej u Bangkoku." „Znam, videla sam je, tu čarobnu kuću na *klongu*, koju je Tompson sam podigao", mislim u sebi, ali ne prekidam njegovu priču. „A on je stvorio tajlandsku industriju svile", opet poluistina koju prećutkujem, jer ovo je jedna od retkih prilika da čujem nešto od čoveka

koji ga je stvarno poznavao. „Tompson je voleo da lovi u planinama”, nastavlja taksista. Mnogi veruju da ga je pojeo tigar, pre nekih tridesetak godina kada je nestao u džungli bez traga. Ali naš taksista ne veruje u tu priču. „Komunisti su ga zarobili i ubili kao dokazanog antikomunistu. Ili je”, smeška se zagonetno, „on sâm bio komunista i prešao na njihovu stranu.” Prvi put postavljam pitanje: „A ko su bili komunisti? Crveni kmeri?” „Ne”, kaže vozač odsečno, „to su bili Tajlanđani. Bilo je to pre Crvenih Kmera.” Najfantastičniju priču sam ipak čula od Songsita, Kineza rođenog na severu Tajlanda, u Čijang-Raiju. On tvrdi da je Džim Tompson živ. Da je „nestao” jer mu je bilo dosta svega. Hteo je da se povuče i da radi šta hoće. „On živi kao kralj u Me Sodu, u provinciji Trad”, precizan je Songsit dok mi crta mapu na stolnjaku, „tamo, prema burmanskoj granici. Ako voli dečake, a bio je homoseksualac, tamo može jeftino da ih kupi. Ako voli opijum, tamo je najbolji. U Bangkoku nije to sve mogao da radi, jer je bio suviše poznat.” Songsit tvrdi kako to, tobože, svi znaju i kako to nije ništa neobično u ovom kraju sveta. Savetuje me, ako odem u Me Sod da povedem razgovor o tome i da ću čuti svašta. Dovoljno je da odem u neku lokalnu radnju i da pokažem kao da sam zainteresovana da kupim nešto, pa da onda usput pitam za Tompsona. Mnogi bogati ljudi to rade – „nestanu” i onda žive kako hoće, „kao kraljevi”, tvrdi Songsit. Možda on nešto i zna jer stalno trguje švercovanom robom na granicama Burme, Laosa, Kambodže, Vijetnama. Miloš ga zove „graničar” i „kineski pirat”. Ipak, zašto bi Tompson odlučio da nestane baš u Maleziji, kada je to jednostavnije u Tajlandu? Songsistove oči su kao i ribe, i zbog opijuma skoro su bez zenica, bez boje. Moraću da proverim ove priče, razmišljam dok pratim Vata kroz selo svile gde se oživotvorila ideja Džima Tompsona.

Jedna mršava starica čuči napolju i prede svilu iz malih žućkastih čaura. Tajlandske svilene bube su manje i žućkastije od japanskih. Unutra, zenice se naprežu da upiju svu raskoš boja i preliva svile tkane u dva, tri, četiri prepleta. Tajlandska svila kao da u sebi ima žar koji se preliva od ružičaste do zelenkaste, od tirkizne do ljubičaste. Taj unutrašnji plamen u direktnom poređenju nemaju ni najbolje kineske i japanske svile.

Tu su i radionice elegantnih predmeta od crnog laka, koji se isto tako proizvode na tradicionalan način i često su ukrašeni tucanom ljuskom od jaja. Tu je i nameštaj od najkvalitetnije tikovine i ružinog drveta sa intarzijama od sedefa, koji se prodaje svuda po svetu. Tu je i izobilje predmeta od (zabranjene) slonovske i krokodilske kože, kao i od tvrde i sjajne krljušti velike krilate raže *sting ray*. Tezge se prelivaju od činija za vodu od najčistijeg srebra (90% čistog) i zlata (čistoće 22–24 karata), do nakita od sijamskih i burmanskih rubina i plavih safira iz obližnjih rudnika. Pred radionicom suncobrana nalazi se neobično visoka kupola od desetinâ raznobojnih suncobrana. Skulptura od svile duginih boja. Suncobrani i lepeze se ovde i dalje prave starinski, ručno sa strpljenjem, isto kao pre hiljadu godina. Od pirinčane hartije koja se pravi na licu mesta, ili od ručno oslikane svile i platna. Krhki suncobrani i lepeze odolevaju masovnoj proizvodnji. Dve žene kvase hartiju. Starac sedi u lotos-položaju na zemlji i raspinje hartiju na tanani drveni bambusov okvir suncobrana kineskog stila. Seoski umetnici stojeći oslikavaju ogromne lepeze, do dva metra u rasponu, postavljene kao leptirova krila na slikarske štafelaje. Vat uzima specijalni nož kojim se obrezuje drška, ali mu ne uspeva da postigne pravilan žleb. Izašao je iz štosa. Smeška se stidljivo. Svi se smeju i polivaju ga vodom; kolegijalno, prijateljski. Sve se odmah suši na popodnevnoj žezi. Očigledno je izgubio lakoću dodira i beskonačno strpljenje neophodno za ovaj rad. Vraćamo se, nas troje i šofer, Džon, uvek ćutljiv, posle ljutog ručka i ljutih komaraca, u Čijang-Maji. Na terasi lokalnog restorana nad rečicom ostavljamo grupu seoskih muzičara sa licima premazanim posebnim prahom, *tanakom*, kao ratnom bojom, za zaštitu od sunca i vrućine, obeznanjenu od mekonškog viskija, da drema i na smenu svira monotonu tajlandsku muziku. Usput zatvaramo sve prozore i zaključavamo vrata na kolima da se

spasemo vodenog krštenja koje preti sa svih strana. Dočekuju nas opet mokre ulice „ruže Severa", koje blešte kao reke. Kao reke Mekok i Mekong, odakle smo se nedavno vratili obišavši još jedan civililzacijski krug.

...

ŽENE DUGIH VRATOVA

Još dalje uz granicu, nedaleko od doskora potpuno nepristupačnog Me Hong Songa ili misteriozne „zemlje tri magije", u selu Nasoi, dvadesetak tajlandskih vojnika čuva neobične „žene dugih vratova". Nekada se od Čijang-Maija do Me Hong Songa putovalo ceo dan kroz džunglu, sada se može stići za samo pola sata avionom. Do decembra 1991. godine, kada se vodila odlučna bitka između trgovaca drogom i tajlandske vojske, jedna od mnogih u poznatim opijumskim ratovima, ove žene su uglavnom živele u Burmi. Tajlandska vojska ih je tada premestila na sigurniju teritoriju. Ova nasilna repatrijacija plemena, koja se od 1987. godine odvija u oba pravca, u najmanju ruku je apsurdna, s obzirom na njihovu nomadsku prirodu. Dugovratih žena ima samo još nekoliko hiljada, duž granice Burme i Tajlanda. One pripadaju ogranku velikog plemena Karen, ali ih zovu Padong, i čuvene su po metalnim koturima koje stavljaju oko zglobova ruku, nogu i naročito vratova koje na taj način izdužuju isto kao i neka afrička plemena. Po legendi, njihovi su preci poreklom od boga Vetra i ženskog zmaja i metalni koturovi, koji su, u stvari, spirala iz jednog komada, simbolično podržavaju izgled zmaja. Druga teorija je da se po broju zlatnih prstenova određivalo bogatstvo žene, ali i njena lepota. Danas, zbog užasne bede koja ih je snašla, ti su prstenovi od mesinga ili bakra. Počinju da ih nose sa pet-šest godina i svakih nekoliko godina ih skidaju, da bi se uglačali i dodali novi. Rekord je 25 prstenova koji mogu da teže i do četiri kilograma. U slučaju preljube, ogrlice se skidaju. To nije samo najveće poniženje za žene Padonga već i smrtna presuda, jer zbog strašnih deformacija kičme i slabljenja vrata, život bez ogrlica znači smrt.

ZLATNI TROUGAO

Sećam se terase na kojoj sam sedela, iznad plitke reke Ruak u Me-Saiju, u Zlatnom trouglu – pet dečaka su veselo plovili na crnim automobilskim gumama i plastičnim kontejnerima od ulja, niz vodu, ispod terasa i bašti u kojima se sušio veš. Plovili su sredinom prljave reke, na „ničijoj zemlji". Sa ove strane kraljevina Tajland, s druge nepristupačna Burma, u kojoj je kondom, kažu, skuplji od seksa. Most vrvi od lokalnih seljaka sa širokim slamnatim šeširima, koji nose svoje proizvode, na tasovima nalik na vagu, obešenim preko ramena, i od trgovaca kontrabandom, žadom, lakom i opijumom iz Burme. Sve vrvi, sve je u pokretu. Krećem se masom, ali me vojnici sa mašinkama zaustavljanju. Nemam vizu. Mogu je dobiti za tridesetak dolara. Na trgu Burmanci, nešto više tamnoputi nego Tai, bosonogi, obučeni u muške saronge – *londži* – zavezane oko struka, sa glavama zamotanim u čalme od crveno-belog platna, traže da kupe marlboro sa druge strane, po boljoj ceni. I onda trče po prašini i neizdrživoj vrućini preko mosta, preko granice u Tačilek, da bi za nekoliko novčića više prodali boks cigareta. Druga se strana, kao u starim mediteranskim ulicama, sa ove terase može skoro rukom da dotakne. Iza druge obale prostire se *Union of Myanmar*, Savez Mijanmara, zvanično ime nove Burme, kako pište na velikoj plavoj tabli na mostu. Taj savez je sve pre nego to. Jer, tu iza granice prostire se država Šanâ, čiji je simbol beli tigar, mada bi mogao biti i crveni mak. Od svih plemena u severoistočnoj Burmi, Šani su najnezavisniji i od 1958. godine bore se za otcepljenje. U državi Kačinâ, drugog brđanskog plemena različitog jezika i hrišćanske vere, koja leži severnije prema Kini, građanski rat traje od 1962. godine i upravo je ovih dana (u proleće 1994) zavladalo primirje; prvi mir posle 32 godine! Jednostavno su i burmanska vojska i oni došli do zaključka da nijedna

strana nema šansu da pobedi. Da li će se i naši dinarski brđani boriti sve dok ne dođu do istog zaključka, da u građanskom ratu nema i ne može biti pravih pobednika? Šanama borba još traje. Za njih se kaže da su „prijatelji mnogima, sluge nikome". Državom Šanâ vladaju feudalni gospodari – *sabva* – od kojih je glavni tajanstveni Kun Sa, *alias* Čang Si-Fu, borac za slobodu, za svoje sledbenike, car opijuma za ostali svet. Nekoliko meseci kasnije, u avgustu 1993, dok sređujem zapise iz tog kraja, ovaj polukinez, polušan, čija Maung-Tai armija kontroliše najveću oblast za proizvodnju opijuma na svetu, Zlatni trougao, u jednom od retkih intervjua, za *Bangkok post*, kaže govoreći o sebi u trećem licu: „Proizvodnja opijuma u Zlatnom trouglu pet stotina godina je starija od Kun Sa. Kun Sa ne zna ko su trgovci opijumom". Tajlandski i američki autoriteti ne misle tako. Ovo je njegova izjava povodom nedavne zaplene heroina u vrednosti od 33 miliona dolara. Na njega je, do sada, izvršeno četrdeset neuspelih atentata, ali na fotografiji, sa svojom telesnom gardom, ne izgleda zabrinuto. Ova poslednja zaplena od 329 kg heroina i pretnje američkih vlasti nimalo ga ne uzbuđuju. Okružen vernom vojskom, on neprikosnoveno vlada svojim uglom Zlatnog trougla, sa „prestonicom" u džungli Ho Monga. Do prvog sledećeg grada, do Ranguna, ili sadašnjeg Jangona, prostire se šesto kilometara nepristupačnih puteva, carstvo opijumskih lordovâ i plemena koja ne priznaju ni granice ni države, neizvesnost planinâ i poljâ, maka i krvi. Ali ovde, u srcu zloglasnot carstva droga, vladao je spokoj.

Zlatni trougao, koji skoro geometrijskom preciznošću obeležava susret triju granica: Laosa, Burme i Tajlanda, bio je neobično vedar i miran u rano jutro. Ne tako davno, jula 1967. godine, priča Vat, karavan od pet stotina mazgi spustio se iz Lahu i Va, državâ Šana u gornjoj Burmi, ovde do sela Van Kvan. Opijum je pripadao opijumskom lordu Šanu, Kun Sau. Karavan opijuma dug, kažu, jednu milju! Ouane, komandant laoske, tada kraljevske vojske, koji je trgovao heroinom na veliko zajedno sa generalom Kjom i Vijetnamu, došao je sa svojim trupama da preuzme skupoceni teret. Na vest o tome stigla je i tajlandska vojska i došlo je do strašnog krvoprolića. Ouane je pobedio i ceo kraj sravnio sa zemljom. Takvih krvavih bitaka bilo je bezbroj, naročito tokom Vijetnamskog rata, ali i posle. Opijumski ratovi su se sada pomerili negde drugde. Preduzetni Tajlanđani otvorili su te razne tezge sa majicama i suvenirima, praveći od ovog ozloglašenog mesta turističku atrakciju. Nedavno je policija htela da zatvori tezge, ali nije uspela. Prodavci su organizovali veliki protest jer je trgovina vrlo unosna.

Peščana ada na ušću reka Ruak i Mekong izgledala je savršeno nevino. Planine Burme pružale su se na sever, zeleno-plave u daljini. Vrhovi koliba pokrivenih trkom i čamci na drugoj obali u Laosu, izgledali su isto kao i sve ove strane. Tu sam prvi put videla moćni Mekong, sa njegovog gornjeg kraja. Drugi put ću ga videti, šireg i težeg, u Vijetnamu, na Delti, na ušću u Južno kinesko more, sa njegovog donjeg kraja. Treći put u Kambodži. Opisaću skoro isti krug kao mitski *Plan Buke*, ogromni som koji može da dostigne, kažu, u dužini do tri metra i težinu od trista kilograma. To je najveća riba Mekonga. Mresti se u kineskoj provinciji Jun i vraća se ovim putem, upravo u ovo vreme, iz daleke delte u južnom Vijetnamu. Međutim, za sada ovo je moj prvi doživljaj Mekonga koji ovde lenjo zaokreće oko ade. Gledajući uz reku, ka severu, stičem utisak da se može videti do Kine, do Tibeta. Sedam na terasu, iza neke privatne kuće. Da li će se i ove godine, posle Songrana, pojaviti veliki Ka, duh oličen u *Pla Bueku*? Da li da psujem kao što je običaj, da bih ga prizvala? Songran pak još nije prošao i ja zasad samo želim na miru da gledam svetlucave vode koje dele tri države. U jednoj, Burmi ili Savezu Mijanmara, spoj socijalizma na zapadu, sa plemensko-feudalnim bezvlašćem na istoku. Dobitnik Nobelove nagrade za mir Dau Ang Su Kji, već je godinama u kućnom pritvoru. U drugoj, Laosu, zvanično još vlada komunizam, mada se doskora nije znalo ko vlada zemljom. Ova mala zemlja spava

zaboravljena i zaleđena u drugom vremenu, izrovana američkim bombama kojih je tu palo više po kvadratnom kilometru nego u Evropi za vreme celog Drugog svetskog rata. Granice je odškrinula tek 1993. godine. Tajlanđani sada idu u Laos da se podsete kakav je život bio nekada.

Burma još nije otvorila vrata. Ili bolje rečeno, čas ih otvara čas zatvara. Tek uspostavljena vazdušna linija iz Čijang-Maija za Mandalej u Burmi, ukinuta je pre nego što se i uhodala. Prva putovanja od Kentunga, glavnog grada države Šanâ, otpočela su upravo kada smo stigli u Čijang-Maji, u proleće 1993. godine – na crno.

U trećoj, kraljevini Tajlandu – ekonomski bum, svetski turizam i nagli skok u dvadeseti vek. Etnički i kulturno pak sva tri naroda su vekovima bila bliska, izmešana, skoro ista. I jezik Šana, Laošana i Tajan je sličan. Ali, politika i vlast ih razdvajaju i daju nove dimenzije vremenu. S ove strane vreme teče brzo, unapred, s druge strane sporo, unazad, s treće strane ušća je zaustavljeno. Pomišljam i ovde, naravno, na „moju" bivšu–sadašnju Jugoslaviju, na njene nove plemenske vojske i gospodare i na stare–nove deobe. Na okretanje nevidljivih kazaljki sudbine naroda unazad, unapred, na zaustavljeno vreme od strane nekih ruku koje ne pripadaju nikome sem telu politike, ovde kao i tamo u jugoistočnoj Evropi, preko nekih drugih granica i reka.

PRVA LJUDSKA BIĆA

Plemena su uglavnom stigla ovde, na Sever i u zloglasni Zlatni trougao, iz Burme, Laosa, Kine i sa Tibeta. Jedino se za pleme Lava ili Lua tvrdi da su pravi starosedeoci. Legenda kaže da je njihova prestonica bila u današnjem Čijang-Maiju. U priči o Čijang-Tungu, ili Kengtungu, drevnom gradu koji je sada u Burmi, stotinak kilometara severno od Me Saija, kaže se, između ostalog: „Ljudska bića potekla su iz iste bundeve. Prvo su izašle Lave. Potom Kareni, zatim Tai, a za njima sve ostale rase". I među Tajlanđanima postoji izreka: „Bogovi su stvorili nebo, Lave gradove". Ali, Lava u gradovima više nema. Išli smo u potragu za njima, ali ih nismo našli. Na severu Tajlanda postoji običaj da se posvećenje grada ili kuća obavlja uz ritual zvani – „Lava Nang Tuang" ili isterivanje Lava. Tragovi Lava postoje oko Čijang-Maija i Čijang-Raija. Iz istorijskih izvora može se zaključiti da su nekada desetine hiljada Lava naseljavale više od deset provincija Burme i Tajlanda. Prema poslednjim zvaničnim podacima, u Tajlandu ima još samo oko osam hiljada Lava. Šta se desilo sa ostalima?

Kažu da je svet postao pristupačniji zahvaljujući modernim sredstvima prevoza i komunikacija. Otkrila sam da to nije univerzalna istina kada smo krenuli do Kengtunga, tog grada prvih ljudi. Kada smo u našem hotelu, u Čijang-Maiju, čuli da je ovaj grad, u državi Šanâ, otvoren za turizam, odmah smo odlučili da krenemo na putovanje koje organizuje lokalna putnička agencija. Za trideset dolara može se preći granica, i to zemljom. Do sada su svi kopneni prelazi za Burmu bili zabranjeni. I ovaj nije zvanično odobren. Šanska visoravan je bila zatvorena decenijama; putnici sa Zapada mogu ići samo na strogo određena mesta: Jangon, bivši Rangun, poznat, pre svega, po velelepnoj pagodi Švedagon; Mandalej, najburmanskiji od svih burmanskih gradova, sada provincijski centar, zatim, u napušteni grad Pagan, sada Bagan, sa arhitekturom tako veličanstvenom da se, pored Ankor-Vata i egipatskih piramida, smatra jednim od svetskih čuda.

Naš karavan od nekoliko kamioneta krenuo je iz Čijang-Maija preko Me Saija do Tačileka. Imala sam utisak da tajlandske vlasti nisu imale pojma o našem odlasku. Međutim, u Tačileku su burmanske vlasti ceo sat pregledale naše pasoše. Potpisali smo neki papir i ostavili pasoše da ih pokupimo pri povratku. Uradila sam to sa velikom zebnjom. Još više sam se uznemirila kada sam videla da nas prati kamionet sa oko desetak naoružanih burmanskih

vojnika. Da li je ovaj put i dalje toliko opasan koliko se priča? Rekli su mi da je to samo „za svaki slučaj”. Ne znam koji su to slučaj imali u vidu, ali sam znala da Šani ne gledaju sa simpatijama na burmansku vojsku. Putevi su bili izrovani od teških kamiona, i puni rupa. Polja pirinča su polako nestajala i ulazili smo sve dublje u planine. Dok prelazimo planine, ispred nas je prizor od koga zastaje dah: terasasta polja pirinča i reke, koje se zmijasto probijaju kroz raskošne zelene doline. Put je postao toliko uzak da naš vozač više nije skretao pogled s njega. Pri prosečnoj brzini od 20 km na čas, trebalo nam je preko sedam mučnih sati da pređemo 163 km od Tačileka do Kengtunga, koji nas je dočekao u mraku, jer je tu struja još uvek veliki luksuz. Drevni grad kupao se u mesečini. Zvonaste pagode izgledale su kao od srebra. Skriven u visokim planinama, ovaj grad i usred užarenog aprila ima svežu i prijatnu klimu. Po predanju, podigle su ga Lave, i onda, posle sijamske najezde morale su da pobegnu u džunglu. Prema istraživanju tajlandskog etnografa Suraponga Končantuka, ova se priča poklapa sa sličnim pričama Lava sa druge strane granice. Divno sam spavala tu noć, premorena od puta i osveženae planinskim vazduhom. Ujutro sam zapalila mirisne štapiće za burmanske duhove, *nate*, da se srećno vratimo. I ovaj običaj se propisuje Lavama. *Nati* me gledaju odozgo svojim crnim staklenim očima, prevelikim ušima i krupnim nosevima, izvirujući iz male kuće duhova koja je pribodena na drvo pored hotela. Ubrzo otkrivam da je ovo pravi *cul-de-sac*. Dalje prema kineskoj granici, do Dalua, strancima nije dozvoljeno kretanje. U maju, kažu, biće otvoren vodeni put, putničkim brodom niz Mekong, od Junana u južnoj Kini, preko Burme, do Čijang-Raija u Tajlandu. (U novembru se kompanija zvana Tajlandski vazdušni servis čak spremala da otvori prvu čarter-liniju Čijang-Rai–Kengtung.) Međutim, kada sam se početkom 1994. godine raspitivala o tome, turistički agent u Bangkoku mi je rekao da je projekat obustavljen. Međutim, sada je april i do Kine se i dalje samo leti, jer puteve kroz Burmu kontrolišu i putarinu naplaćuju, onako odoka, pripadnici plemena Va i armije (*United Wa State Army*). Va su toliko ljuti borci da ih je burmanska KP koristila za borbu protiv bivše rangunske vlade, Kuomitang za borbu protiv komunista, a Amerikanci kao plaćenike u razne svrhe. Isplatili su ih tako što su im otkupili celu žetvu opijuma. Sada hoće svoju nezavisnu državu, između države Šanâ i južne Kine. Njihovi predstavnik Saji Lone, poznat kao Markos, tvrdi da je kinesko-britanski sporazum o granicama s kraja prošlog veka podelio njihovu teritoriju između dveju država. Va su bivši lovci na glave, mada tvrde da imaju svoju književnost, jezik i običaje, što je dovoljna garancija tobožnje državnosti koja im je uskraćena još od 1948. godine, kada se Burma oslobodila engleskih kolonizatora. Nedavno su od hunte u Rangunu ponovo tražili otcepljenje. (Godinu dana kasnije sklopiće, ipak, kao i Kačini, primirje sa huntom u Rangunu i tako, bar za sada, okončati jedan od najdužih ratova na svetu.) Ljudi u Kenftungu su pak prijateljski nastrojeni i ljubazni. Navikli su da vide trgovce iz Kine, Laosa i Tajlanda. Zapadnjačka lica su, doduše, ređe viđali, ali njihova radoznalost nije napadna. Šetnja neasfaltiranim ulicama prijatna je, bez presije od strane prodavaca, prosjaka, bez gužve.

I eto, tek što sam provirila u Burmu, već je došlo vreme za odlazak. Opet nisam našla Lave. Međutim, sutradan, po povratku za Me Saji iznenada sam srela „prva ljudska bića”. Dve žene čuče pored puta sa činijama punim vode, i mašu u pravcu našeg otvorenog kamioneta sa dve klupe – *song tau* – najpopularnijeg prevoznog sredstva u ovim krajevima. Sa lulom u ustima, karakterističnom za žene Lava, obavijene su tankim kolutovima dima. U ovo predvečerje, dok svetlost postaje mekša, deluju posebno misteriozno. Kao duhovi predaka ili neke pramajke izašle iz bundeve, izronile su iz ispucale crvenkaste zemlje, koja liči na njihova zborana, široka, preplanula lica. Koža im je kao sirovi žad; oči i osmesi – prozori u žadu. Uokvirene nizovima ogrlica od krupnog drvenastog kamena koji podseća

na koral, u dugim belim haljinama od lana, nalik na toge, deluju kao sveštenice zemlje i kiše. Tu sam doživela i prvi blagoslov vodom za Songran, ili Tingjan na burmanskom, za očišćenje duše i tela pred početak novog prirodnog ciklusa, za kišu posle suše. Uveče smo stigli nazad u „civilizaciju", u grad Čijang-Rai. Dok sam se kupala u bazenu našeg hotela kišne kapi su počele da padaju strašnom, neočekivanom žestinom. Potrčala sam unutra. Soba je bila poplavljena. Voda je prodirala kroz zatvorene prozore i slivala se niz zidove. Stigle su prve monsunske kiše.

,,,
MIJANMAR
MONSUN U RANGUNU

Godinu dana kasnije ponovo sam u Mijanmaru – Burmi. Ovog puta legalno. Viza je izdata u ambasadi Mijanmara u Bangkoku, i to za jedan dan. Nekada se na vizu čekalo po desetak dana. I važi za boravak od četiri nedelje! Pre godinu dana važila je dve nedelje; pre dve godine samo nedelju dana. Stvari se popravljaju. U Ambasadi nemam nikakvih problema oko vize, osim jednog. Kada sam u rubriku gde stoji zanimanje stavila „pisac", činovnik u ambasadi se nije obradovao. Pisci i novinari nisu dobrodošli. Za njih je potrebna posebna dozvola. Burma je zemlja apsolutne cenzure. Znojim se i zaklinjem, koliko god mogu iskrenije, da idem samo da vidim hramove u Paganu, sa suprugom, koji hoće da ih vidi jer je arhitekta. To zanimanje je u redu. Kažem da nemam nameru da pišem o Burmi. Precrtavam zanimanje. Sa novim identitetom mogu da uđem u Mijanmar samo vazduhom. „Putovanje kopnom je zabranjeno", stoji mi utisnuto u pasošu. Letimo. Novi *Mijanmar er internešenel* sada svaki dan leti iz Bangkoka do Ranguna. Put za Burmu nije više smrtonosna avantura jer se leti novim avionom, koji je iznajmljen od sultana Bruneja.

Monsunska sezona na Dalekom istoku je u punom jeku. Moja prva. Prošle godine sam doživela samo njen početak. U Bankoku je u poslednje dve nedelje pljuštalo dva puta dnevno. U Rangunu, sada Jangonu (upotrebljavam starija, poznatija geografska imena; manjine u Burmi tvrde da su novi, burmanizovani nazivi još jedna istorijska prevara vladajuće hunte), kiša kao da ne prestaje.

Ovo je visoka sezona Svetskog prvenstva u fudbalu. Ljudi su priljubljeni uz televizijske ekrane, mada je to za ovaj kraj sveta relativno nova igra. U Vijetnamu, gde prvi put gledaju Svetski kup, skoro cela zemlja je prestala da radi, jer se prenosi dešavaju kasno noću, pa ne uspevaju da stignu na posao. U Tajlandu, čuveni bangkočki noćni život strašno trpi. Vlasnici barova i taksija su očajni zbog malog broja noćnih mušterija. U Burmi, fudbal je isto toliko popularan, ali ne primećuje se da je bitno poremetio ionako usporen ritam života.

Po onome što sam čula o burmanskoj birokratiji, očekivala sam da ću provesti sate ispunjavajući razne formulare na aerodromu, ali sve ide brzo i glatko. Neprijatno je jedino to što mora da se razmeni 300 dolara po osobi za smešne državne čekove. Međutim, lako ih je promeniti na crnoj berzi, gde se za jedan dolar dobija oko sto čata (*kyat*). Zvaničan kurs je jedan prema šest! Crna berza cveta. Oko osamdeset posto burmanske ekonomije počiva na crnoj berzi. Paralelna ekonomija, kao i sve druge vrste paralelnih usluga, savršeno funkcioniše. Drugi način da se dobije dobra protivvrednost za zdravu valutu je, kao nekada u zemljama socijalističkog lagera, da se kupe engleske cigarete „555", koje su iz nekog razloga omiljene u Burmi, viski ili jeftini ruževi. To mi je rekao poznanik, Burmanac u Bangkoku; što je pisalo u mom engleskom vodiču za Burmu, ali, nažalost nisam to ozbiljno shvatila. Bili su u pravu, prva stvar koju možete da čujete od Burmanaca jeste: „Pošto cigarete?" U Burmi morate stalno da mislite na dva paralelna koloseka – državnom i privatnom, zvaničnom i stvarnom – jedinstvenog „burmanskog puta u socijalizam".

Prva neobična slika, čak i posle egzotike Tajlanda, jesu muškarci obučenu u sarong, ili *londži*. Čini mi se da način na koji se Burmanci oblače jeste jedan od ključeva za razumevanje ove zemlje paralelnih svetova. Gornji deo – obično sportska „polo" majica ili bela košulja i ruka ukrašena „roleksom", ili nekim drugim skupim satom – ogledalo je savremenog sveta. Donji deo – *londži* i *tong* sandale tradicionalan je način odevanja i postoji paralelno sa savremenim. Isti paralelni svetovi koegzistiraju i u odeći žena. Kombinovani, oni su metafora za Burmu – zemlju pola u sadašnjosti, pola u prošlosti.

Jedino što sam uspela da uradim iz Bankoka, gde su mi tvrdili da se za Burmu ne može ništa unapred rezervisati, bilo je da zovem hotel „Strend" u Rangunu i rezervišem sobu za dve noći. „Strend" je stari grandiozni hotel podignut 1901. godine, nedavno obnovljen. Ponovo otvoren novembra 1993, „Strend" je za Rangun ono što je „Orijental" za Bangkok, ili „Rafls" za Singapur. Elegantan i relativno mali u odnosu na svoje slavnije suparnike, ima ogromne sobe i rimska kupatila od mermera. Cene se kreću od dvesta dolara naviše. Kada smo stigli, međutim, u njegovom nešto jeftinijem depandansu nije bilo ni struje ni vode. Ton-Ton, što na manskom znači „Bistar-Bistar", koji se iznenada pojavio u našem taksiju i predstavio se kao zvanični „aerodromski vodič", nije nimalo iznenađen. „Naravno", kaže, „Državni hotel. Idite bolje u privatni". Ovo će biti jedno od najčešćih objašnjenja za sve što ne valja u današnjoj Burmi. I zaista, ukoliko nešto ne funkcioniše, sigurno je u državnoj organizaciji, jer, Burmanci su srdačni i prijatni domaćini. Ipak, prava frustracija nastaje kada u mijanmarskoj turističkoj agenciji, državnoj, naravno, na putu za hotel, ne uspevamo da kupimo avionske karte za Pagan. Karte se moraju rezervisati tačno dan unapred, ni manje ni više, a dok smo mi došli do agencije već je bilo kasno. Rekli su nam da moramo doći sutra, da bismo rezervisali za prekosutra, ali ni to no nije sigurno, zbog monsunskih kiša. Letovi se stalno ukidaju. Ako nam se baš žuri, možemo da uzmemo voz do Pagana, sa presedanjem u Taziju. „Vozove u Burmi treba izbegavati po svaku cenu", šapuće mi Ton-Ton, „vrući su, pretrpani i kasne". Dogovaram se sa Ton-Tonom i on predlaže da nađe auto sa vozačem za sutra ujutro. To će koštati isto koliko i avion u jednom pravcu (oko dvesta dolara), ali bar možemo biti sigurni da ćemo stići do našeg cilja. To je istovremeno i jedinstvena prilika da se vidi prava Burma, koja je većim delom godinama bila *off limits,* strogo zabranjena za strance. Mada, kada je jednom nađete u ovoj zemlji, granica između stvarno zabranjenog i onoga što je donekle zabranjeno postaje vrlo relativna i nejasna. Država Mijanmar je savez više država i manjinskih plemena. Podseća me na Bosnu, pošto je samo donja i srednja Burma stvarno pod kontrolom zvanične vlade. Zbog toga sam i uspela da se pre godinu dana na crno uvučem u strogo zabranjeni deo burmanskog Zlatnog trougla. Imala sam sreće. Sada je tamo rat. Opijumski kralj Kun Sa širi svoju teritoriju. Nedavno se proglasio predsednikom države Šanâ. Njegove trupe se sada tuku sa državnom vojskom. Najnovija ponuda mijanmarskih generala Americi, objavljena u *Njujork tajmsu*, jeste da uhvate Kun Sa. Hunta se nada da će takva ponuda biti neodoljivo privlačna sa SAD koje su glavni potrošači Kun Saovog opijuma i heroina, a da će im zauzvrat Amerikanci dići embargo na oružje. Oni, pri tome, zaboravljaju da je Kun Sa svojevremeno dobijao američko oružje da bi se borio protiv hunte. U poslednjih šest nedelja, burmanska vojska je lansirala odlučnu ofanzivu na kralja drogâ. U inače dosadnim burmanskim novinama na engleskom, zvanim *Novo svetlo Mijanmara*, koje uglavnom donose vesti o kretanju potpredsednika vlade i glavnokomandujućeg generala Maung Ajija, piše krupnim slovima: „Tatmandu (narodna armija) žrtvovala je mnogo svoje krvi i znoja da spreči dezintegraciju Saveza. Sve narodnosti saveza se pozivaju da daju sve od sebe u ovom velikom zadatku." O *tempora, o mores*, – kako se balkanska istorija ovde, na drugom kraju sveta, na jugoistoku jednog drugog kontinenta, ponavlja, samo na drugi način.

Uzimamo kola do Pagana i pozivam Ton-Tona da nam se pridruži, pošto nam je do sada toliko puta bio na usluzi. Između ostalog, zahvaljujući njemu već sam verzirana u paralelne stvarnosti, u „državne" i „nedržavne" rabote. Burmanci uvek govore o vlasti kao o nekom impresonalnom telu – *Government*, vlada, vlast, država, što ona i jeste budući da se tako savršeno orvelovski zove „Državni savet za obnovu zakona i reda", što bi bilo DSOZR na našem jeziku, ili SLORC (*State Law and Order Restoration Council*) na engleskom. Ne verujem ni da bi sâm Orvel, koji je živeo u kolonijalnoj Burmi i pisao o njoj u romanu *Burmanski dani,* mogao izmisliti bolje ime.

Ton-Ton nas vodi u hotel „Grin Hil", jedan od novih privatnih hotela što u Rangunu niču na sve strane, koji ima i vodu, i klima-uređaje, i struju. Nalazi se u blizini mnogih ambasada i rezidencija u lepom kraju grada, blizu jezera Inja i čuvene pagode Švedagon. Dok se vozimo kroz grad u staroj „tojoti", primećujem da vozila nisu baš toliko antikvitetna, „old-tajmerska", kolekcionarska, kao što sam očekivala, ali nisu ni nalik na druga u svetu. To su prepravljeni, već zaboravljeni modeli iz šezdesetih, sedamdesetih godina. U Burmi nema novih kola. Svako vozilo je, najblaže rečeno, polovno. Autobusi i džipovi kao da stižu pravo iz arsenala drugog svetskog rata. Međutim, ulice Ranguna su prijatno neužurbane; široki bulevari, podignuti po engleskom uzoru, oivičeni su drvoredima i cvećem; u gradu se diše punim plućima zbog mnoštva parkova i jezera. Bivši kolonijalni gradovi su bezobrični, ili depresivni, ili i jedno i drugo. Rangun nije. Ništa od frenetičnog saobraćaja i zagušenja Bankoka, ili haosa i trke Sajmona. Ništa od amerikanizovanih oblakodera Singapura. Nikada nisam videla tako zelen grad. Ukoliko možeš da zažmuriš pred opštom oronulošću i nemarom naročito vidljivim na zapuštenim fasadama, Rangun je, sa svojim negovanim drvoredima, parkovima i vilama sa engleskim baštama, jedan od najcivilizovanijih gradova u Aziji.

ZLATNI DAGON

Monsunska kiša ponovo pada kada uveče stižemo do sjajne kupole Švedagon-pagode, do „Zlatnog Dagona", koji je srce Ranguna i srž Burme. Cipele i čarape moraju da se skinu, kao i na drugim svetim mestima. Penjem se polako jednim od četiri prilaza, duž koga se nalaze tezge što prodaju cveće, lotose, orhideje, jasmin i žućkasto-beli „Budin cvet", kao i druge ponude bogovima i duhovima. (Za strance postoji i poseban lift.) Onoga trenutka kada se popnete iz mraka na mostiću koji vodi do platforme gde stoji „veliki Dagon", visoko iznad grada, utisak vizualne kakofonije ostavlja vas bez daha. Nijedna slika ne može da je dočara. Pagoda se pred vama, izronulim iz polumraka, pomalja zaista kao „iznenadna nada u mračnoj noći duše", kako ju je opisao Mom. Visoka je oko 90 metara, pokrivena zlatom vrednim preko sto miliona dolara, sa vrhom u obliku pupoljka koji svetluca sjajem četiri hiljade pravih dijamanata i raznih dragulja. I dok se šetate ukrug, obavezno u pravcu časovnika, oko solidne kupole u obliku velikog zvona, šljapkajući po toploj vodi koja je prekrila mramornu ploču okrugle pjacete, otkrivate pri svakom koraku da je pagoda okružena grozdovima manjih pagoda i svetilišta, sa nizovima većih i manjih Buda u sedećem ili ležećem položaju, sa fantastičnim tehnikolor-žutim cvetnim tornjevima. Po pjaceti bešumno klize kaluđeri u tamnocrvenim odorama noseći graciozne „basai" kišobrane u kineskom stilu i čudne pletene lepeze u obliku povijenog velikog lista. Jedini zvuk koji se čuje je nebeski zvon stotinâ malih zvona na vrhu pagode. Fantazmagorična, neuhvatljiva čarolija slike koja se stalno širi, otvara se pred vama kao špil karata, svaka karta slična i drukčija. Ove večeri, ispod sivog neba monsuna u Rangunu, pod toplim kapima kiše, raspoloženje je kontemplativno, tiho i samim tim još čarobnije, još više nalik na san na javi. Pod užarenom dnevnom svetlošću, kada sunce blesne između dva tropska pljuska i

sve se zacakli, pagoda pruža drugi doživljaj, svečaniji u zaslepljujuće šokantnoj kakofoniji boja i bleska suvog zlata. Onda, pod novim pljuskom, boje opet naglo potamne, vrh pagode uroni u oblak i mermer pjacete postane gladak kao ogledalo. Dok omamljena eksplozijom boja posmatram predstave Bude, uočavam da se bitno razlikuju od tipično tajlandskih iz Sukotaja, koji su otmeno stilizovani, izduženi, najčešće neobojeni i izliveni u bronzi, ili onih kmerskih iz Andora, čije su klasično fine crte lica izdubljene u ružičastom peščaru. Burmanski su, kao i sami Burmanci, kao, uostalom, i njihova slova i brojke, okruglasti, nekako dobroćudno obli. Obojeni su u licu i telu snežnobelom bojom, sa kontrastno crnom ćubom kose i krupnim, bademastim očima, odeveni u zlatne ili raznobojno islikane toge. Najčešće u sedećoj lotos-poziciji, po više skulptura Bude u raznim fazama života, jedna do druge, rame uz rame, uprkos statičnošću njihovog položaja, već svojim brojem, efektom ponavljanja i dinamikom gotovo diznijevskog kolorita čine živu, upečatljivu, gotovo animiranu sliku, *tableau vivant*.

Legenda o pagodi Švedagon kaže da je ona podignuta pre dve hiljade i pet stotina godina, ali je u mnogim zemljotresima i ratovima bila često rušena i obnavljana. Njena poslednja reinkarnacija nastala je u osamnaestom veku. Legenda o Švedagonu dalje kaže da su je podigla dva brata koja su srela Budu i od njega dobila osam njegovih vlasi, da ih ovde pohrane. Kada su ih izvadili iz kovčega da ih smeste u tajnu zlatnu kriptu u podnožju pagode, počela su da se dešavaju razna čuda, između ostalog, navodi se da je: „svo drveće na Himalajima, mada mu nije bilo vreme, počelo da cveta i donosi plodove". Krajem šesnaestog veka, 1586, godine, engleski putopisac Ralf Fic opisao je Švedagon kao: „najlepše mesto, pretpostavljam, koje postoji na celom svetu." Ukoliko za putopisca ovoga veka ovo nije najlepše mesto, sigurno je jedno od najfantastičnijih.

Posle Švedagona idem da vidim druge značajne pagode u Rangunu, kao što su Sule u centru grada, i Botatung ili „Pagoda hiljadu vođa". Ova druga je vrlo neobična, jer je šuplja (sve pagode su inače solidne strukture sa skrivenom kriptom), i predstavlja pravi kružni lavirint zidova prekrivenih mozaikom od sitnih ogledala, kroz čije se uske hodnike može prolaziti sve dok se čoveku ne zavrti u glavi. Ali, koliko god da su zanimljive, ne mogu se porediti sa velikim zlatnim Dagonom. Zato ubrzo odlazimo odatle, sa Ton-Tonom, na rangunsku reku, gde vrvi od života. Tu, na doku, posmatram ljude kako u pomrčini čekaju na duge čamce, sampane, da ih prevezu na drugu obalu do njihovih kuća, i na široke teretne brodove – džunke, na koje se i noću tovare teške vreće pirinča, glavnog proizvoda donje Burme. Kanal povezuje reku Rangun sa glavnom saobraćajnom arterijom zemlje, sa velikom rekom Iravadi. Želela sam da putujem brodom od Ranguna do Pagana, ili obrnuto, ali su mi rekli da bi to trajalo nekih petnaest dana uzvodno, nizvodno nešto kraće.

Veče završavamo sa Ton-Tonom i našim vozačem u restoranu „Lon Malaj" na obali jezera. Živahni i pričljivi Ton-Ton poverava se da ima dvadeset osam godina, a još uvek nema devojku, jer mora da živi sa roditeljima. Nema ni stalno zaposlenje, niti on, niti iko iz njegove generacije. Prvi put na njegovom pomalo šeretsko-mangrupskom licu, primećujem izvesnu izgubljenost. Studirao je, kaže, zoologiju, ali posla u toj branši za njega nema. Njegov prijatelj, naš vozač, krupan naočit ali ćutljiv Čo Dži, što otprilike znači „Veliki slatkiš", studira matematiku. Hrana u restoranu je odlična, malajska. Burmanska kuhinja ne spada među čuvene u svetu. Uglavnom se jede kineska i indijska hrana, ili nešto između. Mnogo karija i pirinča. Zabava u „Lon Malaji" sastoji se od pevačica koje izlaze jedna za drugom na podijum i pevaju po jednu pesmu. Za svaku pesmu dobijaju kao nagradu vence od krep-papira, koji koštaju 100 čata (jedan dolar) po komadu. Što je popularnija pevačica ili pesma, to će dobiti više venaca. Najpopularnije dobijaju i krunu od zlatnog papira. Muškarci ustaju od stola, stavljaju vence oko vrata pevačice i ponekad igraju sa njom,

uopšte je ne dodirujući. Još jedan oblik bezazlene zabave koji sam videla u Rangunu jeste japanski „karaoke", pevanje uz snimljenu muziku, u vrlo skupom „Plovećem restoranu", koji se sastoji od dve ogromne drvene kraljevske galije. Noćni život je ovde nepoznat. Nema ni barova, ni diskoteka. Prostitucija je zabranjena. Jedina igra u gradu je crna berza. Kažu da je najjača na svetu.

Mada je Rangun sasvim prijatan grad, ovde nema mnogo šta da se vidi, a i svi mi tvrde da to nije „prava Burma". Vreme je da se krene na sever, kroz „pravu" kuplingovsku Burmu, zemlju polja i šuma, bezbrojnih pagoda i sela gde ljudi žive isto kao što su živeli oduvek. Vratiću se u Rangun, na kraju puta, otići na pijacu Bođoke u potrazi za imperijalnim žadom i zvezdanim rubinom, popiti „visoki" čak u „Strendu". I još jednom videti zlatni Dagon.

...

IRAVADI

Malaksala Madona kaska polako prema obali reke. Idemo da iznajmimo čamac. Blizu je zalazak sunca, to tako važno vreme u ovom kraju sveta. Hoću da ga doživim na Iravadiju. Iznajmljujemo dugi čamac za nas troje, u koji može da stane dvadesetak ljudi; Mju mora da se brine o konju. Na obali sve vrvi od ljudi. Peru veš i kupaju se. Deca se veselo brčkaju. Grupa devojaka, bez bluza, sa *londžijem* zavezanim preko grudi, na način koji se može videti na Baliju, operu jedna drugoj dugu svilenkastu kosu. Ova ljupka scena kao da je sišla sa nekog Gogenovog platna. Iravadi miriše i liči, po svoji strmim obalama od meke zemlje, na Dunav bez saobraćaja. Dok ne omirišeš reku nisi je osetio. Čamac je izduženi, veliki sampan, obojen jarkoplavo, kao i čamci na Mekongu, ali nema oči nacrtane na izvijenom zmijastom pramcu da ga štite od krokodila. Ovde ih nema. Elisa mu se pokvarila, pa sporo klizimo po vodi. Naš „kapetan", mladi, lepuškasti Burmanac sa raznim amajlijama na grudima, upravlja ogromnim čamcem sa jednim veskom, kao na Dunavu. Zaustavljamo čamac da on popravi elisu i da bismo se popeli do drvenog manastira, gde je Tajvan proveo neko vreme u meditaciji. U dvorištu, ispred manastira se nalazi veliko banjan-drvo, isto ono ispod koga je Buda doživeo posvećenje. Manastir ima lepe drvoreze na spoljnim zidovima. Ovo je prvi manastir od drveta koji sam videla u Jugoistočnoj Aziji. Pretpostavljam da su slično izgledale i kuće u nekadašnjem Paganu, koji su sve bile od drveta. Jedan ostareli kaluđer zove nas da vidimo unutrašnjost manastirskih odaja, koje su vrlo jednostavne. Samo aure na podu u velikoj prostoriji za spavanje.

Dok polako plovimo uz obalu, sa čamca posmatram ljude koji obavljaju svoje rutinske poslove, kupaju se i kikoću u tiho predvečerje, čine mi se tako blizu prirodi, tako bezbrižni. Tako vanvremenski. Tajvan me, međutim, nepogrešivo vraća u drugu zbilju. Priča mi kako su 1988. godine, kada je cela zemlja štrajkovala protiv vlasti i kad je vlada Ne Vina konačno pala, mnogi ljudi ostali bez posla, bez para, i kako su se naselili ovde, na obalu, u hiljadama, sa porodicama i stokom, da nađu – zlato. Ispirali su ga iz peska reke i našli ga dovoljno, kaže, da prežive. Ovo je jedna od onih priča koje Tajvan priča samo ovde, nasred široke reke, u čamcu, bez svedoka. Nažalost, kada ima drugih svedoka Burmanci se zatvaraju u sebe. Na njihovim licima se tada pojavljuje trag nepoverenja i straha, kao da se boje da ne kažu nešto što bi moglo da ih skupo košta. Dečak koji mi je prodao jedan od opijumskih tegova molio me je da ne kažem ništa o tome Mjuu. Pričljivi Mju, postao je ćutljiv otkako se pojavio Tajvan, jer on ništa ne priča kada je tu Mju, i obrnuto. Čim ispratimo Tajvana, Mju opet postaje onaj stari šarmer. Prirodno srdačni Burmanci, zaziru jedan od drugog zbog doušnika, ali postoji u njima i neka vrsta mafijske diskretnosti i konspiracije. Zato kada smo nasamo u kolima, u čamcu, na nekoj terasi, iznenada se otvaraju. Tajvan priča o svojim snovima da ode u inostranstvo. Burmanci ne mogu nikud da putuju. Najbolja karijera u Burmi je da se bude mornar, jer oni ne samo što slobodno putuju nego

mogu i da unose stranu robu, čak i kola. Tajvan bi da ide odavde; gde tačno, i kako, nije mu jasno. Ali, kao i mnogi, sanja o tome. Ima i poslovne planove za neki budući turistički bum. Hteo bi da negde štampa razglednice Pagana i da ih ovde prodaje, ali još uvek čeka na tri rolne filma koje je po nekom Fincu poslao da se razviju. Od tada je prošlo šest meseci a filmovi još nisu stigli. Finac mu je obećao da će ih poslati po nekome, jer je pošta ovde nesigurna. Daje mi adresu svoje rođake u Rangunu. „Odatle će", kaže slikajući pažljivo siluetu visoke pagode Bupaja mojim foto-aparatom, „verovatno stići". Gasimo bučni motor na čamcu i ćutke posmatramo terasasti profil pagode postavljen kao svetionik tačno na ivici odseka iznad velike rečne okuke. Do nje vode lavovske stepenice zarasle u džunglu. Uzvodno je Mandalej. Tajvan je zaćutao i zamislio se. Voda se plavi, svetlucava, mirna. Na drugoj obali pale vatre koje uveličavaju purpur zalaska sunca. Ptice su isto ućutale i mrtvu tišinu narušava samo tiho pljuskanje vode o čamac. Prošlo je nekoliko sati na reci. Pao je mrak. Vreme je da se vratimo na obalu. Blizu pristaništa tridesetak ljudi sedi na niskim klupama nasred prašnjavog puta i gleda televiziju. Krećemo sa g. Mjuom do njegovog sela, na večeru od sveže rečne ribe.

BUBE, ZMIJE, LUTKE I MOJ OMILJENI HRAM

Sledećeg jutra, trećeg dana boravka u Paganu, nebo je ponovo čisto i šansa da se sutra vratimo avionom za Rangun se znatno povećala. Tajvan čeka na recepciji. G. Mju sa Madonom je podalje od ulaza u hotel. Do sada smo obišli sve čuvenije hramove, sve one podignute na mestu gde je beli slon kreknuo, i došao je red na one van centralnog dela, na sporednim neposećenim stazama. Tu sam našla neke koji su mi se najviše dopali. Mali hram dugačkog imena, Sinibitalang, sazidan od crvene cigle u XI veku, postao mi je najomiljeniji. Pre svega zbog prelepe, kolosalne, 18 metara duge figure Bude koji se odmara. Za razliku od ležećeg Bude u hramu Manuha, glava ovog Bude okrenuta je prema jugu, ne prema severu, ili smrti u nirvani, i ima blaženi smešak arhajskih kurosa. Njegovoj lepoti doprinosi i neobična, izvanredno izvajana punđa u obliku puževe kuće. „Ovo jeste remekdelo", odobrava mi Tajvan. Pokazuje mi pritom na čudnu, malu jarkocrvenu, okruglu bubu koja se na burmanskom zove „Princezin ispljuvak betela". Ne volim bube. Ali kada sam na svom dlanu opipala ovu neobičnu bubu, bila je meka i glatka kao najfiniji francuski pliš.

Drugi usamljeni hramovi su opljačkani. U takvom jednom hramu sedi Buda, potpuno uništen, bez glave, a Tajvan mi rukom pokazuje na debeo trag velike zmije u mekoj zemlji i prašini. Okrećem se, bosa kao i obično, i vidim kako se iza jedne cigle izvađene iz Budinog tela svetluca srebrna zmijska koža. U sledećem zapuštenom hramu, još jedan primer uništenja, ogromna statua Bude napravljena od zelenkastog vulkanskog kamena izvađenog iz kratera Pope, ima otvoren stomak u kome se naslućuje da je bila druga, manja statua Bude. Dugo je stajala bez krova. Sada bar ima nov krov.

Kaskamo nazad u selo, na maloj kočiji, pored kraljevske palate koju Arheološki institut otkopava. Vreme je za ručak. Sedimo na zelenoj poljani, na obali, ispod krošnje stogodišnjeg banjana, za stolom prekrivenim besprekorno belim stolnjakom. Jedini smo gosti najboljeg restorana u Paganu i imamo svu pažnju brojnog personala. Pod drugim banjan-drvetom čekaju nas, dremajući, Mju i Madona. U mrtvoj tišini ranog popodneva jedini zvuk koji čujem je krckanje ljušture velikih rečnih škampa, slatkastog mesa zalivenog ljutim sosom i srkutanje ledenog čaja od svežih listova nane.

Molim Tajvana da pokuša da sredi da vidimo tradicionalno lutkarsko pozorište. Ima ih dva u Paganu. Možemo da vidimo predstavu kasno popodne, pa idemo prvo da pogledamo proces izrade laka u obližnjem selu. Videla sam nekoliko radionica laka u severnom Tajlandu i Vijetnamu, ali nigde nisam videla ovakav starinski način obrade. Najlepše su ku-

tije i posude napravljene od konjske dlake upletene na okviru od bambusa, preko koga se nabacuju slojevi laka. Osnovne motive na laku crtaju muškarci slobodnom rukom, a žene ih dalje ukrašavaju. „Šafran" ili boja cigle je tradicionalna boja laka na Dalekom istoku. Svaka nova boja pokriva se dugim slojem crnog laka i ostavlja u podzemnu prostoriju da se osuši, zatim se oštrim perom gravira. U selima oko Pagana pravi se lak najboljeg kvaliteta. Na njegovoj delikatnoj površini ni žar cigarete ne ostavlja trag.

Vratili smo se. Na obali, malo lutkarsko pozorište je spremno da nas primi. Košta 100 ćata (jedan dolar) po osobi. Sve prave, autentične, ekskluzivne stvari u Burmi su skoro besplatne. Sve „državne" stvari, koje ništa ne vrede, koštaju malo bogatstvo. Pozorište je koliba sa binom i zavesom, u koju se nas četvoro smeštamo. Vruće je, ali su nam dali lepeze. Ispred kolibe okupilo se mnoštvo seoske dece koja čekaju da predstava počne. Mada je *jokte pve* – burmansko marionetsko pozorište – popularno još od XV veka, danas se retko prikazuje, osim u hramovima za vreme većih religioznih svetkovina. Tokom predstave koja traje nepun sat, majstor-lutkar i njegov asistent manipulišu sa oko tuce marioneta u živopisnim kostimima. Kostimi su izvanredni. Stare burmanske marionete imaju kolekcionarsku vrednost. One pričaju epske priče o princezama i prinčevima, pevaju, skaču i prikazuju niz komičnih likova kao što su uobraženi ratnici, glupi vračevi i nevešte dvorske lude. Deca su oduševljena. Posle predstave, majstor-lutkar se pojavljuje ispred zavese da se pozdravi sa nama. Kupa se u znoju.

I ja bih da se osvežim. Na tradicionalnoj sam burmanskoj zakusci od mariniranog svežeg lišća, od čaja sa prženim susamom i orasima, u čajdžinici koja je istovremeno i radnja, pored najvišeg hrama, Tatbinjua ili „Sveznajućeg", na koji se još nisam pela. Na zidovima čajdžinice primećujem razne fotografije od dalaj-lame, preko slika nekih japanskih turista, do uokvirene stare crno-bele fotografije mladog, naočitog burmanskog oficira u engleskoj uniformi. Pitam vlasnika ko su ti ljudi. Pokazujući na Japance kaže da oni dolaze svake godine. To su bivši japanski vojnici koji su bili stacionirani u Paganu za vreme Drugog svetskog rata, i koji su za sobom posejali decu. Sada se vraćaju da ih nađu. Dalaj-lama je ovde čest gost. Crno-bela fotografija jeste slika generala Aung Sana, arhitekte burmanske nezavisnosti, koji je 1947. godine ubijen sa šestoricom najbližih saradnika. Svesna sam koliko je još uvek omiljen među Burmancima, ali me ipak čudi što tako mlad čovek, koji ne može da ga se seća, drži njegovu sliku na počasnom mestu. „Moj otac", kaže ponosno, „kaže da je on najbolji vođa koga smo ikada imali. On to zna, jer se sa njim zajedno borio, prvo protiv Britanaca, zatim protiv Japanca." To objašnjava prisustvo slike, ali mislim da je ona ovde više simbol otpora prema sadašnjoj vlasti.

POSLEDNJI POGLED

Konačno idemo u najviši hram. Podignut je u XII veku. Visoki lukovi, čipkasti ugaoni tornjevi i pilasteri daju ovom hramu izgled gotske katedrale. Čudno je kako su se u međusobno udaljenim krajevima sveta, u Evropi, Južnoj Americi i Aziji, bez razmene ideja i dodira kultura, u isto vreme podizale slične velelepne građevine koje će ostati najveći dometi nacionalnih kultura. Na terasi ima nekoliko klupa za one koji žele da uživaju u grandioznoj panorami. „Ovde vole da dođu rukovodioci iz Ranguna i da sede, piju piće i drže nam govore. Osećaju se kao kraljevi dok nas gledaju odozgo", komentariše naš vodič. Miloš, međutim, hoće još jednom da vidi Sulamani. Pita Tajvana koji bi mu hram pokazao kada bi imao samo jedan sat na raspolaganju. „Sulamani", kaže on, i ponovo se penjemo na kočiju i, prolazeći pored stare zgrade biblioteke (*Pitakat Taik)* koja liči na palatu rane renesanse, i koja je sada prazna, kaskamo kroz ceo Pagan do ulaza u Sulamani. Piramida Inka, zigurat iz Mesopotamije i gotska katedrala na vrhu, najbliže bi je opisali. Sama kom-

binacija je jedinstvena. Veličanstvena. Naš prvi i poslednji spomenik u Paganu. Zidovi od savršeno lepe crvene cigle i tirkizno glazirani kalkani, živeli su osam vekova. Postoji legenda, kaže Tajvan, po kojoj se kralj toliko brinuo o lepoti cigle da je kvalitet svake proveravao posebnim šiljkom i ako nije bio zadovoljan, odsekao bi ruku zidaru. Postoji i druga legenda o Sulamaniju, da je taj isti kralj vraćajući se sa druge obale, iz posete hramu svoga dede, ugledao zrak svetlosti kako pada upravo na mesto gde je kasnije podigao hram. Na vrhu njegovog zigurata, Pagan ispod naših nogu tone u crveno svetlo sunca na zalasku. Zrak svetlosti iz oblaka, nalik onom koji je kralj ugledao sa druge obale, pada na rezervoar vode pored hrama. Poslednji pogled na Pagan. Crveno se pretvara u bakar predvečerja, zatim sve tone u tamu. Spuštamo se sa baterijama po mraku. Ispred hrama bele se jedino Mjuova košulja i zubi. Svetiljke na najvećim hramovima se polako pale, nalik na galije, zauvek ukotvljene pored Iravadija, sa svetiljkama na vrhu katarke. Sve ostalo je, osim baklje na Mjuovoj kočiji, u mraku.

Boja toplocrvene cigle, bakarnocrvene zemlje, boja plišanih leđa, one male paganske bube zvane „Princezin ispljuvak betela", uvek će za mene ostati boja Pagana, koji zasluženo spada u čuda sveta.

RUKA

Sledećeg jutra avionom smo se vratili u monsunski Rangun. Pre polaska iz Pagana, na malom aerodromu popila sam još jednom zeleni čaj u čajdžinici preko puta zgrade aerodroma, dok sam posmatrala starijeg Burmanca kako zadihano govori sa dvojicom malih Japanaca. O čemu su razgovarali nikad neću ni saznati, ali slika će ostati. U avionu se zateklo nekoliko stranaca. Ponovo u Rangunu, ponovo u fantastičnoj scenografiji Švedagona, koja se stalno menja. Sedim na mostiću pored pagodâ, iznad zelenog grada, pušim i čekam da kiša prestane. Zatim, između dva pljuska, nizbrdo, do glavne gradske pijace. Bođoke. Usred dana je u njoj mrak. Puno otvorenih tezgi i radnjica pod jedim krovom. Sićušan, mršav trgovac, Indijanac, g. Sing, vodi nas kroz lavirint pijace. Miloš kupuje od njega *londži* španskog stila, ali g. Sing ne odustaje. Vodi me da vidim slatkovodne bisere, a zatim, na moj zahtev, da vidimo da li negde ima da se vidi burmanski, „zvezdani rubin", sa zracima koji se šire iz dubine kamena, u obliku zvezde. Videla sam ga samo jednom ranije. Hoću da vidim i čuveni carski žad, boje najboljeg smaragda. I on potiče iz Burme. „Da, g. Tan u radnji br. 33 ih sigurno ima", ozbiljno će g. Sing, dok me vodi do kineskog trgovca. G. Tan mi pokazuje mali rubin koji zaista ima zvezdu u sredini. Tražim da mi pokaže veći, kao onaj što sam videla sam ojednom, na prstu Burmanke koja je prodavala safire na jednom koralnom ostrvu na jugu Tajlanda. Nema veći. Takav je prava retkost. Carski žad koji mi pokazuje ne izgleda mi baš carski, nema boju smaragda, uostalom, teško je gledati drago kamenje u pomrčini, pod svetlošću baterije. Primećujem čudne minđuše od neprovidno zelenog žada, u obliku zapušača za bocu, koje neka burmanska plemena proturaju kroz velike rupe na ušima. Iz čiste radoznalosti pitam ga da li ima nešto što liči na prozor od žada. Pošto se to na engleskom kaže isto *jade window,* bilo da se odnosi na otvor u neobrađenom kamenu žada, ili na prozor koji je napravljen od žada, pita me na šta mislim. Kažem mu da sam prozor u žadu već videla, a da prozor od žada još uvek tražim. Onda mi on kaže da je kineski disk, *pi*, i jedno i drugo, napravljen od solidnog žada i ima otvor kao prozor u žadu. Znam, znam da se taj „prozor u nebo" kineskih astronoma ne nalazi baš lako, čak ni neka vešto urađena kopija, ali on me ubeđuje da ga može nabaviti do sutra! Ne verujem, mada je u Burmi sve moguće. Uzimam od njega poslovnu kartu i kažem da ću ga zvati, sutra, ili jednog dana. Možda i hoću. Dok odlazimo sa pijace, vidim kako policajac grubo udara jednog dečaka. Dečak urla od bola. Gospodin Sing kaže da su ga uhvatili kako prosi. Sada

mi je jasnije zašto nigde nema prosjaka. Poslednja stanica u Rangunu je nezaobilazni čaj u hotelu „Strend", serviran kao u najboljim engleskim kućama. Gotovo sam u šoku kada u elegantnom holu vidim žene s visokim potpeticama. Već sam skoro zaboravila da tako nešto postoji. Na putu za rangunski aerodrom neko nam maše iz drugih kola – to je Čo Dži. Na aerodromu čeka verni Ton-Ton. Daje mi jedan zamotuljak i kaže da ga sakrijem i da ga ne otvaram pre nego što napustim Burmu. U avionu, nad Andamanskim morem, otvaram zamotuljak i u njemu nalazim parče kamena, fragment male statue od peščara. Na tom fragmentu se vidi mala, fino izvajana ruka. Na zgužvanom papiru u koji je kamen bio umotan, piše: „Uvek ću vas se sećati, vaš prijatelj Ton-Ton" i njegova adresa – aerodrom u Rangunu. I ja ću se uvek sećati, mislim gledajući fino izvajanu šaku veličine kutije od šibica. Ruku prijateljstva. Onaj ko putuje najbrže putuje sam, onaj ko putuje najbolje putuje sa saputnikom, rekao je neko, možda Ton-Ton, naš saputnik kroz Burmu. Svako putovanje vodi do iste raskrsnice – jedan put može da bude prečica do otuđenja od drugog, od strane kulture; drugi put može da vodi do ponovnog otkrića nevinosti u stranom i nepoznatom. Kipling je bio u pravu. Nema nigde zemlje kao što je Burma.

...

SLEDEĆA STANICA, VIJETNAM

Jedno od poslednjih neistraženih područja na Dalekom istoku, bivša francuska Indokina – Vijetnam, Kambodža, Laos – nekada krunski dragulj francuske imperije, sada ponovo otvara vrata svetu. Ovo je i dalje devičanska teritorija za putnike spremne da se udalje sa utabanih staza, za one koje mami stara kultura netaknuta masovnim turizmom. Na putu smo ka Suvana Pumu – „Zlatnom poluostrvu" Jugoistočne Azije, ili se bar tome nadamo.

Put za Vijetnam započinje pomalo kao avanturistički film. Na bankoškom sam aerodromu i ne znam da li je sledeća stanica Ho Ši Min, ili ostrvo Puket na jugu Tajlanda. U ruci, karte za Puket, u slučaju da nešto ne ide kako treba. Do poslednjeg časa ne znam da li smo dobili vize za Vijetnam, ali stiže turistički agent. Upravo pred poletanje. Ipak idemo za Vijetnam. Puket može da čeka. Sledeća stanica – ukleta romansa Vijetnama. Misterija imena „Vijetnam". Šta je u imenu? Za svakog ko ima dovoljno godina da se seti dana kada je Kenedi ubijen, ime Vijetnama je dovoljno da evocira poseban niz predstava i emocija iz vremena davnoprošlog, ali ne i zaboravljenog. Posle decenija izolacije, nacija od 72 miliona ljudi je ponovo odškrinula vrata prema svetu. I sada, jedna nova generacija putnika – fotografa i filmadžija, pisaca i biznismena – želi da zna kako izgleda Vijetnam, šta se dešava u Vijetnamu.

Aerodrom u Ho Ši Minu vremeplov je sa strelicom okrenutom u prošlost. Odmah postaje jasno da je ovde birokratija u punom naponu. Ubeđeni da imamo važeće vize, ispada da ih nemamo. Potrebne su tri umesto dve fotografije, kao što su rekli u Bangkoku. Stojim u redu sa ostalim zbunjenim strancima da nas fotografišu. Napokon držimo u ruci fotografije naših oznojenih lica i mislimo da smo završili posao. Ali nismo te sreće. Treba još da se ispune beskonačni formulari i, pošto nema mašine za kopiranje, sve po tri puta. Posle toga provera nakita. Carinik upisuje u listu svaki komad nakita, čak i najmanji. Šta ako imate zlatan zub? Sigurna sam da bi ga upisali. Posle toga još jedan predugačak red – za izlazak, jer postoje samo dve mašine sa rendgenom za prtljag. Formalno, u Vijetnamu ne postoji nezavisno, individualno putovanje. Zvanično, svi turisti moraju proći kroz ruke državne turističke agencije. U praksi može se organizovati individualno putovanje preko neke nezavisne putničke agencije, koja ne samo da može da nabavi dozvolu za putovanja izvan Ho Ši Mina nego čak i da eventualno nabavi dozvolu za let do Hanoja. Napokon sam napolju. Bin, naš vodič, maše kartonom sa našim imenima, nevešto i pogrešno ispisanim, ali to me uzbuđuje, dokle god je on tu i mogu slobodno da dišem.

Vazduh u gradu je neobično čist. Skoro bez zagađenja. Nema od čega. Učesnici u saobraćaju su uglavnom bicikli, staromodni „sikloi" (rikše sa biciklom) i mali skuteri. Uprkos neznatnom broju automobila, saobraćaj je haotičan, pošto nema semafora. Smestila sam se na zadnje sedište nove „tojote". Vozaču nije lako da upravlja kolima kroz rojeve i rojeve biciklista, koji nadiru sa svih strana kao mravi. Prvi vedriji prizor koji sam ugledala jesu vijetnamske srednjoškolke na biciklima. Duge, sjajne, svilenkaste kose i peševi tunikâ bezbrižno im lepršaju na povetarcu dok okreću pedale bicikla niz ulicu. Obučene su u tradicionalne dugačke, sa strane prorezane i do vrata zatvorene, snežnobele tunike preko uzanih pantalona. Neke nose šarmantne konusne šešire ispletene od kokosovog lišća, i rukavice navučene do lakta, da bi zaštitili nežne ruke od okrutnog tropskog sunca. Čak i sirotinjski obučene žene sa sela nose te pomodne rukavice. Kontrast je više nego čudan, pošto je uobičajeno da se takve rukavice nose uz večernju haljinu. Poznato mi je da se belina kože u ovim predelima izuzetno ceni, ali do sada nisam videla ni u jednoj zemlji Indokine da žene idu tako daleko zbog lepote. Pominjem to Binu. Pomalo iritiran, Bin mi objašnjava: „Turisti koji dođu ovde misle da smo mi kao Kinezi, da svi nosimo mao-odeću. Mi nikada nismo imali kulturnu revoluciju." Tradicionalna odeća, *ao dai*, sa koketnim dubokim prorezima sa strane, prefinjeno je provokativna. Ona sve pokriva i sve otkriva. Tek pre godinu dana dopušteno je da se ponovo nosi, i sada je beli *ao dai* postao nova školska uniforma, obaveštava me Bin. Pitam ga gde je naučio engleski. „Ilegalno", kaže. „Tek posle pada Sovjetskog Saveza dozvoljeno je da se uči engleski", dodaje. On je sada student engleskog jezika i radi za turističku agenciju. Obećava da će od policije izraditi dozvolu za putovanje van Ho Ši Mina. Vozimo se u grad putem uokvirenim visokim drvećem i po kojom oronulom vilom u francuskom stilu. Sve izgleda kao da je u stanju tužnog propadanja.

PRIČA O DVA GRADA

Probudila sam se kasno popodne, pre zalaska sunca, u hotelskoj sobi među kičerajskim nameštajem socijalističkog tipa. To popodne, Bin nas je ostavio na recepciji hotela. Moramo da ostavimo pasoše na recepciji, za sve vreme boravka. Binu nije dopušteno da ide dalje od hotelskog foajea, odnosno da se popne do sobe ili da nas pokupi u hotelskom restoranu. U sobi se nalazi plafonski ventilator čija me senka podseća na početnu scenu iz „Apokalipse sada". U Sajgonu sam. Izlazim na terasu da pogledam na ulicu. Nalazimo se u broju 12 D, u Kač Mang Tan ulici, Prvi distrikt. Kao i hotel, ulica je videla bolje dane. Žućkaste fasade, duhovi nekadašnjih lepotica zgrada, ispucale su i oljuštene; pločnici se skoro ne vide od brojnih rupa. Sve su to nemi svedoci gotovo celog stoleća ratova i očajne ekonomije, toliko iscrpljene da nije u stanju da potroši ni na kofu boje. Stotine TV antena na krovovima jedini su podsetnik na sadašnjicu i na takozvani tehnološki napredak.

Silazim na recepciju da promenim 100 dolara. Sa blagim osmehom recepcionar odmahuje glavom govoreći: „Žao mi je, ne može." Mislim da ne razume, i pokušavam da mu objasnim gestom. Još uvek se smešeći, vadi ispod pulta ogromnu hrpu papirnog novca koja bi jedva stala u kutiju od cipela. „Evo", govori smejuljeći se, „koliko donga biste dobili za 100 dolara. Nećete valjda da to nosite?"

Za ovih nekoliko dana, koliko lutam gradom, opsednuta sam posebnim odblescima prošlosti – „O, Kerol" i slični hitovi trešte sa svih radio-aparata i džuboksova, zastarelo nasleđe ujka Sema. Već četvrt veka niko nije došao da osveži vijetnamsku hit-paradu. Ona nikada nije izašla iz sedamdesetih godina. *Kon lai* – deca američkih vojnika – živo su nasleđe tih godina.

Postoje i odblesci druge prošlosti – ostaci sovjetskog nasleđa – revolucionarni posteri, uprošćeni komunistički slogani, socijalrealistički filmovi na lokalnoj TV. Ili ogroman por-

tret ujka Hoa koji visi u Glavnoj pošti, predivnoj zgradi kolonijalnog stila. Ili deca koja izvikuju za tobom *Lien ho* („Rus, Rus"), što je posle više decenija ruske dominacije postao opšti nadimak za svakog stranca.

Oba nasleđa čine samo ovo mesto – mesto paralelnih realnosti. Ho Ši Min i Sajgon dva su sveta, dva grada koja istovremeno postoje. Oni hrane jedan drugog, kriju se iza fasade onog drugog, razotkrivaju jedan drugog kroz debele slojeve istorije, jer Vijetnam jeste drevna zemlja. I Vijetnamci ne vide sebe kao što ih vidi Zapad – kroz Vijetnamski rat. Vijetnamci su poreklom iz južne Kine i severnog Vijetnama. Sredinom trećeg veka naše ere Vijet plemena su se udružila u kraljevinu Au Lak, kasnije nazvanu Nam Vijet, koja je do desetog veka ostala spoljna provincija Kine. Kineski uticaj je ovde jači nego u bilo kojoj drugoj zemlji Indokine. Do petnaestog veka, kada su Kinezi ponovo preuzeli vlast, zemljom je vladalo nekoliko nacionalnih dinastija. Posle kratke vladavine, Kinezi su 1428. godine ponovo isterani i došla je dinastija Le. Ime zemlje se ponovo menja, sada u Daji Vijet. Pre dolaska ove dinastije, Vijetnamci su se borili oko vlasti nad zemljom sa starosedeocima Čamima, koji su imali moćnu kraljevinu u srednjem Vijetnamu. U toku petnaestog veka Čami su pobeđeni i potisnuti prema jugu. Neki su prešli u Kambodžu. Međutim, dinastija Le nije stvarno vladala zemljom. Zemlja je bila podeljena između porodice Trin, koja je vladala Severom, i porodice Ngujen, koja je vladala Jugom. Posle dugog građanskog rata, 1672. godine zemlja je i zvanično podeljena na dva dela. Novo nacionalno ujedinjenje nastaje 1776. godine. Nešto kasnije, 1802. godine osniva se dinastija Ngujen. Francuzi preuzimaju vlast nad celom zemljom 1883. godine i dele je na tri provincije. Zemlja je ponovo podeljena na Južni i Severni Vijetnam, posle odlaska Francuza, 1954. godine. Mir nije dugo trajao. Početna intervencija SAD ranih šezdesetih godina, postepeno se razvila u pravi rat. Za mnoge Vijetnamce to je bio samo jedan od ratova. Jedna tragična epizoda više u dugoj istoriji. I ne poslednja. Posle tog velikog rata, mir je u Vijetnamu kratko trajao. Decembra 1978. godine, posle divljačkih pograničnih napada Crvenih Kmera, Hanoj je okupirao i „oslobodio" Kambodžu oteravši snage Pola Pola u džungle, na granici sa Tajlandom. Hanoj je, zatim, postavio provijetnamsku vladu u Pnom Penu. Kina, koja je podržavala Pola Pota, reagovala je tako što je oštro napala severnu vijetnamsku granicu. Dugo je Kina vršila pritisak na Vijetnam oko pitanja Kambodže. Vijetnamska je vojska napustila Kambodžu 1989. godine, ali su zato vijetnamski seljaci koji su ostali iza nje, i danas ozbiljno ugroženi. Oko 40 000 etničkih Vijetnamaca, uglavnom ribara, napustilo je reke i jezera Kambodže, da bi izbegli rasističke napade Crvenih Kmera uoči kambodžanskih izbora, pod okriljem Ujedinjenih nacija. Mnogi su brutalno ubijeni, u okolini grada Sijam Ripa, uporišta Crvenih Kmera. Na istočnoj kambodžanskoj granici sada živi oko 6 000 Vijetnamaca, i to na brodovima. Njihov broj se uvećava. Kao da nema kraja vijetnamskoj tragediji. „Bilo je toliko ratova u mom životu", kaže mi stari siklo-vozač, brojeći na prste. „Ratovali smo sa Francuzima, Japancima, Amerikancima, Crvenim Kmerima, Kinezima – sve smo ih pobedili, ali nam je od toga, za nagradu, ostala samo beda."

Niko ne žuri više da ostavi rat i bedu iza sebe od građana Ho Ši Mina. Marksistički režim otkrio je pragmatizam. Ključni događaj bio je Šesti kongres vijetnamske Komunističke partije 1986. godine, kada je doba *doi moi,* ili obnove, zvanično počelo. U to vreme je započela i perestrojka u zemljama koje su tada činile Sovjetski Savez. Danas se veliki kapital vraća u Sajgon, bivšu južnu prestonicu koja nikada nije izgubila ukus za koka-kolu. Preko devet hiljada poslovnih delegacija iz 52 zemlje, posetilo je Vijetnam u toku 1993. godine. Pravi pokazatelj novog vremena je i to što je stara poslovnica „Aeroflota" zatvorena, a bleštava nova predstavništva *Lufthanse* i *Er Fransa* su otvorena. Prolazeći ulicama Sajgona, vidim da je Dojče-banka sveže ofarbana i pred otvaranjem. Japanaca i Tajvanaca ima

u Vijetnamu na hiljade i rade ono što će Amerikanci raditi uskoro. „Digni embargo SAD" – popularni je slogan naštampan na majicama. Kupujem nekoliko, misleći na jedan drugi embargo. Američke ekonomske sankcije su zvanično još uvek na snazi. Ne mogu da se koriste američke kreditne kartice, niti da se plaća američkim putnim čekovima. Sve ostale kreditne karte se mogu koristiti. Da ironija bude veća, mada postoji lokalna novčanica – dong, američki dolar je svuda u Vijetnamu prihvaćen kao jedina valuta. Prisutno je osećanje da je Vijetnam spreman za tržišnu ekonomiju. To je posebno jasno u razgovoru sa dobro obrazovanim, nestrpljivim mladim Vijetnamcima. Više od polovine Vijetnamaca rođeno je posle velikog rata. Toliko su spremni, da posle manje od godinu dana od moje prve posete i konačnog dizanja američkog embarga, čujem da postoji novo „svetilište market-ekonomije" u Bak Ninu. Dešava se, kažu, da to majušno svetilište dnevno privuče gomilu od preko 1 000 ljudi iz cele zemlje.

Francuska politura Sajgona davno je izbledela, nadvladala groznicom novoga. „Hotel d`Vil" i nedavno obnovljeni „Kontinental", među poslednjim su podsetnicima na francusku „grandecu". U Hanoju, uspavanoj prestonici Vijetnama, zamrli tragovi francuske Indokine su još uvek vidljivi. Mnogo opipljiviji dokaz francuskog uticaja u Vijetnamu je obilje bageta na svakom stolu, na svakom ćošku. Usred opšte oskudice – izobilje bageta! To je veoma čudno sa Jugoistočnu Aziju i zato što hleb, bilo kakav hleb, nije deo nijednog obroka. Lam prodaje bagete na uličnoj tezgi. To rade i njena majka, sestra i brat. Bageti su porodično zanimanje. Jedna vekna košta 2 000 donga (dva dolara). Lam vežba svoje znanje engleskog jezika u prodavnici koja se nalazi na veoma užurbanoj ulici Pam Ngu Lao. Uz baget možete da kupite i dodatni francuski ukus – sir *La Vaš ki ri,* ili komad patea. Frankofilija kod Vijetnamaca prepoznaje se i u njihovoj, za Daleki istok sasvim neuobičajenoj, slabosti prema kolačima, za *gateaux*, koji se piše na romanizovanom vijetnamskom fonetički kao „ga to", u ljubavi prema žabljim batacima, kroasanima i crnoj kafi, koja se kroz filter polako sliva u šoljicu. Francuski jezik se pak govori retko, uglavnom među starijim generacijama. Nova generacija Vijetnamaca usvojila je engleski kao jezik ličnog izbora. Ipak, novi filmovi kao što su „Ljubavnik", po romanu Margaret Diras, i „Indokina", dovode veliki broj francuskih turista nazad u davno izgubljenu koloniju, u potrazi sa romantičnom pričom o „njihovoj" Indokini. Britanski putopisac Gorer, koji se 1935. godine zatekao u kolonijalnom Sajgonu, tada glavnoj luci i prestonici Francuske Indokine, ovako ga opisuje: „Pored solidne respektivnosti, postoji porok koji je jednak ili prevazilazi stare luke Marseja, Kaira ili Sueca. Svaki vozač rikše je podvodac: *Madame français, missou? Boy français? Fumer?* [...] Celo mesto i većina njegovih stanovnika odišu slatkim i otrovnim mirisom opijuma."

Noću grad Ho Ši Min tone u mrak. Siklo-vozač – ta, „rikša-mafija" – ispred hotela bučno nude prevoz. Vin nas je ponovo ostavio u hotelu, i nećemo ga videti do sutra ujutro. Prepušteni smo sami sebi. Na ulici, čak i za azijske pojmove, ima mnogo prosjaka i bogalja. Jednome su leđa toliko iskrivljena da mu je, dok stoji, lice uz sam pločnik. Šetamo uveče do gradskog centra, užurbanim ulicama sa sablasno bezglasnim saobraćajem bicikala, osvetljenim samo trepravom svetlošću kerozinskih lampi sa uličnih tezgi, gradom toliko mračnim kao da je pod vanrednim stanjem, kao pred bombardovanje. I jeste bio pod policijskim časom. Doskora, kaže Bin kasnije.

Iznenada se ukazuje svetlo, i to puno svetla. Naleteli smo na hotel „Reks". Preko puta je bašta „Reks". Izgleda potpuno nestvarno, kao beli brod iz „Amarkorda" koji iznenada isplovljava iz mraka, osvetljen kao božićno drvo sa stotinama malih svetiljki. Posle ovolikog mraka, očima je potrebno neko vreme da se naviknu na ovaj luksuz. Prilazimo bliže. Tu su dva bleštavo osvetljena teniska terena, i neki ljudi igranju tenis. Baša je osvetljena lampicama koje vise na drveću. Kelneri obučeni u bele žakete hodaju po pedantno izgrabuljanim

stazama od belog šljunka. U jeku je privatna proslava. Dobro obučen mlad svet sedi za veoma dugačkim stolom. Neko proslavlja rođendan. Učesnici plešu uz muziku orkestra koji svira „Kome prima". Sedamo za sto u pozadini i naručujemo neko francusko vino. Elegantna palata što svetluca ispred mene bila je rezidencija bivšeg francuskog guvernera. Sada je to Muzej revolucije. To objašnjava prisustvo tenka i helikoptera F-5, koji izviruju kroz cvetne žbunove bašte. Ovo deluje više kao noćna mora, kao veštački raj za politički podobne, suviše bleštava oaza u moru bede, nego one mračne ulice.

Posle ponoći po povratku u hotel, čeka nas drugo iznenađenje. Oko tri sata ujutro telefon zvoni kao lud. Miloš se budi iz najdubljeg sna i odgovara. To je ženski glas, koji govori na vijetnamskom. On joj kaže da je pozvala pogrešnu sobu. Prekida vezu. Telefon zvoni ponovo. Onda prestaje. Deset minuta kasnije čuje se glasno kucanje na vratima. On viče da nas ostave na miru, ali uporno lupanje ne prestaje. Na kraju se diže i otvara vrata. Žena pokušava da uđe ubacujući nogu kroz vrata. Ja sam se potpuno razbudila. Osećamo se nelagodno jer znamo da čak ni našem zvaničnom vodiču nije dopušteno da se popne do sobe. Jedini koji još znaju da smo u hotelu jesu recepcionar i hotelsko obezbeđenje, koje drži naše pasoše. Ujutro tražimo od Bina da nam objasni razlog noćne posete. On kaže da je to verovatno prostitutka koja isprobava sreću od sobe do sobe, u očiglednom dogovoru sa hotelskim obezbeđenjem. Prostitucija je zvanično zabranjena i on kao dobar građanin mora da to prijavi Turističkom birou. Bin je vrlo oprezan.

Prvi utisci su pomalo nalik na produženu prvu scenu iz „Apokalipse", na noćnu moru, ali posle dan-dva počinješ da se osećaš sve više kao kod kuće. Kupuješ svoj *Bangkok post* kod istog klinca u kafeu, čak te i siklo-vozači više ne gnjave. Možeš da otcunjaš do nekog od kafea na reci i uživaš u francuskoj kafi ispod čistog neba, nezagađenog izduvanim gasovima i industrijom, posmatrajući saobraćaj na reci Sajgon. Možeš, zatim, da se prošetaš do ogromne kičarske terase hotela „Reks", sa pogledom na široke avenije Ho Ši Mina, koju su pre četvrt veka američki oficiri koristili kao svoj štab, i da tu pijuckaš jeftino hladno pivo usred cvrkuta ptica u kavezima i trofejnih glava punjenih zveri na zidovima. Možeš, takođe, da uživaš u dugoj prijatnoj vožnji sikloom duž obala reke Sajgon i pogledaš čudan sajgonski „Ploveći hotel", luksuzni šlep dovučen ovde čak iz Australije, ili veličanstveni stari „Mažestik", sada „Ku Long". „Kontinental", drugi starinski hotel, miran i romantičan, opisan u *Mirnom Amerikancu* Grejema Grina, nikada nije ni dobio vijetnamsko ime. Iz bara na krovu „Karavele", sada hotela „Dok Lap", bivšeg američkog glavnog štaba za informacije, novinari su prenosile ratne izveštaje ne pomerajući se sa barskih stolica. Svi ti hoteli su nedavno obnovljeni i ponovo prekršteni u stara imena. „Ben Tan" u „Reks". Siklovozači su ih uvek i zvali starim imenima.

Ne može se boraviti u Vijetnamu a ne probati nacionalno jelo nazvano *fo*, jaku, bogatu goveđu supu sa rezancima i komadićima mesa, koja se može dobiti u svim krajevima zemlje. U Sajgonu je prijatno jesti *fo* na jednom od mnogih brodova, pretvorenih u restorane. Ukoliko imaš dovoljno iskustva i hrabrosti, možeš isto tako dobro i jeftino da jedeš sa uličnih tezgi.

Posle vekova strane vladavine određeni mozaik uticaja, od mongolske do francuske kuhinje, ušunjao se u vijetnamsku hranu. U Sajgonu je izbor veliki – od pržene zmijske glave do prženih žabljih bataka. Široka gama ukusa može se probati u restoranu „VY", ili u „Maksimu", koji je najskuplji restoran u gradu, ili u „Vijetnam hausu", gde se kušaju stvarno najfinija vijetnamska jela. U vijetnamskoj kuhinji nije ništa važnije od oštrog kontrasta, prisutnog u svakom jelu, između „reš" pečenog i mekanog, toplog i hladnog, živog i kuvanog, ljutog i blagog.

Jednom kada se navikneš na bešuman, haotični saobraćaj, vožnja sikloom jedan je od

najprijatnijih doživljaja u Sajgonu. Siklo-vozač sedi veoma visoko iznad tebe; putničko sedište je ispred njega. On ga spusti kada treba da sedneš i zatim polazite, uživajući u povetarcu na licu i u kosi. Tvoj saputnik je u drugome siklou i vozite se, ako saobraćaj dopusti, paralelno do odredišta. Morate da se unapred pogodite za cenu vožnje. Vozeći se sikloom čovek može i da se izgubi u Sajgonu. Moj vozač hoće da mi pokaže neku kinesku pagodu. Ne govori mi koju, ali pretpostavljam da misli na carsku pagodu Žad, nekadašnje mesto okupljanja kineskih tajnih društva koja su bila u zaveri da svrgnu dinastiju Manču. Dugo se vozimo i ne nalazimo je. Našli smo nešto što bi moglo da bude pagoda, ali je, nažalost, zatvoreno. Šta mari. Ima vremena da vidim njen misteriozni, tamni enterijer osvetljen sunčanim zracima koji se probijaju kroz uzane proreze u zidu, kao oni u Korbizijeovoj crkvi pokraj mora. Važnije je to što sam tragajući za tajanstvenom pagodom videla sporedne ulice i skrivene prolaze sa baštama, gde je šarm starog Sajgona još uvek živ.

Uveče može da se sedi u malim kafeima, kao što su kafe „Sajgon" ili kafe „Kim", i slušaju priče došljaka. Tu stranci pričaju sa svih strana i ubrzo se skoro svi znaju. Oko stranaca su uvek prisutni ulični torbari, prosjaci, klinci koji prodaju strane novine, cigarete, majice, po tri dolara komad. Među najpopularnijim su one koje nose slogane kao što su „Mis Sajgon", „Dobro jutro, Vijetname". Kafei su mali, pohabani, slabo osvetljeni i skromno namešteni, sa dva-tri stola na pločniku; firme su najčešće naškrabana rukom, ali su puni boja i života zbog animiranog razgovora gostiju – *ex-patriots*. Tu skoro da nema turista. Većina gostiju došla je u potrazi za avanturom ili poslovnom investicijom. Ponekad tu dođe i sede po neki Vijetnamac. Sedimo sa momkom iz Lozane, koji je bolničar i želi da se pridruži Crvenom krstu ovde. Drugi je Nemac, Majkl iz Nirnberga, koji nosi dugačku plavu kosu i izgleda kao neohipi. Buni se da su ga pokrali u hotelu. Ukrali su mu novac i kameru. Prati ga ljigavi Vijetnamac koji se zove Tri. Govori mi o svojim rođacima u Americi. On hoće da ode tamo i da napravi mnogo para. U susednom kafeu započinje tuča između stranaca i Vijetnamaca. Svi gledamo. Tri nam govori da za ubistvo, ukoliko dokažeš da si bio pijan, dobijaš samo pet godina, ali za krađu možeš da dobiješ i do dvadeset godina zatvora. U sporu između stranaca i Vijetnamaca stranac uvek gubi, dodaje. Očigledno da je život ovde manje vredan nego materijalna dobra. Da to podvuče, kaže nam da je u severnom Tajlandu dovoljno da ti se desi da prolaziš putem gde se prenosi droga pa da budeš ubijen na licu mesta. Majkl kaže da je cena za ubistvo neželjenog svedoka ovde ista kao u Tajlandu, oko 5 000 bata (200 dolara). Tri se smeši i kaže da je ovde mnogo jeftinije, oko 50 dolara. Ne znam da li nam govori istinu, ili je to samo jedna priča više iz kafea „Sajgon".

TRGOVINA NOSTALGIJOM

Nostalgija Vijetnamskog rata veliki je biznis u Ho Ši Minu. Put u prošlost, povratak u vreme Vijetnama, ovde dostiže galaktičku brzinu. B-475, poslednji je retrobar otvoren pored barova nazvanih „Apokalipsa sada" i „Dobro jutro, Vijetname" u ulici Dong Du. U B-475 trešti muzika „Dorsa"; stolovi za bekgemon su puni. Dva helikoptera naslikana su na tavanici. „Apokalipsa" ima crno obojene zidove. U njoj je gomila mladih američkih „eks-patriota", suviše mladih da bi bili učesnici Vijetnamskog rata, koji nose šlemove, nadvikuju se uz muziku „Stounsa", pokušavajući da se ubace u osećanje koje je vladalo onih davnih šezdesetih godina. Imena, čak i dekor tih mesta kopirani su iz filmova, pošto su vlasnici barova mladi ljudi, rođeni daleko posle rata, koji vešto zarađuju na novom trendu. Njihova nostalgično-veštačka verzija nekadašnjeg ambijenta Sajgona jeste Holivud–Diznilend verzija barova iz vremena Vijetnamskog rata. Međutim, česte policijske racije u barovima ulice Dong Du su stvarne. To su pokušaji vlasti da iskoreni „društvena zla", kao što su droga i prostitucija, koje ponovo cvetaju i doprinose oživljavanju realnog ambijenta nekadašnjeg Sajgona.

Glavne turističke atrakcije isto su tako posvećene Vijetnamskom ratu, i trguju nostalgijom. Najfascinantnija i najbizarnija od svih jeste mreža tunela kod Ču Čija, manje od dva sata vožnje od Sajgona. Tu se vide američki turisti kako se pogađaju za uniforme Vijetkonga. Ču Či jeste čudo od 190 kilometara podzemnih prolaza, gde je Vijetkong imao ogromnu vojnu bazu, zajedno sa kuhinjama, kantinama, bolnicama, pozorištima, štamparijama i populacijom od nekoliko hiljada vojnika, muškaraca, žena i dece. Samo je mali deo gradatunela osvetljen i proširen, da može primiti krupnije turiste sa Zapada. Čak i provlačenje od dvadesetak metara kroz mračne, uzane prolazne ostavlja vas sa osećajem bola u kičmi i sa poštovanjem za one koji su tu živeli i umirali.

Druge, pristupačnije atrakcije su Palata reunion, ili Palata ponovnog ujedinjenja, i izložba „Zločinâ vojne agresije prema Vijetnamu", poznatija kao Muzej ratnih zločina. Binu je veoma stalo da nam pokaže onu prvu atrakciju. Što se tiče druge, okleva. Palata ponovnog ujedinjenja podignuta je 1868. godine kao palata Narodim, kao mali Versaj za generalnog guvernera francuske Indokine. Od tada, ona je bila svedok najvažnijih događaja u savremenoj istoriji Vijetnama. Godine 1945, kada su Francuzi bili primorani da napuste Vijetnam, i zemlje bila podeljena na Jug i Sever, palata je data na upotrebu premijeru Ngo Din Dijemu. Godine 1962. bila je značajno proširena kao „Palata nezavisnosti". Poučno je videti kako je poslednji premijer Republike Južni Vijetnam živeo sa svojom glamuroznom ženom pomoću američkog novca. Tu je ogromna sala za prijem zastrta crvenim tepihom, okićena kristalnim kandelabrima i kičerskim „zlatno" profilisanim ornamentima na zidovima. Ispred palate je park sa dobro održavanim vrtovima. Salonima za zvanične prijeme kao da nema kraja. Komandni centar u slučaju rata bio je smešten u podrumu projektovanom kao sklonište. Sve je to bilo tako do 30. aprila 1975. godine, dok nisu, posle bezglavog povlačenja stranaca (slika koju ceo svet pamti sa TV ekrana), tenkovi, predvodnica komunističke vojske, provalili kroz kapije Predsedničke palate. U 10.30 h pobednička vijetnamska zastava na palati oglasila je kraj mučnog rata. Tu je pao Sajgon, da bi se ponovo rodio s nazivom Ho Ši Min. Helikopter za džunglu iz tog vremena još uvek čeka na krovu palate, visoko iznad vreve grada. Ljudi se slikaju ispred ovog gotovo mitskog helikoptera, nesvesni činjenice da se ona čuvena panična evakuacija helikopterima, slika iz poslednjih dana Sajgona koja je obišla svet, dešavala na drugoj strani grada, na krovu američke ambasade. Posle novog, trećeg nacionalnog ujedinjenja 1976. godine, zgrada je promenila naziv u „Palata ponovnog ujedinjenja". Na poslednjem spratu nalazi se mala projekciona sala sa crno-belim monitorom, gde se neprekidno prikazuje francuski dokumentarni film o ratnim događajima. Kvalitet slike i zvuka je veoma slab, ali sam ipak uspela da razumem šta je natapirana gospođa Tijen rekla američkim novinarima upravo pre Tijenovog iznenadnog bekstva iz zemlje, 1975. godine: „Nema nikakvog razloga za brigu."

Druga zanimljivost, Izložba ratnih zločina, koja je smeštena u bivšem zatvorskom kompleksu koji su u vreme rata držali južni Vijetnamci, bukvalno je to što nosi u naslovu. Ceo zid posvećen je fotografijama koje prikazuju strašne američke masakre u Maji Laju (Son Maji) 1968. godine, i Bin Dongu 1970. godine. Američki avioni bacili su skoro osam miliona tona bombi, i raspršili sedamdeset i pet miliona litara hemijskog oružja na sela, pirinčana polja i šume Vijetnama. Sprave za mučenje u takozvanim tigrovim kavezima jasno govore i o zločinima južnih Vijetnamaca. Primećujem da su fotografije unakaženih lica, žrtava fosfornih bombi, i zapaljenih tela, žrtava napalma, često uvećani snimci preuzeti iz američke štampe. U tome muzeju strave, najstravičniji od svih jeste prizor užasno deformisanih fetusa raspoređenih u nekoliko tegli. Oni su posledica američkih hemijskih otrova upotrebljenih za vreme rata, piše na ploči ispod njih. I ljudi i priroda ove zemlje još uvek se oporavljaju od njih. Polovina šuma uništena je za vreme rata. Vijetnamci su sada

u proseku nekoliko centimetara kraći nego što su bili pre rata. Ali oni imaju izuzetnu sposobnost da oproste i zaborave. Posle normalizovanja odnosa sa Kinom 1991. godine, sav materijal koji se odnosio na kineska nedela bio je uklonjen. Da li će se to isto desiti i sa prikazom američkih zločina kada se konačno ukloni embargo?

Ispred muzeja nalazi se prodavnica suvenira iz ratnog vremena. Nadrealistički postavljeni jedan pored drugog, zajedno čine ironičan komentar na rat. Posle svih užasa rata, evo radnje koja prodaje čaure, kompase, čuture, manjerke, šlemove američkih vojnika, baš tu ispred Muzeja ratnih zločina. Ratni suveniri su naročito popularni među evropskim i japanskim turistima, posebno benzinski zipo-upaljači, koji imaju ugravirane lične poruke poginulih i zarobljenih američkih vojnika o ljubavi i ratu, često u stihu, tužne i gorke. Bolne „uspomene" iz Vijetnama koje završavaju na polici u Osaki ili Kelnu, ne znače više ništa.

ČOLOM

Što se suvenira iz Vijetnama tiče, nisu svi iz rata. U državnoj radionici za proizvodnju predmeta od laka, prvoj u kojoj vidim radnike u uniformama, može se kupiti najjeftiniji lak u celoj Jugoistočnoj Aziji. Tu nema cenjkanja. Sajgonska pijaca Ben Tan, nekad glavna železnička stanica, najveća od tridesetak gradskih pijaca, puna uvezenih elektronskih i drugih proizvoda, jeftinija je od sličnih pijaca u Bangkoku ili Singapuru. U radnjama ulice Don Koi, bivše Tu Du ulice, ozloglašene po prostituciji, mogu se naći fini stari satovi bivše buržoazije. Tu su veoma ukusni i ne tako skupi predmeti napravljeni od kornjačinog oklopa, češljevi, narukvice, šnale za kosu i ručne tašne, koje je zabranjeno uneti u Ameriku, upozorava me prodavačica. Dugo odsečeni od sveta, živeći sa fiksnim cenama koje održava komunistička vlast, Vijetnamci su naizgled izgubili strast za cenjkanjem, neuobičajen nedostatak na Dalekom istoku.

U izludelim sokacima Čoloma, stare kineske četvrti, cenjkanje i dalje cveta. Šverocana roba iz Kambodže, kontraband-cigarete, stare automobilske gume stoje naslagane na pločniku. Jedan stari Kinez sedi na visokoj stolici i bez izraza na licu stoički posmatra haos oko sebe. Siklo-vozači leže u hladovini. Na sredini ulice dečak sedi na niskoj stolici, čvrsto stegnut među očevim kolenima, dok ga brica, koji kleči pored njega, šiša a motocikli zuje oko njih. U Čolomu se nalazi i stari taoistički hram posvećen kultu „Nebeske gospe", kako je Bin naziva, ili Tijen Hau, legendarne boginje mora. Ona je Kineze u XVI veku prevela preko opasnih voda, brodom, ovde na obe obale. Kinezi u Vijetnamu veruju da je ona njihov spasitelj i zaštitnik svih ribara i brodara. Veruju isto tako da se ona svake večeri vraća u hram, gde joj je prostrt ležaj koji je uvek spremno čeka, zajedno sa mrežom protiv komaraca i malo komodom na koju su položeni srebrno ogledalo i češalj. Ceo hram miriše na ogromne spirale od mirisnih štapića, koje vise sa tavanice i bacaju teške senke po podu. Bin drži slovo o Kinezima u Vijetnamu. Njima, po tradiciji, kaže, nije bilo dopušteno da uđu u vojsku ili vladu. Dopušteno im je da se bave trgovinom i biznisom. Oni idu u školu samo četiri godine, obaveštava nas dalje Bin, i posle toga odmah počinju da se bave trgovinom, uvek u okviru porodice. „Svi oni imaju para, mnogo para", tvrdi, „ali njihove kuće izgledaju sirotinjski". One stvarno izgledaju sirotinjski, slažem se, verovatno zato što to jesu, i pri tome mislim na ono što su mi govorili moji prijatelji, Janto, Kinez iz Indonezije, i Sirat, Kineskinja iz Tajlanda, koji sada oboje žive u Americi. Govorili su mi o tome kako Kinezi rasuti po Aziji imaju mnogo sličnosti sa Jevrejima u dijaspori, ne samo kao nosioci dveju najstarijih kultura, nego i zato što su vekovima bili izloženi progonu i predrasudama, i tretirani kao azijski Jevreji.

DANI NA DELTI

„Nema puteva", kaže Bin. Želim da idem na morsku obalu i na deltu Mekonga, ali to je udaljeno po šezdeset kilometara od grada, i u različitim je pravcima. Ono što Bin hoće da kaže jeste da ta dva regiona nisu povezana putevima i da nema šanse da stranci idu iz Sajgona putevima kojima oni žele. Još uvek je potrebna dozvola da se napusti grad. Idemo na jugozapad, do plodne delte Mekonga. Delta je masa rečnih nanosa koji su se stotinama godina tu akumulirali, plodna ravnica ispresecana kanalima. Tu se Mekong sa tri velika kraka uliva u Južno kinesko more. Zbog bogate žetve pirinča, Delta je jedan od najnaprednijih krajeva Vijetnama. Naša tojota je skoro jedini automobil na putu. Sada je prilika da se vidi zemlja volovskih kola, zemlja sa kao žad zelenim tepisima pirinčanih spokojstva. Stižemo do malog poljoprivrednog grada Mi To, što znači „Lepa gospođa". Na obali iznajmljujemo čamac. Bez ikakvog objašnjenja Bin nas upoznaje sa novim, lokalnim vodičem, devojkom po imenu Ton. Bin maše sa obale zajedno sa gomilom dečaka, koji sa oduševljenjem prate svaki naš pokret. Ovde su stranci prava atrakcija. Rukujem se sa Ton i penjem se na naš brod, veliku plavu džunku, na koju bi se lako moglo smestiti bar trideset ljudi. Nas troje i kapetan zaplovljavamo kroz reku Ku Long – reku Devet zmajeva – jednu od ogranaka Mekonga. Ovde se susrećem sa Mekongom u njegovoj poslednjoj inkarnaciji, pre nego što se njegove ispružene ruke spoje sa morem. Svi brodovi su obojeni u svetloplavo i svi imaju oči. I naš ima dva oka naslikana na pramcu. „Da uplaši krokodile", kaže nam Ton. U blizini je veliki feri za Bentre. Feri i cela scena izgledaju mi nekako poznati. Ton pokazuje na feri i pita da li sam gledala novi film *„L`amant*" (Ljubavnik), po romanu Margaret Diras. Kažem da jesam i da mi se veoma dopada. „Sve je snimano ovde", dodaje ona sa ponosom, „ali, pogledaj feri. Ne izgleda tako propao kao što su ga prikazali na filmu." I nehotice, pratim put junakinje romana Margaret Diras, ali unazad. Prvo sam videla stari francuski Licej u Sajgonu, u koji je otišla pošto je napustila majčinu kuću ovde, na drugoj obali i prešla reku, videvši prvi put na feriju svog budućeg ljubavnika, imućnog Kineza. Prelazak preko reke i druge scene na Delti iz ovog sjajnog filma su nezaboravni, ali ih stvarnost nadmašuje. Ton odobrava način na koji je Delta snimljena, ali ne odobrava odnos između mlade heroine i njenog bogatog, kineskog ljubavnika. „Zašto?", pitam je. Ton ima divan prsten od žada. To joj je od bake, koja je kineskog porekla, ali kao i drugi Vijetnamci koje sam srela, ni ona ne voli Kineze. „Oni dolaze iz Tajvana, iz Singapura, stari bogati Kinezi i traže lepe devojke da ih povedu sa sobom", objašnjava. „Ne volim njihov način života", zaključuje bez daljeg objašnjenja.

Plovimo za Toji Son – „Ostrvo miroljubive planine". Ton, na moju molbu, zapisuje prevode ovih romantičnih imena u moju sveščicu, veoma urednim rukopisom. Na ostrvu doručkujemo sveže voće – mango i najslađe male banane koje sam ikada jela. Okružni smo crvenkastim cvetovima hibiskusa pod jarkim plavim nebom tropa. Plodovi zelenog manga i bodljikavog durijana preteći vise iznad naših glava dok se šetamo uzanim stazama na adi u Delti, toga majskog popodneva. Cvetovi na drveću, miris plodnog debelog mulja Delte, čak i meka, vlažna vrućina na mene deluje magično. Tada sam čula priču zašto se veruje da durijan ima oči.

Posećujemo kuću u zaseoku. U kuhinji kuvaju pastu od durijana. Sredovečna žena, sa kosom zaglađenom u punđu, pokazuje put do trpezarije, koja ima četiri okrugla stola za velike porodične proslave; tu su dva kućna svetilišta ukrašena zlatnim kineskim slovima na plavom papiru, jarkoplave i crvene religiozne slike, komadi izrezbarenog, kineskog nameštaja. Prostorija je skromna, ali prostrana i uredna. Pitam Ton da li nas je dovela ovde zato što je to verovatno najbogatija kuća u zaseoku, mesto za prikazivanje. Ona tvrdi da nije, da je kuća prosečna. Domaćica nas ostavlja nakratko i vraća se sa ibrikom čaja koji

drži u kori kokosa, da bi se održala toplota. Upoznajem njenog unuka, dečaka od oko sedam godina i njenu majku, dostojanstvenu stariju ženu koja nas graciozno poslužuje čajem i zatim seda za sto sa nama. Seoska luda gleda iz bašte, kroz otvorena vrata i kao da pokušava da mi nešto kaže dok pijuckam mirišljavi jasminov čaj. Smeši se prijateljski. Pošto smo napustili kuću, prati nas donekle uzanim puteljcima i, pre nego što smo stigli do drvenog mostića, daje mi grančicu hibiskusa koju je sve vreme držao u ruci.

Ton ume lepo da priča. Nosi šarmantan šešir od trske i smeši se prijateljski. Nakon samo nekoliko časova zajedno, manje je rezervisana nego Bin. Ima devetnaest godina i već govori ruski, francuski i engleski. Kao dobar đak bila je poslata u Rusiju da nauči jezik. Njen francuski je bolji nego engleski, kaže. Impresionirana sam, a ona se stalno izvinjava za svoj engleski, koji je veoma dobar, bolji od Binovog. Bolji je od engleskog mnogih tajlandskih prijatelja koji su završili škole u Americi. Kaže mi da se njen otac borio na strani Amerikanaca i da ona i njena sestra vežbaju engleski sa njim, kod kuće. U školi se ne uči. U Mi Tou nema stranca sa kojima bi mogla da govori engleski. Moli me da joj pošaljemo razglednicu iz Njujorka. Postavlja razna pitanja, ali najviše priča o Vijetnamu. „Sada ima mnogo više posetilaca iz Francuske. Otkako su prikazani filmovi kao što su ʻLjubavnikʼ i ʻIndokinaʼ, ceo svet je mogao da vidi kao je Vijetnam stvarno lep", kaže. Kao i drugi ljudi koje sam ovde srela, a možda i više, ponosna je na svoju zemlju. „U Rusiji", kaže, mršteći se, „pitali su me da li ima bioskopa u Sajgonu. Pomislite. Videli ste i sami, u Sajgonu ima sve." Međutim, ona ne može da napusti Mi To, kaže obarajući pogled. Nikada nije bila u Sajgonu. Verovatno zbog nepodobne prošlosti oca, zaključujem.

Ponovo mi pokazuje feri koji se gubi u izmaglici od mekog, toplog vazduha i tajanstvenog, ljubičastog zalaska sunca nad Deltom. Dok ga pratimo pogledom do druge obale i mislimo na junakinju romana Margaret Diras, Ton srkuće crveni sok od šećerne trske, zaklonjena konusnim šeširom, na plavoj džunki sa velikim očima na pramcu, nošenoj nizvodno prema Mi Tou.

BUDA SE VRATIO U VIJETNAM

Sledećeg dana sam probala specijalitet regiona – ribu iz mulja. To je velika riba iz reke Mekong, koja se priprema u cediljci preko koje se preliva vrelo ulje sve dok koža ne postane tvrda i hrskava, a meso ostane sočno. Riba se služi na vrsti drvenog ražnja u čudnom vertikalnom položaju, sa jednom stranom okrenutom tako da vas jedan riblji profil i oko stalno posmatraju. Sa strane je zdela sa najfinijim aromatičnim travama, listovima sveže zelene salate i malim, ohlađenim i veoma tankim palačinkama pripravljenim od parenog pirinčanog brašna. Ispod ribe, koja kao da lebdi u vazduhu, nalazi se nekoliko malih posuda, sa meni nepoznatim sosovima. Dva kelnera su prišla da nam pokažu kako se jede ovaj specijalitet. Veoma spretno su odsekli komadiće ribe i umotali ih u palačinku i listić zelene salate, i sve to začinili mirisnim travama i gustim crvenkastim sosom, i servirali u tanjir ispred mene. Oprezno sam probala taj smotuljak raznih ukusa i shvatila svu suptilnost vijetnamske hrane. Hladno i toplo, meko i hrskavo aromatično-blago i slatkasto-ljuto, spojilo se u jedinstven kulinarski ugođaj koji se topio u mojim ustima. Probala sam da sklopim ovaj kaleidoskop ukusa u jednu malu palačinku, najgracioznije što sam mogla, ali bez uspeha. Kelner koji je stajao sa strane diskretno me je posmatrao. Odmah je prišao i uz ljubazan osmeh nastavio sa pripremanjem ukusnih smotuljaka. Bin ukazuje na goste restorana. Sredovečna žena koja glasno priča sa dva krupna Korejca, čuvena je vijetnamska filmska zvezda.

Po odlasku iz Mi Toa, idemo u budističku pagodu u džungli. Ulazak u hram deluje evropski. Podigli su ga Francuzi 1856. godine. Pagoda izgleda napuštena, bašta zaras-

la, ali se iz senke hrama pojavljuje budistički sveštenik u braonkastoj togi i poziva nas da uđemo. Vidno je razočaran što nismo Francuzi. Stalno nas očajno pita: *„Parle vu”*. Žale se da se sve raspada. „Nikad nema para za popravku hrama.” Dok ga pratimo kroz senovite hodnike do oltara, on okreće skriveni prekidač i zlatni lik Bude se pojavljuje, osvetljen užasnim neonskim svetlom. Nesrećni prodor modernog vremena u džunglu. Palim štapiće i dajem ponude u novcu. Jedan feminizirani, neobično uglađen sveštenik pojavljuje se iz mraka iza oltara i počinje razgovor na tečnom engleskom. On je kuvar u hramu i vodi nas da nam pokaže manastirsku kuhinju. Tu upoznajem dva druga sveštenika i dve starije žene. Sveštenik-kuvar po imenu Kju, ujedno je i prevodilac. Svi su veoma srdačni i postavljaju uobičajena pitanja, odakle sam, da li sam prvi put u Vijetnamu, kako mi se dopada. Posmatraju me sa velikom, skoro dečijom radoznalošću dok razgovaram sa Kjuom i pijuckam čaj koji mi je ljubazno ponudio. Kju je u prethodnom, svetovnom životu boravio u Americi. Godinama je radio kao kuvar u San Francisku. Tu je naučio engleski. Neobično je otvoren kada priča o sebi. Ljudi iz Ho Ši Mina, uključujući i Bina, rezervisani su i oprezni u poređenju sa Ton, Kjuom i ovim sveštenim licima i drugim ljudima koje sam sretala u unutrašnjosti Vijetnama. Vijetnamska vlast gleda na sveštena lica, posebno na budističke kaluđere, kao na potencijalni izazov svome autoritetu, ali, i pod vlašću komunista oni i dalje imaju ogroman uticaj. Pre nekoliko dana, maja 1993. godine, jedan čovek je ušao u pagodu Lin Mu, u starom gradu Hue, zapalio se i izgoreo. Kju govori o tome sa senkom duboke zabrinutosti koja mu prelazi preko okruglog, veselog lica. Priseća se sličnog protesnog samoubistva budističkog sveštenika u Sajgonu, davne 1963. godine, koji je podstakao talas velikih nemira u celoj zemlji. Sliku tog kaluđera video je ceo svet. Ova skorašnja vatrena smrt ubrzala je proces hapšenja drugih sveštenika iz Hue i izazvala talas antidržavnih demonstracija. Žao mi je što moram da pođem. Binu se žuri. Ispred pagode, desetak devojčica iz obližnjeg sela veselo se kikoću dok vuku drvena kolica pošljunčanom stazom u senovitom vrtu. Slikamo ih. Vrlo su uzbuđene zbog slikanja i zauzvrat hoće da me stave na kolica i počasno odvuku do automobila. Zajedno se smejemo dok me vuku. Mašu mi dok naša kola odlaze prašnjavim putem.

Važna karakteristika ovoga regiona su različite religije, od budizma, hrišćanstva i bramanizma, do opskurnijih sekti kao što su Hoa Hoa i Trin Du Ču Si, vere koje mešaju hrišćanstvo sa budizmom. Četrdeset posto Vijetnamaca su budisti. Najzanimljivija od svih jeste Čao Dai, jedinstvena vijetnamska religija koja je osnovana dvadesetih godina ovog veka. To je neobična mešavina budizma, taoizma i hrišćanstva. Oko tri miliona ljudi u Vijetnamu posećuje u toku dana četiri raskošne ceremonije Čao Dai, od kojih svaka traje po 90 minuta, a počinju u šest i deset ujutro, i u šest i deset uveče. Bez obzira na to da li su Čao Dai ili budisti, većina Vijetnamaca veruje u kult predaka. Dok putujemo kroz unutrašnjost, Bin nam pokazuje nadgrobne spomenike podignute blizu kuća. Ovi seoski grobovi liče na male dvorce od peska, zapisujem u notes. Bin objašnjava da ukućani svaki dan, bez izuzetka, prinose svojim precima ponude u hrani, piću i mirisnim štapićima, i da svake godine proslavljaju godišnjice njihove smrti. „Mi živimo sa našim mrtvima”, kaže Bin. „Mi smo u miru sa njima.”

Sâm Vijetnam pak nije uvek vodio računa o duhovima prošlosti. Dok se oporavljao od pustošenja rata, zanemario je kulturne relikte svoje bogate prošlosti. Ostaci civilizacije Čama su naročito zapušteni. Što je još preteklo od starosedelaca Vijetnama, Čama, sada uglavnom živi na visoravnima u srednjem delu zemlje i u selima rasutim po priobalnim ravnicama provincije Nin Tuan. Na Trang je važno središte ove nepravedno zaboravljene kulture, koja je cvetala na području današnjeg Vijetnama od sedmog do sedamnaestog veka. Čami su po veri bramani i muslimani, imaju nešto tamniju kožu od Vijetnamaca, i govore

drukčijim jezikom. To su, izgleda, bili dovoljni uslovi za njihovo uništenje. Vijetnamci su poubijali starosedeoce Čame, kao što su Amerikanci likvidirali Indijance. U centralnom Vijetnamu mogu se još naći tragovi njihove nekad moćne kraljevine. Kompleks Ponangar Čam i petnaest čam-kula u Maji Sonu govore o njihovoj velikoj prošlosti. Vijetnam se još nije pomirio sa duhovima Čama. Neki Vijetnamci, sa kojima sam razgovarala o Čamima, veruju da je to jedan od razloga što je Vijetnam imao rđavu karmu u prošlosti, ali danas, kao da su svi mrtvi Vijetnama spremni da se pomire sa živima.

To je stoga što se Buda vratio u Vijetnam 1993. godine. To je ono u šta deca zmaja, vijetnamski narod, veruju. Njihova se *Pue tra ve*, dobra sreća, dobra budućnost, ponovo smeši. Ona će im, posle tolikih patnji, doneti blagostanje. „Vijetnamci", piše Džejms Kameron, „bez obzira na svu ljupkost i […] nenametljivu taktičnost u ponašanju, spadaju među najžilavije i najnepredvidljivije ljude na svetu. Činjenica je da kada se neko nađe okružen svim tim šarmom, tom skoro neodoljivom prilagodljivošću njihovog karaktera, može lako da previdi, u suštini, čeličnu stranu njihove prirode." Danas se čelična strana njihove prirode ogleda u spremnosti da postanu novi „zmaj" među drugim ekonomskim zmajevima pacifičkog kruga. Za to su, kao rasni konji koji samo čekaju na znak da počnu trku, spremne stotine i hiljade učtivih, šarmantnih, dobro obrazovanih i ambicioznih mladih Vijetnamaca, koji revnosno usavršavaju svoje znanje engleskog i mnogih drugih jezika. Takvu usredsređenu ambiciju nisam srela nigde druge u Indokini. Februara 1994. godine, američki embargo je napokon dignut. Vijetnam je na to bio odavno spreman. Cela zemlja se budi. Gradovi cvetaju. Hanoj, do nedavno uspavana prestonica, poznata po svojim elegantnim, ćilibarskim kućama kolonijalnog stila, utkanim oko tri jezera i kanala sa vodom, gde je nenametljiva elegancija ulicâ bila podvučena gustom tišinom, takođe se budi. On sada trampi svoj staromodni šarm za progres. U rano proleće 1994. godine videla sam da je, uprkos naporu vlasti da zaštiti stare žućkaste vile podignute u francuskom kolonijalnom stilu koje krase tri glavne ulice Hanoja, jedna već nestala iz ulice Trang Huang Dao. Parcela je bila spremna za višespratnu poslovnu zgradu. Nove zgrade se podižu brzinom koju niko ne može da kontroliše. Kuan Naum, glavna ulica i važna raskrsnica u Hanoju, već je preplavljena velikim reklamnim panoima koji vrište „Soni", „Kodak", „Sanio". Hanojski dečaci – čistači cipela ne saleću više samo retke strance. I Vijetnamci sada nose cipele. Slike promena se mogu naći svuda. U Vijetnamu, koji se pomalja iz posleratne hibernacije, turizam je još uvek u povoju, ali ne zadugo, jer i za to Vijetnam ima sve uslove. Na devičanskoj morskoj obali, jednoj od najlepših u Aziji, počela su da niču letovališta, koja će uskoro postati mondenska mesta za svetske putnike. Zaliv Halong, pet sati vožnje severno od Hanoja – prirodno čudo postavljeno naspram najplavljih voda koje se mogu zamisliti – Vijetnamski je ekvivalent američkom *Grend Kenjonu,* ali sa dodatkom orijentalne misterije. Halong znači „tamo gde se zmaj spušta u vodu", i stare legende o zalivu obiluju zmajevima, devicama i ribarima. Blizu obale nalazi se i ostrvo Pesama, jedno od oko 3 000 ostrva u zalivu gde se kameni pilastri dižu visoko iznad mora i gde su, pre mnogo stotina godina, pesnici meditirajući provodili dane. Tom čarobnom mestu, sjajno prikazanom u filmu „Indokina", suđeno je da postane važno turističko odredište. To se odnosi i na bivšu carsku prestonicu Hue, podignutu u XVII veku. U njoj je glavna atrakcija carski grad iz ranog XIX veka, građen po ugledu na pekinški Zabranjen grad. „Izuzetno putovanje od Ho Ši Mina do Šangaja", petnaestodnevno putovanje koje uključuje zaustavljanje u Na Trangu, Da Nangu, zalivu Halog, na palubi visokomfornog broda „Zvezda Kaledonije", nije san nego oglas koji čitam u *Njujork tajmsu*, za put koji počinje 15. juna 1994. godine. Dani infamancije i hibernacije su prošli. Drago mi je što sam imala retku priliku da apsorbujem Vijetnam na raskršću, pre nego što mu „progres" naplati svoju putarinu. Dani blagostanja

su pred vratima. Svetilište tržišne ekonomije u Bak Ninu verovatno postaje sve popularnije. Kreditne karte brzaju u Vijetnam da uhvate deo novog tržišta. „Dobrodošli u svet ´vize'", viče ogromna reklamna tabla, sa slikom mlade Vijetnamke koja se smeši ispod konusnog šešira od trske, nedavno postavljene u Ho Ši Minu. Motocikli koji prolaze ispod reklame izgledaju sićušni kao mravi. Šta će, na duge staze, budućnost doneti tom najzagonetnijem i najšarmantnijem narodu, ne zna niko. Što se mene tiče, samo treba da zatvorim oči i pomislim na prvi dan u Sajgonu, kada sam među oronulim, požutelim fasadama ugledala sliku koja je oštro odskakala od haosa sivkasto-oker okoline – dve devojke u *ao dai* odeći, sa konusnim šeširima i dugim belim rukavicama, kako voze bicikle, dok su njihove duge snežnobele tunike i sjajne, modre kose nemarno lepršale na jutarnjem povetarcu, ili na Ton na brodu za Mi To, i da znam da se Buda vratio u Vijetnam.

Odlomak iz romana *Kralj svile*

XVIII

Po povratku u Bangkok, otišao sam u Nacionalni muzej da proučim malu zbirku stare svile. Pomamno sam tražio komade stare svile po bangkoškim antikvarnicama. Otkad sam prvi put došao u Bangkok, počeo sam da tu i tamo kupujem svilu. Ali, to nije bilo ozbiljno. Bio sam kompulzivni kolekcionar svega što bi me privuklo. Sada sam počeo da ozbiljno skupljam primerke lokalne svile.

Jednom prilikom sam večerao sa Džejmsom Skotom, trgovačkim atašeom pri američkoj ambasadi. Rekao sam mu šta sam video na severoistoku. Izgledao je zainteresovan. Posle večere sam pozvao njega i celo društvo u Orijental na piće i da im pokažem moju malu kolekciju svile. Skot je usput nabacio kako bi neko mogao da uradi nešto u vezi sa proizvodnjm svile u Tajlandu. Polako je ispijao martini:

"Služio sam u Siriji", rekao je, vadeći maslinku iz čaše. Pogledao me u oči i nastavio:

"Video sam kako se tamo razvila aktivna trgovina svilenim brokatom, koji je, kao i tajlandska svila, bio slabo cenjen tradicionalni zanat. Možda se u tim žutim jajašcima, koje si video u Isanu, krije bogatstvo", nasmejao se zabavljen sopstvenim rečima.

I drugi gosti su se nasmejali ideji o industriji svile. I ja sam morao da se nasmejem svojoj ideji da osnujem industriju tajlandske svile. Već sam prevršio četrdesetu i nisam znao ništa o proizvodnji svile. Još sam manje znao o poslovnoj strani takvog, ili bili kojeg sličnog, poduhvata. Umetnost tkanja svile bila je u ovoj zemlji teško bolesna, skoro na samrti. Tkači su bili prava retkost, a i gde da ih nađem? Nisam govorio ni njihov jezik. Okolnosti mi nisu išle u prilog. Ali, seme je bilo zasejano u meni. Imalo je naradžasti sjaj koji se mogao pretvoriti u zlato.

Koni mi je pomogla. Znala je sve i svakoga u Bagkoku. Rekla mi je da u gradu postoji jedna čudna enklava tkača. Živeli su u sirotinjskom kraju zvanom Bangkrua. Nisam mogao ni da pomislim da ću jednog dana živeti preko puta klonga, pored njih. Pronašao sam nekoliko muslimanskih porodica tkača koje su se držale zajedno zahvaljujući svojoj manjinskoj religiji, živeći u zemlji koja je devedeset pet posto budistička. Živeli su u prenatrpanim kućama i bili svesni da se bave zanatom koji izumire. Bili su vrlo skpetični u vezi s mojom radoznalošću, ali su, kao i većina Tajlanđana, bili ljubazni. Pitao sam ih da li za mene mogu da istkaju dugačke komade svile. Do tada su svilu tkali u dužini od oko metar i po, za ženske saronge i pakome za muškarce. Mene su shvatali kao ekscentričnog faranga, stranca, ali je jedan od njih, Ahmet, koji je radio honorarno kao vodoinstalater, bio dovoljno zainteresovan da istka nekoliko dugačkih komada u raznim, prigušenim, zasićenim, tipično sijamskim, bojama. Boje su uglavnom bile biljnog porekla i bledele su od pranja.

"Najskupocenija svila se veoma retko, ili uopšte ne pere", reče mi Ahmet.

On i njegova porodica su mi tada, sve u svemu, istkali oko sto metara svile. On je bio moj prvi tkač. To je bio pravi početak jedne industrije koja će uskoro da zapošljava dvadeset hiljada tkača.

XIX

Pitate me o našem prvom susretu? Kako bih mogla da ga zaboravim. Džim Tompson se pojavio u mojoj njujorškoj kancelariji s koferom punim svile. Bila sam tada urednik "Voga". Bivši urednik "Vaniti Fera", Frenk Krauninšild, ga je poslao kod mene. Oni su se dru`ili tridesetih godina u Njujorku. Frenk mi je bio dobar prijatelj i imala sam poverenja u njegov ukus. Nazvao me je i rekao:

"Edna, draga, učini mi uslugu. Tu je jedan moj prijatelj od pre rata. On ima nešto da ti pokaže što može strašno da ti se dopadne."

To me je zainteresovalo.

Nije prošlo mnogo vremena dok je Džim zakucao na moja vrata. Nosio je ogromni kožni kofer. Izgledao je kao da nosi sve što poseduje. Upitala sam ga da li namerava da se useli kod mene. Ne odgovarajući na moje pitanje, otvorio je kofer i prebacio naramak svile iz Bangkrua preko mog pisaćeg stola. Imao je smisla za teatralnost. Onda, tačno se sećam, onda je posegao za nečim što mu je bilo u džepu od košulje i izvadio nešto što je lićilo na papučicu od dijamanata. Nisam mogla jasno da razaznam jer ju je stisnuo u šaci. Pitala sam ga šta mu je to – odgovrio je: "Ah, ništa, moja amajlija."

"Mogu li da je vidim? Izgleda kao nešto veoma dragoceno?"

"Jeste", reče Džim, "ali, ako Vam je pokažem, izgubiće svoju moć. Molim Vas da ovo ne shvatite lično – jednostavno je nikome ne pokazujem."

Sećam se toga, jer me je zaintrigiralo kao i sve drugo u vezi sa Džimom. Oko njega je uvek bio neki oreol misterije. On je bio nalik na njegovu svilu – mek a postojan. Uglađeno je govorio, a čvrsto se držao svoga. Šta da Vam kažem o svili? Bila sam potpuno očarana njenim sjajem, izuzetnim bojama i mistikom. Tokom moje karijere modnog urednika videla sam mnoge lepe stvari, ali je nemoguće rečima opisati boje Džimove svile – prelivale su se od ružičastog do zelenog i od zelenog do ljubičastog, zavisno od svetla.

"Ovo je pravo otkriće!" rekla sam Džimu bez mnogo oklevanja. Znala sam vrlo dobro o čemu govorim.

"Ostavite ove komade nekoliko nedelja kod mene. Hoću da ih pokazujem okolo", dodala sam. Nije rekao ni reč, ali sam primetila da je bio vrlo uzbuđen. Stisnuo mi je ruku. Njegova je bila oznojena, mokra. Još jednom sam bacila pogled na hrpu svile, udaljila se korak i pozvala sekretaricu:

"Niko danas ne sme da ode iz kancelarije pre nego što vidi ovaj veličanstveni novi materijal!"

Zatim sam ubedila Valentinu, koja je tada bila vrlo popularna modna kreatorka, da kupi jednu rolnu svile i da kreira haljinu. Slikali smo je za sledeći broj "Voga" u njenoj kreaciji od tajlandske svile. Navela sam Tompsonovo ime kao izvor. Po "Vogu", tajlandska svila je već bila u modi.

XX

Koliko god teatralna bila reakcija Edne Čejs, ma koliko je velelepna i dobrodošla bila njena vera u jedinstvenu lepotu tajlandske svile, ipak to nije bilo isto što i početi njenu proizvodnju. To je bio samo spektakularan čin koji je potvrdio mogućnost njenog plasmana na strano tržište. Ali, kada sam se vratio u Bangkok, razlika između njene elegantne kancelarije u Njujorku i primitivnih tkačnica mojih novih poznanika iz Bangkrua, izgledala mi je nepremostiva. Ni moj ogromni entuzijazam, ni oduševljenje modnih urednika nisu mogli da umanje probleme s kojima sam morao da se suočim, ukoliko sam ozbiljno hteo da razvijem proizvodnju svile. To je bilo pred kraj 1947. godine.

Čitav posao sam pokrenuo iz svoje sobe u Orijentalu. Otišao bih na hotelsku recepciju s komadima svile, obešenim kao marame oko vrata, i tako stajao ili šetao sve dok se neka dobra duša ne bi smilovala na mene i zapitala me šta tu radim sa svom tom svilom. Pokušao sam da zainteresujem i moje lokalne prijatelje. Skoro svako bi se oduševio svilom, te sam uspevao da dobijem dosta postojan broj narudžbina za šačicu mojih tkača.

Otprilike u to vreme kroz Bangkok je proputovao moj prijatelj Džordž Beri, uspešan poslovni čovek iz Kalifornije, i on je, kao i ja, imao sklonosti ka avanturizmu. Nagovorio me je da osnujem kompaniju i da mu prodam deo deonica. Odlučio sam se da rizikujem i, 1948., otrilike godinu dana pošto sam imao onaj, skoro mističan doživljaj u Isanu, i počeo ozbiljnije da se interesujem za proizvodnju svile, osnovao sam Tajlandsku kompaniju svile.

XXI

Osećao sam se kao misionar, ali s vidljivim i opipljivim rezultatom. Do para mi nije bilo mnogo stalo. Nikad nisam mario za novac. Prodao sam skoro sve svoje deonice. Moj uspeh nije bio u profitu moje kompanije, već u suparničkim kompanijama koje su počele da niču po celom Bangkoku kao pečurke posle kiše.

Uspeo sam da oživim zamrlu veštinu.

Redovno sam posećivao moje tkače i stalno proveravao kvalitet materijala koji su proizvodili. Najviše sam uživao u tome da isprobavam nove kombinacije boja. U tome su me mnogo inspirisali Bakstovi baletski kostimi kojima sam se divio od mladosti. Radio sam s vretenima obojene svilene niti kao što slikar koristi paletu. Probao bih jednu kombinaciju, pa drugu, sve dok mi nešto ne bi reklo da je to ona prava. Instinkt bi me retko kada izneverio.

Ubedio sam moje tkače da pređu na brži i efikasniji način tkanja i nabavio im razboje koji su radili na nožno pedalo. Neki od mojih muslimanskih tkača su postali tako imućni da su počeli da nose fesove. Fes je bio redak prizor pre nego šta sam došao u Bangkrua. Fes je značio da su bili u Meki. Bilo je to daleko i skupo hodočašće, ali sada su mogli da ga plate.

Delio sam s tkačima verovanje da je ispiranje svilenog konca u mastiljavoj, smrdljivoj vodi klonga odgovorno za onu tajnu formulu koja je mojoj svili davala poseban sjaj. Možda je to, kad pogledam unazad, bila i formula mog života.

Uvek sam prezirao ideju o fabričkoj produkciji, koju su mi mnogi prijatelji sugerisali kao mnogo efikasniju od moje domaće radinosti. Odbio sam sve takve predloge. A nije uvek bilo lako. Moji suparnici su počeli da smanjuju troškove svoje proizvodnje tako što bi u svilu dodavali sintetički konac. I crvena Kina i Indija su počele da proizvode nešto što su zvali ‘tajlandska svila’, koja je bilo inferiornijeg kvaliteta.

Uprkos svim teškoćama, držao sam se svog visokog standarda i starinskog načina proizvodnje. Uživao sam u mojim jutarnjim posetama naselju Bangkrua. Voleo sam da čamcem prelazim kanal, klong, i da hodam po uskim mostićima od dasaka od kuće do kuće dok su mi usput, sleva i zdesna, dovikivali pozdrave. Ova atmosfera, skoro nalik seoskoj, ostala je na čudan način netaknuta naglim širenjem i brzim razvojem grada i služila mi je, naročito poslednjih godina u Bangkoku, da me podseti na grad kakav je nekada bio i u kakav sam se prvobitno zaljubio.

XXII

Dopustite mi da Vam ispričam o Džimu nešto što nećete često čuti. Mnogi su Džima videli kao imućnog plejboja kome će uskoro da dosade egzotični Istok i svila, i koji će ubrzo da se vrati poznatim zadovoljstvima Njujorka. Nisu bili u pravu. Džim je imao istinski entuzijazam za svilu. Ponašao se kao misionar. Pričao mi je kako je na jednoj večeri u Parizu jedna od gošći bila čuvena filmska glumica Polet Godar. Ona se divila odelu od tajlandske svile koje je Džim nosio te večeri i izjavila je da bi volela da kupi isto takvo odelo za svog prijatelja. Bez trenutka oklevanja, Džim joj je galantno poklonio odelo i vratio se u svoj hotel samo u kišnom mantilu koji je pozajmio od domaćina.

Džim Tompson je bio ekscentrik, o tome su Vam možda već dosta rekli, to je možda prvo što ljudima pada na pamet kada razmišljaju o njemu, ali ne znam da li Vam je iko rekao da je bio veliki trgovac. Svi uspešni poslovni ljudi su veliki trgovci. Radio je više nego bilo koji od njegovih službenika. Čak i kada je postao relativno poznato ime u svetu mode, i dalje je lutao po holu Orijentala u potrazi za turistima. Bila sam jedna od njegovih redovnih mušterija i, često sam se osećala kao hipnotisana. Bio je pravi šarmer. Često bi mi pokazao komad svile koji uopšte nisam htela da kupim, ili koji je bio suviše skup za moj džep. Onda bi izveo celu scenu - obmotao bi oko mene razne komade svetlucave svile, udaljio se korak unazad, kritički me za trenutak posmatrao, onda bi izabrao jednu il dve, opet ih prebacio preko mojih ramena, zavio kao maramu oko mog vrata da vidi kako mi stoji uz lice, i kada bi konačno našao onaj efekat koji je želeo da postigne, pogledao bi me s takvim odobravanjem da nikad nisam mogla da mu odolim. Laskao bi mi šta ta svila čini za moje oči, ten, kosu, i u sledećem trenutku našla bih se na ulici sa tri metra te proklete svile. Još uvek imam netaknute rolne i rolne svile koju sam na taj način kupila od njega. Dovoljno i za moje unuke.

XXIII

Bilo je to 1949. godine. Samo godinu dana pošto sam započeo da proizvodim svilu. Duboko su me potresali događaji koji su se odvijali oko mene i sve sam manje mario za politički život zemlje koju sam već tada osećao kao svoju. Ozbiljno sam se pitao kakva me to budućnost čeka.

Za mene je regionalna politika bila intenzivno lična stvar. Već sam se u Bangkoku osećao kod kuće, kada je u junu 1946. kralj Ananda nađen mrtav s pištoljem pored sebe. Poznavao sam neke članove kraljevske porodice i znao da je za njih veoma teško da prihvate ideju da je to bilo samoubistvo.

"Kraljevi ne izvršavaju samoubistvo", rekla mi je šapatom tajlandska princeza koju sam dobro poznavao, tresući pritom svojom glavicom kao da će taj gest da me ubedi. Počele su da se šire glasine da je moj prijatelj Pridi deo urote protiv kralja. Pridi je tad odlučio da da ostavku na mesto premijera posle samo pet meseci provedenih na vlasti. U novembru 1947., Pibul je izveo uspešan puč i vratio se na vlast, a Pridi je jedva uspeo da se spase zatvora i pobegne čamcem koji ga je čekao na kanalu iza kuće.

Pomoću naših veza s Francuzima, Moris i ja smo pomogli Pridiju da se ipak još jednom vrati u Tajland jedne noći u februaru 1949. Da bismo bili sigurni da te noći niko neće ni u šta da posumnja niti da bude na oprezu, pomogao sam da se organizuje gala bal za dobrobit Udruženja bivših studenata američkih univerziteta i pristao da učestvujem u pozorišnoj predstavi koja je prethodila balu. Bal je trebalo da se održi u Amforn Gardens – jednom zračnom paviljonu blizu zgrade Narodne skupštine. Ironija je bila u tome što sam igrao ulogu trgovca svilom koga proganjaju tajni agenti. Pozvali smo veliki broj najviših ministara i šefa tajlandske obaveštajne službe. Najviše bangkoško društvo došlo je u punom sastavu. Jedina važna ličnost koja se nije pojavila bio je premijer Pibul. To nije bio dobar znak.

Oko jedan noću, dok sam igrao s tajlandskom princezom s kojom sam se sprijateljio, (zvaću je Mimi), čuli smo pucnjavu iz pravca reke, blizu paviljona. Utrčao je čovek, oznojen, raščupan, i rekao da su preko gradske radio stanice, koju su pučisti zauzeli, objavili novu vladu. Morao sam da se oprostim od princeze koju su odmah ispratili iz paviljona. I drugi visoki funkcioneri su nabrzinu napuštali bal. Tao Oum i ja smo ostali, čekajući da čujemo šta se desilo. Sat kasnije, bez ikakvih daljih vesti, konačno smo napustili bal.

Sledio je put kroz grad od kojeg nam se dizala kosa na glavi. Dva puta su nas zaustavili nervozni policajci koji ni sami nisu imali potpunu informaciju o razvoju puča. Ulice su bile neobično tihe. Samo se čula pucnjava iz daljine. I, onda, miris straha. Svuda je mirisalo na strah. Da li znač taj miris? Nema mu ravnog. Ako si ga jednom osetio – nikad ga ne zaboravljaš. Nalik je mirisu sagorele odeće, sagorelih stvari, sagorelog mesa, koji zauvek ostaje u kući gde je bio požar.

Konačno smo došli do Orijentala, gde sam ubedio Taoa da ostane sa mnom u hotelu. Pretpostavio sam da će vlada, ako se oseti ugroženom, moćda iskoristiti ovaj pokušaj puča da izmiri neke stare račune. Bio sam u pravu. Za pristalice Pridija ovo je bila poslednja, očajnička šansa. Neuspeli puč prate masovna hapšenja. Za neke je to značilo smrt.

Posle neuspelog pokušaja da se vrati na vlast, Pridi je, kao što znaš, uspeo opet da pobegne i povukao se u izgnanstvo iz kojeg se nikad više nije vratio. Ubijena su četiri bivša vladina funkcionera, Pridijeve pristalice, koje sam poznavao i s kojima sam sarađivao. Saznao sam to iz cedulje koju mi je jedan od njihovih slugu predao u ruke. Bio sam duboko potresen. Užasnut, otrčao sam do rezidencije ambasadora Stentona. Zatekao sam ga za ručkom. On je okrenuo nekoliko telefona i potvrdio ovu vest.

Moj prijatelj Aleks Mekdonald doneo je o tome kratku, crnim uokvirenu vest, u svom Bangkok Postu. Priča se pojavila pod naslovom POLICIJA OPISALA SMRT ČETVORICE. Policija je izjavila da su zatvorenike, koji su bili na putu za zatvor u pratnji dvadeset policajaca, napali neidentifikovani ljudi koji su otvorili vatru iz dva automobila i prorešetali mecima četiri političara. Tajanstveni atentatori su uspeli da pobegnu. Međutim, na zatvorenom policijskom vozilu nađeno je više od osamdeset rupa od metaka. Jedan od ubijenih imao je krvave oči i rane na ušima. Lice druge žrtve bilo je teško izubijano, a njegove noge izrešetane mecima. Druga dvojica imala su slomljene noge i rebra. Svi su bili muški izrešetani mecima. Užasu kao da nije bilo kraja. Dani tolerancije su bili prošlost.

Posle ove vesti, Mekdonaldove novine su bile pod cenzurom, a pitanje njegovog položaja i opstanka u Tajlandu postalo je krajnje delikatno. I moja pozicija je postala vrlo problematična. Stenton me zamolio da se ni u šta ne mešam i da zapušim gubicu. Nije mi bilo dozvoljeno ni da javno izjavim saučešće. Lična sekretarica moje princeze nazvala me je da mi saopšti da se više ne pojavljujem u kraljevskoj palati. Još jedan od mojih prijatelja među bivšim Slobodnim Taima bio je ubijen. Bio je polu ukopan licem okrenutim nadole. To je bilo upozorenje za mene.

O tome sam lično obavešten telefonom. Moji stari prijatelji su jedan po jedan nestajali. Tao Olum, koji je takođe bio blizak nekolicini ubijenih političara, odlučio je da se vrati u rodni Laos. Francuzi su ga pozvali da pomogne pri sastavljanju sporazuma koji je, navodno, trebalo da vodi oslobođenju njegove zemlje. On im nije verovao, ali Bangkok je postao suviše opasan za njega. I Moris će mu se uskoro pridružiti.

XXIV

Pitate šta je bilo sa Džimom posle Pridi fijaska, ako to mogu tako da nazovem. Suviše je to emotivno shvatao – suviše je bio lično pogođen, ako me baš pitate! U politici se ne može biti emotivan. Ova poslednja epizoda sa Pridijem je bila Džimov politički debakl. Zaradio je mnogo neprijatelja i medju Tajlanđanima od uticaja i među nekim ljudima u CIA. Bojim se da nije bio sasvim svestan toga. Zabranili su mu da posećuje kraljevsku palatu.

Narednih godina Džim se sve više udaljavao od regionalne politike. Zgadila mu se. Prestao je da piše emotivna pisma o gubitku svojih najboljih prijatelja. Sećam se jednog njegovog pisma o sahrani četiri ubijena tajlandska političara, o policiji koja ga svuda prati, njega i Aleksa Mekdonalda, gde god krenu. Pisao mi je o mirisu straha i smrti u vazduhu Bangkoka. Nikada, na moju sreću, nisam osetio taj miris. Umrli, prognani prijatelji – to su bili ljudi koji su ga prvi naučili da voli Aziju. Tek kad je počeo rat u Vijetnamu, primetio sam da je Džim ponovo emotivan u vezi s politikom…

Krajem 1949. odlučio je da ipak ostane u Tajlandu i posveti se isključivo proizvodnji svile. Bio mu je potreban rad da bi zaboravio na sve tragične događaje tog proleća. Boravio sam u to vreme u Indiji, gde sam radio portrete Nehrua i kralja Nepala, kad mi je stiglo pismo od Džima adresirano samo: "Za Čarlsa Baskervila, slikara kod Premijera Nehrua, Nju Deli, Indija."

Čuo je od brata gde se nalazim, ali nije znao tačnu adresu. Osečao se usamljenim i bilo mu je potrebno društvo. Tada sam došao u Bangkok da ga posetim.

I ja sam odseo u Orijentalu, koji je tada bio prilično primitivan hotel s poluvratima na sobama kao u onim barovima na Divljem zapadu, bez kupatila, bez osnovnog komfora, ali to kao da nikome nije smetalo. Uživao sam. Slikao sam akvarele ribarskih čamaca na reci i velelepnih, pozlaćenih kraljevskih galija usidrenih preko puta na{eg hotela, išao u obilazak grada kao pravi turista, odlazio ponekad s Džimom u posetu njegovim tkačima. Priredio je proslavu mog rođendana na obali reke ispred hotela, tamo gde je sada bazen za plivanje. Gospodin i gospođa Peng (Laošani koji su mu bili partneri u kompaniji svile) su, pred moj odlazak, napravili oproštajnu večeru za mene u bašti svoje vile. Svi smo, kako smo znali i umeli, plesali "ram vong", tajlandsku narodnu igru, uz pratnju onih dugačkih svirala od trske koje je svirao muž jedne od Džimovih tkalja, inače, po zanimanju "samloh", vozač onih motorizovanih rikši. Iz tog vremena nosim vedru uspomenu o jednom neiskvarenom svetu.

Pre nego što sam napustio Bangkok, uzeo sam veće količine svile da ih pokažem svojim prijateljima u Njujorku, uključujući i Irenu Šaraf, poznatog holivudskog kostimografa. Posebno sam se potrudio da svilu pokažem modnom uredniku Dajani Vriland. Ona je u to vreme bila apsolutni arbitar ukusa u njujorškim modnim krugovima. Svidela joj se. Džim je počeo da češće dolazi u Njujork; dogovorio se s njujorškom agencijom Taibok da distribuiše njegovu svilu u SAD. Bila je to prva u nizu velike mreže agencija za Džimovu kompaniju svile, koje su kasnije nikle širom sveta. Na Džimovu sreću, Irena Šaraf je odlučila da koristi njegovu svilu za kostime u muzičkoj komediji Rodžersa i Hamerštajna "Kralj i ja". Sve kao da mu je išlo naruku.

Mjuzikl je zasnovan na knjizi "Ana i kralj Sijama" Margarete Lendon, koja je ranije prerađena za nemuzički film s Reksom Harisonom i Ajrin Dan u glavnim ulogama. Čudnom igrom slučaja, Margaret je poznavala Džima. Bila je žena američkog misionara u Tajlandu. Svoju knjigu je bazirala na originalnim memoarima iz viktorijanske epohe Ane Lionoven:

“Engleska guvernanta na sijamskom Dvoru”. Džim je veoma blisko sarađivao s Irenom Šaraf na kostimima, upoznajući je sa stilom haljina iz retkih, starih knjiga o životu u Sijamu. Sva svila je tkana specijalno prema njenim zahtevima. To je za Džima do tada bio najveći posao koji je ikad preduzeo, a znao je i koliki publicitet može da mu donese ukoliko ga uspešno obavi. Zvezde brodvejske predstave bile su Jul Briner i Gertruda Lorens. Dok se Gertruda pripremala za ulogu koja će biti i njena poslednja (umrla je za vreme jedne predstave), srela je Džima i brzo su se sprijateljili – rezultat je bio da ga je upoznala s filmskim rediteljem Džošuom Loganom i poznatim pozorišnim kritičarem Vordom Morhausom, koji su ga kasnije posetili u Bangkoku i slali mu u radnju najpoznatija imena filma i pozorišta. Predstava je doživela veliki uspeh i kostimi su bili veličanstveni. O tome je dosta pisano, ali, istini za volju, Majkl Tod je prvi upotrebio tajlandsku svilu na Brodveju za svoju produkciju “Pipšoa”. Tod je otkrio da je kralj Tajlanda izvrstan džez muzičar i smislio je da bi bilo dobro da upotrebi jednu od kraljevih kompozicija za svoj mjuzikl, pa je glumca koji je to izvodio obukao u tajlandsku svilu. Međutim, ipak je tek Džimov dizajn doneo svetsku slavu tajlandskoj svili.

Narudžbine su počele da stižu. Džim je otvorio malu radnju na Surivongu, u srcu Bangkoka, i počeo da prvi put ozbiljnije razmišlja o stalnijem mestu boravka nego što je hotel Orijental.

XXV

Hteo sam da se sredim. Prvo sam iznajmio kučicu na kraju Satien Rouda, ali, ispostavilo se da nije dovoljno prostrana za moje sve veće društvene potrebe. Odlučio sam da napravim kuću u stilu tropske arhitekture. Nikad pre toga nisam radio u tom stilu. Iznajmio sam malu parcelu na obali *klonga*, blizu parka Lumpini. Dok sam crtao planove za novu kuću, hteo sam da deluje prostrano i zračno u stilu starih bangkoških kuća, samo u manjoj razmeri. Na prozorima nisam predvideo vazdušno hlađenje, čak ni mreže za komarce; nikad mi ni vrućina ni komarci nisu smetali, a nisam ni hteo da unosim arhitektonske elemente koji nisu u originalnom stilu kuće. Tada sam sastavio i prvu zbirku antikviteta.

Bangkok je u to vreme bio raj za kolekcionare. Redovno sam obilazio radnje u Nakorn Kasemu. Skoro svaku nedelju sam provodio lutajući po zabitim sokacima Kineske četvrti, preturajući po prašnjavim policama (ruke su mi uvek bile crne), ili odlazeći u staru tajlandsku prestonicu Ajutju u potrazi za retkim antikvitetima. Nisam bio stručnjak kao moj prinstonski drug i kolega iz OSS-a, Aleksandar Grizvold, koji je napisao nekoliko knjiga o tajlandskoj umetnosti. Nikad nisam imao strpljenja za ulogu naučnika. Uživao sam, jednostavno, da skupljam tajlandske, kineske ili burmanske umetničke predmete koji bi izazvali moje interesovanje.

Nisam unapred planirao šta ću da kupim. Posebno su mi se sviđale dekorativne, jednostavne, skoro primitivne tajlandske slike na platnu, koje su mi ponekad služile kao inspiracija za moju štampanu svilu. Bile su praktično nepoznate u svetu. To je bio način da sačuvam ovo nacionalno bogatstvo od propasti i zaborava.

Ali, nisu se svi slagali s mojim namerama. Posebno kada sam počeo da skupljam Budine likove. Imao sam sukob sa Odsekom za Likovne umetnosti. Na kraju sam morao da se rešim skoro svih tajlandskih umetničkih predstava Budinog lika i da se ograničim na umetničke predmete iz Burme i Kambodže. Vidiš, problem je bio u tome što za većinu Tajlanđana budistička umetnost nije samo umetnost. Svaka likovna predstava Bude, stara ili nova, za njih je religiozna svetinja i u mnogim slučajevima joj pripisuju natprirodne moći.

Kao što rekoh, nije me radovalo samo da skupljam lepe stvari za svoju kolekciju – trudio sam se i da spasem zaboravljeno. Na jednom od mojih putovanja u Burmu, naišao sam na zbirku izuzetno lepih drvenih figura u hramu Amarapura. Propadali su i trulili, nezaštićeni od sunca i kiše. Dao sam novac da se izgradi objekat u kojem će biti čuvani. Sviđale su mi se i raskošne burmanske tapiserije na plišu izvezene s komadićima stakla i sitnim perlama. U pokušaju da obnovim ovu skoro zamrlu burmansku umetnost, okupio sam tamo grupu ostarelih tkača i rekao im da mi izrade zbirku tapiserija, koje sam zatim poslao na izložbe širom Sjedinjenih Država. Počeli su da mi stižu pozivi iz drugih zemalja, između ostalih iz Sirije, Pakistana i Malezije, da im dam savet kako da ožive svoju domaću radinost.

XXVI

Pitate me kako je Džim provodio svoje vreme? Mogu Vam reći da on, praktično, i nije imao vremena za sebe. Mnogo je putovao i danonoćno nekoga gostio. Njegova slava je rasla i širila se po svetu. Postao je najpoznatiji stranac u celoj jugoistočnoj Aziji. Svi listovi su pisali o njemu. Uvek je bio spreman da govori o svojoj svili. Ali, znao sam da to nije jedina zanimljivost u njegovom životu. Činilo se kao da ga svi znaju – neznajući ga. Verovatno zbog njegove ljubaznosti i prefinjenog ukusa, zavidljivci su počeli da šire glasine da je peder, ali znam dobar broj dama koje bi mogle da to opovrgnu. Bogatstvo i uspeh učinili su ga neodoljivim. Imao je mnoge ljubavne afere, čak i s jednom tajlandskom princezom, o tome je brujalo po Bangkoku, ali ljubav njegovog života ostala mu je nedostupna – bila je srećno udata. Sve svoje veze držao je u tajnosti, što je isto dovelo do glasina da je možda homoseksualac.

Ako se o njegovom privatnom životu pričalo po gradu, o njegovoj se novoj kući počelo da priča na sve strane i pre nego što je bila završena. Bila je stalno fotografisana. Meni je pripala čast da objavim prve slike. O kući na klongu napravljen je i dokumentarni film.

Šarena galerija posetilaca prošla je kroz njegovu novu kuću – od poznatih glumaca, reditelja, vojnih lica, izdavača, reportera, diplomata, pa sve do fotografa koji su tek počinjali svoju karijeru, što je bio moj slučaj, i onih koje je Džim pozivao jednostavno zato što su ga iz nekog razloga zanimali. Za Džimovim trpezarijskim stolom upoznao sam Trumana Kapota i Džošuu Logana. Džim mi je rekao da je poznata glumica, dobitnica Oskara, ako se ne varam, En Bakster, insistirala da se noću vrati u kuću da bi je videla iz čamca, pod mesečinom, na klongu. Rekao mi je da je Etel Merman pevala uspavanke njegovom omiljenom belom kakaduu. Ovaj veliki papagaj bio mu je najomiljeniji od svih kućnih ljubimaca, kojih je imao mnogo. Džim ga je uvek nosio sa sobom, na ramenu.

Nezaboravna proslava useljenja u novu kuću bila je pred kraj aprila 1959. Iz pošljunčane bašte na klongu ušli smo u kuću. Čak i mi koji smo se divili prostranom salonu pre nego što je bio završen, nismo bili pripremljeni na raskoš koju smo ugledali. Na sve strane, po niskim stolicama i sofama, bili su pobacani jastuci presvučeni sjajnom svilom jarkih boja; nasred sobe postavljen je niski, veliki raskošno izrezbaren tajlandski krevet od tikovine, a svuda po salonu bile su postavljene retkosti koje je godinama skupljao po antikvarnicama. Iz svake od mnogobrojnih vaza gledale su nas najređe vrste orhideja.

A hrana – hrana je bila za bogove. Imao je kineskog kuvara, Tuna, koji je pre toga radio na tajlandskom kraljevskom dvoru, ali je bio otpušten zbog svoje ćudljivosti. Jednostavno je odbijao da kuva nešto što mu nije po volji. Džim je imao veliko poverenje u njega, a Tun mu je to uzvraćao neverovatnom odanošću. Međutim, za ovu priliku, Džim je iznajmio još dva tajlandska kuvara, da mu pomognu u kuhinji. Džim je voleo paprena jela, spremljena na tajlandski način. Tun je ponekad kuvao papreno, po tajlandski, da zadovolji Džima, ali je smatrao da je kineski način pripreme superiorniji. Jedna od najljućih tajlandskih poslastica je naizgled bezazlena salata napravljena od marinirane papaje. Još uvek mi jezik bridi od te salate i od izuzetno ukusnog "tom jam gunga", čorbe sa škampima, služene tom prilikom. Stari je Tun bio besan što je Džim doveo druge kuvare. Da bi dokazao kako je nenadoknadiv, prevazišao je samog sebe, a ona dva Tajlanđana sveo na bespomoćne posmatrače. Umesto da iznajmi tradicionalne rezbare voća, što je običaj u Tajlandu, lično je izrezbario svaku voćku na stolu. Rezultat je bila gozba za jezik i oči.

"Pošto sam probao hranu u Vašoj kući, ja, koji sam proputovao veliki luk jugoistočnoazijske duge ukusa i aroma, uverio sam se da je tajlandska kuhinja njen epicentar, na sa-

mom vrhu luka", govorio sam nadahnuto, u zanosu čula.

"Ona je ogledalo tajlandskog paradoksa", odgovorio je Džim s guštom.

"Intenzivna je i bogata do tačke belog usijanja, eksplozije. Nalik je na tropsko sunce, a istovremeno je laka, suptilna i višeslojna, kao tajlandski osmeh, ili moja svila, ako ćemo pravo!"

"Ah, slažem se", rekoh. "I ja lično verujem da je tajlandska hrana veoma značajan izraz verovanja u 'sanuk', u čulno zadovoljstvo."

"Uzeli ste mi reči iz usta. Šta mislite zašto sam ostao ovde?" pitao me je u šali. Bio je u veoma dobrom raspoloženju.

Na terasi nad klongom, u vlažnoj noći, klasičan tajlandski orkestar svirao je tradicionalne lokalne melodije na egzotičnim instumentima. Dolaskom mraka kuća je postajala kao začarana – kao kada se pogase svetla u pozorištu pred početak predstave. Džim je pristupio dizajnu svoje kuće kao što scenograf pristupa pozorišnoj scenografiji.

Dok sam radio na fotografijama za "Lajf", iz noći u noć bio sam svedok iste scene – razni ljudi bi mu postavljali uvek ista pitanja o njemu lično, o trgovini svilom, o lokalnoj hrani, o ovome i onome. I iz noći u noć, davao bi im iste odgovore, ljubazno i entuzijastično, kao da ih daje prvi put. To, naizgled, nije teško, ali je veoma naporno. Nešto čudno se desi s ljudima kada postanu turisti, bez obzira ko su i šta su. Čak i oni najinteligentniji i najsofisticiraniji postanu neverovatno naivni kada se nađu u potpuno im stranoj kulturi. Nikad nisam poznavao nikoga ko se tako beskonačno strpljivo odnosio prema ovom fenomenu ljudske gluposti, kao Džim. Nikad se neće znati koliko je ljudi prvi put zavolelo Tajland zahvaljujući prostoj činjenici što su proveli jedno veče s njim.

XXVII

Ne mogu tačno da se setim kada sam došao na ideju da podignem tradicionalnu kuću u tajlandskom stilu. Ova misao me je pratila godinama dok nisam iznenada shvatio da je za moju rastuću zbirku prijatelja i retkosti potreban veći prostor. A i za moju menažeriju. U novoj kući sam je proširio psima, mačkama, jatom bantama – minjaturnih kokošaka sa Jave, guskama prekog temperamenta koje su bile moji pravi kućečuvari, i kakaduom, kreste boje sumpora, koji je ubrzo postao pravi gospodar kuće. Pridružio bi mi se za večeru, zabavljao mi je goste igrajući uz simfonijsku muziku sa ploče, i voleo je da posle večere pije aperitive. Beskrajno mi nedostaje.

Uvek sam se divio tajlandskoj arhitekturi. Sviđali su mi se izvijeni krovovi sa stilizovanim zmijama i aždajama-nagama, na vrhu nastrešnica na hramovima, koje su, šarene i pozlaćene, svetlucale na suncu. Ali, više su mi se sviđale kućne verzije istih, zato što su bile jednostavnije i neobojene. Obožavao sam zidove od tikovine koji su na tradicionalnim tajlandskim kućama iskošeni prema centru, što je davalo iluziju dodatne visine.

Posle određenog traganja, našao sam mesto tačno preko puta klonga Maha Nag, gde su živeli moji tkači koje sam posećivao svakog jutra. Tu je bilo drveća nadvijenog nad vodom, dnevnog žamora sa kanala, sa čamaca, drvenih kuća koje su grlile ivicu reke. Kupio sam nekoliko kuća.

Kuća koju sam na kraju podigao sastojala se od delova šest kuća sa raznih lokacija. Za neke delove konstrukcije morao sam da idem čak u Ajutju, uzvodno od Bangkoka, kao i za staru ciglu meko-crvene boje na mojoj terasi. Zelene kineske pločice, koje sam postavio na parapet, dovezene su kao balast na brodovima za pirinač koji su se vraćali iz Kine. Spoljne zidove tih starih kuća sam obrnuo ka unutra, tako da su rezbarije ukrašavale zidove soba. Kuhinju sam našao u selu mojih tkača. Nekada je pripadala jednoj staroj palati. Želeo sam da svaki detalj u kući bude u što autentičnijem tajlandskom stilu.

Hteo sam i da se pridržavam religioznih ceremonija koje prate gradnju kuća u Tajlandu. Održali smo tri odvojene ceremonije. Prve se tačno sećam; u stvari, ne sećam se datuma, ali se sećam sata – bilo je to u septembru 1958., u devet ujutro. Rekli su da je to najpovoljnije vreme za podizanje prvog stuba od tikovine, stuba nosača, po astrološkom kalendaru. Laknulo mi je kad sam ga ugledao kako se sija, uspravan, snažan, na jarkom jutarnjem suncu.

U drugoj ceremoniji smo postavili kućicu za duhove. Ove kućice su replike tajlandskih hramova. Senka glavne zgrade nikad ne sme da ih dotakne.

Treća i poslednja ceromonija bila je najvažnija. Morali smo da nađemo najsrećniji dan za selidbu. Završna ceremonija je održana trećeg aprila 1959., nešto manje od sedam meseci posle podizanja prvog stuba. Došlo je devet budističkih monaha – pojali su u svojim haljinama boje šafrana. Simboličan konopac provučen je oko cele konstrukcije, obmotan oko svake kuće, i ostavljen da trune na kiši i suncu da ne bi izgubio svoju zaštitničku magičnu moć. Iznad svakih vrata i na moje čelo prilepljeni su tanki listići od zlata posuti prahom od sandalovine.

Moj kineski kuvar Tun, i moj kućni dečko Ji, koji nisu govorili engleski koliko ni ja kineski ili sijamski, bili su zadovoljni kako je ceremonija protekla i dali su mi znak – imali smo naš sistem znakova koje smo usavršili tokom niza godina – da odobravaju useljenje. Danas je nabolji dan, ne može biti bolji, dali su mi znak. I tako smo se uselili nekoliko nedelja pre završetka izgradnje. Prvu noć u kući proveo sam na podu moje nedovršene spavaće sobe.

XXVIII

Pitaš me ko je bila njegova prava ljubav – ljubav njegovog života? Nije bila stvarno lepa. Bila je plava, visoka i elegantna, to je bio i inače njegov tip, ali nije bila lepotica. Moj ujak je imao mnogo ljubavnica, uključujući, nakratko, i jednu tajlandsku princezu, znao sam lično neke od njih, ali, ovo je bilo, uveravam te, nešto sasvim posebno. Sve one glasine da je bio peder – čiste su besmislice. To su proširile ljubomorne žene i zavidljivi suparnici da mu naude. Sećam se kad je Nikol, tako se zvala, prvi put došla u Kraljevski sportski klub u Bangkoku. Došla je sama, bez svog muža Žerara Diprea, koji je, u to vreme, bio visoki francuski poslanik u Ujedinjenim nacijama.

Mora da je bila negde u srednjim tridesetim, po godinama bliža meni nego ujaku. Njenoj egzotičnosti je doprinosilo to što je bila poljska grofica. Po prvom mužu. Nisam tada znao da ga je Džim poznavao – pokojnog grofa Andreja Ponjatovskog, iz francuskog Pokreta otpora. Nju, naravno, nije poznavao odranije. Bila je suviše mlada. Mogla je da mu bude kći. Mislim da je to Moris, onaj njegov kolega iz Alžira – da li si imao prilike da s njim razgovaraš? – poslao mom ujaku pismo, u kojem mu javlja da ona dolazi u Bangkok. Insistirao je da treba da se upoznaju. Ne znam tačno, bolje bi bilo da pitaš Morisa? Ne, nikada ga nisam upoznao. Ali, nju jesam.

Moj ujak je, kada nije bio na putu, svakoga dana išao da pliva u klupskom bazenu. Lep bazen, velik, pod vedrim nebom. Tamo se okupljao krem Bangkoka. Bilo je to dobro i za poslovne i za društvene veze, mislim, biti član kluba. Neki su čekali godinama da budu primljeni u klub.

Ali, da se vratimo glavnoj temi, desilo se da sam bio s njim u klubu kada ju je prvi put sreo. Skinula je peškir s glave i prosula svoju platinasto plavu kosu, koja mi je ličila na sneg. Čak i pod debelim frotirskim ogrtačem naziralo se njeno vitko, lepo oblikovano, kao isklesano, telo. Ličila mi je na skulpturu, ali ne neku glomaznu, nego, kako bih se izrazio, kao od snega – sva laka, bela, kao neka snežna princeza. Dok je u pratnji klupskog konobara u prilazila našem stolu, pored bazena, primetio sam na njenom licu izraz koji i sada pamtim. Bio je to izraz prijatne neizvesnosti, ljubopitljivosti – kao da očekuje neko iznenađenje, ali prijatno – ispisan na njenom licu sitnih, delikatnih crta.

Džim ju je pozvao da dođe na ručak u Klub, kao njegov gost. Odmah su počeli razgovor o njenom pokojnom mužu. Bio je heroj Pokreta otpora. Pre nego što je umro, zamolio je svog najboljeg prijatelja, Žerara Diprea, da se pobrine o njegovoj mladoj ženi. Njen drugi brak, znači, nije bio iz ljubavi.

Tog popodneva, došla je sama. Bilo je nečeg aristokratskog i hladnog u njenom maniru a, opet, činila mi se nekako neobično bliskom. Kao da sam je od negde poznavao. Njen pomalo promukao, mazan, šaptav glas s francuskim akcentom bio je posebno šarmantan. Džim mi je posle rekao:

"Bio je to njen glas. Tog sam se popodneva zaljubio u njen glas. Podsetio me na jedan drugi glas koji sam jednom poznavao, samo taj je imao mekši, ruski akcent. Samo njega hoću da čujem", rekao je, smejući se svom ushićenju.

Opet sam se zadesio u Bangkoku, kada ju je, kasnije, preklinjao preko telefona da ostavi muža.

"Ostavi sve i dođi da živiš sa mnom!"

XXIX

Došao sam u Tajland sredinom šezdesetih godina kao brigadirni general i komandant američkih pozadinskih trupa, snaga koje su se povećavale kako se rat u Vijetnamu širio. Štab nam je bio u severoistočnom gradu Korat, gde su bile stacionirane američke trupe. Nismo se videli od kraja Drugog svetskog rata i njegovog razvoda od Pat. Pat! Pitate me kakav je bio moj odnos sa njom? Ne želim o tome da pričam, ali reći ću Vam toliko: procenio sam da je dovoljno vremena prošlo da se stare rane zacele. Bio sam u pravu. Zaboravio je Pat. Postigao uspeh. Svi su želeli da budu u njegovom društvu. Čuo sam i da živi sa nekom Francuskinjom, ili poljskom groficom? Ne znam tačno. U svakom slučaju, ocenio sam da je spreman da me ponovo sretne. Pozvao sam ga da dođe u Korat da se bolje upozna s tamošnjom situacijom. Rado je prihvatio moj poziv. Nekoliko puta smo zajedno proputovali region, obišli naše trupe. Džim je bio pravi veteran i odličan poznavalac severoistoka.

Imao sam utisak da su mu ta putovanja prijala. Obećavala su nove izazove, prekidala rutinu njegovog, mada prijatnog, ali ipak ustaljenog načina života. Postigao je sve što je hteo. Nije bio od onih ljudi koji se odmaraju na lovorikama ili su spremni da se povuku u penziju. Što se tiče špijunske aktivnosti, posle fijaska s Pridijem, Džim je bio samo pasivan posmatrač, ono što zovemo "plovak". Sada se, međutim, spremao novi rat i bilo je vreme da ga reaktiviramo.

Jedne noći u Bangkoku, posle večere kod Džima, kada su svi gosti otišli, ostao sam sam s njim. Pričao sam mu o nekim poslovima vezanim za CAT, tako smo zvali CIA u to vreme. Opisao sam ih kao "nekonvencionalna sredstva ratnog dejstva u jugoistočnoj Aziji". Rekao sam mu da sam angažovan u akcijama od najveće tajnosti i da bi nam on mogao biti od pomoći, sa svojim indokineskim vezama. Bio je prirodan izbor. U stvari, rekao sam mu da postoji drugi, paralelan rat, gori nego onaj u Vijetnamu, toliko tajan da se u zvaničnim dokumetima ne pominje ni lokacija zemlje u kojoj se vodi.

"Upućeni je zovu prosto: 'druga ratna pozornica'", rekoh.

Džim je bio pomalo sumnjičav ali, ipak, zaintrigiran.

On je paradoksalno bio potpuno odomaćen u Tajlandu – pustio je tu korene kao pravi 'domorodac', kako se to govorilo u kolonijalna vremena – a s druge strane, nije mogao da se odrekne svog porekla – ostao je 'dobar Amerikanac'. Svake godine se vraćao u SAD da poseti porodicu i da proveri kako ide biznis – odlazio je preko Pacifika, krajem leta, kada su u Tajlandu monsuni, a vraćao se u Bangkok, na jesen, obično preko Evrope. Posetio bi tada svoje sestre i brata i brojne sestriće i sestričine. Želeo je da se ponovo aktivira, ali ne samo iz čistog patriotizma. U pitanju je bila i lična zainteresovanost. Verujem da je glavni razlog što je želeo da mi se pridruži u obilasku naših trupa na severoistoku bio taj što je želeo da se iz prve ruke obavesti o ratu kojem se duboko protivio. Čudite se? Naravno da smo znali da je protiv rata. To nije bila nikakva tajna.

Maja Herman (fotografija Sveta Đurić)

Odlomak iz *Digitalne galaksije*

I. UMETNOST NOVIH KOMBINACIJA

Mash

1. Internet miksuje, meša, na nov način, sve što znamo o kulturi. Veb je stvorio *mash.*

2. Nova kultura čedo je novih kombinacija odlomaka, navoda, fragmenata, parčića, brikolaža, kolaža.

3. *Glad za stvarnošću*, namerno provokativna i duboko nihilistička knjiga Dejvida Šildsa (David Shields) manifest je tog novog trenda. Šilds tvrdi da je fikcija, proza o izmišljenom, potpuno marginalizovana, da roman „nikada nije bio toliko udaljen od središta kulture kao što je danas". Umoran je, kaže ovaj autor, od izmišljenih zapleta, od izmišljenih priča: interesuje ga stvarnost, umetnost stvarnog. *Reality show.* Ispovest. Njegova knjiga je artefakt nove umetnosti „ponovnog kombinovanja", ili prisvajanja. Knjiga se sastoji od 618 fragmenata i citata iz dela drugih autora, ali izvađenih iz konteksta i prilagođenih potrebom njenog autora za konzistencijom, sažetošću, ili prosto izabranih po njegovom ćefu. „Ko poseduje reči?", pita Šilds. „Ko poseduje muziku i ostalu kulturu? Svi mi", odgovara on. „Stvarnost ne može da se zaštiti autorskim pravima."

Književnost se poslednja predala. Dugo se borila, ali je posustala pred navalom interneta. Književnost dugo nije prihvatala kulturu „prisvajanja" tuđeg teksta znanu kao „plagijat." Prepisivanje odlomaka drugog autora bez fusnota smatralo se velikim grehom. Danas to postaje samo jedna od tehnika književnog stvaranja.

4. Napadi na pojmove kao što su autorstvo i originalnost u poslednje vreme su učestali. Mnogi tvrde da su to samo buržoaske kategorije zasnovane na kulturi individualnosti. Po toj istoj logici svi tekstovi su samo palimpsesti ranijih tekstova.

5. Ugledni američki teoretičar Stenli Fiš, u tekstu pod naslovom *Plagijat nije veliko moralno pitanje*, ide dotle da tvrdi da plagijat ne samo da nije veliko moralno ni filosofsko pitanje nego je samo pitanje profesionalne etike i konvencije. Pravilo da ne treba da se koristiš tuđim rečima bez navoda izvora manje liči na opštu zapovest da ne kradeš, nego na kršenje pravila, recimo, za igranje golfa, koji Fiš izabira kao primer jer su pravila ove igre mnogo stroža nego u drugim sportovima.

6. Nemačka tinejdžerka Helen Hegelman, koja ima punih 17 godina, objavila je knjigu *Axolotl Roadkill* o berlinskoj narko-diskosceni, koja je puna navoda, pa i čitavih strana preuzetih iz druge knjige *Strobo*. Umesto da bude optužena 21 za plagijat, ona ne samo da je predložena za važnu književnu nagradu lajpciškog Sajma knjiga 2010. godine već tu nagradu i dobija. Autorka otvoreno kaže da je prisvajanje iz drugih nenavedenih izvora bio njen plan, bitan deo koncepta knjige. Hegelmanova se tako našla u središtu sukoba između književnog establišmenta i kulture mladih koja udiše nov život u stare forme. „Originalnost ionako ne postoji, postoji samo autentičnost", kaže ona samouvereno i bez pokajanja. Ipak, nije rekla ništa novo, zar ne? Terencije je još u drugom veku stare ere rekao: „Ne postoji ništa što već ranije nije rečeno." A u *Bibliji* je to rečeno još ranije i bolje.

7. Muzika to već odavno radi. Miksuje, meša sve. Hip-hop umetnici „repuju" uz muziku Bitlsa, ili Betovena. Džej-Zija. Bitlsi su potka za *Sivi album* grupe Dejndžer Maus.

8. To je osvežilo i likovnu umetnost. Pogledajte Vorholovu konzervu za supu, ili Džefa Kunsa, ili savremeno pozorište.

9. Književnost tek sada počinje da miksuje, tvrdi Šilds. Zašto književnost kasni? Zašto ne ide u korak s vremenom?

Pašteta od džigerice

Navedena pitanja postavlja američki autor Džejms Frej (James Frey), koji se proslavio tako što je svemoćna Opra Vinfri prvo pohvalila njegov memoar *Milion komadića (A Million Little Pieces),* a zatim ga optužila da njegova knjiga nije memoar nego fikcija. Frej joj je na to odgovorio da nije ni razmišljao o tome da li je njegova knjiga memoar ili roman.

„Da memoari nisu baš tada, 2003. godine, bili u modi, moja knjiga bila bi objavljena kao roman", ležerno tvrdi njen autor. „Da je Pikaso naslikao svoj portret u kubističkom stilu, niko ne bi rekao da zato što ne liči na njega to nije njegov autoportret."

Negde sam pročitala da je Margaret Atvud (Margaret Atwood) rekla kako je želja da upoznaš pisca zato što ti se sviđa njegova knjiga isto što i želja da upoznaš gusku zato što ti se sviđa pašteta od njene džigerice. To je upozorenje za sve one koji hoće da čitaju memoare, posebno memoare pisaca.

Fabrika knjiga

Frej želi da stvori Fabriku knjiga po ugledu na radionice likovnih umetnika, posebno nalik na Fabriku Endija Vorhola, ili umetničku fabriku Damijena Hirsta, u kojoj će mladi, gladni i talentovani pisci raditi za njega na razvijanju njegovih ili svojih ideja. Pisaće komercijalne knjige za minimalne honorare i bez autorskih prava. Frej već vrbuje studente iz najboljih škola i daje im da potpišu surove ugovore da bi dobili šansu da pišu za njega. Fabrika knjiga je ono što Frej želi da stvori od literature. Frej je na najboljem putu da ostvari svoj san o fabričkoj proizvodnji knjiga. Njegova kompanija "Full Fathom Five" već je proizvela knjigu *Ja sam broj Četiri,* koja je prodata u 44 zemlje, prevedena na 21 jezik i koju je Spilberg otkupio za film!

Hepening ili pozorište?

Marina Abramović imala je (u proleće 2010. godine) veliku retrospektivu u Muzeju moderne umetnosti u Njujorku. To je najveća čast ukazana ijednom umetniku iz našeg podneblja. Ova umetnica je do sada bila nekrunisana evropska kraljica hepeninga. Ovim događajem je i globalno krunisana.

Pre ulaska na izložbu posetioci nailaze na sto na kome je izložen arsenal oruđa za mučenje i samomučenje. Zatim, na samom ulazu, nailaze na dva naga izvođača, pored kojih se provlače u prvu salu izložbe.

U nizu sala umetnica izlaže re-reprodukcije svojih hepeninga iz 70-ih godina. Da li samim tim oni prestaju da budu hepeninzi i postaju pozorište sa uvežbanim izvođačima koji se smenjuju svaka dva-tri sata? Umetnica, pri tome, tvrdi da mrzi pozorište!

U ovoj retrospektivi hepening je postao replika postavljena u novi kontekst, u novi miks, koji mu daje novo značenje, trajanje.

Ali pored repriza bivših hepeninga, postojao je i pravi, jedinstveni hepening za koji je zaslužna „joginska" izdržljivost umetnice, bez koje bi maratonska dužina trajanja njenog eksperimenta u vremenu bila nemoguća. Naime, Marina Abramović se zarekla da će da sedi po ceo dan, nepomična, kao od kamena, svakodnevno, tri meseca, na drugom spratu Muzeja. Ispunila je obećanje – ostvarila svoje umetničko zaveštanje! Pokazala je superherojsku stamenost, nadljudsku koncentraciju, ali i moć umetnosti kao iluzije.

Stizala je pre publike i odlazila posle svih. Ljudi su satima čekali da bi seli preko puta Marine Abramović. Mnogi su bili dirnuti, plakali. Vrhunski performer, kakav je ona, mora da ima veliku ličnu moć. Magijsku.

Pobedila je, makar prividno, čak i prirodu, ili bar prirodne potrebe kojima svi robujemo. O tome problemu pisale su novine, razvijane su razne teorije, pravljene tehničke analize.

Slava

„Njujork Tajms" je u to vreme (16. aprila 2010. godine), na naslovnoj strani, pored slike vulkanskog oblaka koji se nadvio nad Evropom i pokazao nam svu moć prirode, doneo sliku posetioca njujorskog Muzeja moderne umetnosti koji gleda "Luminosity" Marine Abramović. *Sic!* O izložbi se mnogo pisalo, ali je skandal ono što je dovelo umetnost peformansa na naslovnu stranu „Tajmsa". To se ne dešava često!

Posetilac retrospektivne izložbe Marine Abramović dodirivao je telo jednog od dva izvođača, muškog ili ženskog, zaboravila sam koga, koji nam dočaravaju originalni hepening zvani *Impoderabilia* iz 70-ih godina, dok stoje nagi na uskom ulazu i svi se „češu" o njih, hteli to ili ne.

Zar je drski posetilac zaboravio da umetnost, naročito ona muzejska, ne sme da se dira? Ili je možda pomislio da može, pošto je samo replika?

„Super flat" svet

Takaši Murakami je stvorio *catch* frazu, odnosno *super flat* teoriju o ravnoj, dvodimenzionalnoj, površnoj prirodi savremene umetnosti kao odrazu njene „idiotizacije" i „infantilizacije".

Velike izložbe u njujorškim muzejima i galerijama u poslednjih nekoliko godina jasno pokazuju uticaj onog infantilno/adolescentnog trenda sa interneta koji je preplavio svet digitalnim slikama slatkih kuca, maca i meca, od slatkosti Džefa Kunsa i populizma Murakamija, do novijih imena koja dodaju i crtu infantilne okrutnosti vredne *Gospodara muva*.

Flarf i kako ga steći?

Flarf je eksperimentalni pesnički pokret u kome učesnici prave stihove od reči koje slučajno nalaze pretražujući ih po internetu. Slično nešto su radili i nadrealisti, ali su oni pretraživali svoj mozak, svoje znanje, svoj talenat i repertoar sopstvenih reči i osećanja. Sada su sve reči na svim jezicima bukvalno pri ruci, pristupačne svima jednim udarcem o tipku.

Literatura kao panharmonikon*

Emerson je 1830. godine pokušao da stvori „novu literaturu.”

Iste godine u Ameriku stiže nemački izumitelj Johan Nepomuk Melcel, sa svojim „panharmonikonom”, orkestrionom bez dirki, novim instrumentom koji bi, kada bi se tri puta navio, počeo da proizvodi čitav orkestar zvukova. Čule su se trube, bubnjevi, cimbala, tromboni, klarineti, violine, ali i crkvena zvona i praporci konja.

Kada je Emerson video Melcelov instrument on je novu književnost o kojoj je maštao nazvao – „panharmonikon”.

Panharmonikon sve uključuje – filosofiju, etiku, uzvišeno znanje, kritiku, poeziju, humor, zabavu, mimikriju, anegdotu, šale, ventrilokvencija – svu širinu i raznovrsnost slobodnog razgovora, najuzvišenije i najniže lične teme – sve je dozvoljeno i sve u toj novoj književnosti može da se kombinuje u jedan govor.

No-lit? Novgovor? Preteča sajberteksta?

* Kakva je bila sudbina panharmonikona, tog čuda mehanike 19. veka, koji je prvi put izložen u Beču 1804. godine? Za njega je Betoven napisao „Velingtonovu pobedu”, ili Opus 91, a Mocart nekoliko kraćih kompozicija. Jedan panharmonikon prodat je u Parizu 1807. i poslat je na turneju po Novom svetu gde je nestao u brodolomu, negde između Havane i Filadelfije, 21. juna 1838. godine, zajedno sa svojim stvaraocem. Drugi je preživeo u industrijskom muzeju u Štutgartu sve do bombardovanja u Drugom svetskom ratu. Preostala je samo poneka fotografija ovog poslednjeg.

Panharmonikon

Duga tanka žica,
kao perce,
prevučena preko dlana,
kao gudalo,
u potpunom mraku.
Nije je posekla,
u snu joj je
svirala nebesku harmoniju,
dok su svici, u letnjoj noći,
osvetljavali pećinu.
Muzika je prodirala
kroz površinu
providnog dlana
mladosti,
kada joj nisu bile potrebne
ni uši, ni oči.

Sve je čula –
prstima, trbuhom, dlanom.
Zbog toga je Melcel izabrao
baš nju
(opet se to desilo u snu)

došapnuo joj
gde da nađe to čudo tehnike –
taj orkestrion, o kome je samo slušala,
    to čudo svezvukovno,
mehaničko, muzičko
što se svim čulima,
utrobom, zenicom, kožom –
prima.
PAN-HAR-MO-NI-KON,
Izgovarao je slog po slog,
kao da hoće da je hipnotiše,
osetiće vibracije,
poskočiće, od harmonije zvuka
naježiće se!

Ali, muzika je takva jogunica,
takva uzburkana voda,
neizmerna pučina,
neuhvatljiva java/strava,
kako ova mašina može da je podražava?
Pita drsko Nepomuka,
strogog gospodina,
koji joj istim tonom odgovara –
ako je bila dobra za Betovena,
kako ne bi bila za tebe – sada?
Uostalom, oceniće sama,
da li je u pitanju –
šarlatanska, ili genijalna sprava?
Našla se odjednom u muzeju!
Nije on, Panharmonikon,
poslednji svedok
    vremena mehaničkih čuda,
reče joj Mencel,
nestao na putu za Havanu,
niti trune u okeanu!
Ne, ostao je još jedan u Štutgartu.
Ali, fotografija,
koju njen saputnik drži –
vara. Ona je stara.
Čudesna sprava je stradala –
žrtva rata.
Bila je nalik na mladost
kada je svet ozvučen
u travi, u kapi,
kroz sva čula.
Na mestu harmonikona –
prašina,
umesto muzike
samo se tišina –
    rve s vremenom.

II. VREME FUZIJA

Tajanstvena sila

Tajanstvena sila koja ubrzava širenje svemira istovremeno sputava razvoj objekata koji se nalaze u njemu i sprečava dalji razvoj grozdova galaksija.

Da li galaksije tako postaju anemične?

Da li ta ista sila zaustavlja razvoj celokupnog svemira?

Ajnštajn je postavio hipotezu o toj tamnoj antigravitacionoj sili, a zatim ju je odbacio kao „grešku".

Ako ta sila postoji, onda će svemir sam sebe da proguta.

Ako ona postoji, onda je Ajnštajn pesnik.

Jer postojanje te mračne energije potvrđeno je tek pre desetak godina, ali pesnici su oduvek intuitivno znali za njeno postojanje.

Fuzija kao poezija

Nauka ima prilično efikasan lek protiv sanjarenja bez osnove. Ako imaš dobru ideju, oprobaj je u praksi. Ako vidiš da ne ide prvi put, oprobaj je ponovo, ili je daj drugima da je probaju dok ne uspeju da je ostvare. Ako se ideja ni posle nekoliko pokusaja ne pokaže uspešnom, onda se obično od nje odustaje.

Fuzija je jedina naučna ideja od koje nauka nikako ne odustaje uprkos bezbrojnim ponovljenim neuspesima. Stvar je u tome što niko ne može da ponovi potpuno isti eksperiment s njom, jer fuzija nastaje u gasovima samo pod određenom temperaturom i pritiskom, bilo da se ostvaruje u bombama ili na zvezdama, i traje samo najmanji delić sekunde. Fuzija traži više energije da se proizvede nego što može da nam je pruži. Ali potraga za njom se nastavlja. Studirala sam u blizini jedne od najvećih laboratorija za fuziju. Razgovarala sam o tome s fizičarima koji su joj posvetili život.

Svi su se nadali da će da zarobe sunce i da ga zatvore u bocu.

Fuzija je san koji se ne predaje.

Teorijska fizika i poezija su slične.

Kolaž

Kolaž je jedna od najbitnijih umetničkih formi dvadesetog veka, a u dvadeset prvom dobija još veću važnost.

Ideja kolaža me odavno zaokuplja, jer sam pisac prestupa. Ovo što pišem jeste transgresivnitekst, koji, kao i druge moje knjige, prestupa granice žanrova. Ideja kolaža me zanima ne samo u književnoj praksi nego i u teoriji.

U mojoj teorijskoj knjizi o parodiji u modernističkom romanu Belog, Mana i Džojsa, objavljenoj na srpskom pod naslovom *Književnost prestupa* (1994), podvlačim važnost kolaža kao jedne od ključnih književno-umetničkih formi u modernizmu 20. veka, dok Šildsova polemička knjiga *Glad za stvarnošću* (2010) ističe u prvi plan umetnosti 21. veka.

Tehniku kolaža, koja potiče iz antike, uveli su početkom dvadesetog veka u „visoku" umetnost kubisti, da bi se kao sveprožimajući postupak potom proširila na druge umetnosti, na savremenu književnost i noviju književnu teoriju. U umetničkom kolažu nije bitno

mehaničko gomilanje raznorodnih fragmenata, nego unutarnji odnos među fragmentima. Kolaž jeste umetnička fuzija.

Prodor u novo

Modernistička struja s početka dvadesetog veka najčešće se iskazivala kroz visoku parodiju prethodnih formi i prestup preko tradicija, a koristila se u tu svrhu tehnikama fragmentizacije i kolaža. Jedino su ovi postupci u književnosti parirali razvitku nauke, posebno fizike i teorije relativiteta.

Ono što su modernisti započeli u književnosti, posebno u romanu, početkom prošlog veka, sada je dovedeno do krajnjih granica. Književnost u dvadeset prvom veku pokušava da se konačno oslobodi nasleđa romana devetnaestog veka kao nepromenljivog, linearnog teksta.

Hipertekst

Nova celina je važnija od delova. Poznata je Eliotova misao: „Nezreli pesnici podražavaju, a zreli pesnici kradu." On je predskazao nove oblike kolaža kada je rekao da je njegova *Pusta zemlja* samo zbirka fragmenata. Kada je ova najuticajnija poema modernizma postavljena na internet kao *hipertekst*, videlo se da su fusnote koje je naznačio Eliot samo trećina citata preuzetih iz drugih izvora. Ono što je važno jesu novi odnosi među fragmentima koji pomeraju stara značenja.

Sajberbalkanom

Svako može da nađe svoju nišu u digitalnom prostoru. Cass Sunbstein to zove „sajberbalkanizacijom." (Uvek kada je nešto razoreno, razbijeno na parčiće, dobija ime po Balkanu. Engleski jeste jezik nove tehnologije i od toga nema odbrane, sem veštačkog čistunstva u rodnom jeziku i prilično zaludnog pokušaja prevođenja novih termina.)

U tom „sajberbalkanu" svako može da filtrira samo one vesti koje želi da čuje. Male grupe istomišljenika lako se okupljaju oko sitnih ideja koje bi se inače potpuno izgubile i bile odmah zaboravljene. One jačaju osećanje društvene pripadnosti. Socijalizacija postaje važnija od saznanja. Blogovi i tvitovi, Fejsbuk, Majspejs, koji dramatizuju najnevažnije lične doživljaje, postaju izvori informacija i sudova o ukusu, politici i umetnosti. Razne niše po internetu vrve od neproverenih „eksperata" i sumnjivih novinara, a njihove ideje su podržane opskurnom dokumentacijom. Ti nazovi stručnjaci, koje ranije niko ne bi pitao za mišljenje više ne moraju da dokazuju javnosti da li su tvrdnje koje iznose u svojoj niši – tačne, istinite. Živimo u vreme uvećane subjektivnosti u kulturi i politici. Naša stvarnost jeste – rašomonska.

Maja Herman (by Jelena Mandić)

Odlomak iz romana *U potrazi za slikama kojih nema*

I cveće, ne zaboravite cveće, doviknula joj je Dajana. Da, cveće, kao Klarisa Delovej, nasmešila se na svoju asocijaciju. Profesionalna deformacija. Sve vidi kroz literaturu. Cveće mogu samo ja da izaberem, odlučila je. Njenoj meksičkoj devojci Dajani je laknulo. Klimala je glavom u znak saglasnosti. Imala je suviše posla za danas. Gđa Lola joj je rekla da ne gubi vreme na sitnice. Uhvatila ju je kako briše unutrašnju stranu svećnjaka.

"Ko će još to da vidi?" uzviknula je. "Ne gubi vreme na sitnice!"

Uvek joj je to govorila.

Unutrašnja strana svećnjaka kao unutrašnja strana vetra, nasmešila se opet, misleći na knjigu pod tim naslovom. Asocijacije! Setila se kako je jedan njen stari profesor u Beogradu dramatično, pušeći cigaretu do poslednjeg dima, naglašavajuci svaki slog, govorio o demonu asocijacija.

Uvek sam umela da razlikujem bitno od nebitnog, pomislila je s izvesnim ponosom. Važno je nikada ne izgubiti pravu perspektivu. Ne sme da ti drvo zakloni pogled na celu šumu, tako je neko govorio, ne zna više ko.

"Dobro jutro, mis Lola! Lepo jutro", uskliknuo je, po običaju, Robert, glavni vratar u zgradi gde je živela već skoro punu deceniju. Uvek u žurbi, uvek zagledana u sebe, uvek pišući u mislima neku novu pesmu, esej, prevod, knjigu, nije osećala da je prošlo toliko vreme. "Broutro", rekla je u žurbi.

Ići ćemo na terasu, na krov, pomislila je. Tako je lepo kada se otvore vrata na "moj privatni park". Tako je zvala tu terasu na krovu. Već prvog dana u Njujorku, u gostima kod svog rođaka, poznatog fizičara, imala je priliku da uživa na ogromnoj terasi, nalik na park, dvadeset četiri sprata iznad Centralnog parka, dva ćoška od zgrade gde je ubijen Džon Lenon, prisećala se. Mislila je da je to normalno. Živeti tako u penthausu, sa ogromnom terasom. Dobar način da se upozna Njujork, uvek je ponavljala pričajući o svojim prvim danima u ovom gradu. Odozgo. Iznad Centralnog parka. Nije ni znala koliko je bila privilegovana, od prvog dana u ovom gradu. Od prvog dana grad joj se našao pod nogama. Od toga joj je ostao običaj da kada ide ulicom gleda gore ka krovovima, tražeći potajne bašte, skrivene privatne parkove, zelene krošnje na krovovima, visoko iznad ulica.

Možda zato voli Njujork? Zbog tih krovova, zbog grada u oblacima. Pomislila je na Majakovskog. Često je mislila o njemu. Čitala je sve o njemu, sve od njega. Opet demon asocijacija – obožavala je naslov njegove knjige "Oblak u pantalonama". Bio je to veliki Majakovski, veliki liričar, neiskazan do kraja. I ona je bila oblak u suknji, ponekad u pantalonama – nikada sasvim na zemlji. "Ima jedan grad u gradu, ispod oblaka – skriven od pešaka", rimovala je u sebi, misleći na Oli koja je upravo prolazila kroz fazu rimovanja svake reči na engleskom. Kako je uživala u svakoj reči stranog jezika koji je potpuno savladala kroz igru. Čitala joj je bajke, izostavljajući sve što bi moglo da izazove strah, noćnu moru. Počela je i sama da izmišlja priče o princezama koje nisu pasivne i ne čekaju na milost nekog princa, ili žabe, nego su same sposobne da se spasu od zlih ljudi, zle sudbine. Bajke su bile savršene zato što su se u njima ružni pačići žačas pretvarali u labudove, nemoćni postajali moćni, sirotice se preko noći pretvarale u princeze. Oli je pod Lolinim nadzorom postajala princeza koja se više ničega i nikoga ne plaši. Žalila se u početku da ima noćne more. Imala je strah od mraka. Morala je da joj kupi male noćne svetiljke. Za kratko vreme uspela je da je izleči i od straha od mraka i od noćnih mora. Više nisu morali da pale noćna

svetlašca u njenoj sobi, u hodniku, u malom kupatilu. Oli je cvetala. Nije prestajala da guta nove reči. Pomoglo je i što joj je čitala dečju poeziju na engleskom. Klasike za decu – naglas. Oli je sve znala, ne direktno, nego posredno kao što deca znaju sve što treba da se zna. Ona ne pitaju zašto, niti se pitaju zašto. Tako je Oli naučila da čita. Bilo je to za nju skoro fizičko iskustvo. Oli je govorila "mama mi je dala poeziju" kao da joj je dala poklon za rođendan. Volela je da pretura po maminom gargantuanskom izdanju Šekspira, podvlačila čudne reči, uživala u njihovoj misteriznosti, kao što je mala Lola svojevremeno preturala glomazne tomove štampane goticom. I Lola je tako doživljavala poeziju – kroz kožu, kroz stomak, fizički. Kada je prvi put čitala Sonete u jednom starom izdanju Šekspira u sivom platnenom povezu, osetila je jezu koja je bila i emotivna i fizička, ležeći na trbuhu, na podu, u polumraku u svojoj sobici pored jedne velike pijace, gde bi pobegla da je niko ne uznemirava, pretvarajući se da spava dok je zadržavala dah i zaboravljala na vreme. Volela je da čita više nego išta na svetu – više od klizanja, od plivanja, od drugarica. Sada je Lola tako bežala na svoju terasu na krov – u taj paralelni svet iznad ulica.

Uvek je volela paralelne svetove, paralelne živote. U tome Njujork nema premca. U anonimnosti. U anonimnosti koja te uči skromnosti.

Odjednom se setila da je zaboravila da kaže Dajani da postavi sveće na terasu – to će dati posebnu čar kada se gleda iz stana. Kako može da misli na takve sitnice? Sitnice život znače, opet neka narodna mudrost. Otkud joj je glava puna toga.

*

Težak dan, pritisak u vazduhu, pomisli, našavši se na Desetoj ulici na putu za cvećaru. Ne, predomislila se. To je poslednje. Prvo idem u poštu da kupim marke. Prvo obaviti najdosadnije. Onda ću da svratim na pijacu na Union skveru. Možda i tamo ima lepog cveća. Jedan Rumun donosi prave perunike. One imaju posebno mesto u njenom srcu. Ovde niko ne zna za perunike. Prava su retkost. Možda im nije sezona. Rumun ih zove nemačke gladiole. Voli da popriča s njim. Naći će već neko cveće.

Odrasla je pored velike, zelene, bučne Kalenićeve pijace. Rolšuala se među njenim tezgama. Ova na Union skveru jedina je prava pijaca u Njujorku. Voli je. Voli pijace. Puls gradova u kojima je živela opipavala je na pijacama. Volela je da ide u njujoršku Kinesku četvrt da ponovo oseti mirise raskošnih pijaca Dalekog istoka, miris svežeg unija u Fukuoki, šafrana u Bankoku, gde je provela nezaboravne godine. Ali, što mrzi pošte. Uvek redovi, redovi. Jedine državne institucije. Zato u njima rade najsporiji službenici. Socijalizam u Americi. Državna služba! Mora ipak da ode.

U crkvenom dvorištu rascvale, kasne ruže. Gledajući niz ulicu videla je sveže očišćenu mermernu kapiju na Vašington skveru. Njujorška Trijumfalna kapija! Suviše mala za ovako veliki grad, konstatovala je po ko zna koji put. Tada je to još bilo selo – Grinič Vilidž.

Kraj leta. Vašington skver je neobično tih, pokriven maglom toplih isparenja. Dogorele su sveće od juče. Sunce je još skriveno među oblacima. Do podneva će se sve zažariti, pomislila je, predviđen je sunčani dan. Bacivši još jednom pogled u pravcu parka, pitala se gde su studenti Njujorškog univerziteta, gde ulični glumci, muzičari, žongleri, igrači šaha, gde su dileri droge koji su tu "inventar"?

Neobičan mir, pomislila je opet, pred buru. Njenu. Ličnu. Ipak veverice su tu, skakuću, igraju se isto kao juče. Obavezni golubovi. Golubovi su izgubili svaku čar za mene, pomisli, samo zagađuju okolinu, mali pacovi.

Kada neko dugo živi u srcu Grinič Vilidža, tu na početku Pete avenije, blizu Vašington skvera odakle je grad rastao, počeo da se širi, da se pomera na sever, uvek može, i usred velikog saobraćaja, da oseti, da oslušne, posebnu tišinu, napetost – da oseti da je skver prazan čak i ako ne gleda u tom pravcu.

Desno od Trijumfalne kapije videla je usamljenu ženu u dugom crnom kaputu kako hrani veverice. Izgledala je kao utvara. Podsetila je na žene u crnom, među kojima je nepomično stajala danima isped veličanstvene zgrade glavne Gradske biblioteke na Petoj aveniji, nedaleko od 40. ulice koja nosi ime Nikole Tesle, u znak nemog protesta zbog bombardovanja Beograda.

Pomislila je da ipak krene niz Petu aveniju ka skveru, ali se opet predomislila. Nije htela da ponovo, kao juče, prođe kroz luk kapije kroz koju je godinama gledala dva tornja Svetskog tržnog centra kojih više nema. Grad je tada bio prekriven belom prašinom. Vladala je slična tišina. Bila je juče tamo. Zapalila je sveće. Danas je dan posle. Dan nestvaran.

Juče je bilo vedro, suvo, kao i pre godinu dana, samo s čudnim, ledenim naletima vetra, kao naletima smrti. Juče smo se sećali mrtvih. Tri hiljade u jednom dahu, u skoku.

Još uvek nema trajnog spomenika za dan koji se najčešće obeležava samo brojevima – 9/11. Najbolja ideja, pisala je za neki list, bila su ona dva tornja laserske svetlosti nad Njujorkom, na mestu nekadašnjih tornjeva Vorld Trejd Centra. Kako su išla u oblake! Svetlost kao simbol života, pobede nad mrakom, nad terorom.

Setila se kako su se još nedeljama posle tog septembra mogli, ponekad, videti obrisi dva tornja u vazduhu, kao duhovi umrlih, kako lebde nad gradom. Toliko je još bilo ostalo najsitnijih čestica prašine u vazduhu da se dobijao utisak tornjeva-utvara.

Još je rano, još je rano, ponavljala je u sebi. Duboki osećaj gubitka počeo je da je guši. Osetila je mučninu, kao nekada. Još uvek je sve bilo tako živo u sećanju. Suviše. Uhvatila se za vršak u obliku strele crkvene ograde od kovanog gvožđa nalik na onu ispred kuće njene Kiti i stegla ga rukom, do krvi, do bola, kao što je on stezao nož – tada, pred njom, dok mu nisu pobeleli prsti.

*

Misleći na članak naručen za godišnjicu tog užarenog pakla, setila se drugog pakla nekoliko godina pre ovoga. Setila se kako su njene dve dobre prijateljice skočile u neizbežnu smrt. Kiti je gorela živa u svojoj kući punoj slika, knjiga. Gorela je njena njujorška palata pored Pete avenije usred noći, pred Božić. Upalili su se božićni ukrasi, iskrica struje pala je na stare knjige.

Kiti se prva probudila. Pojurila, brzo, brzo. Spasla je muža, dva člana posluge, nesebična, vratila se da spasi još dve gošće, ne misleći na sebe. Brzo, brzo. Uz stepenice, uz drvenu ogradu, pored stare drvene biblioteke koja je gorela, knjige su cvrčale, slike se topile u vatri. Mlađa gošća se snašla, pobegla u unutrašnje dvorište. Kiti, njena Kiti se gušila, kašljala crno, crno, ali se pela dalje, grabila kroz vatru u beloj spavaćici po kojoj je padao crni pepeo. Još jedan sprat i gotovo je. Proradiće zaštitni sprinkleri, prsnuće odjednom voda iz hidranta, proradiće. Doći će vatrogasci, doći će, grcala je. Vatra joj je uhvatila dugu crvenu kosu – crveno, crveno, sve je postajalo crveno oko nje – crvene oči – stala je na prozor u potkrovlju sa Zohrom, dugokosom Beduinkom, tek stiglom iz Maroka – obe u belim, izvezenim košuljama posutim crnim pepeljastim pegama od žari – brzo, brzo, vatra je stizala, morala je da skoči – morale su da se odluče – nema drugog izlaza sa četvrtog sprata – uhva-

tile su se za negovane, fine ruke kao da skaču u bazen – bolje leteti, bolje biti slobodan bar za trenutak u vazduhu, nego zarobljen u paklu, sigurno su to mislile, nadajući se preko nade, isto kao ljudi u Vorld Trejd Centru.

Glavom napred u slobodnom padu, kosa leprša kao krila, iznad kose vatra kao oreol, bele vezene, skupocene, od čistog, najtanjeg marokanskog pamuka satkane košulje nalik na dželabe lepršaju kao krila – ta slika joj je probola očnu jabučicu, opržila srce – taj prizor dva anđela i njihova lepota bila je užasna kao što je ona uvek znala o anđelima – da je njihova lepota zastrašujuća.

Bila je opet, kao Klarisa Delovej, opsednuta skokom u smrt. Dokle ti demoni asocijacija? Ali, kakve veze ima gđa Delovej u svojoj mirnoj kontemplaciji, sa njom koja je stajala satima po ciči zimi u tankim baletankama ni ne primećujući da joj se mrznu noge u decembru, stajala kao ukopana, ulivena kao kip u pločnik ispred te ograde sa špicevima nalik na mačeve od kovanog gvozđa, ispred te elegantne ograde koja je postala oruđe najsurovije smrti. Pored nje su zastajali radoznali prolaznici, novinari, televizijske kamere. Ona nije mogla da se pomeri. Stajala je tako satima. One su bile njene najbliže prijateljice.

Zamišljala je kako skaču u smrt dve bele labudice, dve žive baklje, kao da skaču u bazen u Sauthemptonu da se osveže. Skakale su držeći se za ruke, tako ih je zamišljala, kao u bazen, gde su provodile tolika bezbrižna leta – ne, nije to bio neki nepoznati čovek koji je odlučio da se ubije o kome je razmišljala Klarisa Delovej.

Skočile su u smrt, pale su na ogradu od kovanog gvožđa, ciji su ih šiljci probili kao kolac, jer nije imao ko da ih dočeka. Vatrogasci su zakasnili. Prskalice iznad skupih slika nikad nisu proradile. Hidrant ispred kuće je neko – isključio. Ko? Sve je zakazalo.

Novine su tada pisale o ženi iz visokog društva koja je poginula spasavajući druge od požara. Njena Kiti – žrtva i heroj!

Bilo je to tri godine pre apokalipse, one 11. septembra.

Setila se kada je tog septembarskog jutra pre tačno godinu i jedan dan izašla na krov, na istu onu terasu gde mu je veče pre toga pokazivala pogled na Vorld Trejd Centar, u trenutku kada se rušio drugi toranj. Nad Menhetnom se dizala pečurka bele prašine.

U toj pečurki bilo je skriveno mnogo belih labudova koji su se odlučili na skok, stotine ljudi koji su skakali slobodni, mada bez krila, u bezdan u nadi bez nade.

Onda se druga pečurka stopila s prvom u jednu koja je progutala sve – nalik na onu nad Hirošimom.

Svi su mrtvi skakali u njenu glavu, u noćnu moru, gde su već bile smeštene njena Kiti, njena Zohra, zauvek u skoku, zauvek slobodne u njenom unutrašnjem oku, zauvek iznad zemlje. Skakali su muškarci i žene iz svih zemalja sveta s užarenih kula u njenu svest i tu ostajali za večnost, nikad ne dodirnuvši betonski pločnik.

Bila je duboko zahvalna što posle prvih izdanja njujorške novine više nisu objavljivale slike ljudi koji su padali kao zrelo voće s visokih kula u plamenu. Bilo je to suviše blizu, suviše lično. Sve novine sveta prenosile su te slike. Morao si da kupiš strane novine da bi video užas od ljudi u skoku s kula. *Njujork Tajms* ih nije više donosio.

Žrtve su sporo i teško identifikovane – iza njih bi ostao tu i tamo neki komadić, prst, vilica, deo nekog predmeta, uglavnom slučajno. Sve se pretvorilo u beo prah, u najfiniji puder. Nekoliko sati se i najviše zgrade u donjem delu grada nisu videle u belini.

Najnestvarnije od svega bilo je kada se malo pribrala posle prvog šoka i sišla dole na ulicu. Videla je odjednom hiljade ljudi kako kuljaju iz Vašington skver parka uz Petu aveniju pokriveni, kao aveti, belom prašinom. Ljudi s Vol Strita u svojim tamnim prugastim odelima i svilenim kravatama jarkih boja, s cipelama na šniranje uglačanim do visokog sjaja, ličili su na skulpture onog Džonsona iz Prinstona, uvek mu zaboravi ime, onog naslednika Džonson i Džonson Bejbi pudera.

*

Njujork je bio beo, pokriven belom prašinom u trenutku apokalipse koja je obeležila novi vek. Onaj tamo, grad gde se rodila i odrasla, bio je isto tako u još živim, otvorenim ranama s kraja prošlog veka.

Imao je belinu u imenu, nosio je tu belinu u sebi. Posvetila mu je stihove jedne svoje pesme davno pre nego što je fizički doživela belinu kao umiranje, kao nestajanje, ta belina ih je, ta dva njena grada, u njoj, zauvek, vezala:

... drevan kao postanje, bez
svedočanstva
zadržao je samo vetar u amblemu,
dok aveti njegovih bivših građana, davno izbačenih

iz grobova i kuća kruže iznad moga grada.

Mogu se videti samo kada napada dubok sneg,
Pršić, samo
Kada zavlada grobna tišina. Oni su jedina belina.

*

Setila se odjednom kako pre godinu dana telefoni nisu satima radili; kako su svi hodali po ulicama bez cilja, ošamućeni. Setila se mlade žene koja se skljokala na ulici kada je konačno dobila telefonsku vezu na svom mobilnom telefonu. Takvih scena bilo je mnogo po ulicama, po parkovima. Svako je znao nekoga ko je radio u Vorld Trejd Centru. Centar bio je toliko veliki da je, kao grad u gradu, imao svoj posebni poštanski broj. Sledeći dan, dan posle, bio je još nestvarniji, možda baš kao ovaj danas, godinu dana kasnije, čudno miran. Setila je kako su bili odsečeni od sveta, taoci zarobljeni na ostrvu. Mostovi, aerodromi, svi pristupi gradu bili su zatvoreni.

Odlučila je tada da obiđe grad. Uzela je metro koji je radio samo u jednom pravcu – nagore, na sever, "uzvodno", u pravcu suprotnom od mesta gde su pali tornjevi. U gornjem delu grada, najudaljenijem od Vol strita, činilo se kao da je svanuo običan dan. Deca su izašla u Riversajd park da se igraju. Ljudi su sedeli na klupama, čitali novine, rolšuali se. Ali je vladao muk. Nigde se nije čuo smeh. Tišina, tišina. Njujork – bez saobraćaja!

Dok je stigla do središnjeg dela grada, do pedesetih ulica, već se osećala ratna atmosfera. Barikade i policija na zapadnoj strani pored reke Hadson.

Na Brodveju – sva pozorišta bila su u mraku. Zastave na pola koplja.

Niko se tog dana nije popeo na Empajer Stejt Bilding. Ona je ponovo, preko noći, postala najviša zgrada u Njujorku. Stajala je usamljena u novom pejsažu, novom obrisu grada,

usamljena i zatvorena.

Donji grad je izgledao kao napušten grad. Sve je bilo zatvoreno. Zabranjen pristup! Poneki zalutali čovek s maskom na licu.

Vazduh pun bele prašine. Smrad na prženo ljudsko meso, to je bila stvarnost Njujorka tih dana. Njena stvarnost. Ali, tada još nije znala koliko je to bio intimni deo nje.

U metropolisu kakav je Njujork ljudi se uvek žure, mimoilaze se u gužvi, sreću bez pogleda, blazirano se ne obaziru ni na najlepše žene, ni na najčuvenije zvezde. To je njujorški cool. Tog dana su svi ljudi na ulici prvi put gledali jedni drugima pravo u oči. Ako je tog dana nestao deo Njujorka i on se smanjio, istovremeno se uvećao, napisala je poslednju rečenicu i zadovoljna tekstom poslala ga pre tačno godinu dnevnim novinama u Beograd.

Šta sada da napiše posle godinu dana? Šta se promenilo?

Vetar je utihnuo i otežale od kiše, mutne, smeđe vode dve reke valjale su se prema sivom okeanu. Ispod drveća u parku na Union skveru, u Njujorku, digla se para i neobično svetlo je obasjalo travu posle kiše. Veverice su izašle, brze, a ptice su počele da krešte, lude ptice.

*

Na putu za poštu prošla je pored malog groblja na Zapadnoj jedanaestoj ulici. Ni danas ne može da pobegne od smrti. "Drugo groblje španske i portugalske sinagoge u gradu Njujorku 1805-1829." Bilo je tako malo, trouglasto, zaraslo u travuljinu, tako izgubljeno između velikih novih zgrada koje su se dizale oko njega. Pokušala je da dešifruje imena na grobovima izglačanim od kiša, snegova, smoga, vremena. "Hrabri Abraham Juda umro 26 februara 1825, s 11 godina, 11 meseci i 4 dana", uspela je da pročita. Groblja uvek izazivaju nostalgiju, reče u sebi, danas posebno.

Da li više voliš da živiš kroz tuđe uspomene nego kroz svoje? Da li sam ja ta, pitala se. Parazit, vampir? Ja sam arheolog nostalgije, zadovoljila se novom mišlju.

Predočila je sebe kako kopa po antikvarnicama, traži stare fotografije Njujorka. Da li fotografije mogu da izazovu isto što je ukus kolačića madlene mogao da izazove kod Prusta? Ne, ali mogu da stvore priče, priče u njoj. Nekada su na Union skveru prodavali stare razglednice Njujorka, stare fotografije glumaca, stare knjige, stare ploče, kao bukinisti u Parizu. Gde su nestali? Skupljala je razne periode Njujorka – šezdesete, vreme hipija, folka, demonstracija, Boba Dilana, elegantne pedesete i kasne četrdesete – skupljala ih je na fotografijama i iznova ih stvarala za sebe. Stvarala je pričice koje je poslednje dve godine redovno objavljivala kao svoju rubriku "Razglednice Njujorka" u *Obzerveru*. Bila je majstor kratke forme. Crtice, verbalni zapisi vizualnog – to je bila njena prva knjiga posvećena ovom gradu. Kakva je to privilegija biti plaćen za nešto što voliš da radiš! Da, upravo je to želela sada da radi – da nekoliko godina ne piše poeziju. Kada postaneš pomalo komotan u određenoj formi, kada pišeš pomalo iz navike, vreme je da prestaneš i da skoro zaboraviš da si pesnik – da postaneš prozni pisac i da čekaš da ti se to nešto vrati u svežoj, novoj formi, ubeđivala je samu sebe.

Gledajući stare fotografije najviše je žalila sto nije doživela one lude dvadesete, vreme prohibicije, ekstravagancije, džeza. Što nije živela u boemiji Grinič Vilidža. Što nije nosila haljine od Poarea. Kao ona, sada skoro zaboravljena pesnikinja, koju je volela, za koju je svojevremeno Tomas Hardi rekao da postoje samo dve velike stvari u Sjedinjenima Državama – "oblakoderi i poezija Edne Sent Vinsent Milej".

Ona, Lola, živela je sličnu divlju slobodu u drugo vreme. Bila je sebična i velikodušna. Egzistirala u ekstremima. Gorela kao sveća s dva kraja. Jedan joj je slikar rekao, dok je radio njen ljubičasti portret, da ne gori s dva kraja, jer će se svetlost, koju nosi u sebi i olako daje drugima, prebrzo ugasiti.

Gorela je i kada je srela Aleksandra. Bio je Kubanac po ocu, iz aristokratske porodice koja je mogla da dokaže svoje poreklo od španskih vojvoda od Albe, od Gojine Mahe, i koja je izgubila sve kada je Fidel došao na vlast, sve sem šarma i dobrih manira. Poznata joj je bila ta priča. Od svoga oca nasledila je široku kulturu, od majke staru civilizaciju. Inače, u njenoj porodici gubili su materijalne posede s obe strane, i oni koji su bili protiv komunizma i oni koji su bili za. Zbog politike, ili nemara i bankrotstva.

Aleksandar je po majci bio iz francusko-hugenotske porodice, koja je u Ameriku došla pre građanskog rata, tako da su na neki način spadali u američku aristokratiju. Bili su upisani u Plavu knjigu u Sauthemptonu, tom letovalištu bogatih Njujorčana.

I sama mešane krvi – volela je tu hladno-toplu mešavinu njegove. Visok, dugih ruku, finog uskog nosa, ličio je na autoportret Kurbea, ličio na romantičnu predstavu boemskog dendija-pesnika iz drugog vremena. Bio je pesnik života. Suočavao se s životom kao orao koji se sprema da poleti. Dominirao je svakom prostorijom u koju bi stupio. Imao je brze pokrete divlje mačke i tihu učtivost aristokrate. Imali su hemiju koja je svila gnezdo oko njih i nije dozvoljavala da im iko priđe. Oboje tada u kasnim dvadesetim godinama, ubrzo, za nedelju dana, već su prešli na "mi", na zajednižtvo, postali jedno. On je tada još uvek želeo da bude glumac, da se bavi uzvišenom umetnošću, da tumači Šekspira, ali onda je digao ruke, digao ruke od sudbine njujorškog pozorišnog glumca, od poniženja stalnih audicija po stotinama pozorišta. Udala se za njega šesnaest dana pošto su se upoznali na nekom prijemu. Podigao ju je u vazduh, u zagrljaj, visoko, kao bebu je preneo preko praga njihovog prvog stana, bivšeg magacina, lofta iza zaključane kapije, sprat iznad bučne ulice u Čajnataunu gde muškarci bulje u čudno povrće i oktopuse, a žene nose suncobrane od pirinčane hartije kada zaprži sunce u podne. Iznenada, nekih mesec dana posle venčanja, rekao je da mora da preuzme odgovornost za nju, za familiju i odlučio je da postane advokat. Gluma mu je tu pomogla da bude uspešan, ali se više nisu mnogo viđali. Ona je tih godina isto studirala, putovala između Prinstona i Njujorka, završavala doktorat, predavala, prevodila, pisala knjige, a on je stalno i ubrzano polagao ispite.

Njihova veza je uspela da preživi razdaljinu, a možda je i preživela upravo zbog te razdaljine. "Aleksandar se brine o hrani", rekla bi Lola kada bi pravili večere za prijatelje. "Ja nemam veze sa domaćinstvom. Volim da uđem u svoju trpezariju kao u restoran i da se divim postavljenoj večeri." Štitio ju je od svakodnevice, zaklanjao od svega što bi ometalo njeno stvaralštvo, njeno pesništvo. Pomagao joj je da ostane dete, ne treba mu drugo dete, govorio je, pomagao joj da ne mora da se bavi stvarima koje oduzimaju vreme i energiju većini žena. Punih osamnaest godina. Nikada nije želela decu. Gajila je dete u sebi, a onda je odjednom, kada je osetila da će joj majka umreti, odlučila da usvoji dete. Zbog njega, zbog sebe. Zbog toga što je bilo previše smrti u njihovim životima, što je njena majka otišla i ona je osetila da polako i sama odlazi s njom. Došla im je mala devojčica – nazvali su je velikim imenom – Olimpija – a zvali je Oli. Svili su novo gnezdo, ovo s terasom iznad Pete Avenije, koje je pripadalo generacijama njegovih predaka, pripadalo njegovom pokojnom ocu, dedi, pradedi, ali ono ih više nije štitilo zaključanom kapijom od spoljašnjeg sveta. Imali su svoj svet, zaštićen, neprobojan, dugo, doskora, ali to je druga priča koja zaslužuje posebnu knjigu – onda je spoljašnji svet počeo da prodire u njega i on nije bio više njihov.

Nije imala izbora, morala je da ponovo stvori svoj Njujork, kao što je morala da iznova stvori svoju nestalu zemlju u sebi da bi je zauvek sačuvala, kao što je Nabokov morao da ponese svoju Rusiju u koferu i da stvori svoju Ameriku ispočetka. Shvatila je da zemlje u kojoj se rodila više nema sem u knjigama, starim mapama, šlagerima, morskim sećanjima. Izbrisan je dugi niz godina, zbrisana ne samo ta bivša Jugoslavija, nego i sadašnji Beograd i Srbija, sve je to izbrisano sa mapa Evrope u časopisima koji se čitaju u avionima svetskih avio-kompanija, koje ponosno pokazuju svoje putanje po svetu, koje pletu velike lukove, guste mreže oko gradova – više od decenije na mestu gde je bila Jugoslavija zjapila je crna rupa bez imena. Čitala je da neki ozbiljni profesor tvrdi da ne može da piše istoriju zemlje Srbije, koja se stalno pomera, nestaje, izranja kao ponornica.

Dobrovoljni izgnanici – pesnici moraju da stvaraju svoje okeane, svoje zemlje, svoje gradove. Moraju da budu osvajači.

Poezija egzila pocinje velikom žalošću, nostalgijom. Koliko god odvratan Rim – Crno more mi nikada neće biti dom, znao je Ovidije.

Poezija dobrovoljnog izgnanstva je nešto drugo, to je prirodno stanje modernog pesnika – stanje osvajanja novih prostora, jezika. Zato se nikad nije osećala da je u egzilu – zbog toga je Brodski prezirao i samu reč egzil.

Nije ona bila izgnana iz zemlje nego je njena zemlja izgnana iz nje, iz društva naroda, nestala po nečijoj odluci. Devedesetih godina prošlog veka ona je postala osoba bez zemlje, osim ako je zemlja tamo gde god se prizemljiš u bekstvu od sebe.

*

Dok razmišlja o romanu koji piše – vidi ga u skicama, u slutnjama, u senkama, više nalik na san, nego na roman, muči je naslov – *Ja, Lolita* – možda bolje da se zove *Stvarni život Dolores H.* – pored nje žure žuti taksiji, automobili, neukusne produžene bele limuzine nalik na gusenice sa tuce točkova i tuce vrata, helikopteri nad glavom, crveni dabl-dekeri uvezeni iz Londona za "Jabuka turs," uvek nakrcani turistima koji proviruju preko gornje ograde osluškujući buku grada, ljubičasti, starinski autobusi Njujorškog univerziteta koji su je podsećali na stare tramvaje, nekada, u Dubrovniku; jure brzi glasnici u svojim nategnutim šorcevima, noseći teške torbe preko ramena dok okreću pedala prolazeći kroz crvena svetla; dečaci koji raznose vruće pice u specijalnim termalnim torbama, pognuti Kinezi na zarđalim, izanđalim biciklima koji raznose vruće, ključale von-ton supe uredno zapakovane u plastične kontejnere, uvučene duboko u visoke smeđe papirne kese pune papirnih salveta, kesica soja sosa, kiselo-slatkog sosa, ljutog sosa, kineskog ljutkastog senfa i obaveznih kolačića koji predviđaju budućnost; eno naše budućnosti: bledi, plavušni klinci sa svojim crnoputim, glasnim guvernantama s Jamajke koje gegaju teške kukove iza skupih teget kolica, geto lepotice na užasno visokim štiklama, u nategnutim farmerkama na povelikim zadnjicama, sa fantastičnim frizurama od vlasi koje se pletu, glačaju, mažu posebnim mastima po osam sati u nekom salonu u Harlemu, prinose svoje mobilne telefone sa šljokicama ušima s ogromnim zlatnim okruglim minđušama i okreću brojeve noktima dugačkim kao u Kineskoj operi; bankari, debeljuškasti, prosedi, u odelima sa širokim prugama, kakve su nekada nosili gangsteri, u cipelama visokog sjaja i cigarama u ustima kao na karikaturama iz vremena levičarenja izlaze zadovoljni posle dobrog ručka iz obližnjeg skupog restorana gde se moraju rezervisati mesta tri meseca unapred; šetaju zagrljeni mišićavi pederi obučeni kao motociklisti, kao nacisti, kao sadomazohisti ili kao kicoši iz predratnih holivudskih filmova, sve je to buka, sve je to bes njenog Njujorka. Volela je da šeta ulicama Njujorka. Volela je epizodnost tih šetnji.

Šetnja je kao roman, pomisli. Postoje odvojena uzbuđenja, odvojena poglavlja, paragrafi, nepredviđene epifanije, neočekivana zrnca iskustva, neproračunati susreti, pikantni nadražaji, neočekivani dijalozi. Šetnja ne vodi obavezno cilju, već uživa u detalju, u raznolikosti perspektiva. Sama je sebi cilj. Šetnja je čudno psihičko stanje – polujavno, poluprivatno. Šetnja je ugrožena umetnost. Pisaće o tome Lenskom.

Brzi ljudski protok Njujorka joj jedinstveno pogoduje. Nema boljeg grada za šetnju. Pravi Njujorčani ne voze kola.

Put joj presekao glasnik na biciklu u sjajnom, nategnutom crnom sorcu, s velikom, torbom prebacenom preko ramena. Glasnici na biciklima su pravi puls njujorskih ulica.

Grad živi na ulici. Ulična umetnost je njujorška kategorija. Uvek ima nešto novo - nova radnja, nov restoran, nova vista iza svakog ugla. Govorila je da kada ode na mesec dana, više ne može da prepozna svoj kraj. Volela je taj njegov kvalitet nepredvidljivosti, neprepoznatljivosti.

"Grad je za mene priroda, a priroda mi je neprirodna", govorila je ljudima. Ipak, volela je prirodu. Naročito more, okean.

*

"Hej, Lola", iznenada je čula poznat glas. Njen stari prijatelj, fotograf, još uvek dobro izgleda, mada je smešan s tom dugom kosom, zaustavio se na rolšuama – hej, ovo je Njujork, setila se. Pešačiš, voziš bicikl, skejt bord ili rolšue. Jedno od mnogih prijateljstava koje se istopilo samo od sebe.

On želi da bude večno mlad. Večno 21 – Forever 21. Prolazila je ispred radnje s tim imenom na Union Skveru. Svi mi to želimo. Ali, ipak on preteruje – sada se druži samo s rolerima koji u proseku nemaju ni dvadeset godina.

"Gde se žuriš?"

"Moram da obavim sto sitnica! Zvaću te kasnije!" odsekla je neželeći da objašnjava, da razlaže, želela je da ostane sa svojim mislima, da zapamti isti takav topli septembar pre mnogo godina. Nisu se videli mesecima, godinama, decenijama … često bi, doduše, mislila kako bi on postupio u ovoj situaciji, kako bi reagovao. Poneki glasovi, poneka senka od žaluzina na postelji, poneki miris, vratili bi ga njoj. Setila se kako je držao ruke obvijene oko njenih ramena, čvrsto oko njenih kolena dok je sedeo pored nje na podu, uvek kao da se boji da će mu pobeći. Setila se kako je voleo njenu kosu i kako je napisala pesmu Češljanje, misleći na njega. Dok joj je češljao vlasi:

"čitao je u njima, putenim, puteve

neopisane.

Nepodatne

podaju se tvojoj ruci",

odjekivalo je u njoj. Poslednju strofu je izgovorila naglas i ponovila je glasno: "nepodatne podaju se tvojoj ruci". Nasmejala se samoj sebi.

Setila se njegovog smeha, koji je umeo da razbije njenu melanholiju kao što vetar razbaca latice precvalog maka. Smejao se sebi, smejao se svemu. Smeh je bio njegov dar. I ona se smejala kako samo deca i zaljubljeni umeju da se smeju. Njen najveći dar je bio to što je ljude prepoznavala intuitivno, mislila je dok se približavala "Svetu svežeg voća –

Najkvalitetnijeg Mesa – Morske hrane" kako je pisalo iznad zelenog perdeta Rajskog vrta. Kakvo poetsko ime, nasmešila se. Poslednjih nekoliko godina se bavi nabavkom hrane i uživa u tome. Oli je mala domaćica, mala kuvarica – ne sme da je razočara svojom potpunom nezainteresovanošću za stvari vezane za kuhinju. Rajski vrt je bio njeno omiljeno mesto za kupovanje hrane, naravno, pored pijace na Union skveru. Nasmešila se prvi put otkako je izišla iz pošte. Hrana je kao neki antidepresant. Čekala je uvek na promene sezone na pijaci. U Rajskom vrtu, kako se moglo po imenu očekivati, uvek je vladala letnja sezona, dvanaest meseci u godini. Izabrala je ogromne jagode da se pošalju kući. "Odmah", rekla je. Gle, japanske dinje – jeftinije ovde nego u Japanu, setila se fantastičnih cena od sto pedeset dolara za jednu, kakve je jednom videla u Tokiju. Spremala se pre desetak godina da tamo živi, pa se raspitivala o ceni namirnica. Stala je u red za pršutu, uzela svoj broj, promuvala se između sireva, probala neki australijski plavi sir koji je podsetio na gorgonzolu, vratila se kad su viknuli njen broj (ovde je uvek tako mnogo sveta), rekla mesaru "San Danijele, tanko, molim", a i kavijar, da ne zaboravi. Malosol, manje slan, Beluga, nema da se kupi iranski, na žalost, zatim malo crvene ikre, od lososa, američke. Volela je velike crvene perle.

"Da se dostavi odmah", rekla je, "sve sem kavijara." To ću poneti sa sobom da se ne pokvari, da odmah stavim u frižider, bez obzira što oni to lepo pakuju u led, sigurno ću stići kući pre njih.

*

Na zelenoj pijaci na Union skveru starac u kolicima svirao je na violini. Spustila je dolar u njegov šešir. Klinci iz Dečjeg kluba Menhetna – njihov zeleni logo bio je odštampan na drečeće narandžastim majicama - marširali su zajedno držeći se za ruke, rumeni, nasmejani. Ogromne crvene rotkvice, natpis "Plavi mesec – Sveža riba iz Montoka"; ljiljani, sitne ruže koje stižu sa "Sedam pinija – cvetne farme" (dobre su za barokni buket, njen omiljeni), divlji spanać, kelerabe, mešana zelena salata, biljke u saksijama, čuvene, rskave "Martinove rukom rađene perece" (kupila je malu kesu od jednog dolara za sebe), holandska jaja, domaće pite od pekana, sirevi sa amiške Vegerd farme, austrijski seljački hleb, "fudži", "mitsu", "empajer", "breburn", "kortland", "pink lejdi", "delišes" – razne vrste jabuka – sve su se osmehivale na nju. Postala je stručnjak za jabuke, godinama probajući razne vrste njujorških jabuka, ovde na pijaci, izložene, isečene na tanke kriške za degustaciju, kao sirevi.

Tamo na drugom kraju pijace mladić je svirao na flauti uz pratnju drugog koji je udarao u bubanj. I njima je dala dolar. Osmehnuli su joj se.

*

Kakve neobične oči, pomisli čovek u zelenom kaputu, zlatne kao u divlje mačke, dok se saginjala da spusti pare u šešir svirača. Njihove oči su se srele za trenutak. Intuicija joj je govorila da ima nešto zajedničko s ovim neznancem u loden kaputu. Osećala je ljude, skoro ih njušila, videla kroz njih, kroz njihove reči, osećala njihove potrebe i pre nego što bi to sami znali. Imala je taj dar. Sve što je radila bilo je zasnovano na intuiciji.

Otkada nije videla nekoga u loden kaputu. Podseća je na prvu godinu na Prinstonu, na šetnje s njenim prijateljem Lenskim.

Kako je on? Njen dragi Leni, džin velikih stopala i velikog srca. Njen konfidant. Glas mu je bio kao pamuk ili pliš. Podsećao ju je na pliš. Nosio je smeđa somotska odela koja

su se podudarala s bojom njegovih očiju i kose. Loden je nosio da ga podseti na studentske dane u Hajdelbergu, na njegovu nemačku verenicu kojom se nikad nije oženio.

Stajali su naslonjeni na zid na koktelu odrzanom na katedri za klasičnu filologiju i pričali o Nortropu Fraju i njegovoj teoriji arhetipova. Sledećeg dana joj je doneo pregršt magnolija i primerak Katula na latinskom i engleskom. Bio je doktor klasične filologije, doktorirao je na grčkom pesniku Pindaru – ona je išla u klasičnu gimnaziju i pomalo još znala da čita latinski i grčki. Upravo se spremala da položi ispit iz oba – dva klasična jezika bila su obavezna, pored najmanje dva živa jezika, da bi se mogao braniti doktorat na Prinstonu. Katul je bio njen najomiljeniji pesnik. Zbog Katula je osetila potrebu da piše pesme, da bude pesnik, poverila mu se. Onda su počeli da izlaze skoro svako veče u krčmu Nasau i da piju jeftini burgundac. Uvek joj je laskao kako bi radije popio jeftini burgundac s njom nego otišao na rođendan kod svog šefa katedre. Možda mu je to došlo glave?

Zna da je bio toliko besan na sve u Prinstonu što ga nisu izabrali za redovnog profesora da je pobegao, prvo u En Arbor, zatim u Inzbruk, pa u Hajdelberg. Zamerali su mu da nije dovoljno usredsređen na svoje najuže područje u klasičnoj filologiji, na Pindara – zamerali su mu što je imao dva doktorata, jedan s Jela, drugi s Hajdelberga, jedan iz klasične filologije, drugi iz uporedne književnosti i što je mnogo objavljivao stvari koje su van stroge akademije. To su zamerali i njoj. To ih je i zbližilo. Pomogla mu je svojim vezama da objavi studiju o detektivskom romanu. U Prinstonu su poludeli na to. I ona se zamerila svima. Bili su zajedno izgnani ispod staklenog zvona, iz akademskog raja.

Mozda mi zbog tog lodena izgleda nekako poznat? Zar on nije kupovao perece kad i ja? Stajao iza mene? Videla sam ga ranije. Sigurna sam.

Čak i kada je kratko vreme radila kao savetnik u galeriji svoje prijateljice, nije savete zasnivala toliko na znanju, koliko na intuiciji. Kad god je ne bi poslušala, uvek bi pogrešila.

Ima nešto čudno divlje, ali i tužno u njenim očima … nešto staro, stara duša, reče u sebi čovek u loden kaputu dok se diskretno okretao za njom, grickajući upravo kupljene "Martinove rukom rađene perece". Primetio sam je ranije na pijaci. Ona me nikad ne primećuje. Gleda kroz ljude. Ili malo iznad. Uvek malo iznad tuđih očiju, pogleda, nikada direktno, ne pravo u oči kada se suočava s gomilom na ulici. Ipak uhvatio sam njen pogled. Nije odavde? Evropljanka? Nikada je nisam čuo da govori. Kakav joj je glas? Da li ima akcenat? Sledeći put kada je sretnem pokušaću da započnem neki razgovor s njom. Čuo sam je jednom kako se smeje kad je bila s nekim muškarcem u parku – pre nekih godinu dana. Muškarac je bio stariji, guste, ali potpuno bele kose, neobično vitak, obučen sav u crno – izgledao je kao neki jogi ili isposnik. Pokazivala mu je nešto, pokazivala prstom u pravcu nekog drveta. On se smejao isto kao i ona. Bezbrižno, bez zadrške. Da li joj je to bio muž, ljubavnik? Da, smejala se kao devojčica koja ne može da se zaustavi. Kosa joj je kao na slikama Ticijana. Divlje pada, slobodno oko visokog čela. Voleo bih da je naslikam u crvenim tonovima. Video sam je jednom u crvenom ogrtaču od pliša, kao Crvenkapa. Mislim da ima kćerku, malu devojčicu od šest-sedam godina. Viđao sam ih ponekad zajedno. Često šeta kučence belo-drap boje. Da li je to čivava? Izgleda više kao štene terijera rase Džek Rasel. Možda je mešanac? Kada bude s kučetom biće mi lakše da joj priđem.

*

"Gle! Balon", uzviknuo je prodavac sveže ribe iz Montoka, njegove naočare suviše prljave da bi video šta piše na njemu.

“Šta to piše?” pitala se, ne mogavši da vidi natpis od još uvek gustog lišća krošnji u parku na Union skveru.

Svi su gledali u cepelin. Sve je stalo.

“To je ona japanska firma, ona što prodaje film”, reče jedna žena.

“A, Fidži”, reče prodavac ribe.

“Ne, Fudži, to je planina u Japanu, a Fidži je ostrvo u Pacifiku”, reče žena odsečno.

Sunce se odjednom probilo kroz oblake kao da se obradovalo zeleno-belom cepelinu. Pojava cepelina je za nju znak da leto još traje, da dugi, lenji dani na plaži nisu prošli.

Opet su svi pogledali gore. Turisti s kamerama i fotoaparatima obešenim oko vrata kao s jednookim čudovištima na gornjem nivou autobusa “Jabuka-tursa” gledali su na isečak neba iznad kanjona zgrada na Petoj aveniji. Sunce se odsijavalao u vinskim čašama na terasi restorana na uglu Union skvera i Šesnaeste ulice. Setila se bašta koje, kada otopli, živošću oboje sive ulice Beograda. Gosti su pijuckali vino dok su sedeli za stolovima Blu Voter Grila pokrivenim belim stolnjacima; gledali su u nebo izvijajući vratove ispod tamnonarandžastih suncobrana, nalik na velika sunca.

Osećala je kako se vreme oko nje danas širi, skuplja, savija, uvija kao kada pati od džetlega, od čestih promena vremenskih zona. Zamišljala je vreme kao one tečne satove koje je Salvador Dali slikao.

I onda je pogledala gore. Sunce joj je dotaklo obraz. Svetlost je za nju sve. Ona je poklonik sunca.

Sunce je klizilo preko Menhetna, preko staklenih prozora, preko staklenih tvrđava, roneći u tri vode koje su okruživale ostrvo. Čak su i veverice u parku potrčale u susret suncu.

*

Bila je sada spremna da napiše ono što su joj prekjuče naručili za dnevne novine u Beogradu povodom prve godišnjice 9.11. Ubrzala je korak.

Danas se vraća sebi. To je to. Nema više ledenog vetra, nema beline. Na nebu je samo cepelin. I sunce.

Onako sigurno kao kada je gledala režije Petera Štajna, njegov “Višnjik”, “Filoktet”, znajući da su oni, njoj, apsolut pozorišta, tako je isto znala sada da je došlo vreme, da se krug zatvara, da će sve postati celina.

Dajana joj je otvorila vrata.

“A cveće?” upitala ju je začuđeno. Nije joj odgovorila. Bila je u žurbi. Sela je za kompjuter. Uvek bi prvo sve napisala u glavi. U snovima – dnevnim sanjarijama, u noćnim morama – u njima je sve ponovo preživljavala. U snovima je kopala, kopala duboko. Sada se ta arheologija sećanja konačno pretvarala u trezvene, odmerene reči:

Kada sam tog sunčanog jutra pre godinu dana ugledala ogromnu pečurku praha nalik na onu iznad Hirošime, znala sam da je to pravi početak novog veka. Udarac je bio jačine dve nuklearne bombe. Sagorelo je 300 milijardi tona čelika, gipsa, cementa, stakla, papira. Ulice su bile ispunjene kolonama ljudi pokrivenih debelom belom prašinom. Vetar se tad okrenuo ka okeanu da spase Menheten od totalnog gušenja. Od tada smo stalno pratili vetrove.

Tragali smo za onima koji su bez traga izgoreli u paklu od 2000 stepeni Celzijusa, ili skakali u bezdan, svesno u smrt. Bolje leteti kroz vazduh, bar za trenutak slobodan, nego zarobljen u paklu mislili su, nadajući se preko nade. Kao on, kao Kiti, dodala je u sebi, nastavljajući da piše.

Juče, 11. septembra, dan je osvanuo sunčan kao i pre godinu dana. Odjednom je usred potpuno vedrog dana dunuo neki čudno jak, leden vetar preko 60 milja na sat. "Septembarski vetrovi", setila sam se ploče s džez varijacijama na tu temu. Zaboravila sam ime muzičara. Jedva sam hodala pod naglim naletima ledenog vetra. Oči su mi se u trenu ispunile zrncima prašine. Odjednom je postalo hladno u podne. Kao da su duhovi žrtava hteli da nas podsete na svoje prisustvo.

Odlomak iz romana *Ma Belle*

Takav sjaj se nikad više neće ponoviti

Da, bila je to još stara edvardijanska, idilična, ali i bizarna Evropa, pre tektonskih poremećaja.

Da, taj ekstravagantni luksuz poslednji put je viđen tu, na krunisanju kralja Džordža. Taj sjaj se nikada više neće i ne može ponoviti. Ali u to vreme, pre nego što je Evropa postala ratište, Lejdi Čerčil se jednom tako pojavila na dvoru obučena kao carica Teodora. Njena pojava je ovekovečena skulpturom.

Možda je to uradila u čast svog tadašnjeg ljubavnika bivšeg srpskog kralja Milana? Ko zna. Za mene je njena raskošna odora iz pariske modne kuće Vort, bila oličenje tog vizantijskog, orijentalnog sjaja o kome vam govorim!

Ja sam tome sjaju i sama često dodavala po neki detalj is srpske narodne nošnje. Južnoslovenski folklor je, kao što znate, prebogat. Ta raznovrsnost boja i tekstura od najfinije čipke do zlatnih obruba i gajtana uklapala se u taj sjaj. Imam takav jedan dugački prsluk opervažen zlatnim koncem sa sitnim pozlaćenim dugmetima. Kada ga stavim preko neke haljine svi mi se dive.

A sada, posle rata bili smo svi željni lepote, možda jednostavnije, praktičnije, ali lepote. U toj želji za novom lepotom, novom estetikom, posebno me je podržala Alis, druga lejdi Astor, sestra Nensinog muža. Jer, sada, posle Velikog rata, moda je zahvaljujući Koko Šanel i Poareu počela drastično da se menja, korseti su odbačeni, izrezi postaju sve dublji, suknje i frizure sve kraće. Ne govorim vam o modi samo zato što sam žensko već zato što moda govori mnogo o istoriji, o istorijskom trenutku. Moda je najbolji pokazatelj duha vremena.

Da, obraćali smo ponovo pažnju na to kako se oblačimo sada kada je ponovo zavladao mir. Da! Čak i muškarci. Moj muž je kao diplomata, kao predstavnik svoje zemlje na dvorovima, morao uvek da posvećuje veliku pažnju na svoju garderobi. London je i dan danas bez premca za mušku garderobu. U Londonu je kupio ogroman broj košulja i šešira. A i cipela po meri. Sve je bilo prelepo. Ti šeširi. Sve po meri i savršeno urađeni. Taj filc bio je kao saten pod rukom. Obožavala sam one iz ulice Sent Džejms. Raj za muškarce. Uvek sam bila luda za oblačenjem. Ipak ne možete da budete debitantkinja ako ne znate bar nešto malo o stilu i modi.

A i moj Slavko je uvek imao stila. Još tada, u Atini, kao mladi diplomata stalno je morao da se formalno oblači u frakove i cilindre. I sama sam bila navikla na tu vrstu formalnosti, jer sam prošla debitantski "trening" na raznim balovima u mladosti. Koliko god obožavalaca da sam tada imala, nikad nisam bila sigurna u svoj izgled dok ga nisam srela.

Bio je vrlo staložen, vrlo elegantan. Ta staloženost kod mladog čoveka je retka i proističe iz sigurnosti u sebe. A sigurnost je proisticala iz njegovog dubokog uverenja u ideale.

Volela sam da ga posmatram kako se kreće. Kao hrt.

Naime, kada je Slavko bio sa dužnošću u Londonu, kada se osnivala nova zemlja, nova kraljevina, pre odlaska u Vašington, živeli smo na Hanover Terasi, gde je na kraju te ulice, u Hanover Lodži, živela druga Lejdi Astor, Alis, jedina kći Džejkoba Astora koji se potopio sa Titanikom 1912. Bila je to druga, dvadeset godina mlađa Lejdi Astor koja se nije bavila politikom i koja mi je bila kao kći koju nisam imala.

Živela je u najizuzetnijoj kući koju znam, koja je uvek bila isto toliko elegantna koliko i njena gospodarica. Ma kako bila elegantna, ipak je prva lejdi Astor, moja Nensi, bila ta koja me uputila pre svega u politiku, a ova druga, Alis, makar i pod stare dane, u jednostavniji stil novog doba! Niko joj u tome nije bio ravan. Možda jedino naša nova prelepa mlada kraljica Marija, prefinjenog izgleda i ukusa, koja ovih dana svojom pojavom uvodi visoki stil i jednostavnu, modernu eleganciju među beogradske dame.

Jednostavno je ipak najbolje

Ali vratimo se poslednjem spektaklu stare Evrope.

Moj muž je već ranije predao zvaničnu akreditaciju i papire kao izaslanik pri kraljevskom dvoru, ali sada je bio zvanični red i na mene. Upravo sam se poklonila i napravila kniks pred novim kraljem i kraljicom – ne onaj mali polunaklon, polu kniks kome vas uče kao devojčicu u baletskoj školi, ne to, nego puni pad na kolena i puno uspravljanje, kada mi je kralj na grudi obesio orden Ujedinjenje Kraljevine.

A onda mi je dvorski lord, veliki prijatelj moje drage Adele Aster Kavendiš, obučen u bridž pantalone do kolena, prišao i rekao, "Adela mi je rekla da će Vas večeras, posle krunisanja, predstaviti na dvoru i u intimnijem krugu, pa vas molim da mi dozvolite da Vas i Vašeg supruga otpratim do diplomatskog bifea gde će večerati svi dvorski lordovi i dame?"

Bila sam naravno očarana da sam tako lepo dočekana i da ću imati prilike da vidim kraljevsku porodicu ponovo na ovom manje zvaničnom, neformalnom skupu.

Pre toga sam se, pred samo krunisanje, slikala sa mojim dragim prijateljicama – vojvotkinjom od Devonšira i Lejdi Rasel. U punom sjaju tog vremena, o kome sam vam govorila. One sijaju mladošću i lepotom – ja sam nešto duboko zamišljena na toj fotografiji. Kao da gledam u budućnost. Kako smo tu još uvek mlade! Kako bezbrižne! Kako nagizdane!

Sve tri nosimo dijamantske dijademe, nizove dragog kamenja i bisera i duge čipkaste haljine. To su još uvek sve pravi biseri. Ja sam još imala dugačak ogrtač od svetlucave kao metal svile, koji mi je davao neki, kako je Slavko kasnije primetio, "viteški izgled" i možda naveo neke da me u novinama proglase za "srpsku Jovanku Orleanku".

I tako smo ušli u drugu dvoranu, gde je svirala klasična muzika i služila se laka hrana – sendviči sa krastavcem i buljon supa. Jednostavno je uvek najbolje. To sam od tada uvek sprovodila kada sam pravila diplomatske prijeme za mog muža.

O tome su čak pisale i vašingtonske novine – o tim mojim prijemima sa jednostavnim, ali ukusnim posluženjima. Ali, to je bilo kasnije, mnogo kasnije.

Balkanski ratovi

A onda su počeli ratovi – balkanski ratovi. Sve je počelo 1912, kada je sićušna kraljevina Crna Gora objavila rat ogromnoj, ali umornoj Otomanskoj imperiji, i krenula na Albaniju, još uvek pod turskom upravom. Za njenim primerom su krenule tri druge balkanske države Bugarska, Grčka i Srbija. Do marta 1913 njihove krvave kampanje su oterale Otomane iz Evrope. Ali, Balkan ne bi bio ono što jeste, da se već u julu Grčka i Srbija nisu opet krvavo sukobile sa Bugarskom u Drugom balkanskom ratu. Mir koji je nastao nije bio mir, jer su se evropske sile mešale u svaku odluku a samo godinu dana kasnije srpski i jugoslovenski

nacionalista Gavrilo Princip ubio je, kao što svi znamo, austrijskog prestolonaslednika Ferdinanda i Evropa je uronila u Veliki rat.

Vinston Čerčil je rekao da Balkan pravi više istorije nego što može da svari. Za mnoge političare Balkan je bio noćna mora i glavobolja, geopolitička mešavina na raskršću velikih imperija, smeša lokalno zavađenih plemena koje su velike sile podrivale da se još više zavade na osnovu etničkih i religijskih razlika. Zgađen balkanskim zavadama pruski kancelar Bizmark – arhitekta moderne ujedinjene Nemačke – prezrivo je rekao da "ceo Balkan nije vredan ni jednog pomeranskog grenadira."

Krvi do kolena

I bilo je krvi. Mnogo krvi. Zajednička balkanska invazija turske teritorije u Albaniji, Makedoniji i Trakiji, duž obale Egejskog mora, doživela je brutalne, surove borbe, očajne opsade i hiljade zločina počinjenih na svim stranama. Jedan češki reporter koji se zatekao u vreme napada na Lozengrad, što je bugarsko ime za ono što je danas Kirklareli, Turska, opisao je to kao nešto iz Danteovog *Pakla*.

"Samo bi njegov mračni genije mogao da dočara užase hladnih močvara iz kojih su izvirivali izvitopereni i osakaćeni leševi palih u bitci" pisalo je u dnevnom češkom listu *Pravo Lidu* oktobra1912. Drugi novinar koji je ušao u Adrianopolj (sada Jedrene ili Edirne, Turska) kada su ga konačno Otomani predali Bugarima u martu 1913, opisao je pustoš koja je vladala starim gradom kao "užasan teatar krvi":

"Svuda tela svedena na gole kosti, poplavele šake iščupane iz ruku, bizarni pokreti, prazne očne duplje, otvorena usta u vapaju, razbijeni zubi iza iščupanih i crnih usana."

Osvajanje Adrianopolja, ili Jedrena, smatralo se da označava kraj Prvog balkanskog rata. Mir sklopljen u Londonu u maju, biće uskoro, već krajem juna, prekinut kada će zbog teritorijalnih prepirki Grci i Srbi da se okrenu protiv Bugara – najvećih pobednika iz Prvog balkanskog rata – povremeno čak i uz pomoć turskih boraca da oduzmu Bugarima najveći broj teritorija koje su dobili u ranijem ratu. To je bio izvor ogromnog nacionalnog poniženja za Bugare, koji su za rat mobilizovali oko pola miliona trupa – četvrt svog celokupnog muškog stanovništva.

Sve u svemu za vreme Balkanskih ratova u roku od manje od godine dana umrlo je oko 200,000 vojnika! I veliki broj civila koji su pobijeni u raznim napadima na gradove ili pomrli od gladi i boleština. Slede jedan za drugim užasavajući opisi raznih krvavih događaja – pogroma, etničkog čišćenja, u tom kompleksnom, raznovrsnom delu sveta koji se, uprkos svim nedaćama i nepravdama Otomanske vlasti, vekovima održao u relativnoj multikulturnoj harmoniji.

Legat balkanskih ratova je danas, posle Velikog rata, jasan, to je bio samo početak kraja starog sveta.

Kumanovo

U kumanovskoj stanici 1902. godine, na onom našem prvom zajedničkom putovanju kroz Balkan, na mom i Slavkovom "medenom mesecu", voz je dugo čekao kao da je znao da će tu deceniju kasnije biti najkrvavija, najstrašnija bitka Balkanskih ratova. Kažu da su se klali i zubima. Pored oko 80.000 turskih vonjika Srbe je čekalo i oko 15.000 Arnauta.

Bečki Presbiro slao je širom sveta vesti kako je srpska vojska potučena, što bi i bilo logično s obzirom koliko je Srbija bila majušna. Ali srpski polet bio je tako silan da je slomio imperiju.

Kažu da su Turci bežali glavom bez obzira. Tu se rešila ne samo sudbina srpskog naroda, nego i sudbina evropske Turske i balkanskih ratova. Ali, koliko je to skupo plaćeno!

Gledala sam te 1902. rumena brda oko Kumanova, još uvek turska tada, ne sluteći tada da će baš tu biti slomljena turska sila i carevina pod vođstvom tadašnjeg kraljevića Aleksandra u oktobru 1912. Tada se vikalo "Osvećeni smo – za Kosovo Kumanovo." Ali tu nije bio kraj stradanju.

Karnegijev izveštaj

Bila sam svedok mnogih krvavih događaja koji su pobrojani i objavljeni 1913, godine u kapitalnom izveštaju o Balkanskim ratovima tada novoosnovane Karnegijeve zadužbine za Međunarodni mir u Vašingtonu. U izveštaju se kaže da "nema ni jedna stavka u međunarodnom zakonu koja se odnosi na rat na zemlji i na postupak sa ranjenicima koja nije prekršena… od svih zaraćenih strana." Pomišljam na tolike mlade vojnike koje sam upoznala na vrhuncu njihove samouverenosti, njihovog patriotizma, koji su se žrtvovali za nacionalne ideale.

Karnegijev izveštaj osuđuje "megalomaniju nacionalnog ideala" – ružnog, sirovog nacionalizma koji potpiruje ekspanzionistički žar u zemljama širom sveta. "Nasilje nosi svoju kaznu," zaključuje se u izveštaju, "te je nešto sasvim različito od vojne sile potrebno da se na Balkanu uspostavi red i mir," upozorava se dalje u ovom izveštaju. Šta je to?

Moj odgovor je bio – srpska epska poezija!!! Čitajte je pa ćete razumeti dublje uzroke, razloge, motive nacionalnog ideala. Tu se nalazi ključ za njegovo razumevanje.

Odlučila sam da na tome gradim mostove prijateljstva između dve zemlje.

Mostovi

I onda sam počela da ih gradim. Izgradila sam ih mnoge. Na mojim turama po Americi gradila sam mostove prijateljstva preko Atlantika. Mnogi su bili lične prirode, jedan je bio preko poezije. Neke sam mostove zatekla već temeljno izgrađene – to su Tesla i Pupin samim svojim poreklom i radom.

Za vreme balkanskih ratova sam u Americi prvi put pričala o srpskoj epskoj poeziji, a onda sam za vreme Velikog rata održala niz predavanja o tome. Epska poezija je bila moj prvi most ka američkoj publici. Pozvala sam na toj prvoj turi Teslu, želela da prisustvuje jednom od tih predavanja. Bio je oduševljen što propagiram srpske epske pesme, jer je bio njihov veliki znalac i znao mnoge na pamet. Pričao mi je jednom prilikom u Njujorku kako mu ih je majka recitovala iz glave, kao što to rade guslari, jer je bila nepismena. Znao je i gusle da svira, ali ni na jedno moje predavanje nije došao! Njemu to nije bilo potrebno, ali meni bi mnogo značilo.

Vozili smo se otvorenim automobilom po Njujorku. Pričao mi je o epskoj poeziji sa oduševljenjem pravog znalca. Istini za volju, mada se uvek ponosio svojim srpskim poreklom, u Americi su ga često zvali "onaj Austrijanac" jer je to bio po školovanju i pasošu dok nije postao Amerikanac, a Edison ga je zvao "Parizlijom" jer je u Njujork stigao iz Pariza i oblačio se kao pravi pariski dendi.

Imali smo neke zajedničke poznanike od Karnegija do Astora i naravno Morgana. Tesla je do skora bio njihov miljenik i centar njujorškog visokog društva, pozvan na čuveni bal kod Astora za samo 400 izabranih. Pričalo se isto tako da je Morgan čak hteo da uda svoju najmlađu kćer za Teslu, ali da od toga nije ispalo ništa. Mala En Morgan, zaljubila se u tajanstvenog genija, ali joj on nije uzvratio, što je razbesnelo njenog oca i nikad to Tesli nije oprostio. To mu se kasnije osvetilo.

Njegov Vardenklif toranj u Šoremu, na Long Ajlendu pored Njujorka, koji je u početku izdašno finansirao Morgan i koji je trebalo da celoj planeti prenosi bežično prenese poruke, čak i slike, što je teško i zamisliti, a kamoli izvesti, morao je da bude srušen 1917. godine. Nastala je ekonomska kriza, Morgan je prestao da ga finansira, a Tesla, navikao na raskoš života u Valdorf Astoriji i na grandiozne projekte finansirane od najbogatijih sponzora, odjednom se probudio u novom svetu posle krize. U tom svetu nije više bilo Astora, ni Morgana da odreše kese, pa je i on morao da zbog dugova bankrotira i proda zemlju i svoj toranj koji nikad nije ni proradio, verujte mi to je surova istina. A toranj je bio predviđen za dobrobit celog čovečanstva. Kao i njegova jeftina energija, od koje je, kažu, sam odustao, jer je smatrao, da mi, kao čovečanstvo, još nismo spremni za to. Tesla, on vam vidi daleko u budućnost, a mi ne možemo uvek da ga pratimo.

Bio je suviše okupiran svojim izumima da bi se posvetio nekoj ženi, ili čak nekoj zemlji. To treba shvatiti. Tesla pripada celom svetu, jer geniju nije potreban pasoš, ali ipak ostaje večiti most ka budućnosti njegove dve zemlje.

A drugi važan most između dve zemlje je isto tako ugledni američki naučnik, počasni konzul Srbije još od 1912, profesor na Kolumbiji, drugi veliki genije srpskog porekla Pupin, zvani Idvorski – on bi sve dao za svoj narod i davao je. Od balkanskih ratova do danas kada se krojila mapa nove zemlje.

Jer, on nije samo značajan naučnik nego i uticajan političar u Americi. Lično je uticao na krajnje odluke Pariske konferencije 1919, kada su se određivale granice buduće kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Pomogala sam mu i ja lično, prenoseći poruke, prevodeći, objašnjavajući neke finese Vudrou Vilsonu u tome da se tajni Londonski dogovor iz 1915, po kome bi Italiji pripala Dalmacija poništi. Ni Pupin nije smatrao da je on pravedan. Ponosan na svoj Idvor, uspeo je da ubedi Vudroa Vilsona da Banat ne da Rumuniji kao što su od Srbije tražili ostali saveznici Engleska, Francuska i Rusija. Pupin je tada lično napisao opširno pismo predsedniku Vilsonu koji je po njegovim opisima istorijskih i etničkih osobina pograničnih područja odredio granice ne samo Dalmacije, nego i Slovenije, Istre, Baranje, Makedonije i njegovog omiljenog rodnog Banata.

Srpski narod eto ima dva svoja genija u Americi – oba velika američka i svetska naučnika. Oni su mostovi koji će za uvek spajati dva naroda. Ni mnogo veći narodi ne mogu da se takvim večnim mostovima pohvale.

Još jedan most

Još jedan važan most između moje dve zemlje postao je moj ugledni zemljak Hamilton Fiš Armstrong. On je među prvima razumeo to što sam o srpskoj epici rekla glasno i jasno Karnegijevim predstavnicima i isticala na svim svojim predavanjima širom Amerike.

Srećna sam što je nedavno, odmah posle rata, 1919. godine baš on, moj verni saborac, postavljen za američkog vojnog atašea u Beogradu! On je to više nego zaslužio. Kako se samo svesrdno angažovao za pomoć Srbiji još kao student na Prinstonu, gde smo se sreli

kada sam došla da prvi put tražim pomoć i podršku za moju usvojenu zemlju. Bilo je to u vreme prvog balkanskog rata 1912. Niko tada u Americi nije znao ništa o borbi mog usvojenog naroda. Sećam se kako mi je napisao svoje prvo pismo sa takvim oduševljenjem da nisam mogla da mu ne odgovorim.

Pisala sam mu iz Stratford Hausa u Njujorku, na 32. Ulici, gde sam tada bila odsela posle te prve, istorijske posete Prinstonu. U to vreme nije bilo rata koji bi imao takvu romantičnu poruku kao balkanski. U svesti srpskog naroda i Karađorđevića postojala je samo jedna pesma, jedan san – pesma o pobedi, san o povratku slave i slobode posle poraza na Kosovu. To se mora shvatiti, jer drugačije ne mogu da se objasne pobede nad carstvom kao što je Osmanlijsko posle šest vekova ropstva, pobede nad svima užasima rata, gladi, varvarskih pokolja kroz koje su prolazili.

Neki me, u zemlji gde sam rođena, kritikuju što toliko podvlačim značaj epske poezije, ali cela kreativnost jednog naroda za vreme pet vekova poniženja slila se u junačku pesmu. A negirati to bilo bi isto kao kada bi se u našoj, američkoj istoriji brisali Džordž Vašington, naše proglašenje nezavisnosti, istorijska revolucija, građanski rat, herojski prodor na Zapad i sve svelo na Vol strit i Holivud.

Početak prepiske

"Dragi g. Hamilton", napisala sam mu prve reči, 20. marta 1912, "izvinite ako sam prekršila prinstonsku etiketu šaljući Vam toliko primeraka svog apela za pomoć Srbiji." Pozvala sam ga tada, prvi put, da poseti taj deo sveta i da se sam uveri "kako mi u Srbiji pamtimo svoje prijatelje."

Koliko je uspešan bio taj moj apel može da vas uveri pismo koje mi je potom napisala Fransis Klivland, ništa manje nego prva dama Amerike! I to najmlađa i najlepša. Naime, ona je postala prva dama sa 21. godinu. Bila je jako popularna i svi su imitirali tu njenu frizuru sa visokom punđom i posebnim okruglim loknicama raspoređenim na zatiljku, po njenom vitkom vratu, pa, moram da priznam, i ja.

Fransis je bila visoka, statueskna, tamne kose i plavih očiju. Mnogi su je zvali Frenki ili Frenk iz milja ili zbog njene dečačko-atletske pojave.

Pismo je bilo sa zaglavljem lokalnog hotela Prinston In, što je dokaz da ga je napisala odmah posle moga izlaganja. Pisala mi je "da se nada da će žene Amerike u velikom broju dati priloge" koji će pomoći ne samo vojnicima koji se bore u tako užasno teškim uslovima, nego i njihovim familijama, ženama, udovicama i deci koji su svi žrtve tog krvavog rata.

Hamilton, ili "Fiši" kako sam ga kasnije prozvala, još je tada, kao mlad student, pokazao veliko interesovanje za moju misiju i strasno se angažovao da među studentima skupi materijalnu pomoć. Bio je vrlo uspešan u tome. Skupili smo hiljade dolara. Tada smo i počeli našu prepisku koja evo još traje. Ne samo prepiska, nego i veliko prijateljstvo i saradnja. Prošli smo kroz sito i rešeto, kako se ono kaže, zajedno, on i ja.

Ko je to mogao da sanja onda u Prinstonu, kada smo se prvi put sreli? Kada je uleteo u salu u kojoj je trebalo da držim predavanje sa razdeljkom u sredini i dugačkim crnim pramenovima kose koje je stalno sklanjao sa lica i zadihano počeo da mi priča kako je trčao po celom prinstonskom kampusu da oblepi plakate za moj govor i za pomoć Srbiji, nisam ga još ozbiljno shvatala, ali mi se svideo njegov entuzijazam. Imponovao mi je i očarao me. Njegov entuzijazam bio je zarazan.

Seli smo u stari Nasau In, preko puta kampusa, i ja sam uz čašu šampanjca počela da mu pričam o Srbiji. On je slušao ne trepćući, onako mlad, zelen, prijemčiv za romantične ideje, kao i ja. Posle je čak i napisao u jednoj knjizi da niko nije ostavio tako dubok utisak na njega kao ja pri tom prvom susretu.

Već u decembru 1913. sam bila vrlo srećna što sam mogla da mu čestitam na izboru u uredništvo "Prinstonijana". To je značilo da je Hamilton "stigao", da će njegova popularnost i uticaj u društvu rasti, da će biti primljen i u najsnobovskije klubove kojih je Prinston pun. Bilo je to pred Božić u decembru 1913. Nepunih godinu dana posle našeg prvog susreta i prvog pisma opet sam se zatekla u Stratford Hausu u Njujorku na Trideset drugoj ulici. Napisala sam mu tada da "sam duboko uverena da je to samo predskazanje budućih položaja na kojima će njegova sposobnost i uticaj doći do punog izražaja u bilo čemu čega se poduhvatite."

Ja sam se tada spremala na put za Čikago da provedem Božić kod gđe Makornis čiji je sin bio prethodne godine u Prinstonu kada sam držala svoje prvo predavanje, a noć pre toga sam doživela veliki uspeh kada sam kod moćnog Astora, tasta moje drage Nensi, apelovala za pomoć Srbiji.

"Imala sam strašnu tremu, ali mi je pomoglo to što sam pomislila na stradanja sirotih srpskih vojnika i to što sam mislila na Vašu ljubaznost i velikodušnu pomoć," pisala sam mu.

Drugi čovek mog života

Naša prepiska počela je, kao što sam već rekla, od onog našeg nezaboravnog susreta 1912. za vreme prvog balkanskog rata kada je Hamilton Fiš među prvima organizovao pomoć Srbiji. U to vreme niko nije mnogo mario za Srbe. Međutim, ne treba zanemariti činjenicu da su ove dve moje zemlje povezane prijateljstvom od samih svojih početaka, da su prve jedna drugu priznale, da je pojava SAD na evropskoj sceni upravo počela tada – njenim angažovanjem u balkanskim ratovima. Amerika je oduvek podržavala Srbiju, samo se o Srbiji nije dovoljno znalo među običnim američkim građanima.

Hamilton, moj dragi "Fiši," tvrdio je, kao što sam već rekla, kako niko nije ostavio tako dubok utisak na njega kao ja – laska mi to, naravno, jer je on vremenom stekao veliki ugled i postao politički savetnik najmoćnijima. Ali, mislim da nisam toliko bila zaslužna ja koliko moja priča i maloj, hrabroj Srbiji i njenoj poeziji. I moj nepresušni entuzijazam. To je ono što ga je verovatno očaralo. Uzajamno smo se u tome našli. Neki susreti se ne zaboravljaju. Neki vam promene život.

Dopadljiv, briljantan, šarmantan, elokventan, entuzijastičan – Hamilton Fiš Armstrong poreklom je iz isto tako sjajne porodice. Prava američka elita, prave aristokrate po duhu. Rođen 1893. u njujorškom elegantnom "braunstonu," staroj kući blizu Vašington Skvera, jedan je od sedmoro dece u porodici čiji su imućni, obrazovani, sofisticirani članovi, muški i ženski, vukli svoje korene unazad do očeva Sjedinjenih Država i američke revolucije. Njegov je otac bio umetnik koji je služio kao Generalni konzul SAD u Italiji, tako da je od malih nogu kosmopolitski odgajan. Slavko je prvo bio ljubomoran na njega, na našu prepisku, ali kada ga je upoznao postali su dobri prijatelji. Hamilton je bio i ostao moj veliki prijatelj i veliki srpski dobrotvor.

Da, imam ne samo prijatelja u njemu, u Hamiltonu Fišu Armstrongu, nego je on, pored Slavka, moj najveći oslonac. Uz njega se osećam bezbednom i zaštićenom kao Nataša uz

Pjera i Andreja. Da, Hamilton je drugi čovek moga života. Ne, ne preterujem, Hamilton me podseća na Pjera Bezuhova po svojoj ljudskosti, srdačnosti, po svojoj nesebičnoj spremnosti da se uvek nađe kada mi treba priteći u pomoć. Nemojte pogrešno da me razumete. Hamilton je moj najbolji prijatelj. A Slavka doživljavam još uvek kao romantičnog junaka, kao i prilikom onog našeg prvog plesa na balu u Atini. On je moj Andrej Bolkonski, po malo strog, često zamišljen, obično uzdržan, ali uvek ponosan, plemenit. U Tolstoju sam tako opet našla ključ za razumevanje svoje sudbine koja se odvijala između ova dva divna čoveka, između rata i mira. Opet, opet te književne asocijacije, čujem kako me prekorevate. Šta mogu kada mi književnost pomaže da bolje razumem sopstveni život, sebe. Znate, bolje poznajem misli princa Andreja nego što sam ikada znala misli svog sopstvenog oca.

Lejdi Astor, vunene čarape i zašto su one važne

Ali da se vratimo na početak ove priče, da se vratimo Nensi, lejdi Astor, koja mi je jednog maglovitog popodneva, pre mnogo godina, u Londonu rekla:

"Tvoj je problem, draga moja, što se za tebe ceo svet sveo na Balkan. Zaljubljena si ne samo u svog muža nego i u njegov narod. Ti si praaava rooomantičnaaa dušicaaa," razvukla je po južnjački ove reči, taj svoj deminutiv. Onda je dodala, kao sa blagim prekorom, "Zamišljaš da si neki ženski Bajron, zar ne?" rekla je lejdi Astor sa osmehom koji nije bio sasvim bez ironije mada mi je bila draga, draga prijatejica. Bila je duhovita ta moja Nensi – poznata je njena izjava da je ona takva vrsta žene od koje bi ona sama bežala. Poznate su i njene prepirke sa Šoom. Anegdotske. Ali, ovo mi nije zvučalo duhovito, ni tada, ni sada.

Ipak, sam opet došla da je vidim u Londonu. Nešto ranije, prve godine mira, 1919-te je *Njujork Tajms*, ili je to bio londonski *Tajms*, objavio je članak o nama kao o jedinim Amerikankama koje imaju uticaja na evropsku politiku. Htela sam lično da joj čestitam na izboru u Parlament. Bila je to velika stvar. Prva žena u britanskom Parlamentu, moja prijateljica, Amerikanka kao i ja.

Sedele smo tada, kao i sada, u salonu hotela Dorčester, gde obično poslednjih godina odsedam na mojim učestalim putovanjima za Sjedinjene Države, sada kada više nemamo rezidenciju u Londonu. Htela sam onda pre dve decenije da skočim sa stolice od besa zbog tog njenog ironičnog tona bez obzira što je pogodila suštinu – moj bajronovski ideal. Romantizam, da. Ali, romantičnaa dušicaa? Mozda je tada bila u pravu, ali sada mi je to zvučalo skoro uvredljivo, kao da sam još uvek neka zanesena šiparicaaa. Zamisli! Meni to da kaže? Posle svega što sam preživela. Meni koja sam otvrdnula u ratu, koja sam prošla golgotu. Meni koja se borim pre svega za praktične stvari kao što je štrikanje džempera za borce! Mnogima to zvuči možda čak suviše prozaično. Ali, ja sam ipak praktična Virdžinijka – ona bi bar to trebalo da zna.

Eto tako sam na konferenciji u Valdorf Astoriji u januaru te iste 1919. godine, pre odlaska u našu novu rezidenciju u Vašington, gde je moj Slavko postavljen za drugog po redu ambasadora nove Kraljevine Jugoslavije, apelovala da američke pletilje ne prestanu da pletu džempere za savezničke i srpske borce, mada se Veliki rat završio, jer su u južno slovenskim zemljama posle tolikih godina ratovanja i dalje izuzetno teški uslovi, ali da isto tako ni američki vojnici i mornari neće preživeti zimu ako im se ne dostavi topla odeća. O tome je i *Njujork Tajms* objavio veliki članak.

Nije to samo moj romantizam nego, ponavljsm, čista američka praktičnost! Ja to bar znam – kada sam se povlačila sa srpskom vojskom po najstrašnijem mrazu i imala smrzo-

tine prvog stepena na nogama, nisu mi amputirali desnu nogu samo zato što sam na njima nosila par debelih, američkih, ručno pletenih čarapa! I zato sam apelovala na sve moje Amerikanke da nastave da pletu vunene čarape.

Još o čarapama i papirnoj odeći

Dakle, rekla sam okupljenim novinarima da će jugoslovenski i američki brodovi u Jadranskom moru, koji su zajedno porazili Austrijance, biti izloženi ljutoj zimi sve do aprila.

U Parizu gde sam se zatekla za proslavu završetka Velikog rata lično sam videla mnoge američke vojnike kako se smrzavaju, jer pored svojih letnjih uniformi nisu imali ništa što bi ih ugrejalo – ni džempere, ni rukavice. Te iste godine, na brodu za Ameriku, na vojnom brodu, videla sam celu posadu kako se smrzava bez zimske odeće. Da, rekla sam tada novinarima u Njujorku, da, citiram od reči do reči, "ako takvi uslovi postoje među našim ljudima, koji su praktično bolje obučeni nego bilo koji saveznički vojnik, možete samo zamisliti kakva očajna situacija očekuje vojsku i civilno stanovništvo u jugoslovenskim zemljama".

Znam pouzdano da je srpska vojska od države primila samo uniforme, da nema potkošulje, ni kapute. Za vreme tog užasnog povlačenja preko Albanije, kada sam sa poljskim bolnicama prelazila preko planina, što je bio najstrašniji deo ove kampanje, pakao na zemlji, bila sam svedok kako su stotine ljudi morale da se podvrgnu amputacijama samo zato što nisu imali čarape, ni rukavice, ni šalove, ni džempere. Podvlačim – izbegla sam amputaciju zato što sam imala par sokni! Toliko o romantici i romantičnoj dušici. Nije čudo što Srbi imaju poslovicu "čizma glavu čuva, šubara je kvari". U mom slučaju to je bila jedna obična vunena čarapa!

Ali, nemojte da mislite da je situacija mnogo bolja ni među civilnim stanovništvom, rekla sam na toj konferenciji, jer, mada skoro sve žene tamo umeju da štrikaju, u zemlji nema vune, a žene nemaju ni vremena, ni snage da pletu. Neko vreme pre prestanka rata žene su sekle zavese i ćilime da prave cipele za sebe i decu, a papirna odeća je bila sve što se moglo naći! Videla sam savezničke vojnike kako su izlazili iz austrijskih zarobljeničkih kampova u tankoj papirnoj odeći, i svaki novac koji se šalje je beskoristan kada država nema pare ni za snabdevanje svoje vojske. Zato sam apelovala na moje Amerikance da nastave da pomažu Srbiji, celom Balkanu, kao i savezničkim vojnicima u ovim državama u kojima su i mnogi američki vojnici.

Uprkos mojim novim obavezama u Vašingtonu, nastavila sam da radim kao Direktor Fonda za srpsku pomoć sa sedištem u Njujorku. Samo sam nastavila rad koji sam započela ranije sa osnivanjem raznih drugih fondova za pomoć Srbiji, a i za bolnicu za decu, na koju sam posebno ponosna.

Mnogi moćni ljudi su mi svestrano pomogli, ali moram posebno da istaknem možda najmoćnijeg od svih – Džej Pi Morgana!

Zvecnula sam kašičicom

Ali, da nastavimo priču o lejdi Astor i njenoj opasci. Umesto da joj odgovorim, samo sam kucnula srebrnom kašičicom po srebrnom poslužavniku za čaj što je odjeknulo po celoj sali i svi su se redom okrenuli prema nama. To vam je bilo takvo mesto – ššš, psst, sofisticirano. Zvecnula sam ponovo, glasnije. Svi, a bilo je tu i nekih krunisanh glava, okrenuli se nazad svojim šoljicama čaja, osećajući se pomalo neprijatno zbog takvog neuobičajenog ispada!

“Slušaj,” rekla sam tada Nensi, pomiriljivo,“svako ima pravo da veruje u ono što želi.”

Uvodim vas namerno u ovaj salon stare Evrope, u ovaj mir gde jedan zvuk kašičice izaziva šok, da shvatite drastične kontraste u mom životu. Da, moj je život išao od početka gore dole, kao vašarski tobogan, od kada sam se rodila, čas sam bila na vrhu, čas na dnu – siroče i debitantkinja, u krpama i briljantima. Živela sam paralelnim životima – sedela u najlepšim salonima sveta i družila se sa krunisanim glavama, a onda se povlačila sa teškim ranjenicima preko krša bez hrane, odeće, bez osnovnih uslova za život.

Zaustavljam se sada, opet za tren u ovom paralelnom svetu mirnog, tihog luksuza posle tolikih godina rata.

Bila je sada obučena u crno, Nensi, ta božanstvena žena. Dakle, zamislite Nensi kako ulazi u salon i ide prema meni, kao nekada u Plazi u Njujorku, tada u beloj čipki, kao pahuljica, sada u ravnom crnom kaputu sve do zemlje opervaženim crnom lisicom sa crnim mufom od lisice. Ispod nosi jednostavnu crnu haljinu od satena sa bogato ukrašenim pojasom i dugim, višestrukim nizom bisera oko elegantnog vrata iznad koga je i dalje krasi raskošna, lavovska griva kose, koja je postala njen zaštitni znak. Veličanstven prizor!

Prišla mi je, sela, izvinila se zbog malog zakašnjenja i odmah prešla na stvar, “Šta ima novo?” kao ono ranije kada sam joj se pre više godina i više ratova na njeno pitanje o mom novom životu, kao iz puške odgovorila kako sam se zaljubila, kako od onog trenutka kada sam ga ugledala znala odmah, intuitivno, elementarno, da ću se venčati za Slavka. Zar to nije bio dovoljan dokaz za ono što se zove ljubav na prvi pogled? “Mi smo živi dokaz za to” dodala sam tada mladalački izazovno. Ona me pogledala sa osmehom neverice. “Ne, nije to bio samo pogled u pitanju,” brzopleto sam joj objasnila, “ne, svesno sam htela da se udam za njega. Nisam igrala nikakve južnjačke udvaračke igre. Htela sam da što više saznam o njemu, o njegovoj zemlji. Sve me je zanimalo u vezi sa njim,” rekla sam joj to sve bez ikakve ironije. Tako sam iskreno osećala.

Venčanje, naša, Slavkova i moja svadba, kada razmislim, nije bila pompezna, ni velika. Bili smo u žurbi da započnemo zajednički život, kao da smo znali da nećemo imati mnogo vremena u miru. Dvadeseti vek se tek rađao. Pariz je bio na vrhuncu svoje dekadentnosti, svog zlatnog doba. Prinčevi su, čekajući na kraljevstva i krune, punili tajne salone Maksima i ispijali šampanjac do poslednje kapi iz tananih cipelica svojih kurtizana. Ali, mi se smo se žurili u Beograd, gde je Slavko ubrzo poslat na carski dvor u Petrograd. Bilo je to 1902. godine. Da li sam vam rekla da sam tek bila napunila 21. godinu.

Bio je različit od onih mojih udvarača, taj egzotični Srbin, dr. Slavko Grujić, zato što nije pričao samo o površnim stvarima, o odlasku na neki bal ili izboru prave odeće za golf, nego je bio kao opčinjen velikim idejama o tome kako da pomogne svom narodu. Ali, to sam vam već rekla, to da me je čak podsetio na donkihotskog junaka, u prvom trenutku malo i na Teslu.

“Zar nije to sve što pričaš ne samo o njegovom narodu nego i o njemu toooliko romaaaantično, zar nije malo suviše, malo preterano, ili bar za moj ukus?” zaključila je tom prilikom odsečnije, poprimivši više britanski i izgubivši, bar za trenutak, svoj otegnuti južnjački naglasak. “Pa joooš i tooo o ljubavi na prvi pogled, ko još u to može da veruje?” čujem ponovo glas moje ironične Nensi, kako razvlači određene samoglasnike kada hoće nešto da naglasi, kako se smeška dok se naginje ka meni kao da će da mi otkrije neku dugo čuvanu tajnu.

Samo sam pretpostavila, govorila sam tada u sebi, u tom trenutku kada su nam se pogledi sreli u nekom praiskonskom prepoznavanju žene i muškarca, Adama i Eve, kao da su prvi i jedini na svetu, to da mu pripadam, da pripadamo jedno drugom, ali nisam smela to sve odjednom da joj kažem, bojala sam se da će mi se još više podsmehnuti, bojala sam se da je možda u pravu, jer je bila starija, iskusnija.

"Ispostavilo se da sam ipak ja bila u pravu u odnosu na Slavka, i njegov narod," rekla sam joj sada, posle dve decenije, tiho, mirno, ali trijumfalno.

SOL BELOU

Sol Belou rođen je 1915. godine u kanadskom Kvebeku, ali se već kao devetogodišnjak preselio u Čikago, gde i danas živi. Školovao se na Čikaškom univerzitetu i započeo doktorske studije iz antropologije u Viskonsinu, ali ih je napustio jer je umesto teze, kako kaže, pisao priče. Među pisce koji su uticali na njegov razvoj ubraja Džojsa, Lorensa, Foknera, Drajzera, Ficdžeralda, Hardija, Jejtsa i klasične ruske pisce. Piše eseje, a napisao je i dramu *Poslednja analiza*, koja nije postigla isti uspeh kao romani. Prevodio je Singera sa jidiša i druge pisce sa hebrejskog i francuskog. Započeo je karijeru kao pisac književnih biografija, predavao je na više uglednih fakulteta, služio u trgovačkoj mornarici 1944–45. Nosilac je više nacionalnih i međunarodnih nagrada za svoje popularne romane *Avanture Ogija Marča* (1953) i *Hercog* (1964), koji su uneli „novi smisao za smeh" i komično u američki roman. U romanu *Henderson*, *kralj kiše* prvi put je pomerio lokalitet iz Amerike u romansiranu Afriku. *Uhvati dan* smatra se jednim od njegovih najuspešnijih ostvarenja. Dobitnik je Nobelove nagrade za književnost. Smatra se verovatno najznačajnijim proznim piscem u Americi.

Prvi roman Sola Beloua

Budući u obliku dnevnika, beležeći iz dana u dan događaje iz „života i vremena" pripovedača, Džozefa, roman Sola Beloua *Čovek bez oslonca* nužno nameće određene zahteve. Pre svega, njegova forma omogućuje najveću fleksibilnost u donosu na istraživanje ličnosti junaka. S jedne strane, ona po strukturi odgovara intelektualnom, ispovednom tonu protagoniste, ona je „bezoblična", i „slučajna", kao i tok ljudske svesti i uobrazije. Ova „bezobličnost" i „akcidentalnost" postaju dramatizacija samog toka svesti i rada uobrazilje. S druge strane, ograničena je na jednu jedinu svest, zatvorena u pripovedačev svet, i njegova tačka gledišta postaje i tačka gledišta knjige u celini. Iz tog razloga junakova zapažanja o društvu i stvarnosti treba da se prime sa rezervom, odnosno prevashodno kao projekcije ili refleksije njegove svesti. Drugim rečima, ova forma isključuje mogućnosti višestruke perspektive u odnosu na pripovedača i svet koji ga okružuje. „Oblik dnevnika i egoističko unutarnje uživanje određuju klaustrofobično zatvoren svet ovog romana", prema rečima

Erla Rovita. Međutim, dnevnik kao forma, unutarnji fokus i zatvoren svet ne impliciraju nužno i problematičan kvalitet proze, tako da, po našem mišljenju, mnogo značajniji problem, verovatno, predstavlja samo ograničenost junaka – pripovedača. U prvom dnevničkom zapisu postaje očigledno da Džozef nema veliku intelektualnu ni emotivnu snagu, da njegova pasivnost ne obećava mnogo dramatičnih trenutaka, da je on živeo prilično dosadnim životom i pre nego što se povukao u četiri zida, i da čak ne zna ni kako da koristi svoju novu slobodu: „predviđajući manje dnevne krize, dolazak spremačice, pojavu poštara, programe na radiju, i sigurno, periodično nespokojstvo koje u meni izazivaju određene misli". Iz ove situacije postaje jasnije da je ceo spoljašnji svet, rat, grad, društvo samo „kulisa" za pripovedačevo viđenje. Belou je od prvog romana do *Hercoga*, *Avantura Ogija Marča*, ili *Hendersona* bio zaokupljen *introspektivnim* viđenjem pojedinca u potrazi za samim sobom, koje samo po sebi podrazumeva određena ograničenja u opsegu njegovog romanesknog sveta. Ova preokupacija postaje samo nešto očiglednija u prvom romanu u poređenju sa poznijim delima, ali ne i različita po prirodi. Sledstveno tome, primećeno je da bi zbog Belouove sklonosti ka pripovedanju u prvom licu i „autobiografskoj priči", moglo da se očekuje da će avanture njegovih junaka da se iskažu u obliku *Bildungsromana*, ili neke „poučne romanse". Međutim, njegovi junaci kao da nikad ne prelaze put od nevinosti, ili neznanja do iskustva, ili znanja, bilo kroz introspekciju ili kroz spoljašnje uticaje. Jedan od razloga bio bi što njegovi junaci imaju manje-više fiksiran „karakter", koji, stoga, postaje njihova jedina determinanta i sudbina. Takvo korišćenje jedinstvene, centralne svesti nameće izvesne tehničke teškoće u pronalaženju pogodnog modusa pripovedanja. Stoga su romani Sola Beloua skloni epizodičnosti, „bez zapleta" su i „akcidentalni", i izneveravaju tradicionalna iščekivanja početka, sredine i kraja priče ili „radnje". U njima ne postoji strogo organizovan „zaplet" ili „radnja" u klasičnom smislu, niti dramska interakcija među likovima koja bi vodila razrešenju. U tom smislu *Čovek bez oslonca* vuče svoje poreklo iz tradicije koja počinje sa Kjerkegorom, i blisko je povezana sa postupkom koji je Dostojevski koristio u *Zapisima iz podzemlja*. Veze između prvog romana Sola Beloua i romana F. M. Dostojevskog ne javljaju se samo na formalnoj već i na tematskoj ravni. Nedostatak tradicionalnog „zapleta" u beleškama iz podzemlja kao i u dnevniku „čoveka bez oslonca" nije samo formalno „sredstvo" koje omogućuje autoru da se slobodno kreće u zatvorenom svetu junakove svesti, i da uključi sve slučajne i nepovezane događaje kako

se obično odvijaju u svakodnevnom iskustvu, već takođe da strukturalno dramatizuje tu akcidentalnost junakovih razmišljanja, reakcija, nedoumica i dilema. Zapisi Džozefa i junaka iz podzemlja, događaji koje oni opisuju u obliku kratkih beležaka, priča ili epizoda, njihova potreba da se izražavaju u „funkcionalnom" modusu, njihove „idealne konstrukcije", koje se uvek ruše u dodiru sa stvarnošću, jedini su način da svom iskustvu daju određen oblik i značenje. Za oba junaka je čin pismenog beleženja iskustva jedini dokaz da su još uvek živi, da još uvek imaju identitet. Međutim, uprkos sličnostima, između ova dva dela postoje značajne razlike. Jedna od njih je što negativni junak Dostojevskog govori, uglavnom, o svojoj prošlosti i stoga je u mogućnosti da mnogo bolje organizuje i objasni uzroke koji su stvorili njegovu „ličnost", dok se antiheroj Sola Beloua bori sa svojom „ličnošću", uglavnom, u sadašnjem vremenu i samo povremeno razmišlja o svojoj prošlosti.
U smislu vremena i duha koji opisuje, *Čovek bez oslonca* blizak je i jednom drugom romanu stvorenom pod uticajem *Zapisa iz podzemlja*. Mislimo na Sartrovu *Mučninu* (1938), takođe prvi roman ovog autora, i isto tako napisan u obliku dnevnika. Sartrov junak i Belouov Džozef započinju svoj dnevnik iz potrebe da objasne promenu koja ih je zadesila, obojica emotivno i kreativno jalovi. Sartrov junak je, kao i Džozef, pisac amater koji ne može da nastavi svoj rad, obojica se osećaju otuđeni od života, sveta, sredine koju vide u deformisanom i fragmentarnom obliku. Najteža bolest koja ih muči je to što gledaju na život kao na mučan, gnusan teret. Ali dok je Sartrov junak u stanju da se definiše, makar i negativno, kao slobodan čovek, „usamljen i slobodan", mada je, doduše, njegova sloboda „nalik na smrt", Džozef nije u stanju ni tako da se odredi, i stoga mora da potraži svoj identitet izvan sebe u „ukinutoj slobodi", u nadzoru duha, budući nesposoban da se okrene sebi. Ova osobina ga, uprkos izvesnoj sličnosti, razlikuje od još jednog književnog junaka iz istog razdoblja, od Kamijevog Mersoa, sa kojim ga kritičari često porede. Naime, junak *Stranca* (koji je, kako tvrde neki kritičari, pisan pod izvesnim uticajem ovog američkog romana) kreće se u „obrnutom" smeru od Džozefa, tj. Merso, za razliku od Džozefa, postepeno postaje sposoban da izađe iz sebe da bi se „otvorio" prema životu kao takvom.
Džozef je junak u potrazi za značenjem svog iskustva, i u tom smislu on je prvi, „arhetipski" obrazac svih kasnijih romana Sola Beloua, koji su na različitim nivoima varijacija iste borbe da se nađe odgovor na (Džozefovo) egzistencijalno pitanje: „Kako postati čovek? Kako živeti?" Od prvog do poslednjeg romana Belou je pokušavao

da usaglasi svoj pripovedački postupak sa prirodom protagoniste i obrascem njegovog načina mišljenja, njegovog „traganja", te je to „traganje" postalo „traganje samog Beloua za formom", prema rečima kritičara Opdala. Umetnička, estetska borba američkog pisca čini se da vuče koren iz obrasca ove jedne jedine priče (ili pitanja) koju beskonačno varira. Budući da nema nijedne književne strukture od koje bi mogao da se napravi uspešan roman bez „zapleta" ili dramatskih suočavanja, odnosno od introspektivnog očajanja i mozganja, čini se da je upravo oblik dnevnika, koji je Belou izabrao u svom prvom romanu, najpogodniji za njegovu tematsku zaokupljenost intelektualnim dilemama introspektivnog intelektualca, čija je najveća strast istraživanje granica nezavisnog „ja". Pošto ova forma dopušta proizvoljne upadice, protivrečne akcije, fragmentarnu analizu, uključivanje naizgled nevažnih epizoda i međusobno nepovezanih likova, ona je stoga *otvorena* na svakoj tački i ne nameće piscu obavezu da „radnju", ili „sklop događaja" dovede do konačnog „ishoda". Sol Belou je u svojim poznim delima, *Avanturama Ogija Marča* i u *Hendersonu*, kako su neki kritičari primetili, pošao samo korak dalje od „čistog" dnevnika u pravcu autobiografske priče koja se retrospektivno odvija. Strukturalno to znači da je poslednji datum u dnevniku stavljen na početak, a u *Hercogu* je Belou ovu formu doveo do krajnjih mogućnosti. Drugim rečima, ukoliko bi se moglo reći da je dnevnik književna forma koja je u osnovi celokupne proze ovog savremenog pisca, i pošto ona, uprkos tome što je „slobodna" i „otvorena", očigledno nameće određena ograničenja, onda bi bilo interesantno videti na koji način je Belou pokušao da ih prevaziđe u „arhetipskoj formi", u svom prvom romanu.

Iz prvog zapisa ovog romana jasno je da će beznačajnost okolnosti i nesposobnosti glavnog junaka izazvati neke formalne teškoće. Prvo sredstvo kojim se Belou poslužio da proširi zatvoren svet „čoveka bez oslonca" je upotreba *vremena*. Dnevnik omogućuje vrlo slobodno poigravanje vremenskim sekvencama, opravdava simultano i proizvoljno prisustvo sadašnjih i prošlih događaja. Drugim rečima, svi naoko nepovezani događaji čine bitan elemenat priče i značajni su za razumevanje Džozefove sadašnje otuđenosti. Ovaj tok radnje u prošlom vremenu, stalno prekidan Džozefovim sećanjima na događaje koji su se desili pre početka njegovog čekanja i „lebdenja", čini okvir koji teče paralelno sa tokom radnje u sadašnjem vremenu. Ova dva toka postaju još evidentnija u razdvajanju propovedačke „ličnosti" na „ja" kao učesnika u sadašnjem iskustvu, Džozefa „sada", koji razmišlja o prošlosti, odnosno o „njemu" ili „starom Džozefu", otuđenom objektu, koga to „ja" hladno

posmatra i o tome diskutuje. Bez percepcije drugog lika ili informacije koju bi dao neki opšteprisutni i sveznajući glas autora, oslanjajući se samo na Džozefovu svest, Belou je uspeo da dâ dvostruki ugao gledanja protagoniste, zasnivajući ga na protivurečju inherentnom njegovoj ličnosti. Ova dva toka, pripovedanje u prvom i trećem licu, objedinjena su u širi okvir dnevnika, a njihova sprega daje romanu ironičan fokus. Ovaj postupak je dalje razvijen kroz upotrebu ironičnog suprotstavljanja dnevničkih zapisa koji nam daju uvid u raskorak između Džozefovih misli i dela, njegovih apstraktnih težnji i konkretnih ostvarenja. U tom raskoraku, koji je inherentan Džozefovoj „ličnosti", i u kontrastnom poređenju različitih zapisa sadržani su i nagoveštaji ironičnog piščevog stanovišta prema junaku romana. Da bi obogatio ovu dvostruku perspektivu u odnosu na protagonistu, pisac se koristio snovima i dijalozima sa „duhom alternativa". Međutim, mada ova sredstva, s jedne strane, pomažu da se prevaziđu ograničenja jednostranog viđenja sveta kroz usamljenu svest, ipak, s druge strane, dijalog sa „duhom alternativa", koji započinje bez ikakve strukturalne pripreme, i koji veoma liči na „pravi" dramski dijalog, izgleda kao da je veštački „ubačen" i preti integritetu romana. Pored toga, često je i raskorak između radnje i misli dat suviše direktno da bi čitalac odmah uočio ironičan prizvuk. Međutim, pri podrobnom čitanju različitih zapisa, naročito upoređenjem prvog i poslednjeg, upotreba ironičnog kontrasta pokazuje svu efikasnost ovog postupka i daje romanu u celini ironičnu dimenziju. Dovoljno je uporediti Džozefovu veru iz prvog zapisa u superiornost samostalnosti i samoispitivanja nad nemuštom iskrenošću i tvrdokornošću, sa njegovim traženjem da mu stave uzicu oko vrata u poslednjem: „U tuđim sam rukama, oslobođen samoopredeljivanja, sloboda je ukinuta". Stoga, *samo* u svetlu ovog pripovedačkog postupka ironične jukstapozicije može da se shvati Džozefovo stanovište na kraju romana, inače bi kraj bio nagao, iznenadan, i neprimeren Džozefovom liku, budući da nije verovatno da bi on mogao da očekuje da će olakšanje i odgovor na svoju dilemu naći u „nasilju" i „ustrojstvu". Razlog za to nalazi se u dinamici Džozefovog karaktera, kao i u dinamici drugih karaktera u prozi Sola Beloua, koji su na kraju svakog njegovog romana, kako su kritičari primetili, „zaleđeni u pokretu spremnosti da zagrle čovečanstvo", a što takav zagrljaj čini krajnje neuverljivim i problematičnim. Mnogi kritičari vide to kao Belouov radikalni nedostatak, kao nemoć da svoju proznu strukturu privede neminovnom, imanentnom završetku. Poslednje „scene" u njegovim romanima zaista se često čine kao čisto tehničko sredstvo

da se okonča „fikcionalno” kretanje junakove svesti, osim ukoliko se ne shvate kao umetničko sredstvo pomoću koga autor ostvaruje ironičnu distancu, i to ne nameći svoj autorski glas, već ugrađujući ga u samu proznu strukturu. Često se kaže da svaki pisac uvek priča jednu istu priču, pa bi se moglo reći i da se proza Sola Beloua usredsređuje, pre svega, na temu junaka koji se bori da pronađe smisao života, iskustvo uopšte, osmišljavajući svoje lično iskustvo. Takav junak uvek je raspet između „otuđenja” i „prilagođavanja”, idealističkih težnji i ograničenih ostvarenja. Stoga se čini da na tematskom nivou Džozef govori u ime svih njih, i da bi se kasniji romani, koji obuhvataju šire prostore i problematiku, mogli da shvate kao varijacije na istu temu. S druge strane, iz prvog zapisa u Džozefovom dnevniku i upoređenja sa poslednjim, postaje jasnije da je u njima sadržana klica svih značajnijih formalnih mana i kvaliteta romana u celini (i da su one strukturalno povezane sa tematskim protivrečnostima), i dalje, da značaj ovog romana danas prevashodno leži u činjenici da njegova struktura sadrži „arhetipski obrazac” kasnije nastalih dela Sola Beloua.

Maja Herman i Alen Ginzberg

ALEN GINZBERG

Američki pesnik Alen Ginzberg rođen je 1926. godine u Njujorku, država Nju Džerzi, nadomak Njujorka. Umro je 5. aprila 1997. godine u njujoprškom Istočnom Vilidžu gde je proveo veći deo svog života. Vest o njegovoj smrti zatekla me je, sećam se, daleko od Njujorka, na dalekom Istoku. Videla sam poznati mi lik na naslovnoj strani „Banghkok Posta", jer je njegova slava dosezala daleko. Odrastao je u Patersonu, gradu koji je proslavio drugi pesnik iz Nju Džerzija Vilijam Karlos Vilijams u svojoj istoimenoj poemi. Bilo je to vreme depresije, ekonomske krize, krajnje bede pojačane tragikom majčine paranoje. Pesnikova majka je umrla u duševnoj bolnici 1956. godine. Sam Ginzberg je kao student na Kolumbijskom univerzitetu, uprkos sjajnim ocenama, bio privremeno suspendovan zbog opscenosti koje je pisao po prašnjavim prozorima studentske sobe. Primljen je ponovo na studije pod uslovom da se podvrgne psihijatrijskom lečenju. U međuvremenu se Ginzberg bavio raznim poslovima po američkom receptu. Prao je sudove, plovio na teretnim brodovima, radio kao noćni čuvar i, po sećanju Dajane Triling, bio stalno u neprilikama. U to vreme, četrdesetih godina, sreo je Džeka Keruaka i druge predstavnike kasnijeg bitničkog pokreta. Obično

su se sastajali u stanu Vilijama Borouza, od koga je, kako Ginzberg kaže, naučio više nego na univerzitetu. Borouz ga je upoznao sa Prustom, Jejtsom, Selinom, Špenglerom i drugim piscima koji su uticali na Ginzbergov pesnički razvoj. U leto 1948. godine pesnik je doživeo snažno mističko iskustvo inspirisano Blejkovim pesmama, koje ga je odvelo u duševnu bolnicu, gde je sreo Karla Solomona, kome će posvetiti svoj *Urlik* (*Howl*, 1956). U San Francisku, gde se preselio posle studija, sreo je 1954. Pitera Orlovskog, koji će mu postati životni saputnik, i našao svoj pesnički glas koji je poštovaoca Ginzbergove poezije podsetio na Lindzija, Sandberga i Vitmena. *Urlik* je apokaliptička verzija generacije žrtvovane zbog rata i pohlepe. Izdavač Ferlingeti, i sam pesnik, biće 1957. godine uhapšen zbog objavljivanja ove „prljave" knjige. Proces koji je usledio učinio je od Ginzberga poznatu javnu ličnost i dao bitničkom pokretu pesnički manifest. *Kadiš i druge pesme* objavljene su kod istog izdavača (City Lights Books) 1961. godine. Naslovna pesma ove zbirke, pesnikova molitva za majku, smatra se Ginzbergovim remek-delom. Ranih šezdesetih godina, po povratku sa Dalekog istoka, Ginzberg će promeniti stil i svoje mističke aspiracije zameniti, kako sam kaže, „neposrednim viđenjem, čulnom percepcijom sadašnjeg životnog trenutka". U to vreme će početi da propagira jogu i meditaciju pod uticajem marihuane, pejote i LSD-a. Godine 1965. bio je deportovan sa Kube i iz Čehoslovačke zbog otvorenog zauzimanja za prava homoseksualaca. Iste godine, po povratku u SAD, ovaj bivši vođa bitnika izmislio je „flower power" i postao nekrunisani vođa hipi pokreta. U poslednje vreme je aktivni borac za ekologiju. I danas, mada u svom odelu sa prslukom više liči na bankarskog službenika, on ostaje u središtu „andergraunda". I dalje održava obimnu prepisku sa svim slojevima ljudi iz celog sveta i velikodušno pomaže svoje istomišljenike. Njegove kasnije zbirke nikada nisu naišle na isti odjek kao prve dve, ali se redovno pojavljuje kao i sam pesnik koji ih na popularnim pesničkim večerima ritmički zapeva uz pratnju egzotičnih instrumenata. Mišljenja kritičara o Ginzbergovoj poeziji i dalje ostaju podeljena između oštrih osuda i velikih pohvala. Ginzberg živi skromno u jeftinom, pretrpanom stanu u Istočnom Vilidžu u Njujorku; provodi nekoliko meseci godišnje u Boulderu, Kolorado, mnogo putuje i novac koji zaradi nesebično daje Komitetu za poeziju, koji je osnovao još 1966. godine za pomoć siromašnim pesnicima.

O stvarima, ne o idejama
Razgovor sa Alenom Ginzbergom

Novogodišnju noć u njujorškom Sohou, u adaptiranom potkrovlju slikarke Doti Mjuler iznad galerije na ulici Grin. Ponoć je upravo prošla. Ljubljenje, najlepše želje. Alen Ginzberg mi na svoj prijateljski način došaptava da je uspeo da nađe miran kutak gde ćemo moći da razgovaramo. Ispostavlja se da je taj jedini miran kutak u ovoj opštoj ludnici – kupatilo. Dok razgovaramo o njegovoj novoj knjizi poezije, o Karlosu Vilijamsu, Keruaku, cenzuri, u pozadini trešti rokenrol i otvaraju se nove boce šampanjca. Povremeno neko pokuca na vrata i Ginzberg uzvikuje: „Uđite! Uđite!". Dobijamo pomalo zbunjene posetioce kojima se neobično žuri. Razgovor teče dalje i skače sa teme na temu. Sve to, uz mnoge propratne zvuke i smeh, ostalo je zabeleženo na traci snimljenoj u jednom malom kupatilu sa ogromnim ogledalom u prvim časovima ove, 1982. godine.

Maja Herman Sekulić: *Vi spadate u one pesnike koji nikad ne ćute, nikad nisu odsutni sa scene? Kako to objašnjavate?*

Alen Ginzberg: Ćutim 98 odsto vremena.

Maja Herman Sekulić: *Zaista? Kada se pogleda spisak onoga što ste objavili ne stiče se takav utisak.*

Alen Ginzberg: Dva odsto vremena pokriva veliki prostor... Ne interesuje me isključivo „čista" poezija. Zanima me kako funkcioniše um, svest. Proučavam razne oblike misli, način na koji se javljaju u svesti, praznine između misli, njihov ciklus i ponavljanje tog ciklusa. Sve što prolazi kroz ljudski um je pogodan predmet za poeziju. Sa ove tačke gledišta sve može da postane predmet poezije zato što je sve deo umne aktivnosti. Pod aktivnošću uma podrazumevam obične misli koje ti prolaze kroz glavu dok sediš u kupatilu. Upravo to. Kada kuvaš jaje u kuhinji, kada ne posmatraš samog sebe. Kada nisi svestan da razmišljaš da bi samo trenutak kasnije otkrio da ti je pala na um zanimljiva misao o Kisindžeru, ili o obredima na Amazonu, ili o stopalima tvoje majke. To je naturalizam, ali proizvodi nadrealistički efekat jer je svest diskontinualna. Postoje praznine između misli, postoje nagli skokovi i elipse prirodne za rad svesti. Stoga, kada prosto beležiš kretanje svesti, pišeš poeziju koja je istovremeno subjektivna, jer si ti sam subjekt, ali i objektivna, jer su tvoje misli njeni objekti.

Maja Herman Sekulić: *Zašto, u tom kontekstu,*

proglašavate Vilijama Karlosa Vilijamsa svojim učiteljem, a Volta Vitmana svojim ocem?

Alen Ginzberg: Zato što me je Vilijams naučio kako da gledam svet izvan svoje lobanje, kako da kroz prozore svojih očiju vidim optičku panoramu napolju, i kako da je opišem. A Vitman uči svakoga kako da gleda u prozor svoje lobanje, kako da vidi misli u njenoj unutrašnjosti i kako da ih opiše.

Maja Herman Sekulić: *Čini mi se da su Vam ovi pesnici bliski i zbog njihovih eksperimenata sa jezikom. Mnogi kritičari smatraju da je jezik glavni kvalitet Vaše poezije.*

Alen Ginzberg: Moj je jezik pre svega pokušaj da reprodukujem svakodnevni govor, upravo kao što je moja poezija pokušaj reprodukcije rada svesti.

Maja Herman Sekulić: *Ova pitanja sam Vam postavila i u vezi sa pomalo ekstravagantnom ocenom koju ste dali u razgovoru koji smo vodili pre nekoliko dana. Tada ste sastavili spisak po Vašem mišljenju najinteresantnijih savremenih američkih pesnika i rekli da je za sve njih, uključujući i Vas, Karlos Vilijams najznačajniji pesnik dvadesetog veka. Da li i dalje ostajete pri toj oceni?*

Alen Ginzberg: Da. Znate li zašto? Prvo, zato što je početkom ovog veka u Americi i svuda u svetu skoro istovremeno sa Ajnštajnovom teorijom relativiteta došlo do revizije celokupnog pesničkog metoda i načina mišljenja. Instrumenti merenja postali su predmet izučavanja u slikarstvu, poeziji, muzici. Otkrilo se da je sve subjektivno, da nema objektivne stvarnosti. Sve zavisi od instrumenata za merenje, a oni su subjektivni, što znači varijabilni. Propozicije pre nego apsolutni realiteti. Kao što je Vilijam Blejk davno rekao da „ja" koje se menja, menja sve. A Vilijams u našem veku da je novi svet samo nova svest. Ili Ajnštajn, koji je rekao da univerzum zavisi od posmatrača.

Maja Herman Sekulić: *Za mene, koja zbivanja u američkoj kulturi posmatram sa strane, čini se pomalo čudno da je polemika između poklonika Vilijamsa i poklonika T. S. Eliota još uvek tako živa. Prošlih nedelja u „Njujork tajmsu" bilo je mnogo govora o tome?*

Alen Ginzberg: Eliot se bio vratio suštinski engleskom modelu blejkovsko-šekspirove versifikacije. Paund se u isto vreme okrenuo trubadurima i Katulu, pesnicama koji su pisali u vreme prelaska sa klasičnih na narodni govorni jezik.

Zato je on bio toliko zainteresovan za provansalsku poeziju. Paund je uočio sličan prelazak sa engleskog na američki jezik i prozodiju. Pitanje je, u stvari, kako merimo stih. Marijan Mur je odlučila da meri stihove po slogovima. Paund po kvantitetu, po dužini vokala. Sapfine kadence nalazi se svuda u kantosima... H. D.[4] je isto za meru uzela kvantitet. U to vreme se mnogo proučavao Tomas Kampion, njegova muzika, zatim niz engleskih pesnika, Gravil, Filip, Sidni, koji su u Italiji proučavali klasičnu versifikaciju i pokušali da je uvedu u englesku književnost. Paund je to isto pokušao u dvadesetom veku.
Vilijams je jedini izjavio da ne zna kako se piše poezija, da ne zna kako se piše u američkom idiomu. Stoga je odlučio da sluša sirovi govor ovde u Raderfordu, država Nju Džerzi, i da polako izoštri sluh za njegove kadence i iz odlomaka idiomatskog ritma rekonstruiše prozodiju. Na to mu je Paund napisao: „Nevolja je što se ti interesuješ za sirovi materijal, a ja za finalni „proizvod". Međutim, Vilijams je odgovorio: „U pravu si. To je sve što me zanima pošto još uvek ne znamo kako da pišemo poeziju. Još uvek nemamo svoju poetiku. Preostaje nam jedino da eksperimentišemo sa sirovim materijalom kao gospođa Kiri sa radijumom. Zato on u *Patersonu*[5] često koristi Mariju Kiri kao pesničku sliku...

Maja Herman Sekulić: *I Vi ste, čini mi se, iz Patersona?*

Alen Ginzberg: Da, ja sam iz Patersona. Dok sam tamo živeo, upoznao sam Vilijamsa i često se sa njim šetao po ulicama Patersona.

Maja Herman Sekulić: *Da li je on tada postao Vaš učitelj?*

Alen Ginzberg: Da. Kada sam ga prvi put sreo, nisam ga razumeo. Nisam shvatio šta radi. Onda sam čuo kako čita svoje pesme i shvatio da on piše isto kao što govori, što je vrlo retko među pesnicima. Svi drugi pišu jednim a govore drugim jezikom. On je bio jedini pesnik koji je pisao kao što je govorio, pre svega u smislu ritma, kadence. Slušao je kako govori poštar, tamnoputi baštovan, njegovi pacijenti,[6] i zapisivao njihove reči na lekarskim receptima. Težio je da „uhvati" govorni jezik Amerike i njegove ritmove. To je uticalo na Snajdera, Vejlena, Dankana, Krilija, mene, Čarlsa Olsona, Eda Dorna, Gregorija Korsoa i druge. Keruak je bio zainteresovan za isti problem, ali je ideje crpio od

4 Hilda Dulitl, američka pesnikinja, pripadala imažističkom pokretu zajedno sa Paundom i drugima (prim. M. H. S.).

5 Vilijamsova najpoznatija poema i ime grada u Nju Džerziju (prim. M. H. S.).

6 Vilijams je bio lekar po profesiji (prim. M. H. S.).

crnih džez muzičara. Slušao je „bibap” džez u Harlemu 1948. godine, dah koji je izlazio iz trube ili saksofona Dizija Gilespija ili Čarlija Parkera. Njihove kadence bile su, u stvari, podražavanje uličnog govora koji su slušali u Harlemu. Smatrali su da su te kadence mnogo interesantnije, bogatije, složenije od bilo kojih konvencionalnih ritmova koje su poznavali. Keruak je u svojoj prozi i poeziji prevodio muzičke ritmove nazad u govornu kadencu. Mislim da je posle Vilijamsa Džek Keruak najuticajniji i najoriginalniji pronalazač i zapisivač ritmova. Drugim rečima, Vilijams i Keruak su našli američku prozodiju. Isti problem postoji i u Evropi. Na primer, Srbi, Hrvati, Albanci, svi su želeli svoje jezičke kadence. To je svetska revolucija koja je započela negde krajem prošlog veka. Južnoamerički pisci su prestali da pišu na španskom i počeli da pišu na latinoameričkom. Danas portorikanski pisci u Njujorku ne pišu ni na španskom, ni na portorikanskom ni na engleskom, nego na „njujorikanskom”. Postoji čitava škola njujorikanske poezije. To je omogućilo pesnicima da progovore sopstvenim glasom i izraze svoje emocije i svoje fizičko prisustvo. Ljudi su tako povratili svoju telesnost.

Maja Herman Sekulić: *I zbog toga je Vilijams za Vas najveći američki pesnik dvadesetog veka?*

Alen Ginzberg: Ne, najveći je Keruak. Ali Vilijams je uradio nešto za američku poeziju što je presudno uticalo i na evropsku poeziju... Njegova poezija je vrlo lepa, kao čovek je bio otvoren, tolerantan, velikodušan, skroman... Ima u njemu nešto domaće, humano, nešto što mora da utiče na svakoga. Svako ko razume njegovo pesništvo mora da promeni pogled na svet, književnost, jezik...

Maja Herman Sekulić: *Ali, gde ste tu Vi?*

Alen Ginzberg: Ja sam, recimo, zainteresovan za ezoteričku budističku meditaciju, ali to me ne udaljuje od Vilijamsovog, pragmatičkog istraživanja svesti i govora kakvo je prisutno u njegovoj pesmi *Četvrtak* (Ginzberg recituje pesmu, polako, reč po reč. Uživa). Tu je ograničio, ili proširio svoju svest na fizičku prisutnost prostora, što je na neki način minimalističko, ali je apsolutno stvarno. Od toga je krenuo dalje i modernizovao sve u poeziji. Vilijams je kao „bibap”, u kome su ritmički instrumenti postali solo instrumenti...

Maja Herman Sekulić: *Da se vratimo Vašoj novoj knjizi. Naslov je dobila po* Plutonskoj odi*, posvećenoj plutonijumu,*

planeti Pluton i istoimenom božanstvu. Pored nje, tu su i druge pesme napisane u razdoblju od 1977. do 1982. Ovo su prvi trenuci te godine. Knjiga je tek sad zvanično počela da postoji. Možda to za Vas ima neko posebno značenje?"

Alen Ginzberg: Da. Ovo je novogodišnja noć i imam novu knjigu poezije. Snimio sam i novu singl ploču rokenrola. U februaru će da izađe moj novi dupli album *Prvi bluz*, na kome su snimljeni songovi, kalipso, rokenrol pedesetih godina, „novi talas", renesansne „kampionske" pesme. Ploču je pripremio uvaženi genije modernog džeza Džon Hemond, koji ima sedamdeset dve godine i prvi je snimio Besi Smit, Bili Holidej, Boba Dilana, Kaunta Bejsija, Djuka Elingona, Čarlija Mingusa, Majlsa Dejvisa i Brusa Springstina.

Maja Herman Sekulić:*U Vašoj novoj knjizi se, kao i na toj ploči, nalaze stilski veoma različite pesme.* Oda *i recimo tekst za „nju-vejv" hit?*

Alen Ginzberg: Da. Svi stihovi su opisani na poleđini knjige. Tu ima soneta, rimovanih katrena, haiku pesama... Ali i tematski se veoma razlikuju. Od miltonskih tema do vrlo jednostavnih ljubavnih pesama?
Te ljubavne, rimovane pesme podržavaju stil Džona Skeltona, koji je u petnaestom veku pisao proste popularne, rimovane stihove.

Maja Herman Sekulić: *Pomalo čudna mešavina?*

Alen Ginzberg: Slažem se. Apolinerski stih, haiku i slobodni stih. Ipak u knjizi se najviše oseća uticaj Kristofera Smarta, pesnika iz osamnaestog veka, koji je bio glavni model i za *Urlik*.

Maja Herman Sekulić: *Za razliku od većine pesnika Vi ne samo da priznajete tuđe uticaje, nego ste i velikodušni kad govorite o drugim pesnicima.* (*Ginzberg se osmehuje i sprema se da nešto kaže. U tom trenutku pridružuje nam se Piter Orlovski, pesnik, i Ginzbergov nerazdvojni prijatelj. Primećujem da se i on nalazi na fotografiji u knjizi. Fotografija je snimljena istog dana kada je napisana* Plutonska oda*. Pitam ga šta on predstavlja?*)

Alen Ginzberg: Sedeli smo na pruzi ispred Rokvelove korporacije i pokušali da zaustavimo voz koji je nosio radioaktivan materijal kroz Sjedinjene Države. Pokušali smo da na taj način sprečimo proces proizvodnje nuklearnih bombi u Americi.

Maja Herman Sekulić: *Ali, ipak, s obzirom na to da se fotografija našla u knjizi...*

Alen Ginzberg: To je bio naš protest. Da ne radimo ništa. Samo smo sedeli i posmatrali kako nam dah izlazi iz nozdrva kao u Vilijamsovoj pesmi *Četvrtak*. To je klasičan vid budističke meditacije zvani „šamata".

Maja Herman Sekulić: *Da li smatrate da je tzv. protestna poezija, kakva se pisala šezdesetih godina, još uvek aktuelna?*

Alen Ginzberg: Reč protest znači pre svega *pro*, za, afirmaciju, svedočenje u korist nečega. Mi smo svedočili u korist toga što nismo ništa radili.

Maja Herman Sekulić: *Da se vratimo opet Vašoj poeziji. Kažite nešto o ljubavnim pesmama koje pišete danas.*

Alen Ginzberg: To su zapisi stvarnih strasti.

Maja Herman Sekulić: *Ne primećujete nikakvu razliku između ljubavne poezije kakvu ste pisali, recimo, pre dvadesetak godina i ove danas?*

Alen Ginzberg: Danas je prljavija... konkretnija... Pošto sam već zašao u godine, i pošto sam celog života bio frustriran kao homoseksualac, zaljubljujem se svakog dana iznova.

Maja Herman Sekulić: *Poslednje tri pesme u ovoj knjizi posvećene su Vašem boravku u Jugoslaviji. Šta Vas je inspirisalo da ih napišete?*

Alen Ginzberg: Probudio sam se te prve noći u Evropi, u Dubrovniku, u hotelu, u četiri ujutro i počeo da se premeštam po postelji. Pomislio sam da imam ptičji mozak i onda rekao: „Pa, ljudi sa ptičjim mozgom vladaju svetom." Napisao sam dugačku pesmu *Ptičji mozak*, ponovo legao u postelju i zaboravio na nju. Tek godinu dana kasnije sam se ponovo vratio toj pesmi. Smatrao sam da je vrlo smešna. Jedna rokenrol grupa je smatrala da je pesma još smešnija i napravili smo od toga rokenrol pesmu. Drugu pesmu (*Eroiku*) napisao sam nekoliko dana kasnije u Kneževom dvoru u Dubrovniku za vreme izvođenja Betovenove simfonije. Pravio sam beleške u toku koncerta i dok sam ih privodio kraju počela je da pada kiša. To je bio pravi završetak za moju pesmu. Napisana je u stilu Bleza Sandrara – kao zapis trenutka, razglednica.

Maja Herman Sekulić: *Mislim da je to izuzetno dobra pesma...*

Alen Ginzberg: Delite Ferlingetijevo mišljenje. Njemu se dopada više od svih ostalih pesama u knjizi... Napisana je u stilu nekih ranijih pesama iz *Urlika*. Na primer, pesma *U garderobi Grejhaunda* napisana je na autobuskoj stanici kada se ono o čemu sam pisao dešavalo istovremeno kada i sam čin pisanja...

Maja Herman Sekulić: *Šta se promenilo u Vama, u Vašoj poeziji od vremena* Urlika *ili* Kadiša*?*

Alen Ginzberg: Više sažimanja.

Maja Herman Sekulić: *A u američkoj poeziji od vremena bitnika?*

Alen Ginzberg: Celo polje američke poezije se otvorilo da primi eksperimente Vitmana, Kristofera Smarta, Apolinera, Remboa, Hlebnjikova, Majakovskog... Veliki prelom je nastao sa futuristima i dadaistima... Osnovna ideja je da su zvanična misao, vlada, medijumi, postali lažni, „falš", puni prirodnih fraza ezopovskog jezika, tako da kada neko piše ono što stvarno misli a ne ono što bi zvanično trebalo da misli, dolazi do preloma u svesti i svako počinje da prepoznaje sopstvene misli...

Maja Herman Sekulić: *Pomenuli ste da ste i sami žrtva cenzure...*

Alen Ginzberg: Kada se *Urlik* prvi put pojavio u Engleskoj, nisu dozvolili da pređe američku granicu. Onda smo protestovali preko advokata, jer je to bilo protivustavno, i dobili smo knjigu. Zatim je bila objavljena u Americi. Neki službenik iz odeljenja za omladinsku delinkvenciju u San Francisku uhapsio je Ferlingetija i Šejga Mjurala, koji je tada vodio knjižaru „Siti lajts", zato što su prodavali moju knjigu. Onda je došlo do velikog sudskog procesa i mi smo ga na kraju dobili. To je bilo između 1955. i 1957. godine. Onda su Borouz, Korso i drugi objavili svoje pesme u „Čikago rivjuu", a tamošnji univerzitetski staratelji su spalili ceo broj. Tu su bili prvi fragmenti *Golog doručka* objavljeni u Americi osim onih koje je Krili objavio u „Blek Mauntin rivjuu" godinu dana ranije... Onda smo Piter (Orlovski), Gregori Korso i ja otišli u Čikago i održali pesničko veče da prikupimo novac za novi časopis koji bi to objavio. I taj časopis, „Big tejbl", bio je zaplenjen od

policije, ali morali su da ga puste u prodaju kada nas je sud oslobodio optužbe. Ponekad su moje pesme koje su ušle u čitanke i antologije bivale cenzurisane od strane lokalnih školskih vlasti.

Maja Herman Sekulić: *Da li Vas i dalje cenzurišu?*

Alen Ginzberg: Da. „Moralna većina" želi da izbaci iz biblioteka moje pesme, Selindžerov roman (kod nas poznat pod naslovom *Lovac u žitu*), Normana Majlera, Vilijama Foknera, možda čak i samu *Bibliju*. (Smeh.) Jedno vreme se u Americi i Šekspir smatrao za „prljavog" pisca, naročito njegovi soneti. Ni Katul nije štampan na engleskom do 1960. godine. „Slobodnije" odlomke su cenzurisali. Ali poezija lorda Ročestera nije bila cenzurisana. (Smeh.) Cenzura je postojala u Americi od 1960. godine. Onda su „Grov Pres" i njegovi advokati posle serije dobijenih sudskih procesa objavili Lorensovog *Ljubavnika ledi Četerli*, Ženea, Henrija Milera, i druge... Moja poezija ne može da se čita na radiju i televiziji ili u novinama kao što su „Njujork tajms". Pesme mogu da se objavljuju, ali ne u javnim glasilima. *Urlik*, *Kadiš* ne mogu da se u njima objave jer sadrže onih desetak reči koje su na crnoj listi, a koje su inače u najčešćoj upotrebi u američkom svakodnevnom govoru.

Maja Herman Sekulić: *Ipak, krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina bili ste često prisutni na televiziji. Da li je to bilo drugo vreme?*

Alen Ginzberg: Izgleda da su se u vreme Niksona ponovo javile crne liste. Potpredsednik Spajro Egnju održao je u to vreme govor u kome je zapretio radio i televizijskim stanicama da će im vlada oduzeti monopol ukoliko nastave da napadaju predsednika. Javna glasila su to poslušala i „umerila" se, kao i ove godine kada je reč o Salvadoru. Stejt department je u februaru 1981. godine zahtevao od javnih glasila da manje govore o situaciju u Salvadoru, pa su vesti o tome počeli da objavljuju na poslednjoj strani.

Maja Herman Sekulić: *Imala sam priliku da pogledam Vaše dnevnike iz ranih pedesetih i šezdesetih godina. Vi ste jedan od istaknutih predstavnika tog doba. Da li biste hteli da nam kažete nešto o tom vremenu, o svojim prijateljima?*

Alen Ginzberg: To da sam bio istaknut je preuveličano. Bio sam istaknut samo u književnom smislu. Znali su me uglavnom samo studenti, intelektualci, avangarda. Doduše, jedan moj stih objavili su i u „Lajfu". (Štampan na haljini.)

Maja Herman Sekulić: *Ali prijateljevali ste sa ljudima koji su stvarali novu „bit" kulturu... Kako objašnjavate samoubistva ili prerane smrti među pesnicima Vaše generacije?*

Alen Ginzberg: Ne, nije bilo mnogo samoubistava. Ne u izvornoj grupi „bit" pesnika. Tu su pripadali Robert Hanki, Vilijam Borouz, Džek Keruak, ja, Gregori Korso, Piter Orlovski i Nil Kasidi, od 1953. godine naovamo. Nil Kasidi je verovatno umro od preterane doze amfetamina. Keruak je umro od pića, što je uobičajena smrt među slikarima, muzičarima, piscima. Svi ostali su preživeli. Godine 1955. našoj grupi su se pridružili Filip Vejland, koji je sada veliki, debeli, srećni učitelj zena u San Francisku, Gari Snajder, dobar pesnik i predani sledbenik zena, Majkl Maklur, autor *Brade*, Filip Lamantija, Robert Krili i mnogi drugi koji se upravo sada nalaze u najboljoj formi. Procenat samoubistava u toj grupi je relativno nizak u poređenju sa biznismenima, diplomatama i službenicima časopisa „Tajm". Jedino su smrt Keruaka i Kasidija doživele slavu...

Maja Herman Sekulić: *Kao i samoubistva Silvije Plat, Džona Berimana, En Sekston... Ali, da se vratimo na vedrije teme. Vas mnogi smatraju za „kulturnog heroja" i jednog od glavnih predstavnika avangarde u Americi?*

Alen Ginzberg: Moja uloga je da javno govorim onako kao što privatno govorim sa Piterom, ili sada sa Vama...

Maja Herman Sekulić: *Ipak, šta je za Vas avangarda, da li ona i dalje postoji?*

Alen Ginzberg: Avangarda za mene znači iskrenost i otvorenost u onome što govorim. Sve ovo što najadekvatnije izražava um, osećanja, telo, govor stvaraoca.

Maja Herman Sekulić: *Neki kritičari sa kojima sam imala prilike da razgovaram tvrde da kritika preuzima ulogu avangarde koju je ranije imala poezija?*

Alen Ginzberg: Savremena kritika je suviše nejasna i apstraktna, ideologizirana i uopštena da bi mogla da preuzme ulogu poezije koja uvek vodi računa o pojedinačnom. Ne o idejama, već o stvarima, da slobodno parafraziram Vilijamsa. Mislim da kritika nekad ne može da preuzme ulogu poezije ukoliko i sama ne postane poezija. Ukoliko poeziju definišemo kao konkretan govor u slikama. Najbolju kritiku su, po mom mišljenju, pisali Karlos Vilijams, Ezra Paund,

Jejts, i drugi pesnici – kritičari. Ako hoćete da napravite sto, obratićete se za savet stolaru koji zna kako se on pravi. Ako hoćete da saznate nešto o pesničkoj praksi, obratiće se onome ko zna kako se pravi pesma. Kritičari koji nisu pesnici ne shvataju koliko je jednostavno napisati pesmu. Pesnik je čovek koji se služi svojim čulima i neposredno ih prevodi u pesmu.

Maja Herman Sekulić: *Na kraju, pošto je ovo početak 1982. godine, da li imate nešto posebno da poručite?*

Alen Ginzberg: Novi plavi okean svesti počinje ponovo da se pomalja ispod policijskih vrata i prodire kroz ključaonicu pornografske „moralne većine", koja viri u kancelarije cenzora i birokrata ovog sveta. Nova plima svesti nadolazi, jer je kora veštačke svesti pod sopstvenom težinom.

Ginzberg je umro je 5. aprila 1997. godine u njujorškom Istočnom Vilidžu gde je proveo veći deo svoga života. Vest o njegovoj smrti zatekla me je, sećam se, daleko od Njujorka, na Dalekom Istoku, videla sam poznati mi lik na naslovnoj strani „Bangkok Posta", jer je njegova slava dosezala daleko.

Maja Herman i Josif Brodski

JOSIF BRODSKI

Josif Aleksandrovič Brodski, jedan od najznačajnijih pesnika našeg vremena, rođen je 24. maja 1940. godine u Lenjingradu od oca Aleksandra i majke Marije. Napustio je školu sa petnaest godina. Objavio prve pesme u „podzemnom" časopisu „Sintaksis" 1955. Ana Ahmatova je u mladom pesniku prepoznala jedan od najdarovitijih lirskih glasova generacije. Njegova popularnost je rasla zahvaljujući pesnikovom recitovanju poezije sa posebnom intenzivnom inkantacijom i primercima pesama koji su kolali od ruke do ruke. Od marta 1964. godine do novembra 1965. bio je u izgnanstvu u Arhangelskoj oblasti. Pre toga je dva puta bio poslat u duševnu bolnicu. Jedan od glavnih razloga što je optužen bilo je to što je od 1965. godine trinaest puta promenio posao. Osuđen na pet godina progona i teškog rada za svoj „društveni parazitizam", na apel sovjetskih pisaca pušten je posle osamnaest meseci. Ali to nije bio kraj njegovih muka sa sovjetskom vlašću. Sada je bio progonjen uglavnom kao Jevrejin, mada ni njegova

uverenja, ni pesme nisu posebno jevrejske. Zabranjeno je i objavljivanje njegove poezije. Apsurd je što Brodski nikad nije bio politički disident, već pre duhovni disident, prirodni protivnik „otrcane materijalne dogme" i ružnoće koja ga je okruživala. Jedan od apsurda njegove pesničke karijere je i to što se u Rusiji Brodski odavno smatra jednim od najvećih ruskih pesnika, mada njegova dela, sa izuzetkom nekolicine pesama koje su se pojavile u lenjingradskim antologijama 1966. i 1967. godine, uopšte nisu donedavno objavljena u Sovjetskom Savezu, nego uglavnom na Zapadu. Ovaj i drugi čudni aspekti njegovog izgnanstva postali su predmet medijskog interesovanja od kada se pojavio u Beču juna 1972. godine na putu za Sjedinjene Države. U Austriji sreće i Odna, koji postaje njegov „nezvanični sponzor" na Zapadu. Mada je odavno postao američki državljanin, još 1979. godine Brodski je izjavio da smatra „da živi u inostranstvu, a ne u izgnanstvu, jer egzil zvuči suviše dramatično".

Od 1972. do 1980. predavao je u Mičigenu, onda se preselio u Njujork i poslednjih godina po pola godine predaje na koledžu Mount Hejoken. Prva knjiga *Stihovi i pesme* izašla mu je na ruskom u Vašingtonu 1965. godine. Već 1967. godine objavljuje knjigu pod imenom Džozef Brodski (Joseph Brodsky), kako se i danas potpisuje na engleskom, *Elegije za Džona Dona* i druge pesme u engleskom prevodu. To je možda i najimpresivnija pesma iz ovog ranijeg perioda. Zatim se 1970. na ruskom u Americi pojavljuje *Stanica u pustinji*. Kada su se 1973. godine u Londonu pojavile njegove izabrane pesme, koje će se zatim pojaviti u francuskom, nemačkom i italijanskom prevodu, Odn je u svom pregovoru zapisao da je Brodski „pesnik prvog reda". A kada se 1980. godine u Njujorku pojavila njegova zbirka pesama *Deo govora* (*Part of Speech*), nobelovac Časlav Miloš je rekao da je Brodskom „trebalo manje od decenije da utvrdi svoje mesto u svetskoj poeziji". Knjige Brodskog prevedene su sada na skoro sve jezike sveta. On je i sam izvrstan prevodilac. Naučio je poljski da bi prevodio Časlava Miloša i engleski da bi prevodio Džona Dona. Prevodio je i mnoge jugoslovenske pesnike. 1986. pojavljuje se njegova knjiga eseja pisana na engleskom (*Less than One*), za koju dobija Nacionalnu nagradu američke kritike. Poslednja zbirka pesama *Uranija* pojavljuje se u SAD prvo na ruskom 1987. godine, kada dobija i Nobelovu nagradu, a zatim 1988. na engleskom (delimično i napisana na engleskom ili u autorovom prevodu). Godine 1989. izlazi mu kod istog njujorškog izdavača revizija komada u tri čina (*Marbles*) koji je počeo da piše još šezdesetih godina, a završio u Holandiji 1984. godine. Na ovoj poslednjoj piše „Mojoj dragoj Maji, još jedna knjiga od istog autora". One

već zauzimaju skoro čitavu jednu policu moje biblioteke. Još na početku našeg druženja Brodski je rekao da je to: „s one strane romanse ili prijateljstva, nešto kao povratak kući". Pri tome je možda imao u vidu neku gotovo porodičnu sličnost koju je otkrio ili ljudsku bliskost. Naime, rekao je da ga podsećam na slike njegove majke kad je bila mlada i da imam oči nalik na oči njegovog oca. Često govori o svojim roditeljima. Nedavno je objavio i pesmu posvećenu ocu. Teško mu je što mu sovjetske vlasti nisu dozvolile da ih vidi pre smrti i da ih sahrani. Rekao mi je da bi u Lenjingrad ponovo išao pre svega da poseti njihov grob. Tamo mu živi i sin, koji sada ima dete. Jednom prilikom mi je Brodski pokazao i sliku svoje unuke, koju nikad nije video. Inače, ne pada u nostalgično-sentimentalne izlive u vezi sa svojom domovinom. Ipak, stalno je u vezi sa sunarodnicima. Brodski je od 1979. godine imao tri otvorene operacije srca, ali to nije smanjilo njegovu aktivnost, niti frekvenciju putovanja. Uprkos pogoršanom zdravlju, i dalje deluje kao čovek čvrste, sportske građe, brzih misli, ali sa povremenim dužim pauzama u govoru kada traži pravu reč, visokog čela koje deluje još više zbog proređene crvenkaste kose, živih zelenih očiju i žustrih pokreta. U javnosti mnogima može da deluje pomalo nadmeno, ali u privatnom životu je vrlo opušten, lišen svake iluzije o veličini, često neobično skroman i srdačan, spreman da pomogne drugima. Kada smo se jednom našli na ručku posle smrti Danila Kiša, koga je neobično cenio, i počeli naglas da razmišljamo o mogućnostima organizovanja neke komemorativne književne večeri preko američkog PEN-a, odmah je sugerisao da ih još isto popodne pozovem i u njegovo ime prenesem želju da se za Kiša nešto organizuje i da sigurno računaju na njegovo učešće i pomoć. Kada je umro, Vasko Popa dao mi je o njemu izjavu za „Književne novine", koja je u svojoj preciznosti i lepoti nalik na pravi Vaskov belutak.

P. S.: Posle najave da je Brodski dobio Zlatni venac u Strugi, upravo (maja 1991), objavljena je i vest da je postao prvi američki pesnik–laureat koji nije rođen u SAD, što je još jedan od originalnih obrta u njegovoj karijeri, koja se čini zaista bez premca. To sam prvo saznala od našeg zajedničkog prijatelja Marka Strenda, koji je odlučio da ranije napusti taj položaj i koga je Brodski nasledio na tom počasnom mestu. Mnogi su se čudili tom izboru jednog pesnika koji svoju najbolju poeziju piše na ruskom. Strend kaže da je između ostalog podržao taj izbor jer se Brodski ne samo osećao kao Amerikanac, nego i poznaje američku poeziju bolje od većine američkih pesnika. Sam Brodski kaže da se oseća toliko kao Amerikanac koliko to može neko ko nije rođen u toj zemlji.

Poezija u svesti
Razgovor sa Josifom Brodskim

Integralni tekst ekskluzivnog intervjua sa Josifom Brodskim, povodom njegovog dolaska u Beograd na Oktobarske susrete pisaca 1988. godine. Razgovor je vođen uglavnom na engleskom, koji Brodski govori sa dosta izraženim britanskim izgovorom i blagim ruskim akcentom. Samo povremeno smo pravili upadice na ruskom. Razgovarali smo u stanu Brodskog, koji se nalazi u jednoj tihoj ulici sa drvoredima u Grinič vilidžu, u Njujorku, gde živi i radi.

Maja Herman Sekulić: *Ovo je prvi intervju za jugoslovensku javnost otkako si dobio Nobelovu nagradu za književnost.* (JB: Tačno, i jedini koji ću dati. Smeh.) *Da li je Nobelova nagrada na bilo koji način uticala na tvoj život? Da li si, kao pesnik, osetio neku posebnu odgovornost ili teret pošto si je primio?*

Josif Brodski: Odgovorio bih negativno na oba pitanja. Teret osećam samo po ogromnom broju pisama koje primam i na koja moram da odgovorim, a odgovaranje na pisma ne predstavlja moju najomiljeniju zabavu. Što se tiče osećanja neke posebne odgovornosti, mislim da uopšte nemam naročito razvijeno to osećanje. Što se tiče promene u mom životu... bilo je mnogo osoba koje su želele da me promene i ako to nije uspelo nekolicini žena koje sam voleo, onda ne verujem da to može da se desi zbog Nobelove nagrade. Nobelova nagrada je sigurno od manjeg značaja za mene nego određeni ljudi u mom životu. Ne znam. Možda samo pokušavam da budem duhovit.

Maja Herman Sekulić: *Možda si mislio da si suviše mlad za Nobelovu nagradu?*

Josif Brodski: Ništa nisam mislio. Doduše, jesam relativno mlad, ali ne i najmlađi dobitnik. Da sam stariji, možda bi mi to više značilo, predstavljalo rezultat životnog dela, rada. S druge strane, već tri decenije radim to što radim, tj. pišem pesme, mada, opet, to nikada nisam shvatio kao rad. Mislim da je pisac uopšte marginalna figura, te je onda priznanje ili nepriznanje piscu samo pitanje stepena njegove marginalnosti – samo postaješ manje ili više marginalan. Nagrada nije uticala na moje pisanje – niti se poboljšalo, niti pogoršalo zbog toga. Mada, mnogi misle da je to poljubac smrti, kraj pisca. Ali na mene za sada nije negativno uticala...

Maja Herman Sekulić: *U tvom pristupnom govoru Nobelovoj akademiji odaješ poštu petorici pesnika, trojici ruskih: Mandeljštamu, Ahmatovoj i Cvetajevoj, i dvojici pesnika na engleskom: Robertu Frostu i Vistanu Odnu. Na koji način se osećaš dužan prema njima? Da li su oni imali presudan uticaj na tebe kao pesnika? Da li veruješ u „strah od uticaja" kao glavnog činioca u procesu pesničkog stvaranja, u smislu kako to izlaže teorija Harolda Bluma?*

Josif Brodski: Počeću od poslednjeg pitanja. Ne verujem u strah od uticaja već u strah od ponavljanja samog sebe. Pesnik, ili bar ja lično, uživa u uticaju. Uticaj u tom smislu je zaista od presudnog značaja u stvaralačkom procesu. Biti pod uticajem pesnika kao što su Odn, Frost ili Cvetajeva je najbolja stvar koja može da se desi pesniku. Pre svega, mi izabiremo da se bavimo pisanjem, posebno pisanjem pesama, zato što je neki pesnik uticao na nas, tj. zato što smo osetili ljubav ili bliskost prema nekom autoru ili delu. Izabrali smo taj medijum zato što volimo nekoga ili nešto, a ta ljubav, ta sklonost, ostaje sa nama. Odgojen sam da učim poeziju napamet i to se kod mene razvilo u gotovo instiktivan odgovor na nešto što mi se dopada na papiru. Nemam niša protiv ako to utiče na mene. S druge strane, svaki pesnik naravno teži da razvije svoj glas, stil, dikciju, ali ako njegov stil pati zato što je pretrpeo nečiji uticaj, onda nešto nije u redu sa njegovim stilom, sa njim kao ljudskim bićem. Mislim da samim time što neko živi u svom vremenu, a ne u vremenu svojih prethodnika, odvaja se od njih i na jedinstven način doprinosi razvoju ljudskog roda.

Maja Herman Sekulić: *Ne vidim u ovome što si do sada rekao neku veliku kontradikciju sa Blumom. On nikada nije negirao jedinstvenost svakog novog pesničkog glasa, posebno kod tzv. snažnih pesnika koji pobeđuju stah od uticaja emuliranjem, nadgradnjom tog uticaja kroz svoj glas i u okviru svog vremena. Možda to kod tebe samo nije izraženo kao anksioznost nego kao radost?*

Josif Brodski: Verovatno je u tome razlika. Što se tiče uticaja pomenutih pesnika, ili razloga zašto volim baš njih, pokušaću da što jasnije odgovorim. Pomenuo sam ih tada namerno, budući da nijedan od njih nije dobio isto priznanje kao ja. A delimično i zato što sam hteo da iskoristim tu priliku da na njih skrenem pažnju šire javnosti. Mandeljštama sam pomenuo zato što sam ga čitao sa 21 godinu i bio potpuno fasciniran njegovom dikcijom, njegovim poznavanjem istorije civilizacije. I zato što sam

u njemu našao odjeke celokupne ruske poezije 19. veka, posebno one sa početka prošlog veka.
Njegova dikcija je direktno uticala na mene, kao i dikcija Ahmatove, mada je ona različita od Mandeljštama po tome što je mnogo uzdržanija, a ja sam uvek jednako cenio uzdržanost kao i ekspanzivnost. Što se tiče Marine Cvetajeve, ona je za mene prosto rečeno najbolji pesnik na ruskom jeziku u ovom stoleću. Čini mi se da volim svaki aspekt njenog dela. U njoj postoji neka veća ozbiljnost, „filosofija nelagodnosti", duboko osećanje odbijanja sveta. Ona je za mene biblijski Jov u suknji. To osećanje odbijanja sveta je potpuno strano duhu ruske poezije i proze, cele ruske kulture, koji obično teži da uteši, da opravda egzistencijalni poredak na svakom nivou, a po mogućnosti na najvišem duhovnom nivou. U Cvetajevoj kao da se čuje duh kalvinizma, duh strašne negacije, koji ovom ludom svetu kaže – NE. Pisao sam, kao što znaš, o tome u nekoliko eseja.
Cvetajeva me podseća i na svog savremenika, velikog ruskog mislioca Lava Šestova, koji isto kao i ona kaže biblijsko „ne" svetu. Njena energija, snaga, metrika, rima, bez paralela su. I sa tehničke i sa metafizičke strane ona je daleko iznad svih svojih savremenika i naslednika. Čak i njene manje značajne stvari su značajne za mene. Sve mogu kod nje da opravdam. Tako je to uvek sa onima koje volimo.
Što se tiče Frosta, mislim da je isto veoma duboko uticao na mene. On je u poeziju uneo jednu sasvim novu senzibilnost koja je do tada bila nepoznata, ili se bar meni tako činilo, jer nisam bio dovoljno načitan. Poznat je iskaz Lajonela Trilinga o Frostu kao o „zastrašujućem pesniku". On je pesnik strave, straha, terora, ne tragedije, jer tragedija je nešto što je dovedeno do kraja, završeno, a strava je nešto što se anticipira, to je sposobnost da se na druge prenese negativan potencijal. U Americi Frost ima reputaciju opšteameričkog, popularnog pesnika, „slatkog tatice", američkog kao pita sa jabukama. On zaista jeste suštinski američki pesnik u tome što anticipira i projektuje neobično snažno osećanje one mračnije strane ljudske psihe. On je totalno neevropski, nekontinentalan pesnik. To je čisto američko dostignuće. Osećanje stravične izolacije ljudskog bića u vasioni, ostavljenog sebi bez pomoći sa bilo koje strane. Postoji neobična snaga u onome što on govori u slobodnom stihu, ogromna snaga u monotoniji koju uspeva da izrazi u jeziku i senzibilnosti. To je kao totalni rat generala Šermana ili tepih bombi u Drugom svetskom ratu. To kreće na tebe a ti ne možeš da mu se suprostaviš. Hteo sam da budem takav Amerikanac. Da učinim to isto. Mislim da nikada u tome nisam uspeo, ali ima nešto

i u samoj toj želji, nešto što je dovoljno da te promeni, da kanališe tvoju energiju. I konačno stižemo do V. H. Odna. On je, po mom mišljenju, najcivilizovaniji glas u poeziji dvadesetog veka, posebno u drugoj polovini. Nešto vrlo čudno mi se desilo u vezi sa Odnom. Kao mladić, još u školi, pročitao sam dosta, otprilike deset posto njegovih pesama u Rusiji, u prevodu. Pošto su me fascinirale, hteo sam da ih čitam na engleskom, koji u to vreme nisam dobro znao. Skoro sam ponavljao razred zbog engleskog. Nikada nisam verovao da ću imati potrebe da ga znam. Čitao sam ga sa rečnikom. Ono što me je tada impresioniralo bilo je osećanje njegove transinventivnosti. Shvatio sam da Odn u okviru poznate poetske harmonije uspeva da napravi nešto novo. Podseća me u tome na Hajdna. Znamo harmoniju i u okviru poznatog stvaramo novo. Naročito mi se sviđaju njegove pesme u slobodnom stihu i njegova duhovita dosetljivost. Pokušao sam da i ja tako pišem. Napisao sam nekoliko pastiša na Odna. Izvanredno su uspeli zato što je ruski jezik nenaviknut na takav duhovni tretman predmeta. To je tipično engleska osobina čuđenja i pred poznatim fenomenom, gledanja na ono što radimo podignutih obrva. Kao da kažemo: šta je sad ovo? Šta ja to radim? Onda sam 1972. godine došao u SAD, bio sam istih godina kao Odn kada je prešao Atlantik i došao da živi ovde 1939. godine. Sreo sam ga prvi put lično u Beču, a zatim još nekoliko puta u Londonu i Oksfordu. Ali, to je već stara priča. (M. H. S.: *Primetila sam neke Odnove fotografije na zidu iznad kamina*.) Da, Majo, to je on... Onda je godinu dana kasnije umro i nešto se zaista čudno desilo. Počeo sam ne samo da ga čitam nego i da predajem o njemu. I što sam ga više čitao, to mi je bivao sve bliži, skoro da sam izgubio kontrolu nad sobom. Počeo sam povremeno da zamišljam da sam on, toliko sam se potpuno identifikovao sa njim. Razvio sam jedno vrlo intenzivno osećanje za njega. Tako jake emocije osetio sam samo jednom ranije kada mi je bilo otprilike dvadeset i pet šest godina i to prema budućoj majci svog deteta. Povremeno mislim da je mrtvi pesnik najbolji predmet ljubavi.

Maja Herman Sekulić: *Zato što je opasno, što nosi u sebi tu opasnost identifikacije?*

Josif Brodski: Da, to jeste veoma opasno. Ali, reći ću ti sada, čini mi se, nešto interesantno o ljubavi. Ljubav, naročito ljubav prema poeziji, prema nekoj pesmi koju smo čitali, cela metodologija ljubavi prema poeziji preklapa se i podudara sa metodologijom ljubavi u životu. Tada život počinje da imitira umetnost. To je egzistencijalni ideal, jer ljubav u poeziji i prema poeziji je jednostrana, naime, ne

očekuješ da ti se uzvrati. I onda u određenom dobu života prepoznaš u tome određeni obrazac, tj. shvatiš da to tako i treba da bude. I to je jedan od razloga zašto je mrtav pesnik možda najbolji predmet ljubavi. Razvio sam u sebi fanatičnu vezanost za Odna. Volim sve što je napisao i u stihu i prozi. Sada sam se možda malo ohladio. Zar ne misliš da je to stvarno čudan fenomen za jednog ruskog pesnika da razvije takvo osećanje prema jednom engleskom pesniku?

Maja Herman Sekulić: *To što si se malo ohladio, da li to znači da sada voliš nekog novog mrtvog pesnika?*

Josif Brodski: Ne. Ta ljubav je još u meni, ali bih mogao da navedem još neka imena kao što su Tomas Hardi, nekolicina engleskih i američkih pesnika, Kavafi, ili od poznatih pisaca Robert Muzil. Hvala bogu, imao sam tuce uticaja. Jejlska škola čini mi se smešna, mada je Harold Blum drugačiji, skoro kao neki pesnik.

Maja Herman Sekulić: *Sada svi izgleda napadaju Jejlsku školu.* (Smeh.) *Ali sećam se kada sam prevodila njegovu* Antitetičku kritiku *pre nekih 7-8 godina, bila sam fascinirana ne samo teorijom nego i lepotom njegove proze. Sećam se da je to bio izuzetno težak prevodilački poduhvat. Onda sam i lično srela Bluma i uverila se da je on jedan od najinteresantnijih američkih mislilaca. Sada sam se i ja možda malo ohladila za samu teoriju, ali ostala sam fascinirana njime kao piscem.*

Josif Brodski: On i jeste možda više pesnik. A i ponaša se kao takav.

Maja Herman Sekulić: *Tema susreta u Beogradu je pisac u izgnanstvu. Ja pišem na dva jezika, na srpsko-hrvatskom i engleskom, i ti pišeš na dva jezika, ruskom i engleskom. Sudbina ti je odredila, kako kažeš, da pripadaš dvema kulturama i jezicima. Kaži nam nešto o pisanju na stranom jeziku i o tvom dvostrukom lingvističkom i kulturološkom iskustvu? Da li možeš da pišeš pesme na engleskom?*

Josif Brodski: Naravno da mogu, posebno s obzirom na sadašnji nivo poezije na engleskom. (Smeh.) Ali, nemam ambicije da postanem pesnik na engleskom. Počeo sam da pišem na engleskom iz nužde, da bih uštedeo na vremenu i na vreme završio ono što su mi naručivali urednici. Prvo sam svakako morao da steknem neko pouzdanje u svoj engleski. Jednog trenutka sam samo odlučio da to uradim, da počnem da pišem na engleskom i da vidim šta će da se desi. Onda sam počeo da to radim sve češće, mada i dalje ne vrlo često. Samo

dva-tri puta sam samoinicijativno pisao duže tekstove na engleskom.
Što se tiče aspekta dve kulture, kao Rus gledaš na anglosaksonsku kulturu kao na plemenitiji, aristokratskiji svet, jer, ako ništa drugo, oni bar nikad nisu dozvolili da budu zavedeni sa toliko demagogije kao mi, Rusi. Ta druga kultura predstavlja alternativu, izlaz, bekstvo, ali kada se konačno fizički nađeš u anglosaksonskom svetu, napusti te to osećanje i nova usvojena kultura postane posle 16 godina nešto prirodno. Usvajanje anglo-američke kulture bilo je moguće delimično zbog ljubavi prema engleskom. Hoću da pišem isto kao oni kojima je to maternji jezik, čak i bolje. To je, naravno, deo igre, egzibicionizam, a bez igre nema umetnosti. Stvar je zapravo u tome, kada su jezici tako različiti kao ruski i engleski, osećaš se kao da sediš na vrhu egzistencijalne planine i u stanju si da vidiš obe strane. Ako su ruske osobine refleksivnost, neodgovornost, pasivnost, nepreciznost, engleske predstavljaju suprotnost: odgovornost, volju, preciznost, akciju, veru da se nešto može uraditi sa svetom oko sebe, a ne samo razmišljati o njemu.

Maja Herman Sekulić: *Da li misliš da je to zbog više analitičke prirode engleskog u odnosu na ruski i druge slovenske jezike?*

Josif Brodski: Svakako. Ruski je u odnosu na engleski mnogo više intuitivan jezik, skloniji sintezi. Kada imaš te osobine obe kulture, dva jezika, ujedinjene u jednoj svesti, onda imaš mnogo punije, bolje osećanje o čovekovim sposobnostima, o tome šta je kadro da ostvari ljudsko biće. I onda i sam postaneš toliko bogatiji... Možeš da budeš čas jedno ili drugo. Recimo, moji ruski prijatelji koji me sada prvi put u ogromnim količinama posećuju posle toliko godina, nalaze da nisam sasvim po njihovom ukusu, tj. da sam malo suviše *cool*. A opet, moji američki prijatelji isto tako misle da sam nekako drugačiji... Dodaću još ovo, svi smo mi glumci i ako neko može da glumi, da se pretvara, samo na jednom jeziku, onda može da učini mnogo zla i i destrukcije, dok ako neko može da glumi i na drugom jeziku, onda ima više opcija i može da kanališe svoju glumu na dva plana. Samo ne znam tačno koja osećanja kanališem na kome jeziku. Mora da ti ovo sve zvuči poznato... (Smeh.)

Maja Herman Sekulić: *Pre neko veče slušala sam te kako diskutuješ sa Oktavijom Pazom o nekim pitanjima istorije i metafizike. Činilo mi se da ideja istorije, koncept istorijske nužnosti, u tebi izaziva otpor i nelagodnost. Zalagao si se za to da bi za čoveka, posebno za umetnika, bilo bolje da je*

metafizičko nego političko biće. Možeš li malo podrobnije da objasniš taj svoj stav?

Josif Brodski: A, da, to veče. Pokušao sam nešto da objasnim, ali uzalud. Majo, ne znam ni sada kako to da objasnim. Čovek je sposoban za razne nivoe poimanja i objašnjenja sveta. Na prvoj stepenici tog nekog velikog spiralnog stepeništa nalazi se političko tumačenje sveta, na drugoj istorijsko, na trećoj tzv. duhovno, religiozno, na četvrtom naučno-filosofsko itd. Međutim, sa verom u više biće stvar se tu ne završava. Ona se tu završava samo za one koji su odgojeni ili usklađeni sa strukturom u kojoj žive, tj. sa izrazito koherentnim ili totalitarističko-autoritarnim društvom. Za njih je više biće nešto što je na vrhu toga stepeništa, oni na njega projektuju svoju ideju hijerarhijske, vertikalne strukture. Više biće je neko ko predsedava nad nečim... Ja drugačije posmatram svet – kao otvoren sa oba kraja. Cvetajeva kaže u jednoj pesmi otprilike ovo: ne postoji samo jedan bog, iznad njega postoji drugi bog, i iznad njega opet neki drugi. Čini mi se da je taj otvoreni plan poimanja života i sveta, koji ja smatram metafizičkim, mnogo interesantniji od onoga na prvom, drugom, trećem ili čak četvrtom stepeniku vertikalne strukture. Bar što se tiče ljudskog uma on pruža više. U stvari, on ti omogućava da vidiš sve kao jednu celinu. Ljudsko biće ima veći potencijal od onoga koji mu pružaju zatvoreni sistemi tumačenja sveta. Kada čovek operiše pre svega na političkom planu, njegove mogućnosti su sužene, lišen je drugih opcija. I mislim da je razlog što ljudi postaju tako intenzivno angažovani oko političkih pitanja zato što, verovatno i nehotice, osećaju da govore pogrešnim jezikom.

Maja Herman Sekulić: *Čini mi se da sam to veče u tvom insistiranju na metafizičkoj raspravi osetila u tebi možda neku vrstu nostalgije za vođenjem takvih diskursa. Ne znam da li da je pripišem čežnji za nekim drugim vremenom ili možda drugom zemljom, za više evropskim ili ruskim miljeom, jer Amerika sigurno nije zemlja naročito sklona takvim diskursima?*

Josif Brodski: Ne, u meni ne postoji takva nostalgija. Naravno, smeta mi opšti nedostatak takvog diskursa. Ali nema mesta gde bih bolje prošao. Negde na evropskom kontinentu, u Italiji, Francuskoj ili „majci" Rusiji, možda bih lakše našao sagovornike ili slušaoce spremne na takve rasprave. Ali za to treba pre svega imati poseban apetit. Taj apetit nije određen geografijom, pa čak ni kulturnim nasleđem u tolikoj meri. Za takvu vrstu diskursa treba pre

svega imati neko zajedničko polazište. Ako imam za nečim nostalgiju, to je za prisustvom pojma civilizacije u svakom ljudskom biću. Najlogičnije bi bilo da je to najrazvijenije baš ovde u SAD, s obzirom na to da su svi proizvodi prošle i sadašnje civilizacije pristupačni svakome. Ali za to je potrebno da prođe neko vreme.

Maja Herman Sekulić: *Da li je tvoj pogled na istoriju povezan sa tvojim isticanjem privatnosti umetnika posebno i čoveka uopšte, nasuprot ulozi koja bi bila od nekog društvenog ili političkog značaja? Na jednom mestu kažeš: „Ako umetnost uči nešto* (*pre svega samog umetnika*)*, ona uči privatnosti ljudskog položaja". Da li veruješ da nas umetnost ne uči istoriji i da umetnik treba da se kloni takve uloge?*

Josif Brodski: Postoje umetnici koji uprkos sebi samima odrede sebi ulogu „učitelja". Oni izlaze na podijume da bi se obratili naciji i učili je pravilnom putu. To se skoro uvek završava katastrofom, ličnom ili čak nacionalnom. Mislim da je čovek, bilo da je umetnik ili inženjer, autonomna jedinka i da to treba da prepozna u sebi. Ukoliko je taj čovek pisac, onda treba da pomogne drugima da u sebi otkriju i razviju to osećanje autonomnosti, individualnosti. Ljudi nisu uvek spremni da prihvate istinu o sebi i mnogi izbegavaju ili guše to osećanje autonomije zaklanjajući se iza raznih mreža i veza, klanskog pripadništva bilo porodici, nekoj organizaciji ili političkoj partiji, da bi izbegli da se suoče sa sobom, sa onim što jesu. Ali čovek je ipak na kraju uvek sâm kada umire, kada je u nevolji, kada pada... Ono što bih kao pisac želeo da moji čitaoci izvuku iz mojih knjiga je to učenje o autonomiji, koje, treba isto tako da shvate, ne donosi obavezno metafizičke ili druge nagrade. Ali nikad ne bih izašao na podijum niti upirao prstom na gomilu. Pisci imaju zadatak da kažu ljudima istinu o ljudskoj prirodi, o njihovom predikamentu, i to što preciznije, jer za to danas, nažalost, više nisu sposobni ni političari, ni crkva, ni filosofi. Rezultati pesničkog iskaza vrlo brzo pogađaju svoj cilj. Pesnik treba da kaže čoveku njegovo mesto u svetu. Pesma je lanac reči i čitalac treba da shvati gde je njegovo mesto u tom lancu, na početku, kraju, sredini, ili možda negde izvan toga lanca.

Maja Herman Sekulić: *Da li si iz razloga ove vrste odlučio da istupiš iz Američke akademije kada su primili Jevtušenka?*

Josif Brodski: Da, upravo iz tih razloga sam izašao iz Akademije, jer Jevtušenko je osoba sa kojom ne želim da sedim pod istim krovom. Da, to je bio glavni razlog. Čudi

me da mi se niko još nije pridružio, ali, uostalom, radi se o jednoj krajnje samozadovoljnoj i samozaljubljenoj ustanovi.

Maja Herman Sekulić: *Da se vratimo na prethodno pitanje, da li bi se onda moglo reći da umetnost igra pre svega subverzivnu ulogu u odnosu na političke ideje i istorijske koncepte koji su nam nametnuti od strane onih koji ti zoveš „majstorima masa i poklisarima istorijske nužnosti"?*

Josif Brodski: To zavisi od prirode društvenog poretka. U nedemokratskom ili autoritarnom društvu umetnost sigurno igra takvu ulogu. U demokratiji u idealnom smislu, a takva ne postoji, pesništvo ne bi trebalo da igra subverzivnu ulogu, jer demokratija dopušta da budeš autonomno, društveno ili političko biće. To je stvar ličnog izbora. U demokratskom društvu umetnost igra subverzivnu ulogu samo u odnosu na ljudsku lagodnost ili samozadovoljstvo, jer su takva osećanja zasnovana na raznim obmanama i iluzijama o sopstvenom značenju i veličini.

Maja Herman Sekulić: *Čini se da ti književnost uopšte, i poeziju posebno, postavljaš na najviše mesto i pripisuješ joj uzvišenu, čisto estetsku ulogu. Ti si isto tako protiv: „jezika ulice, jezika gomile" i zalažeš se da književnost ne treba da govori jezikom naroda, već da narod treba da govori jezikom književnosti. Hoćeš li da malo razjasniš taj svoj polemički stav?*

Josif Brodski: Od svih umetnosti samo umetnost književnosti zaslužuje, po mom mišljenju, da bude nazvana umetnošću, zato što sve ostale umetnosti: slikarstvo, muzika, pozorište, balet, apeluju na našu utrobu, na čula, oko, uho, dok se književnost, posebno poezija, odigrava u tebi, u tvojoj svesti. I to nisu više tvoja čula koja su angažovana nego ti, tvoj unutrašnji život, tvoja svest i imaginacija. To sâmo je stavlja iznad drugih umetnosti.
Što se tiče pitanja estetike i etike, stvarno mislim da je estetski sud prvobitan ljudski instinkt i da prethodi etičkom. Prvi sud koji čovek daje o bilo kome ili čemu, bilo da je u pitanju drugo ljudsko biće ili komad nameštaja, jeste estetski sud, i tek onda procenjuje da li je nešto dobro ili loše u etičkom smislu. I što je neko estetski obrazovaniji, njegova etika je bolja. Poezija je pre svega estetski posao. Kada pišeš pesmu ili komponuješ muziku, polaziš pre svega od nekog osećanja harmonije koje nosiš u sebi. Još uvek ne znaš o čemu se radi, ni šta ćeš tačno da napišeš, ali imaš određeno osećanje kako to treba da izgleda ili zvuči. Tek posle pokušavaš da kažeš nešto što bi bilo etički vredno. Poezija je čisto semantička umetnost. Ona po prirodi stvari ne može da bude

apstraktna, već figurativna umetnost, tj. mora nešto da znači. Međutim, ta potreba za značenjem ostaje podređena osećanju lepote, harmonije od koje si pošao. Tako se rađa ideja o delu. Što se tiče mog argumenta o jeziku, to je donekle polemička reakcija na one apele sa svih strana, posebno iz akademskih krugova u Americi, da moderna književnost treba da govori jezikom modernog čoveka, ulice, gomile, itd. Ali kod mene to ide dublje u prošlost i odjek je onoga vremena kada su mi govorili da ću se, kada se udaljim od svoje zemlje, udaljiti i od svog jezika, da ću ga zaboraviti, i slično. Uvek mislim pri tome na Dantea, bez pretenzije da se poredim, koji je stvorio italijanski jezik. Italijani danas govore jezikom Dantea; a ne jezikom političke nužnosti i njegovog vremena. Pisac, pesnik je taj koji stvara jezik. On je taj koji pravi selekciju iz narodnog jezika i zato je poziv da se književnost pokori jeziku ulice smešna. Trebalo bi insistirati na selekciji. Za tu selekciju nije nužno potreban profesionalac, lingvista, već neko ko stvarno mari za svoj jezik i najbolje ga intuitivno oseća.

Maja Herman Sekulić: *Posle pauze od osam godina, pre mesec dana pojavila se tvoja dugo očekivana nova zbirka pesama, „*Za Uraniju”. *U međuvremenu sam imala prilike da čitam tvoje nove pesme u „Njujorkeru” i drugim američkim časopisima. Sećam se posebno jedne pesme pod naslovom* Letnja ekloga*. Da li ćemo opet da čekamo osam godina na tvoju novu zbirku pesama, ili spremaš novu knjigu?*

Josif Brodski: U ovoj poslednjoj zbirci sam objavio i stare i nove pesme. Za neke pesme je trebalo duže vremena da se prevedu, tako da se hronološki preklapaju sa zbirkom *Deo govora*, iz 1980. godine. Sada spremam knjigu na ruskom. Treba da izađe za pola godine. U stvari, ja nikad ne spremam knjigu, nego pojedinačne pesme, koje onda skupim na jedno mesto. Pre mnogo godina razmišljao sam kako bi bilo dobro napisati ciklus pesma i objaviti ga kao knjigu. Ali to se nikad nije ostvarilo. Pesme skupljam po hronološkom redu, bez posebne organizacije ili strukture. Jedina moja knjiga pesma koja je stvarno upućena jednoj osobi, Agasti, *Nove strofe za Agastu*, majci moga sina, kojoj sam upućivao pesme preko dvadeset godina. To je, u stvari, više nešto nalik na roman u stihu. Sem te knjige, nijedna moja knjiga, pa ni ova poslednja, ne predstavlja celinu, knjigu objedinjenu po nekom tematskom ili strukturalnom načelu, nego samo zbirku, kao što je recimo zbirka starih i novih fotografija.

Maja Herman Sekulić: *Pričao si mi ranije da si prevodio neke jugoslovenske pesnike na ruski. Da li si upoznat sa nekim novijim imenima ili knjigama jugoslovenskih pisaca?*

Josif Brodski: Nisam u toku događaja u najnovijoj jugoslovenskoj književnosti. Poslednji jugoslovenski pesnik koga sam čitao je Vasko Popa, a on pripada starijoj generaciji. Pre dvadesetak godina prevodio sam pesme Desanke Maksimović, Vesne Parun, Iseta Sarajlića i neke jugoslovenske klasike. Ali, to je bilo davno. Od proznih pisaca znam samo Danila Kiša i Milovana Danojlića i, naravno, klasike Andrića, Nušića i druge. Visoko cenim Kiša.

Maja Herman Sekulić: *Kišova knjiga, koliko znam, upravo izlazi u Njujorku. Istovremeno izlazi Pavićeva knjiga* Hazarski rečnik.

Josif Brodski: Da, *Peščanik*. Pisao sam predgovor za američko izdanje njegove *Grobnice*, mada je moja omiljena knjiga *Bašta*, *pepeo*. Voleo bih da sam pisao predgovor za nju. Pavića ne znam, ali mi se već sam naslov veoma dopada. Podseća me na Kalvina.

Maja Herman Sekulić: *Ne znam da li si svestan koliko si popularan među jugoslovenskim čitaocima? Tvoje pesme i eseji se često prevode i objavljuju kod nas. Da li se raduješ susretu sa svojim čitaocima i kolegama u Jugoslaviji, i šta planiraš da radiš za vreme boravka u Beogradu?*

Josif Brodski: Ne, nisam svestan svoje popularnosti u Jugoslaviji, ali mi je drago da to čujem. U početku, ta konferencija je za mene bila dobar izgovor da odem na lično hodočašće u Dioklecijanovu palatu u Splitu, što već odavno želim iz više razloga. Napisao sam drugi esej o caru Konstantinu i odavno planiram da napišem nešto o Dioklecijanu. Jugoslavija bi trebalo da se reklamira kao zemlja rimskih careva. Planirao sam, naime, da učestvujem na toj konferenciji u Beogradu i onda da odem pravo za Split. Sada, nažalost, zbog konferencije u Parizu sa Časlavom Milošem i Lešekom Kolakovskim mogu da ostanem samo 48 sati u Beogradu. Ne znam šta mogu za tako kratko vreme da uradim osim da pročitam nekoliko svojih pesama i da sretnem neke svoje jugoslovenske kolege. Voleo bih da mogu duže da ostanem i da bolje upoznam vašu zemlju.

Maja Herman Sekulić: *Da li je ovo tvoja prva poseta Jugoslaviji?*

Josif Brodski: Da, ovo je moja prva poseta. Nikada nisam bio u prilici da posetim nijednu socijalističku zemlju van SSSR-a.

Uvlačio sam se kao divlje zveri u kaveze,
ekserom urezivao rokove i nadimke na zidove barake,
živeo kraj mora, igrao rulete,
ručavao u fraku s ljudima razne fele.
Sa vrha glečera video pola sveta;
dva puta potopljen, tri puta rasporen.
Izgnan iz rodne zemlje.
Zamišljam gradove ispunjene
svima što zaboraviše na mene.
Lutao sam stepama što znaju hunske urlike,
oblačio ono što danas opet nose,
sejao raž, katranisao štalske krovove,
lokao sve osim ledene vode.
Puštao u snove treće oko stražara,
jeo hleb izgnanstva do poslednjeg okrajka.
Darovao plućima sve zvuke osim krila;
prešao na šapat. Sada mi je četrdeseta.
Šta da kažem o životu? Dugo traje,
Bljuje mi se od omleta;
rastužuje me razbijeno jaje.
Samo s bolom osećam solidarnost.
Ali sve dok mi ilovača ne zapuši usta,
iz njih će se čuti samo zahvalnost.

Ovo je pokušaj paralelnog prevoda dvojezičnog „testamenta" Josifa Brodskog napisanog na danteovskom raskršću pola životnog puta. Ton pesme, međutim, bliži je vijonovskom smehu kroz suze, golijardskom humoru ispod vešala.
Geneza prevoda prati redosled čitanja dve verzije pesme. Pesmu sam prvo čitala na engleskom, u autorovom prevodu. Onda na ruskom u prvobitnoj verziji. Prvo sam je prevela sa engleskog, ali sam se na kraju opredelila za prepev sa ruskog zadržavši neke elemente iz engleske verzije, po sugestiji autora. U engleskom izdanju to je prva pesma u zbirci *Uraniji*, sa gornjim naslovom. U istoimenoj knjizi na ruskom pesma je pri kraju zbirke, na 177. strani, bez naslova. Ali razlike se ne završavaju na tome.
Engleska verzija je nešto duža, sa više prideva. Na engleskom su snovi u koje ulazi „treće oko stražara" – „vlažni i gnusni", na ruskom su to samo „snovi" u koje ulazi „mračan zračak konvoja". Na engleskom pesnik „žvaće" hleb izgnanstva koji je „bajat, bradavičav", a na ruskom ga jede „do poslednjeg okrajka". Na engleskom je život „dug i gnuša se providnosti", na ruskom samo „dugo traje".
Ruska je sažetija, izrazitije rime. Pokušala sam da sačuvam ritam i rimu gde god je to na našem jeziku bilo moguće. Tako, imamo na primer: kaveze, rokove, nadimke, barake;

potopljen, rasporen; okrajka, krika; traje, jaje; solidarnost, zahvalnost itd.
Podvukla sam mesta preuzeta/dodata iz engleske verzije. Naime, na ruskom je pesnik „tri puta” tonuo, „dva puta” bio rasporen, na engleskom obrnuto. Engleska verzija nastala je kasnije, kada je pesnik stvarno već „tri puta rasporen”. Stih: „Bljuje mi se od omleta; rastužuje me razbijeno jaje” ne postoji na ruskom. Po želji pesnika, srpskom prevodu dodat je i stih iz engleske verzije.

Poznati američki pisac Rejmond Karver umro je 2. avgusta 1988. godine u Port Anđelsu, država Vašington.

Imao je 49 godina. Iza sebe je ostavio deset knjiga pesama, kratkih priča i eseja. Smatrao se „ocem" novog realizma i izvršio ogroman uticaj na mlađe generacije američkih pisaca. Karverove priče se ubrajaju među najbolja ostvarenja u tom žanru u američkoj književnosti posle Hemingveja.
Bio je izuzetno skroman, drag, srdačan čovek, krupne građe i dobroćudna lica. Pomalo je zamuckivao kada je govorio svojim prijatno napuklim, dubokim glasom, u kome je bilo mnogo topline i blagosti. Često smo razgovarali i dopisivali se. Uvek je nalazio vremena da porazgovara o mom radu na prevodu *Katedrale*. Radovao se njenoj pojavi u Jugoslaviji. Smatrao je to svojom najzrelijom i najpotpunijom knjigom, koja čini stilsku tematsku celinu, i zbog toga mu se činilo važno da se prvo njome predstavi našim čitaocima. Kada sam spremala pogovor za nju, rekao mi je da sam na pravom putu u oceni njegovog dela u okviru američkog i svetskog realizma. U poslednje vreme prestao je da komunicira sa svetom. Nije odgovarao na telefonske pozive, ni pisma. Tes Galager, poznata američka pesnikinja i Karverova životna saputnica u poslednjih desetak godina, postala je njegova spona sa spoljnim svetom. Čuvao je snagu za pisanje. Bila sam među desetak ljudi sa kojima je još održavao kontakt. Poslednje što od njega imam je parče papira na kome je, negde u maju, nesigurnom rukom ispisao naslove nekoliko časopisa u kojima su izašli tekstovi o njemu. Naš planirani intervju nikad se nije ostvario.
Vest o Karverovoj smrti saznala sam po odlasku u Njujork. Strašno me je iznenadila i pogodila. Prijatelj koji se našao pored mene u trenutku kada sam to saznala, uzviknuo je: „Nema više priča". Poslednjih šest meseci provela sam u najintimnijem dodiru sa njima, ulazeći u nijanse njegovog stila, jezika, psihologiju njegovih likova, ošamućenih, zbunjenih tragikomičnih izgubljenika, koje je autor smatrao „svojim ljudima". Nedostajaće mi ne samo priče nego i naše priče o tim pričama. Upravo sam se spremala da mu se javim i pošaljem svoj tekst o njemu i priču *Pažljiv*, koji su objavljeni u (zabranjenom) julskom dvobroju „Književnih novina". Tom prilikom sam u belešci povodom knjige *Katedrala*, koja se pojavila u izdanju Narodne knjige, pomenula kako je u toku pisanja priče o Čehovljevoj izgubljenoj bici protiv tuberkuloze Karver saznao da ima rak na plućima. Neko vreme je izgledalo da je Karver dobio svoju bitku. Ali tu je život tragično imitirao

umetnost. U istoj belešci pomenula sam i kako jedino želi da se što pre vrati u Port Andželes, gde je posle mnogih potucanja konačno „našao mir" sa Tes Galager. „Mislim da ako bi neko živeo i nekoliko života ne bi mogao ovako dobro da potrefi", rekla je jednom prilikom o njihovoj vezi. Razgovarala sam sa Tes telefonom desetak dana pre njegove smrti. Interesovala ih je sudbina jugoslovenskog izdanja *Katedrale*. Bila je optimistički raspoložena. Rekla mi je kako se Rej u poslednje vreme odlično oseća i da će, ako bude sposoban da putuje, možda ipak doći u Beograd u oktobru, kao što je odavno želeo, naročito ako tada izađe *Katedrala*. Ta želja mu se, nažalost, neće ostvariti. Tragičkom ironijom, jedna želja mu se ipak ostvarila. Vratio se u Port Andželes. I tu našao svoj mir. Večni mir. Kada je u maju primljen za člana Američke akademije umetnosti i književnosti, izjavio je: „Voleo bih da na mom grobu piše: pesnik, pisac kratkih priča i povremeno esejista."

Postmodernistički realizam Rejmonda Karvera

U okviru savremene američke književnosti scene Rejmond Karver, autor knjige *Katedrala*, često se smatra za „rodonačelnika" grupe pisaca među koje se ubrajaju En Biti, Ričard Ford, Elizabet Talent i Frederik Bartelmi, čija dela imaju zajedničko to što govore o običnim ljudima i stvarima, škrto, šturo, „običnim" rečima, upotrebljavajući pritom minimalna pesnička sredstva. Međutim, tu, na tim najopštijim paralelama, svaka sličnost između Karvera i, recimo, Biti ili Bartelmija, prestaje i počinje da se uočava ono ono što je mnogo bitnije – upadljive razlike u temama, likovima, formi. Dok su tzv. postmodernisti odbijali da se vezuju za lokalne teme i određeni socijalni milje, Karverova proza govori o radničkoj klasi na severozapadu, Frederik Bartelmi piše o potrošačkom društvu na urbanizovanom tzv. novom jugu, a En Biti o srednjoj, uspešnoj i obrazovanoj klasi istočne obale Amerike. Ali razlike među njima ne svode se samo na lokacije i klase o kojoj pišu, nego i u načinu na koji pišu. Bartelmi je „reformirani" postmodernista, dok Karver odbija da nastavi posmodernističku tradiciju „eksperimentalne" proze. Neki kritičari, tražeći zajednički imenitelj za ovu novu književnu pojavu koja je još u procesu stvaranja, najčešće je nazivaju „minimalizmom", zatim „prljavim realizmom" (časopis „Granata"), „novim" ili „poprealizmom". Drugi pak predlažu maštovite, često i maliciozne nazive, kao što su „koka-kola realizam", „postalkoholičarski, radnički, minimalistički superrealizam" (Džon Bart) ili „TV-proza". Karver odbija da ga zovu „minimalistom". Pre nekoliko godina, u jednom intervjuu, tim povodom je

izjavio: „U prikazu moje poslednje knjige neko me je nazvao ’minimalističkim’ piscem. Prikazivač je smatrao da mi time daje kompliment. Ali ja to nisam tako shvatio. Ima nešto u ’minimalizmu’ što mi se ne sviđa, jer miriše na skučenost ne samo vizije nego i načina na koji se ona izlaže”.
Uobičajeni napadi na tzv. minimalizam svode se uglavnom na zamerke što takva dela ne određuju velike „filosofske” ideje, lišena su istorijske perspektive, što su apolitična, ili, pak, što književni likovi nemaju dovoljnu „dubinu”. Ipak, u nedostatku boljeg termina, američki časopis „Misisipi rivju” posvetiće posebnu svesku kritičkom određenju „minimalističke proze”, gde će Karver biti „ustoličen” kao vrhunski minimalist (u pozitivnom smislu te reči). Jer oni koji su pristalice minimalizma polaze od pretpostavke da pisac ne može da ima viši cilj nego da sa što manje sredstava kaže što više.
Glavni pečat minimalizma je sigurno Čehov, ali na um padaju i Džejms Džojs iz *Dablinaca*, Kafkini faktografski opisi najčudovišnijih zbivanja, Hemingvejev lakonski stil, Beketova strogost u izrazu. Mogli bismo isto tako ovu pojavu da stavimo u istorijsku perspektivu van književnosti i da se vratimo do Dišana i Stravinskog, za koje je striktnost forme još uvek samo metod, da bi se u vreme kada Mis van der Roe proglašava da je: „manje – više”, metod pretvorio u sistem. Taj sistem je prenesen i u delu najboljih američkih postmodernista kao što je Donald Bartelmi, samo nije uvek povezan sa realizmom kao što je slučaj kod Karvera.
Karverova minimalističko-realistička remek-dela u žanru kratke priče imala su presudan uticaj na celu generaciju najmlađih pisaca. Među sledbenike Karvera spadaju pripadnici „nove izgubljene generacije”: Dejvid Livit, Bret Iston Elis, Džej Makinerni, Tama Janovic i Emi Hempl, koji smatraju Karvera za „oca” žanra. Pošto se radi o veoma mladim piscima koji su doživeli ogroman komercijalni uspeh već prvim knjigama, koje boluju od svih nedostataka početničkog pisanja, još je prerano donositi sud o njihovom potencijalnom talentu i književnoj vrednosti. Ipak, ono što se odmah primećuje jeste da su dela ovih autora lišena duboke ljudskosti i emotivnosti koja odlikuje najbolje Karverove priče. Naslov Elisove knjige *Manje od nule* najrečitije govori o nultom kvalitetu emotivnog života u ovoj prozi iz školske klupe, potpunom povlačenju od jezika ideje i jezika emocija u prazninu potrošačke psihoze tzv. japija, blazirane i privilegovane omladine modernog velegrada, Njujorka ili Los Anđelesa.
Međutim, Karverovo delo nije uticala samo na najmlađu generaciju američkih pisaca, nego je i među

piscima srednje generacije izazvalo radikalno okretanje od tzv. eksperimentalne ili postmoderne fikcije a la Donald Bartelmi ili Džon Bart, popularnih sedamdesetih godina, i pomeranja u pravcu novog realizma. To je, istovremeno, dovelo do šireg preporoda žanra kratke priče američke književnosti. U svojim esejima Karver nije prikrivao otpor prema „trikovima" koji su kod „eksperimentalista" često bili sami sebi cilj, ali je istovremeno isticao, na primer, zasluge Donalda Bartelmija kao inovatora i naglašavao da pisac ne treba da se boji preuzimanja rizika. Ove njegove izjave mnogi su tumačili kao direktan napad na postmoderniste, čija su dela puna dvostrukih ogledala, meta – meta – asocijacija i svakojakih drugih književnih igara i marifetluka. Međutim, po našem mišljenju, Karverova proza ne negira dostignuća postmodernista, ona samo obrće prioritete i njihovu brigu za intelektualne igre i konstrukcije stavlja u drugi plan, ističući u prvi plan svakodnevicu, stvarnost, ljudske emocije. Njegov „realizam" je stoga postmodernistički, jer ni u jeziku, ni u načinu prikazivanja stvarnosti nije pokušaj povratka tradicionalnom, socioistorijskom, premodernom realizmu. Njegova proza govori o gradovima i lokacijama na Severozapadu na isti način na koji je Vendersov *Pariz – Teksas* film o Parizu na jugu Amerike. Ravan, nereljefan ton „opisa", sveden često samo na imenovanje gradova kao što su „Klivland" ili „Portland", ili pogled ograničen na ono što se vidi sa prozora u prizemlju (*Uzda*), ili sa verande (*Odakle zovem*), ili sa prozora sa koga se ne vidi ni ulica ispred kuće: „Sagnuo je glavu da pogleda kroz prozor. Po uglu pod kojim su padali sunčevi zraci i po senkama u sobi zaključi da je negde oko tri sata" (*Pažljiv*), dovodi do dekonstrukcije naših unapred stvorenih predstava o određenim, imenovanim lokalitetima i do njihovog sigurnog „oneobičavanja". Novi američki realisti su nasledili od postmodernista, pisaca i teoretičara, saznanje da ima i stvari o kojima može da se piše. U intervjuu za „Misisipi rivju" Karver je tim povodom rekao: „Ne zanimaju me dela koja su samo tekstura bez krvi i mesa... I još uvek postoji, ili treba da postoji, sporazum između pisca i čitaoca. Pisanje, kao i bilo koji drugi oblik umetničkog stvaranja, nije samo ekspresija, nego i komunikacija." Ako su pak sredstva te komunikacije svedena na minimum, kao što je to slučaj u njegovoj prozi, onda je to deo rizika o kome ovaj pisac govori, odnosno eksperimenta od koga pisac ne treba da zazire, sem ukoliko nije sam sebi cilj.

Međutim, ukoliko se Karverove rane pripovetke mogu doslovno nazvati minimalističkim, on u svojoj najzrelijoj zbirci *Katedrala* svesno proširuje i produbljuje svoje teme i interese i približava se glavnom toku realističkohumanističke

tradicije najbolje američke i svetske kratke priče. Ta promena se najjasnije može uočiti ako se uporede dve verzije iste priče: *Kupanje* iz ranije zbirke i *Dobra stvarčica* iz *Katedrale*. To je priča o mladom bračnom paru koji se sprema da proslavi rođendan svog sina. Tim povodom oni naručuju rođendansku tortu od neljubaznog poslastičara, ali pre proslave rođendana dečak doživi saobraćajnu nesreću i roditelji su prinuđeni da bespomoćno posmatraju kako on umire. U međuvremenu, poslastičar ih, kao neki zao duh, uporno zove da dođu po tortu. U prvoj verziji priča se naglo završava time što ih poslastičar ponovo zove. U drugoj verziji, koja je tri puta duža od prve, ali ništa manje sažeta u izrazu, roditelji odlaze kod poslastičara, kome je sada data prilika da se pokaže u humanijem svetlu i da im, onako iscrpljenima, ponudi vruće pecivo i trenutno smirenje u „dobroj stvarčici" kao što je hrana. Ova druga verzija zadire u ljudsku psihologiju i preinačuje poslastičara od aspektne „zle sile" u trodimenzionalni književni lik.
U lakonskom Karverovom stilu iz najboljih priča ove zbirke naslućuje se, po mišljenju velikog broja kritičara, pravi naslednik Hemingveja. Karver kaže da su na njega, pored Hemingveja, najviše uticali Isak Babelj, Anton Čehov, Lav Tolstoj i Frenk O'Konor, a od pesnika – Vilijam Karlos Vilijams, koji je najbolje umeo da uhvati kadencu govornog jezika američke svakodnevice. Vilijamsov čuveni stih: „u stvarima, ne u idejama" mogao bi da se uzme kao ključ Karverove umetničke vizije. Ova lista književnih uzora može za mnoge, koji u Karveru ne prepoznaju velikog majstora konceptualne lepote, da predstavlja iznenađenje. Ali upravo u *Katedrali* je došao do punog izražaja njegov dar da stvori značenje kroz formu na koju raniji kritičari nisu dovoljno obratili pažnju. Njegova umetnost u ovoj zbirci, kao i u poslednjih sedam pripovedaka iz najnovijeg izbora *Odakle zovem*, ostaje i dalje umetnost isključenja koja je posledica strogosti forme, ali ne više nauštrb bogatstva nijansi i finijih osenčenja u ljudskim sudbinama koje prikazuje. Oni koji veruju u sumornog, asketskog minimalistu Karvera propuštaju da uoče humor i komičnost mnogih likova i situacija. Oni koji pre svega ističu bizarnost i grotesknost Karverovih likova zaboravljaju na njihovu suštinsku ljudskost i sklonost ka sentimentalnosti. Karver se ne podsmeva svojim junacima, ni ružnoj bebi u priči *Perje*, ni svojim pijanicama, ni slepcu u *Katedrali*. Njegova „dobra stvarčica" je to što jeste, ni manje ni više od toga.
Rejmond Karver je rođen u gradiću Kletskeniju, u Oregonu, 25. maja 1938. godine, u siromašnoj porodici najamnih radnika i drvoseča. Od malih nogu je, kako sam kaže, bio sanjalica i želeo da piše i jedino se po tome

razlikovao od svoje okoline. Otac porodice postaje već sa nepunih devetnaest godina. Za Karvera nastupa period teškog rada, prihvatanja raznih, često najgrubljih fizičkih poslova da ishrani porodicu, vreme u kome se nije mogao posvetiti pisanju. Skromna sredina iz koje je potekao kao i njegova lična sudbina u to vreme su veoma nalik na sudbine mnogih njegovih likova. Karver to i potvrđuje: „U suštini, i ja sam jedan od tih zbunjenih, ošamućenih ljudi, od njih sam potekao. To su ljudi sa kojima sam radio i rame uz rame zarađivao svoj hleb... Njihov život je bio takav da su se *stvarno* plašili kada bi im neko zakucao na vrata, bilo danju ili noću, ili kad bi telefon zazvonio; ljudi koji nisu znali kako da plate kiriju ili šta će da rade ako im se frižider pokvari." Kada je kasnih šezdesetih godina uspeo da u časopisima objavi prve pesme i pripovetke već je bio u zavisnosti od alkohola, a do 1976. godine, kada je njegova prva knjiga kratkih priča *Hoćete li da ćutite, molim Vas?* predložena za najugledniju nacionalnu književnu nagradu, Karveru je zdravlje toliko popustilo da je mislio da više nikad neće moći da piše. Posle cele godine provedene po bolnicama i centrima za lečenje od alkoholizma, uspeo je ne samo da se izleči i da nastavi da piše, nego i da postane jedan od najplodnijih savremenih američkih autora. U toku poslednje decenije objavio je osam knjiga, od čega su četiri zbirke pripovedaka, četiri knjige pesama, od kojih su najznačajnije *Gde se voda spaja sa vodom* (1985) i *Ultramarin*, (1986) i jedna knjiga eseja *Vatre*. On je jedan od retkih pisaca koji sa istom lakoćom pišu prozu i poeziju, smatrajući da je žanr kratke priče srodniji pesmi nego romanu ili drugim proznim formama. Njegova neobična i teška životna putanja ima izvesnih dodirnih tačaka sa sudbinom drugog pisca sa severozapada američkog kontinenta, Džeka Londona, koga Karver pominje u jednoj od svojih najboljih priča *Odakle zovem*.

Svet Rejmonda Karvera je svet koji ne zna za velike avanture, za velike ideje i velike strasti. To je svet poluindustrijalizovanih, provincijskih gradova, skromnih duhovnim i materijalnim mogućnostima. Skučenost toga sveta najslikovitije je prikazana u pripoveci *Pažljiv*. Lojd, glavni junak priče: „Imao je dve sobe i kupatilo na mansardi trospratnice. U sobama je plafon bio oštro nakošen. Saginjao je glavu kada se šetao po stanu i povijao leđa kada je gledao kroz prozor. Pažljivo se uvlačio i izvlačio iz kreveta... U kuhinji je imao kombinovani sićušni frižider i štednjak. Bili su uklješteni između sudopere i zida. Morao je da se sagne, skoro da klekne, da nešto izvadi iz frižidera." Toj kafkijanski klaustrofobičnoj atmosferi još više doprinosi junakova nepodnošljiva bol u uhu, nemogućnost da čuje spoljašnje glasove i nemoć da pomogne sam sebi: „Kada se toga jutra

probudio, otkrio je da mu je uho začepljeno smolom. Nije dobro čuo i činilo mu se da je izgubio osećanje ravnoteže, svoj ekvilibrijum. Poslednji sat proveo je na sofi jalovo čeprkajući uho i udarajući se pesnicom po glavi."
Karverovi junaci su usamljenici koji ne mogu da artikulišu svoje želje i osećanja, ljudi koji obično rade kao nekvalifikovani radnici ili konobarice. Oni piju „RC colu", nešto nalik na našu koktu (*Vitamini*), ili „soda pop" (*Uzda*), što je opšti, arhaični naziv za svako piće nalik na naš naziv „klaker". Kada otvore frižider, u njemu se nalazi jeftin („Andrè") šampanjac (*Pažljiv*), ili jeftina gotova jela kao što su „Steak-ums" (*Održanje*), što bi bilo adekvatno našem mesnom doručku. Nazivi ovih artikala široke potrošnje američkom čitaocu odmah određuju njihov socijalni status, koji smo pokušali da približimo našem čitaocu služeći se, gde god je to bilo moguće, sličnim nazivima na našem jeziku. Kadenca Karverovih pripovedača nije ona pisanog, već govornog jezika – naizgled neodređena, nedorečena. Oni pričaju svoje priče nepoznatom sagovorniku, čitaocu, kao kada nam neko dok dokono sedimo za barom ili putujemo vozom iznenada počne da se ispoveda. Karverovi pripovedači u prvom licu ne mogu da shvate ni sebe, ni svet koji ih okružuje. Ali oni zbog toga nisu izloženi ironiji i podsmehu. Ukoliko u nekoj komičnoj, ili češće tragikomičnoj situaciji očekujemo poentu, vic ili razrešenje, nećemo ih dobiti. Čitaocu je ostavljeno da dopuni rečenice i misli kao u dijalogu preko stola; autorsko prisustvo se uglavnom samo oseća u centriranju toka priče oko jedne središnje slike, kao što je, na primer, zlokobno prisustvo pauna u izvanrednoj pripovetki pod naslovom *Perje*.

Međutim, ovakva centralna slika nema funkciju napred smišljene metafore već izrasta prirodno iz toka same priče i samo se u čitaočevoj imaginaciji može, a i ne mora, pretvoriti u simbol. Sve na površini izgleda kao nešto već viđeno, poznato, dok se odjednom nešto ne prelomi u slici i mi shvatimo da zavesa ne pokriva prozor nego goli zid, da beba može da bude čudovišno ružna. Taj prelom može da se desi i u rečenici („Džej Pi je pre svega i iznad svega alkoholičar. Ali, on je odžačar", *Odakle zovem*), ili, kao kod Čehova, u ćutnji između redova i reči, kao na kraju priče *Šefova kuća*, kada junaci shvataju da im ništa drugo nije preostalo nego da se zauvek rastanu:

„Izgovorila sam u sebi njegovo ime. Bilo ga je lako izgovoriti jer sam već dugo navikla da ga izgovaram. Onda sam ga još jednom izgovorila. Ovoga puta naglas. Vese, rekla sam. Otvorio je oči. Ali nije me pogledao. Samo je ostao da sedi na istom mestu i da gleda prema prozoru. Debela Linda,

rekao je. Ali znala sam da ne misli na nju. Ona mu ništa nije značila. Samo ime. Ves ustade, navuče zavese i okean namah nestade. Ja sam otišla da spremim večeru. Bilo je još nešto zaleđene ribe. Skoro ništa drugo nije ostalo. Spremićemo malo kuću večeras, pomislila sam, i to će biti kraj."

I upravo tu, u takvim trenucima, mi u Karverovim pričama Osetimo neki zagonetan strah ili pretnju baš od toga svakodnevnog, prepoznatljivog, običnog.
Ta zagonetnost, prisutna u njegovim najuspelijim pričama, ne predstavlja nedostatak značenja već zbunjenost pred značenjem koje nam se odjednom otkriva tamo gde ga najmanje očekujemo. Otkrovenje koje doživljavamo čitajući Karverovu prozu je nešto nalik na Džojsovu „epifaniju". Njegovi pripovedači počinju svoje priče *in medias res*, obično sa „onaj moj prijatelj", ili „onaj stari ford 'karavan'", kao kada deca pričaju o stvarima koje su im se desile, pretpostavljajući da i mi znamo sve o njima. Ali Karverove poslednje rečenice su te koje nam se urezuju u sećanje i ostaju sa nama i pošto smo završili čitanje. Tako na kraju priče *Vitamini* pijanac traži aspirin: „Ispale su još neke stvari. Nisam mario. Stvari su nastavile da padaju." Ili u drugoj priči, žena razmišlja o džemu na uzdi koju su zaboravili njeni tajanstveni susedi: „Kada bi ti tako nešto stavili u usta brzo bi uhvatio korak. Kada bi osetio da ga neko povlači, znao bi da je došlo vreme. Znao bi da si se uputio negde."

Za iskazivanje pomeranja u percepciji stvarnosti kroz najsitnije, gotovo neprimetne detalje gesta ili govora, jezik mora da bude krajnje precizan. Karver pripovetku revidira po deset puta pre nego što smatra da je završena i spremna da se objavi. U tom procesu priča od preko trideset strana skraćuje se obično na desetak. Ta briga za jezik i formu je nešto što je nasleđeno od postmodernista, ali pre svega potiče iz njegovog ubeđenja da dobra kratka priča mora da ima istu stilsku i jezičku sažetost kao i dobra pesma. „Reči mogu da budu toliko precizne", zaključuje Rejmond Karver u svom eseju *O pisanju*, „da čak i ako su ravnog tonaliteta i dalje mogu da ponesu, a ukoliko se upotrebe na pravi način mogu da pogode celo sazvučje". Jednostavnost i jasnost njegovog jezika i reči upotrebljavanih kao znak, kôd, u prvom značenju, napor je da se stvori ćutnja, kao kad stavimo prst na usta i kažemo „pst", ne da bismo čuli manje nego da bismo čuli bolje.

Maja Herman i Jerži Kozinski

JERŽI KOZINSKI

Jerži Kozinski je rođen u Poljskoj 1933. godine od jevrejskih roditelja. Izgubio je u Holokaustu sve osim dva člana svoje brojne porodice. Godine 1957. napustio je Poljsku i postao američki državljanin. Romani: *Obojena ptica*, *Dobro došao*, *Mr. Čens*, *Pasija*, *Cockpit*, *Pinball*, prevedeni su na preko trideset svetskih jezika. Dobitnik je Nacionalne američke nagrade za roman *Koraci*, nagrade Američke akademije za književnost i umetnost, i britanske nagrade za scenario za film *Being There* (*Dobro došao*, *Mr. Čens*). Biran je dva puta za predsednika američkog PEN-a i aktivan je borac za ljudska prava.

Skica za portret

Slušala sam Jeržija Kozinskog prvi put na večeri posvećenoj Brunu Šulcu i dodeli književne nagrade koja nosi njegovo ime. Govorio je sa mnogo, kasnije ću shvatiti, njemu svojstvenog entuzijazma, o Šulcu, o književnosti, o prvom dobitniku nagrade Zbignjevu Herbertu. Nagrada „Bruno Šulc" je, kako sam saznala od Suzan Sontag, pre svega plod vizije i velikodušnosti Jeržija Kozinskog. Nisam ni slutila da ćemo godinu dana kasnije zajedno učestvovati na isto tako svečanoj književnoj tribini povodom (posthumne) dodele iste nagrade Danilu Kišu. Moji prvi utisci o Kozinskom su živahna ljubopitljivost, sposobnost za entuzijazam. Njegove prodorne, sjajne oči kao da stalno ispituju okolinu. Izbliza liči na pticu grabljivicu. Oštar povijen nos, gusta kruna

kose, vitkost, elegancija, povišen glas, britkost u rečima, odsečenost u pokretima doprinose utisku o neobičnoj energiji koja zrači iz njegovog prisustva. Malo iznenađuje jak poljski akcenat na engleskom i posle više od trideset godina u Americi.
Priča mi sa oduševljenjem kako je od svih stranih izdanja njegovih knjiga najlepše jugoslovensko. Razgovor skače sa teme na temu. Zanima ga da li je Kišu otac ubijen u Aušvicu, objašnjava mi šta znači novoosnovana Fondacija za jevrejsko prisustvo, čiji je predsednik, zove me da ih posetim u novim prostorijama, priča mi kako je mnogo uradio na modernizovanju američkog PEN-a dok je bio njegov predsednik. Njegovo ime se na engleskom izgovara „Džerzi". Žalim se što se i moje ponekad ovde izgovara pogrešno. Kaže da ću da se naviknem na to, ili da ga promenim u englesku transkripciju kao što je učinio Brodski postavši „Joseph". Dogovaramo se za dalji razgovor. Na miru, kod njega u stanu u 57. ulici. U zgradi koja se zove „Hemisfera".
Dočekuje me već u hodniku. Pruža mi srdačno levu ruku. Iščašio je zglob desne na skijanju, objašnjava. Razgovor prelazi na skijanje, koje mu je velika strast. Iznad radnog stola veliki poster Montane Kransa – čuvenog švajcarskog skijališta, gde ima kuću. Ide tamo za koji dan. Da se skija i radi. Oboje se spremamo za Evropu. Kažem da možda idem kod prijatelja takoreći iza brda, u Zermat. Zove me da svratim u Montanu. Priča kako pet godina nije skijao i zaboravio je veštinu, izgubio osećaj. Radna soba je skromna, puna knjiga. Izdanja Jeržijevih knjiga na raznim svetskim jezicima. Dosta knjiga o Poljskoj, jevrejskoj istoriji, kabali. Priča mi kako je *Obojena ptica* upravo zabranjena u Mineapolisu, a *Dobro došao, Mr. Čens* u Nebraski. (Sećam se kako je on na Njujorškom univerzitetu emotivno govorio o cenzuri i citirao Kišov odlomak o autocenzuri.)
Pred moj dolazak postavio je (očigledno namerno) na sto knjigu Stenlija Korngolda o Kafki. Hteo je da proveri moju reakciju pošto je pretpostavio da znam njenog autora sa Prinstona. Zadovoljan što sam odmah reagovala pokazuje mi čudni metalni predmet i pita da li mogu da pogodim šta predstavlja. Liči na okruglu kvaku. „To je veštački zglob", kaže likujući kao dete, „još niko nije uspeo da pogodi šta je."
Osvrćem se. Još nisam imala priliku da odahnem i sednem. Vadim mali kasetofon i kažem da bih volela da snimimo naš razgovor. Kozinski odbija. Kaže da bi više voleo da na ta pitanja odgovori pismeno. Kažem mu da nisam otkucala pitanja već samo nabacila neke ideje na papir u želji da se razgovor spontano razvija. Pokazujem mu beleške koje samo ja mogu da razumem. Predlaže da mu ih diktiram u pisaću mašinu. Već je ubacio papir. Dešifrujem pitanja

iz beležaka. On kuca. Objašnjava da će mi tako ne samo uštedeti vreme koje bih utrošila na „skidanje" razgovora sa trake, nego da će i on verovatno moći da smisli mnogo interesantnije odgovore. Slažem se sa tim, ali i dalje žalim za neposrednošću nepripremljenih odgovora. Ali i shvatam da naš razgovor uopšte ne prestaje. U mojim telegrafskim beleškama uobličuje se portret.
Na zidovima mnogo karikatura Kozinskog. Primećujem na zidu diplomu doktora hebrjeske književnosti i povelju National Book Award za roman *Koraci*. Fotografije. Vraća se za svoj pisaći sto i pruža mi svoju sliku sa konjem. Znam da je i strasni igrač pola. Već godinama se bavi fotografijom. Imao je i samostalne izložbe. Na zidu iza mene crno-bela fotografija zatvorskog zida i prozora sa rešetkama. Do nje je ženski akt. U vodi. Počinje da mi priča o lebdenju u vodi satima. To mu je još jedna od strasti. Poklanja mi svoju fotografiju kako lebdi u bazenu u joga položaju, objavljenu u „Njujork tajmsu". Daje mi primerak poslednje knjige, *Pustinjak 69. ulice*, sa sličnom slikom na koricama. Traži po sobi pero da mi napiše posvetu. Pružam mu svoje crno-zeleno „pelikan" pero. Odobrava što imam pravo pero a ne hemijsku olovku. Onda ga zagleda i priseća se sa smeškom da je takvo bilo i njegovo prvo pero. „I moje", kažem „zato sam ga ponovno i nabavila". Piše mi posvetu i brzo crta svoju karikaturu iz profila. Onda, kao da je pero na nešto drugo podsetilo, vadi iz fioke stari sat. Kaže da je to prvi sat koji je dobio od oca. Marke „revue – sport". Pokazuje mi sliku oca i majke. Kaže da ima i brata u Poljskoj. Roditelji Kozinskog su ga posle rata usvojili i on im je zbog odvojenosti od Jeržija, rođenog sina, postao bliži. (Ovo, mislim u sebi, još nikad do sada nisam pročitala o njemu. Šta je sa onom popularnom predstavom o Kozinskom kao siročetu?) Sve vreme dok razgovaramo, njegova žena Katarina, Kiki, ulazi i izlazi iz sobe donoseći Kozinskom neki kućni tekst koji on stalno prepravlja. Kozinski brzo precrtava nekoliko rečenica i onda, kao da se opet nečega setio vadi foto-aparat, i počinje da me slika, zatim moli Kiki da nas slika zajedno.

Pitam ga da li je to što prepravlja rukopis na kome radi. Kozinski kaže da je to nacrt za cirkularno pismo koje treba da pošalje povodom osnivanja prve Američko-poljske banke, čiji je on (opet) jedan od osnivača i predsednik. Priča mi kako preko dvadeset miliona Poljaka živi van domovine i kako je to izvanredna poslovna šansa. Pitam ga kako pored svih svojih pasija i aktivnosti stiže da se bavi i tzv. velikim biznisom i čudim se istovremeno da kao autor tolikih svetskih bestselera ne živi samo od pisanja. Kaže da je za njega pisanje vokacija, ne profesija, a biznis je biznis.

Veče nastavljamo na rođendanu kod prijatelja. Kozinski je u svom elementu. Našavši se u većem društvu, počinje da „radi" na svom „mitu" i zabavlja društvo bizarnim pričama o transseksualcima i o nekom iranskom princu koji je postao „princeza" a koga/koju je fotografisao ne znajući ko je u pitanju, pa je onda imao posla i sa agentima CIA, itd. Svi ga zadivljeno slušaju. To je Jerži Kozinski kakvog očekuje publika. O Kozinskom kruže razne priče, koje on sam često pothranjuje: da je kao dete onemeo od užasa koje je video lutajući po nacističkoj Evropi (roman *Obojena ptica*), da je bio upleten u stravičnu tragediju Šaron Tejt (zbog zbrke sa prtljagom zadržao se u Njujorku i nije stigao isto veče u kuću svog prijatelja Romana Polanskog, te za dlaku izbegao smrt od Mensonove bande; roman *Blind Date*), da je bio oženjen jednom od najbogatijih žena Amerike, Meri Vir (posle njene smrti preko noći se našao takoreći na ulici), da noću luta po Njujorku i zadovoljava svoje bizarne strasti, da je nepristupačni snob, da ne piše sam svoje knjige (veliki skandal iz 1982. godine), itd., itd.

Jerži Kozinski – pripovedač bizarnih priča o seksu i nasilju, kozer, šarmer, čovek mutne prošlosti, šokantnih sklonosti. Često lično zanimljiviji od svojih književnih junaka. Na oprezu da nikada ne otkrije granicu gde prestaje njegova biografija a gde počinje fikcija. Pisac otvoren prema svim manifestacijama života, prema vrhu i dnu ljudskog iskustva. Čovek koji je kao dete doživeo Holokaust, kao mladić staljinizam, kao emigrant bez pare u džepu američki san i gubitak istog, kao pisac svetsku slavu i optužbe za istu, i – preživeo. *Survivor*.

Nedelju dana kasnije, u Štutgartu, otvaram kovertu od Kozinskog. Održao je reč. Iz nje se prosipa velikodušno bogatstvo informacija: njegovi odgovori, adrese i telefoni gde ga mogu naći, fotokopije članaka o njemu, poslednja priča sa posvetom meni, fotogafija sa dodele britanskog Oskara (Bafta) za scenario filma *Being There* u režiji Hola Ešbija, po istoimenom romanu Kozinskog sa Piterom Selersom u glavnoj ulozi. Opet slika sa konjem, ovog puta sa statuom konja.

Autofikcija
Razgovor sa Jeržijem Kozinskim

Ovo su odgovori Jeržija Kozinskog na moja pitanja kompilovani iz naših razgovora, beležaka, pismenih izvora i preko telefona između Njujorka, Štutgarta i Montane Kransa u februaru i martu 1990:

Maja Herman Sekulić: *Kada si počeo da pišeš?*

Jerži Kozinski: Kada sam uređivao školski list. Bilo je to 1948. Pisanje i čitanje bilo je naša porodična tradicija. Osećao sam da je za mene književnost izmišljanja jedan od načina bekstva od totalitarne države. Poreklom sam iz poljsko-jevrejske porodice, u kojoj su pisaći sto i stolica bili dovoljna garancija sreće. Mislim da se to do sada dobro pokazalo. I sa pedeset sedam godina zadovoljan sam što pisaći sto i stolica zauzimaju središnje mesto u mom životu. Svi članovi moje porodice bavili su se pisanjem. Jedan ujak je bio helenista. Otac je bio filolog. Majka mi je bila koncertni pijanista, a muzika je isto simbol. Dede i babe su mi sa obe strane bili intelektualci. Sve je u koncentraciji. I pisanje je koncentracija. Uvek sam želeo da pišem.

Maja Herman Sekulić: *Kada i zašto si napustio Poljsku?*

Jerži Kozinski: Decembra 1957. Prvi put sam se vratio tamo pre dve godine da pronađem Sebe – sebe sa velikim S. Da bih objasnio zašto sam otišao iz Poljske poslužiću se metodom mog junaka Koskog iz *Pustinjaka 69. ulice* i navešću drugog pisca koji je to bolje rekao. Tomas Volf objašnjava u *Ne možeš da se vratiš kući* zašto je napustio Austriju. „Da napustiš zemlju koju imaš za veće znanje; život koji imaš za veći život; prijatelje koje si voleo za veću ljubav; da nađeš zemlju nežniju od doma, veću od zemlje.” Zato sam otišao. Ne bih umeo da to lepše iskažem.

Maja Herman Sekulić: *I da li si našao Sebe? Jednom prilikom si rekao da si došao u Ameriku da bi postao univerzalan? Kakvu ulogu je u tome odigrao engleski jezik?*

Jerži Kozinski: Poslednjih tridesetak godina egzistiram u veštačkoj dimenziji. Prve 24 godine života proveo sam u Poljskoj, a identitet čoveka se rano formira. Po povratku u Poljsku shvatio sam koliko čovekova unutrašnja fondacija počiva na onome što zovemo zemljom u kojoj smo odrasli. Po dolasku iz Poljske nisam prekinuo sve veze sa njenom kulturom i jezikom. Mogao sam da promenim ime da sam

hteo da prekinem tu vezu. Mada su mi roditelji umrli dok sam bio u Americi i godinama nisam video svoje prijatelje, otkrio sam da delimo istu svest. To mi je dalo novo osećanje identiteta, koje mi je potrebno sa 57 godina.
Engleski jezik mi je dao novu svest pre 30 godina kada sam došao ovamo. Engleski mi je dao drugačiji filter, novu perspektivu. Kada sam počeo da govorim samo engleski, osetio sam da mogu slobodnije da se izrazim, ne samo što se tiče lične istorije, ličnih poriva, nego i svih misli koje bih mnogo teže izrazio na maternjem jeziku... Engleski, moj „pomajčinski" jezik, pružio mi je osećanje otkrovenja, ispunjenja, oslobađanja.

Maja Herman Sekulić: *Da li možda upravo činjenica što pišeš na stranom jeziku i što ti je u toku rada na rukopisu prirodno potrebnija saradnja sa lektorima nego nekome ko piše na maternjem jeziku, doprinela onim ružnim pričama kako plaćaš druge da pišu za tebe, koje su se 1982. godine pretvorile u skandal koji je dugo potresao ne samo tebe lično, nego i američku i svetsku književnu scenu? Zašto i kako je došlo do toga?*

Jerži Kozinski: U „Vilidž vojsu*"* se 1982. pojavio provokativan članak napisan od strane dvoje dobronamernih ljudi koji su, po mom mišljenju, površno shvatili neke podatke iz moje biografije. Zaključili su da sam plaćenik CIA, jer kako bih inače mogao da budem toliko antikomunistički raspoložen. Blaženi, nisu živeli u Istočnoj Evropi. Ali zaključili su da to mora da je tačno s obzirom na to da nemam književnog agenta, da sâm plaćam svoje lektore i urednike i pišem u svom stanu. Inače, nemam nikakve veće teškoće nego bilo koji drugi pisac koji piše na jeziku koji mu nije maternji. Od početka sam se brinuo o celokupnom procesu pisanja. Pokušali su da insinuiraju da moj lektor mora da radi mnogo više nego lekturu. To nije bio skandal za mene. Iznenada sam video da me neko koristi za svoju „fikciju". Bilo je traumatski utoliko što sam iznenada shvatio koliko sam sujetan.

Inače, mi pisci smo pitoreskne ličnosti. Tada sam već igrao i negativan lik u filmu *Crveni*. Bilo je i mnogo izdavača i urednika koji su bili nezadovoljni što mi je na naslovnoj strani magazina „Njujork tajms" izašla slika kako polunag igram polo. Romanopisac se obično tako ne fotografiše. Sve je to doprinelo da se stvori prilično zabavna metafora kako je Kozinski isto što i njegovi književni junaci. U jednom mom romanu junak ne piše sam svoju doktorsku disertaciju – znači ni Jerži Kozinski ne piše svoje romane. U drugom romanu je agent CIA, a pošto su svi romani autobiografski, znači...

Maja Herman Sekulić: *Koliko je tvoj prvi roman* Obojena ptica *autobiografski?*

Jerži Kozinski: On je najmanje autobiografski od svih mojih romana zato što predstavlja kolektivno iskustvo stotine hiljada dece koja su preživela Drugi svetski rat, potucala se od nemila do nedraga... To je vizija mene kao deteta. To je možda moja najuniverzalnija knjiga upravo zato što govori o detinjstvu.

Maja Herman Sekulić: *Poslednji roman,* Pustinjak 69. ulice*, prvi koji je izašao posle napada na tebe, nazvao si „autofikcija". Šta to znači? Da li ti smeta da se na taj način javno eksponiraš?*

Jerži Kozinski: Naprotiv. Na taj način otkrivam samo ono što hoću i osećam se mnogo jači i da više imam kontrolu. Uostalom, svaki pisac se, hteo to ili ne, ogoljuje pred čitaocem. Knjigu sam nazvao „autofikcijom", a čitaocu prepuštam da sam oceni šta je istina a šta izmišljeno. Prve ideje za autofikciju nalaze se u beleškama iz 1965. godine za dodatak *Obojenoj ptici*: „može da se kaže da pisac uzima izvan sebe samo ono što bi ionako mogao da stvori u svojoj uobraziji". To je platforma autofikcije. Inače, romanopisac je vrhunski duhovni zabavljač. I to važi za svaki trenutak njegovog života i pisanja. Zašto bi se moj život razlikovao do romana? Za oboje je potrebna imaginacija. U tome je suština drame. Ona treba da nas pročisti od opasnih emocija. Kao pisac ih imenujem i oslobađam čitaoca od njih. Mislim da je to svrha umetnosti. Oslobađanje, pročišćenje. U životu smišljam slične akcije, razlika je samo u tome što posedujem veoma jaku moralnu svest.

Maja Herman Sekulić: *Smatraš se piscem ideja. Koje ideje su najviše uticale na tebe?*

Jerži Kozinski: Predstave o sebi, o životu i duhovnoj odgovornosti kako su formulisane u filosofiji Abrahama Jošue Hešela, američko-jevrejskog teologa, i Pola Tiliča, vodećeg američkog protestanskog teologa. Preporučio mi ih je otac kada sam se 1950. upisao na Univerzitet u Lodžu da studiram sociologiju i istoriju. Imaj na umu da posle užasa Holokausta, nacizma i sovjetske okupacije moja generacija nije verovala ni u kakvu teologiju ili ideologiju, čak ni religiju jer smo osećali da oni „služe" ili državi, partiji ili nacionalnoj crkvi – kolektivnim institucijama ravnodušnim prema sudbini pojedinca. Hešelovi iskazi da „ljuska egzistencija ne može da izvede svoje značenje iz

društva, jer je samo društvo u potrazi za značenjem" i da se „čovečnost začinje u pojedincu kao što se i istorija začinje u pojedinačnom događanju" dali su mi početnu snagu da kažem „ne" totalitarnom sistemu, da postanem državni neprijatelj i smislim način da pobegnem na Zapad. Da nisam u tome uspeo, ubio bih se kapsulom cijanida koju sam uvek nosio sa sobom od 1955. godine do bekstva u rano jutro 19. decembra 1957. godine. Isto tako Tiličovi koncepti ličnosti i „granične situacije" stvorili su za mene duhovnu sintezu koja je uobličila moje poglede na sebe, čoveka i društvo, i dala mi snagu za bekstvo. Svi moji romani su na neki način meditacije na ove duhovne izvore.

Maja Herman Sekulić: *Mnogi tvoji likovi su „autsajderi"?*

Jerži Kozinski: U mojim romanima je „autsajder" onaj koji uspeva da preživi uprkos sebi i tome kako ga je društvo odredilo. U isto vreme on je u stanju da se posmatra kao da je druga ličnost.

Maja Herman Sekulić: *Jedan takav „autsajder" je i junak romana* Dobro došao, Mr. Čens (Being There)? *Kako je došlo do ideje za taj roman?*

Jerži Kozinski: To je moj treći roman. Želeo sam na neki način da izrazim suštinu američkog političkog i finansijskog sistema. U isto vreme hteo sam da pokažem kako prisustvo televizije daje novu dimenziju američkoj demokratiji. Pitanje koje sam postavio bilo je – da li stvarno nevin čovek može da ostavi traga na televiziju i preko televizije na američki politički proces? To nije bila ni satira ni sociološka studija. Smatram da je to bila neka vrsta romaneskne meditacije na temu šta predstavlja prirodu američkog karaktera.

Maja Herman Sekulić: *Imao si neobična iskustva sa Piterom Selersom, koji je bio tvoj poslednji izbor za glavnu ulogu u filmu* Being There?

Jerži Kozinski: To ti samo govori o tome kako pisci ne treba da se mešaju u izbor glumaca. Piter Selers je zavoleo knjigu čim se pojavila 1971. godine. Čitao mu je preko telefona Džordž Harison, jedan od Bitlsa, inače moj stari prijatelj. Harison je mislio da je Selers prirodan izbor za ulogu Čensa. Kada sam sreo Selersa u Londonu, on je došao smešno prerušen i odmah izrazio želju da igra tu ulogu. A ja sam mislio da je on poslednji glumac koji to treba da igra – ne zato što nije dovoljno veliki glumac, nego upravo zato što jeste. Suviše je prepoznatljiv. Moj junak je niko i ništa.

Kako da gledaoci ne prepoznaju Selersa? Ali Selers je ostao uporan. Šest godina kasnije odlučio sam da je vreme da se konačno napravi film i da se nađe neki nepoznati glumac. Pozvao sam Selersa u Malibu da mu kažem da nema šanse da igra ulogu u filmu. Čuo sam da je bezbroj puta do tada igrao Čensija Gardnera pred raznom publikom. Rekao mi je da strašno grešim. „Gardner je vrlo nevin čovek. Nepoznat glumac će pokušati da ga glumi. A Čensi ne glumi. Ja neću da ga glumim, igraću samog sebe." I pretvorio se preda mnom u lik mog romana. U tom trenutku sam rekao sebi: „Jerži Kozinski, ne mešaj se u izbor glumaca. Ovo je jedini glumac koji može da igra Čensija Gardnera."

Maja Herman Sekulić: *Bio si dva puta izabran za predsednika američkog PEN-a i pokazao si se kao veoma aktivan borac za ljudska prava?*

Jerži Kozinski: Zbog mojeg porekla i prošlosti hteo sam da što više promovišem prvi amandman o ljudskim pravima. Zahvaljujući PEN-u više desetina pisaca i intelektualaca oslobođeni su zatvora u Iranu, Latinskoj Americi, Istočnoj Evropi i SSSR-u. Ukratko, u toku poslednjih dvadesetak godina posvetio sam jednu trećinu svog radnog vremena borbi za ljudska prava.

Maja Herman Sekulić: *Šta te pokreće?*

Jerži Kozinski: Prirodan poriv prema životu. Volim dan i volim noć. Volim ljude. Volim skijanje i konje i lebdenje u vodi. Veoma sam posvećen ideji o promeni predstave o Jevrejima u istoriji. Želeo bih da se Jevrejin ponovo vidi kao čovek bogat kulturom, duhovnim životom, ne traumom. Aušvic nije moj spomenik, to je moja tragedija. Moj spomenik je ono što sam, kao kolektivna jevrejska svest, poklonio svetu: osećanje drame, muzike, životne radosti, pa i deset zapovesti, ako ćemo i njih da računamo, mada radije ne bih.

Maja Herman Sekulić: *Kaži mi nešto o svom bavljenju fotografijom.*

Jerži Kozinski: Fotografija je za mene suprotnost pisanju. Pisanje uvek dolazi od apstraktnog – od reči – i onda vodi konkretnom u svesti čitaoca. Fotografija uvek polazi od konkretnog i završava kao nešto apstraktno. Fotografije su moje beleške na drugi način.

Maja Herman Sekulić: *Na čemu sada radiš?*

Jerži Kozinski: Na dva romana i zbirci priča.

Maja Herman Sekulić: *Možeš li da kažeš nešto određenije o njima?*

Jerži Kozinski: Jedan roman će imati naslov na italijanskom *Dialoghi d'Amore* i pisan je u trećem licu. Drugi se zove *Center State* i pisan je sa subjektivne tačke gledišta, u prvom licu. Zbirka pripovedaka još nema naslov. To i nisu priče nego „fikcije", odnosno ono što zovem „autofikcije".

In memoriam

Američki pisac poljskog porekla Jerži Kozinski nađen je mrtav u svom stanu u Njujorku u petak 3. maja 1991. godine. Imao je 57 godina. Izvršio je samoubistvo. Noć pre toga proveo je naizgled u dobrom raspoloženju na prijemu kod književnika Geja Talesija. Četrnaest sati kasnije, njegova supruga Katarina (Kiki) fon Fraunhofer Kozinski našla ga je kako leži u kadi punoj vode sa plastičnom kesom preko glave. To je način samoubistva koji preporučuje društvo za „samooslobađanje" Hemlok. Scena kao iz jednog od njegovih romana – tragična, surova i groteskna. Istovetna sa nagoveštajem tog čina u njegovoj poslednjoj knjizi *Pustinjak 69. ulice*, a inspirisana načinom samoubistva Artura Kestlera i njegove supruge Sintije. Mnogi delovi toga romana iz ove tragične perspektive dobijaju novi značaj. On tu piše: „Moje vreme je skoro isteklo. Pedesetsedmogodišnjaku svet više ne veruje da može da piše romane, a ja već dugo znam da me se zemlja zasitila." Ne treba zaboraviti da je 1982. godine bio optužen od nekih novinara iz „Vilidž vojsa" za plagijarizam, što se, naravno, pokazalo potpuno netačnim, ali se Kozinski nikada više nije sasvim oporavio od tog šoka.

U poslednje vreme Kozinski je patio od srčanih smetnji i depresije. Zbog lekova koje je uzimao bio je omamljen, gubio koncentraciju i teško pisao. U poruci koju je ostavio govori o tome kako nije hteo da postane bespomoćan, na teret ženi i prijateljima. Njegova odluka je bila prerana, ali svesna, unapred planirana. Ipak, svi su bili zatečeni. Ceo književni Njujork je to doživeo kao tragično iznenađenje.

Kozinskog sam u poslednjih godinu i po dana imala prilike da bolje upoznam. Bio je čudak. Još više sam se uverila u njegovu ekscentričnost, ali i velikodušnost. Bio je lišen svake malicioznosti. „Noćna ptica" – spavao je danju, i to dva puta po četiri sata. Voleo je noću, često prerušen, da luta po Njujorku. Imala sam tako priliku da me vodi na neobične „ture" po Njujorku – naime, po opskurnim mestima i klubovima na Menhetnu. Dogovor je bio da mi ništa unapred ne kaže o mestu koje ćemo da posetimo već

da sama pokušam da pogodim kakva vrsta ljudi tu dolazi, zašto i slično. Voleo je igre skrivalica i prerušavanja, kao da je stalno u bekstvu. Nije želeo da ima bilo kakav materijalni posed. Sve je iznajmljivao. Poslednji put sam ga videla pre nekoliko meseci na projekciji filma za koji je pozajmio svoj glas o getu u Lođu, gde mu je ubijen veći deo porodice. Pripremajući prošle godine njegov književni portret, napisala sam da je bio *survivor*, što i jeste tačno. Kozinski nije imao osećanja greha, tako često u onima koji su preživeli Holokaust, koje je dovelo Prima Levija do skoka u ponor pre četiri godine. Ali da bude bespomoćan i na teretu svojim bližnjima, očigledno nije mogao da – preživi.

Maja Herman, Rodžer Straus i Suzan Sontag

SUZAN SONTAG

Suzan Sontag rođena je 16. januara 1933. u Njujorku. Autor je romana: *Dobročinitelj* (1963), *Oprema za smrt* (1967), knjige pripovedaka: *Ja*, itd., dva filmska scenarija, i uticajnih eseja koji su joj doneli svetsku slavu: *Protiv tumačenja* (1966), *Put u Hanoj*, *Stilovi radikalne volje* (1969), *O fotografiji* (1977), za koji je dobila nagradu kritike, *Pod znakom Saturna* (1980), *Bolest kao metafora* i *SIDA i njene metafore*. Bila je predsednik američkog PEN-a i veoma je aktivna u borbi za umetničke slobode i ljudska prava. Suzan Sontag ima široku i kontroverznu reputaciju. Ona je entuzijast i istraživač, filmski kritičar i pisac eksperimentalne proze i scenarija, društveni kritičar i politički aktivist, istoričar ideja i kulturni hroničar. Iznad svega je stalan izazov za sve koji vole da autore lako klasifikuju i etiketiraju. Suzan Sontag sam upoznala pre više godina i više puta. Ne mogu više da se setim ni kada, ni ko nas je prvi predstavio. Čini mi se da je to ipak učinio poznati britanski slavista Majkl Skeml posle jedne književne večeri

u Njujorku. Svejedno. Bili su to kurtoazni, površni susreti koji se i ne pamte. „Pravo" upoznavanje sa Suzan Sontag bilo je mnogo ranije, pre dvanaest godina, kada sam prvi put čitala njene eseje. Sećam se da je esej o Valteru Benjaminu na mene ostavio poseban snažan utisak i da sam u njenom pristupu osetila neku srodnost. Kasnije sam, radeći doktorat na Prinstonskom univerzitetu, ponovo čitala Suzan Sontag kao deo „obavezne lektire". Nedavno sam se ponovo vratila njenim zapisima o fotografiji kada sam i sama pisala o fotografiji za knjigu Marka Glavijana. Suzan Sontag nije samo pisala o fotografiji nego je bila i čest objekt fotografske kamere. Sećam se i svog prvog susreta sa njenim likom preko fotografije na poleđini njene knjige (ne sećam se više koje, možda *Pod znakom Saturna*). Bila sam očarana njenim likom – markantne žene izrazito crne kose i očiju, gotovo egzotične lepote. Sedi na okviru prozora, obučena u crno, i gleda nekako izazovno u kameru. Crna kosa je, sada, posle više od decenije, uokvirena kontrastnim srebrno-belim pramenovima kao dijademom, ali, na slici koju mi je dala, onaj isti izazovan pogled u oko kamere nije se izgubio. I u njenom ponašanju u četiri oka iza ozbiljnosti pisca i samosvesti uticajne „sveštenice" visoke umetnosti, često probije neskriveni, gotovo detinji entuzijazam i razoružavajuća ranjivost. Uvek zainteresovana za novo i neobično, ona se često trudila da najneobuzdanije i lično najbizarnije figure u svetskoj književnosti predstavi kao velike humaniste i učitelje čiji će „plamen", kako jedan kritičar primećuje, preneti budućim generacijama. Stojeći između Amerike i Evrope, ne pripadajući nijednoj, ona zauzima poziciju koja joj omogućuje da obe kulture vidi kao celinu.

Još jedno „pravo" upoznavanje desilo se za vreme komemoracije Danilu Kišu u Njujorku. Tom prilikom mi je rekla da želi da ponovo govorim na književnoj večeri povodom dodele nagrade „Bruno Šulc" Kišu. Potrudila se da se to preko PEN-a i ostvari nekoliko meseci kasnije. Njeno čitanje odlomaka iz Kišovih dela to veče bilo je jedno od najlepših čitanja koje sam ikada čula. Nekoliko puta smo se u međuvremenu bezuspešno dogovarale da snimimo razgovor. Na kraju smo uspele da ga ostvarimo u njenom stanu, u jednoj mirnoj ulici u njujorškom Sohou. Vrata na terasi iznad bašte bila su širom otvorena. Izašle smo na terasu. Rekla mi je da je ovaj stan izabrala pre svega zbog velike terase. Stan je bio pun sunca i knjiga. Zidovi su bili bez slika. Jedini „ukras" koji sam primetila bile su razne školjke na komodi. U drugoj sobi se kao glavni „ukras" nalazila kolekcija od nekoliko hiljada ploča. Naglasila mi je da nema televizor i da u svom intimnom prostoru želi da bude

okružena samo stvarima koje joj daju energiju i podsećaju je na standarde koje poštuje. „Ovo je kao neka tvrđava standarda," dodala je pola u šali.
Dok smo razgovarale telefon je često zvonio i Suzan se dogovarala oko organizovanja projekcije filma nekog mladog reditelja iz Nju Džerzija čijim se filmom oduševila. Žalila je što joj je neprijatno da zove poznate kritičare, ali želela je da mu pomogne na svoj način pozivajući prijatelje. To je bila Suzan Sontag u ulozi otkrivača novih dela, pokrovitelja novih talenata. U akciji.
I pre, a posebno u toku ovog našeg razgovara, otkrile smo uprkos svim razlikama, neke neobične podudarnosti u pogledima na mnoge stvari, od književno-estetskih pitanja do privatnih opredeljenja i sklonosti. Ovo je snimljeni deo tog našeg razgovora.

Ozbiljnost u umetnosti
Razgovor sa Suzan Sontag

Maja Herman Sekulić: *Zauzimate, po mom mišljenju, posebno mesto u modernoj američkoj književnosti jer ste istovremeno važan kritičar, vrhunski esejist i ugledan romanopisac. Kako biste sami odredili sebe i svoje mesto u kontekstu savremene američke književne scene?*

Suzan Sontag: Ne određujem se na složen način, ali se nadam da je moje pisanje složeno, jer je određena vrsta složenosti neophodna da bi delo bilo dobro. Pravim razliku između sebe i svog dela. Određujem se prosto kao pisac. Imam vrlo staromodnu ideju o piscu kao o nekome ko je tvrdoglavo nespecijalizovan. Pišem u raznim oblicima i žanrovima. Mislim da će Vam ovo biti blisko jer se i sami, koliko znam, izražavate u raznim književnim formama. Pisala sam prozu izmišljanja, eseje, kritike. Napisala sam i dva pozorišna komada koja još nisu objavljena, ali se nadam da će biti ne samo uskoro objavljena nego i izvođena.

Maja Herman Sekulić: *Režirali ste, koliko se sećam, jedan komad, Kunderinu adaptaciju* Žaka fataliste?

Suzan Sontag: Volim da režiram i želela bih da opet radim u pozorištu, ali to je za mene očigledno drugostepena vokacija. Kvantitativno sam napisala više eseja nego bilo čega drugoga. Moj rad se sada menja. Počela sam kao prozni pisac i mislim da ću od sada uglavnom time da se bavim. Pišem roman i očekujem da ga završim do kraja godine. Sada svaki dan pišem. Jednostavno stalno idem dalje i nadam

se da ću tako da nastavim. Ali, da odgovorim na drugi deo Vašeg prvog pitanja koje se odnosi na savremenu američku književnu scenu, smatram da ne pripadam ni jednoj školi ili grupi. Ne razmišljam o nacionalnoj, lokalnoj pripadnosti već o svetskoj književnosti. Ne govorim Vam to zato što ste Jugoslovenka, ali osećam se mnogo bliže Danilu Kišu nego, recimo, mnogim američkim piscima. I to mi se ne čini ništa neobično. Razmišljam o književnosti kao međunarodnom preduzeću. Naravno, ja sam američki pisac i polazim od američkog iskustva. Rođena sam u ovoj zemlji i to oblikuje način reagovanja na mnoge stvari, ali nisam patriota i ne zanimaju me takva osećanja. Ne, nikako. Strani pisci su verovatno više uticali na mene nego domaći, ali ih i ima više. Amerika je samo jedna zemlja sa jednom književnošću. Volim neke američke pisce, ali ništa manje ili više nego neke strane. Da sam građanka male zemlje možda bih, mada sumnjam, osećala veću obavezu da se odredim u odnosu na nacionalnu književnost, ali pošto sam građanka imperijalne zemlje i pošto pišem na svetskom jeziku, to me na neki način oslobađa svakog šovinizma i patriotizma. Ne interesuje me da odgovaram na trenutna zbivanja na način na koji to ovde čine slikari. Oni, na primer, uvek znaju ko je kada i gde imao izložbu, koji su poslednji trendovi i tendencije. Pisac može da ima mnogo duži pogled. Mene mogu više da zanimaju pisci od XVIII ili XIX veka nego iz XX. Ovakav pristup mi daje slobodu bez koje ne mogu da radim.

Maja Herman Sekulić: *Vaša je pozicija retka na američkoj književnoj sceni i u tom smislu što ste lišeni svake provincijalnosti i antiintelektualnosti. Neko Vas je zato nazvao „dobrom Evropljankom". Za mene, kao Evropljanku, Vi ste pre svega američki književnik kosmopolitske širine. Zašto su američki pisci i danas često provincijalni i antiintelektualni?*

Suzan Sontag: Moja pozicija je ne samo retka nego jedinstvena. Za razliku od Evropljana, mene ne očarava američki varvarizam. Slažem se sa Vama da je ovo, sa izuzetkom Njujorka i još nekih gradova, na mnoge načine provincijalna zemlja i čini mi se da postaje sve više takva. Ljudi koji su je kulturno obogaćivali tokom više decenija „poslati" su ovamo od Hitlera i u nešto manjoj meri od Staljina. Veliko, svetsko kulturno središte kakvo je Njujork „tvorevina" je Hitlera. Neverovatno je samo šta su stvorili Jevreji iz Nemačke – muzičari, arhitekte, profesori, naučnici. U poslednje dve decenije intelektualna emigracija bila je više iz Srednje i Istočne Evrope i Rusije. Ali, kako sada Evropa ponovo postaje Evropa, videćete kako će sve više Amerikanaca da ide u Evropu i kako će Amerika biti sve

više kulturno izolovana. Zašto se meni uvek čini prirodno da budem internacionalno opredeljena ne bih umela da Vam objasnim. Verovatno je to proizvod određenog temperamenta, uobrazilje.

Maja Herman Sekulić: *Ali, da se vratimo Vašem književnog delu, da li u njegovoj raznovrsnosti postoji neko jedinstvo i, ako postoji, šta predstavlja?*

Suzan Sontag: Ne vidim u njemu jedinstvo koje bih mogla da definišem, ali ga osećam. To je jedinstvo moga glasa, moga temperamenta, a ne jedinstvo ideje. Postoji jedinstvo duše, osećanja. Upravo je izašla knjiga o meni. Prva takve vrste. Nisam je videla i ne želim da je čitam jer mislim da je neprijatno čitati o sebi, ali znam da se zove „Suzan Sontag – elegičan modernista", (smeh). Zanimljiv naslov? Ne bi mi palo na pamet da se tako nazovem. Ali pretpostavljam da u mom pisanju postoji neka elegična tema, raspoloženje, osećanje. Kada počinjem da pišem, uvek mislim kako ću da napišem nešto sasvim različito od svega prethodnog. To osećanje da stvaramo nešto novo deo je zadovoljstva u pisanju. A onda posle pomislim. „pa i nije baš tako različito". I tada shvatam da je to što sam napisala povezano sa prethodnim radom. Ne umem da govorim o svom radu. Znam da imam reputaciju kritičara, ali ne vidim sebe kao kritičara. Mislim da imam veoma strastan odnos prema određenim delima drugih pisaca. U stanju sam da prikažem one strasti u nekom tuđem delu koje se prepliću ili podudaraju sa mojima. Međutim, pošto nemam isti odnos prema svom delu kao prema delima drugih ljudi, teško mi je da objasnim svoj rad.

Maja Herman Sekulić: *Autor knjige o Vama zove Vas „elegičan modernizam", isto čini i Elizabet Hardvik, na primer, koja dodaje da je Vaša tema „senzibilitet modernizma". Ne razumem zašto Vas tako često nazivaju modernistom! Da li se smatrate modernistom?*

Suzan Sontag: Nikad ne primenjujem takve termine na sebe. Mislim da je moderno u izvesnom smislu besmislena reč zato što prosto znači „sada". Međutim, postmodernizam onda tek ništa ne znači. Ako ipak modernizam u književnosti i umetnosti znači nešto, to je pre svega posvećenost određenoj vrsti ozbiljnosti i ambicioznosti. I da ponovo pomenem Kiša, pošto je on jedna od veza između nas, ja sam modernista koliko je i on modernista. Ali, ko onda nije modernista? Hoću da kažem, ljudi koji nisu modernisti nisu ni deo literature!

Maja Herman Sekulić: *Kako to mislite?*

Suzan Sontag: Hoću da kažem da je literatura jedna stvar, a pravljena knjiga ili postojanje raznih autora nešto sasvim drugo. Većina knjiga ne predstavlja književnost.

Maja Herman Sekulić: *Šta je književnost?*

Suzan Sontag: Književnost je poduhvat koji se danas nužno praktikuje sa određenom količinom svesti ili čak podsvesti. Možda negde postoje i dobri naivni pisci, ali smatram da je danas veoma teško biti naivan i dobar pisac.

Maja Herman Sekulić: *Bez obzira na neadekvatnost ovih i sličnih termina, ipak postoji razlika između modernog i modernističkog. „Modernizam" je, kao što znate, u nedostatku boljeg izraza prihvaćen u teoriji kao istorijski termin koji se odnosi na određenu vrstu književnosti i umetnosti u razdoblju od početka veka negde do tridesetih godina, a „postmodernizam", bar u arhitekturi, ima sasvim određeno značenje...*

Suzan Sontag: Ako je to značenje modernizam, onda ne mogu da budem modernista. Verovatno me nazivaju modernistom zbog moje privrženosti tradicijama visoke književnosti kakva je predstavljena mnogim figurama iz prvih decenija ovog stoleća. Ali nijedan od ovih termina, kao što ste i sami rekli, nije adekvatan. Dobro je što ste pomenuli arhitekturu, jer i modernizam i postmodernizam znače nešto vrlo određeno u toj oblasti. U stvari, rekla bih da ih razumem samo kada se odnose na arhitekturu. U književnoj praksi ne znače ništa. Bila sam svedok prekvalifikovanja određenih pisaca iz moje generacije iz „modernizma", u „postmoderniste". To se desilo Donaldu Bartelmiju, koga veoma cenim i čija smrt je još jedan veliki gubitak. Uvek su ga zvali „modernistom" i onda ga odjednom prozvaše „postmodernistom" mada je nastavio da piše isto kao i ranije.

Maja Herman Sekulić: *Ubrajali su ga i u tzv. eksperimentaliste, minimaliste i slično...*

Suzan Sontag: Ranije su postojali još gluplji termini kao što su „vangarda" ili „avangarda". Kada sam 60-ih godina počela da pišem, često su me pitali da li sam član avangarde. Taj termin se upotrebljavao još sredinom XIX veka. Bodler je govorio o avangardnim umetnicima. To je, kao što znate, militaristički izraz i danas ga više niko ozbiljno ne koristi.

Maja Herman Sekulić: *Čemu ste posvećeni u svom književnom radu?*

Suzan Sontag: Posvećena sam ozbiljnosti. Posvećena sam nastavljanju književnosti kao poduhvata koji je pod stalnom opsadom, koji je uvek u opasnosti. Ono što me najviše interesuje u modernom, savremenom svetu su upravo prepreke koje se postavljaju pred književnim stvaralaštvom. Iskušenja i kompromisi kojima ljudi podležu. U Srednjoj i Istočnoj Evropi ljudi su mnogo više svesni problema vezanih za konformističko i represivno društvo, posebno za pitanje cenzure. U ovoj zemlji svesniji smo problema vezanih za visoko komercijalizovanu kulturu koja marginalizuje ozbiljan rad u svim umetnostima. Pri tome postoje i mnoge nove forme snobizma, koji svako ozbiljno delo naziva „elitističkim". Verovatno ste upoznati sa debatom koja se sada vodi na univerzitetima oko tzv. kanona. Raspravljaju o tome da li treba i dalje čitati mrtve, bele, evropske, muške pisce, ili se treba okrenuti, recimo, piscima trećeg sveta. Ne želim da učestvujem u tome zato što ne gledam na književnost kao na društveni fenomen. Svesna sam da ona to jeste, ali me se to kao pisca ne tiče. Moj posao pisca je da stvorim delo koje ću sama poštovati sa stanovišta standarda zasnovanih na velikim delima prošlosti kojima se divim. Za mene je veza sa prošlošću od apsolutne presudne važnosti.

Maja Herman Sekulić: *Vašim poznatim esejima iz 60-ih i 70-ih godina* („Protiv tumačenja", „O kempu", „O stilu", „O fotografiji", *itd.*) *uticali ste na oblikovanje senzibiliteta nekoliko generacija. Šta vas je podstaklo da se bavite fenomenima sadašnjice?*

Suzan Sontag: Interesuju me eseji koji opisuju razliku između sadašnjih i prošlih pretpostavki. Pišući o fotografiji, koristila sam je kao primer promene senzibiliteta. U tom smislu moji eseji se bave modernošću. Ali mislim da se to ne razlikuje od načina na koji su Gete ili Bodler pisali o umetnosti svoga doba. Svi smo mi deca svoga vremena. Pisac je kao profesionalni posmatrač prirodno očaran mogućnošću prenošenja u jezik onoga što smatra posebnim kvalitetom svog vremena. To su uradili i rade svi pisci modernog razdoblja unazad od XVIII veka, do Didroa i Sterna. Tu je pravi početak moderne književnosti, mislim na književnost kao igru, kao refleksiju.

Maja Herman Sekulić: *Svi Vaši eseji iz tog doba govore o „stilu". Šta pod tim podrazumevate danas? Na kraju način je „stil" povezan sa pitanjima morala, politike, estetike?*

Suzan Sontag: I taj termin je namerno neodređen i neprecizan. Nije me interesovalo da pišem o idejama nego o senzibilitetu. Najveći uticaj na mene, na moj način mišljenja (oklevam da mu pomenem ime jer može da zvuči pretenciozno, mada je istina) izvršio je Niče. Ono što sam preuzela iz njega jeste, prvo, pretpostavka da su ideje odraz temperamenta ljudi, i drugo, da svaka ideja ima svoju genealogiju i istoriju. Ono što sam pokušala da ostvarim pišući eseje bilo je da definišem nešto što je teško opisati kao temperament i senzibilnost, a stil je bio način da o tome govorim. Pokušala sam, naime, da govorim jezikom koji nije pogrešno preciziran.

Maja Herman Sekulić: *A kakav je Vaš temperament i senzibilitet?*

Suzan Sontag: Moj temperament nije intelektualan na način na koji se obično definiše, jer razmišljam, pišem o idejama kao oblicima strasti. U mom radu postoji veoma snažan lirski element. I sav moj rad je proizvod opsesija. Pišem samo kada sam opsednuta nečim i jedan od razloga zašto pišem je da se oslobodim, rasteretim neke svoje opsesije. Ne mislim time da kažem da je pisanje terapija. To je samo deo procesa pisanja. Nisam od onih pisaca koji ustaju svako jutro da pišu. Ne živim od pisanja. Nadam se da ću uvek moći da se delimično izdržavam od pisanja, što i postižem, ali ne shvatam pisanje kao karijeru. Prolazim kroz razdoblja kada uopšte ne pišem, kada samo čitam, slušam muziku ili provodim vreme s prijateljima. Pisanje nije posao. Potreban mi je pritisak opsesije da bih pisala.

Maja Herman Sekulić: *A šta možete reći o svom „stilu”?*

Suzan Sontag: Ne shvatam stil u smislu mode. Često me opisuju kao nekoga ko stvara mode i to me, moram da priznam, vrlo uznemiruje jer osećam skriveno prebacivanje koje je nepravično. Kao da ja to namerno pokušavam da predvidim ili stvorim tendencije, stilove ili mode, što nije moj slučaj. Pišem, prvo, o onome što me strasno zanima, i drugo, o onome o čemu osećam da se do sada nije pisalo. Jednom je jedan novinar pitao ko je moj omiljeni pisac i kad sam mu odgovorila da je to Šekspir prsnuo je u smeh i rekao: „Ali nikada ne pišete o njemu!” Jednostavno o njemu nemam ništa posebno novo da kažem. Sedamdesetih godina sam, recimo, objavila esej o Kanetiju. Otkrila sam njegovo delo mnogo ranije, ali sam tada primetila da se o njemu nije ništa pisalo. Naravno, to ne znači da sam mislila

da je Kaneti veći pisac od Šekspira. Napisala sam, dakle, esej o Kanetiju, onda je on dobio Nobelovu nagradu i svi su počeli da pričaju kako je nagradu dobio zahvaljujući mom eseju. Nisam kriva ako imam dobar ukus! (Smeh.) Znači, pisala sam o nekome ko je vrlo dobar pisac a zatim su i drugi počeli tako da misle. Na neki način učinila sam uslugu. Daću Vam i drugi primer, pošto ste bliski s jednim arhitektom i verovatno se interesujete za arhitekturu. I sama sam odavno, već tridesetak godina, zainteresovana za arhitekturu i njenu istoriju. Isto koliko i za fotografiju. Ipak, izabrala sam da pišem o fotografiji kada sam želela da pišem o modernom senzibilitetu i da se pozabavim nekim idejama o modernom svetu. Zašto? Zato što tada, 1973. godine, jedva da je postojao dobar tekst o fotografiji. Samo 3-4 zanimljiva eseja, između ostalih i jedan od Valtera Benjamina. Postojale su i neke zanimljive izjave samih fotografa i nešto o istoriji ovog čudesnog fenomena, ali nije bilo opštih misli o fotografiji. S druge strane, o arhitekturi je postojalo mnoštvo zanimljivih tekstova, kao što ih ima i danas. Fotografija je pružala otvoren prostor, prazninu koju je trebalo ispuniti. Znači, opet su, kao i u mom pisanju o Kanetiju, delovala dva činioca. Nisam ove tekstove pisala da bih lansirala modu, kako neki zlobnici tvrde. Ljudi su, u stvari, toliko u vlasti mode da odbrambeno kritikuju neke pojave kao modu. Hoću da kažem da Kaneti nije ušao u „modu" zato što je dobio Nobelovu nagradu, već zato što je izuzetno dobar pisac.

Maja Herman Sekulić: *Nedavno sam čitala Vaš esej o brazilskom piscu iz prošlog veka Mačadu da Asisu, u kome ste opet učinili sličnu „uslugu" jednom sjajnom i nepravedno zapostavljenom piscu. Tu sa humorom pominjete da ste, pošto je Vaš prvi roman ocenjen kao srodan Asisu, „priznali da ste retroaktivno bili pod uticajem Asisa", mada ste tada prvi put čuli za njega od svog urednika. Da li postoji neki savremeni pisac koji je u poslednje vreme aktivno ili retroaktivno uticao na Vas ili osvojio Vašu uobrazilju?*

Suzan Sontag: Tomas Bernhard me u poslednjih nekoliko godina najviše zanima. Iznenađena sam da me toliko zaokuplja s obzirom na to da u njegovom delu postoje mnoge stvari koje mi se uopšte ne sviđaju. U stvari, ne u njegovom delu, nego u temperamentu. Njegova surovost mi je potpuna strana. Ženomrstvo, ljutina, bes. Sve te emocije i stavovi su suprotni onome što osećam, a ipak, uprkos svemu tome, nalazim da je njegovo delo vrlo uzbudljivo, vrlo inspirativno. To je više pitanje prepoznavanja nego uticaja. Kada čitam Bernharda kažem: „Oduvek sam to znala." Naravno da nisam, ali sam prepoznala nešto u njemu

što kao da sam oduvek znala. U poslednje vreme su mi bili bliski i Donald Bartelmi, Elizabet Hardvik, Brus Četvin, Danilo Kiš. To su pisci čija bih dela ponela sa sobom kad bih, recimo, krenula na letovanje. Dovoljno bi mi bilo da pročitam po nekoliko stranica i dobijem kao neku transfuziju energije. Sve su to snažni pisci koji ne mogu i ne treba da se podražavaju, ali ono što može i treba da se imitira jeste standard njihove snage i ozbiljnosti. Postojanje takvih dela pruža mi energiju i utehu jer potvrđuje moje osećanje da je veoma važno u životu mnoge stvari ignorisati. Naime, veoma je teško zaštititi se od poplave trivijalnih briga. Dosta je samo da čovek svakodnevno čita novine pa da se zarazi besmislenim informacijama. Ja se ne krijem od sveta, ali ipak, važno je zaštititi se od njega ako čovek hoće intenzivno da se bavi nečim. Za mene je ozbiljno umetničko delo ono kome se vraćaš. Književnost je, po definiciji, nešto čemu se vraćaš, što bezbroj puta možeš ponovo da čitaš i da uvek iznova otkrivaš nešto drugo, novo.

Maja Herman Sekulić: *Vaši tekstovi su uvek lični, ali ne i autobiografski. Otkrijte nam nešto o svojoj porodici, poreklu, školovanju, prvim putovanjima, prvim književnim pokušajima.*

Suzan Sontag: Ne potičem iz porodice umetnika. U stvari, imam vrlo oskudnu porodičnu istoriju. Moj otac je bio poslovan čovek i živeo je sa majkom u Kini. Nikad nisam stvarno upoznala svoje roditelje. Otac je umro u Kini. Rođena sam u Americi, ali su se roditelji posle mog rođenja vratili u Kinu i ostavili me ovde sa rođacima. Bila sam na neki način napušteno dete. Majka se vratila iz Kine posle smrti oca. Meni je tada bilo šest godina. I kada se vratila, uglavnom je bila odsutna. Imala sam vrlo usamljeno detinjstvo. Pretpostavljam da je to jedno od mogućih detinjstava pisca da bude usamljen i bez porodičnog života. Pričaju da sam počela da čitam već sa tri godine. Ali kao dete nisam želela da budem pisac. Mislila sam da ću postati naučnik ili lekar. Moj prvi idol bila je je madam Kiri. Ipak, počela sam rano da pišem priče, drame, pesme. Prve prikaze i kratke priče objavila sam sa nekih šesnaest godina. Bile su loše. Udala sam se sa 17. godina. (M. H. S.: *Još u srednjoj školi?*) Ne, završila sam srednju školu sa 15, a koledž sa 18. Prošla sam kroz školu brzo jer je bilo tako lako. (Smeh.) Studirala sam prvo na Berkliju, zatim na Čikaškom univerzitetu, gde sam i diplomirala. Postdiplomske studije iz filozofije radila sam na Harvardu i Oksfordu. Posle toga sam jedno vreme predavala filosofiju na raznim američkim univerzitetima. Prvi put sam putovala u inostranstvo

u Francusku, sa mužem, kada mi je bilo 18 godina, ako ne računam kratak prelazak preko granice u Meksiko. Detinjstvo sam provela u Arizoni i južnoj Kaliforniji. Sa 19 godina sam rodila sina, Davida, koji je danas odrastao čovek, pisac i bivši Kišov urednik. Sa 26 godina sam se razvela i odlučila da sa detetom dođem u Njujork. Mnogi pogrešno misle da sam rođena Njujorčanka. Između 1968. i 1974. godine živela sam u Evropi. U Švedskoj sam živela dve godine, radeći na dva filmska projekta. Provela sam skoro pola svog odraslog života u inostranstvu, najviše u Italiji, Francuskoj. Često putujem. Putovanje je integralni deo mog života i stvaranja. Pretpostavljam da znate da se sada spremam na tri meseca u Berlin. (M. H. S.: *Upravo sam se vratila odande. Verovatno je to danas najinteresantniji grad u Evropi. Ipak, zašto baš u Berlin?*) Da pišem roman. Da se krijem. Naravno, i zato što je, kao što ste rekli, sada najzanimljivije biti tamo, u novoj Evropi. Kada čovek razmišlja unazad, shvata da je Nemačka bila predodređena da bude dominantna zemlja u Evropi, a Berlin da bude evropski Njujork. Ova sudbina je zbog Hitlera odložena za šezdeset godina. Berlin me je fascinirao i ranije kao izolovan grad, ostrvo, a sada hoću da budem svedok njegovog preobraženja u novi, glavni grad.

Maja Herman Sekulić: *Kada smo već kod nove Evrope, kako gledate na nedavne ogromne promene i revolucionarne događaje u Srednjoj i Istočnoj Evropi?*

Suzan Sontag: Imam strašno pomešana osećanja u vezi sa tim. S jedne strane, niko pametan ne može da žali što je došao kraj tom užasnom sistemu. To se samo po sebi razume. Boljševički sistem je propast. Divno je što su se te zemlje oslobodile užasnog konformističkog sistema i glupe planske privrede koja ništa ne proizvodi i uništava zdrav odnos prema radu. Međutim, novi kapitalistički sistemi koji će se tamo formirati stvoriće mnoge probleme i teškoće. I to ne samo ekonomske nego i kulturne prirode, jer snage komercijalizma koje dolaze da ispune prazninu izazvaće velike promene. Naglo, preko noći. Čula sam, na primer, kako u Poljskoj, koja ima veoma bogat pozorišni život, zatvaraju oko 75% pozorišnih kuća. Visoku, ozbiljnu umetnost koju više ne finansira država zameniće bar u prvi mah najniža vrsta komercijalne, kapitalističke kulture. Ta ogromna promena neće samo traumatizovati ljude nego će imati i nepovoljno dejstvo na umetnost. Prazninu će ispuniti Mekdonaldsi, antisemitizam, pornografija, žuta štampa. Nažalost, to je neophodna katastrofa. Boljševički sistem je morao da propadne, ali njegova propast je veliki

šok. Sada izbijaju na površinu stara pitanja još od pre Prvog i Drugog svetskog rata. Pitanje, recimo, nacionalizma koje je toliko zaoštreno u vašoj zemlji. Ali do toga je moralo da dođe. Živimo u veoma zanimljivom vremenu. U novoj eri. I u tom novom svetu Amerika će morati da igra novu ulogu. Amerikancima to teško pada. Uplašili su se od kraja Hladnog rata. Odgovaralo im je to stalno pripremanje za rat bez stvarnog vođenja rata. Odgovarala im je privreda kojom dominira zaludna vojna produkcija. Sada je kraj tome. Navikli su da imaju neprijatelja, sada ga više nemaju. Američka politika nije sofisticirana u evropskom smislu, ali su zato Amerikanci veoma uspešni u akcijama na lokalnom, komunalnom nivou, za vrlo specifične ciljeve kao što su, recimo, zaštita sredine. Pre svega treba razumeti da Amerikanci preziru politiku i političare, što se može proceniti po kvalitetu naših lidera. Najbolji umovi se uvek klone politike. I mi smo na neki način, kao i Jugoslavija, izmišljena zemlja. Ali, za razliku nje, mi smo zemlja – antologija. Sve do Džonsonovog zakona o imigraciji iz 1977. godine u SAD su dolazili 90% Evropljani. Sada 90% ljudi dolazi iz Latinske Amerike i Azije. To će za dvadesetak godina promeniti izgled ove zemlje, stvoriti novu Ameriku. Vi to, naravno, već osećate u Njujorku. Njujork je uvek bio grad stranaca. Otvoren prema svetu. To je jedan od razloga zašto živim ovde. Ne bih mogla nigde drugde da živim u SAD, jer volim strance a i sama volim da budem strankinja. Ostali deo zemlje nije kao Njujork, kao što vam Amerikanci uvek rado daju do znanja, a zbog čega upravo i živim ovde.

Maja Herman Sekulić: *Izuzetno mi je draga Vaša priča – ispovest o susretu sa Tomasom Manom dok ste bili srednjoškolka u Kaliforniji. U njoj sam prepoznala nešto od svog ranog obožavanja Mana, čijim delom sam se „zarazila" sa nekih 13 godina čitajući* Budenbrokove*. Mislim da nijedna knjiga nije ostavila na mene takav trag kao* Čarobni breg*, drugi njegov roman koji sam čitala. Da li možete da mi kažete nešto više o osećanju pri tom susretu?*

Suzan Sontag: I ja sam se zaljubila u Mana sa 13-14 godina. On je za mene oličavao veličinu književnosti. I Evropu. Čitala sam tada već neke američke i evropske pisce, Viktora Igoa, na primer, ali ipak je Man, posebno njegov *Čarobni breg*, bio neverovatan šok. Obožavala sam sliku o njemu kao osobi totalne kulture. Njegov interes za druge umetnosti, posebno za muziku, koja mi je mnogo značila. Ali, kao što sam rekla u tom memoaru, nisam imala nikakvu želju da ga sretnem. Naprotiv, bilo mi je vrlo neprijatno što sam zbog drskosti mog tadašnjeg prijatelja bila primorana

da ga sretnem na taj način. Prvi naslov za priču je i bio *Neprijatnost*. Nisam se mnogo promenila od tada. Ostala sam ista. Manovo delo je za mene bilo ogromna inspiracija i ostavilo neizbrisiv trag u meni.

Maja Herman Sekulić: *Vaše poslednje dve knjige govore o bolesti, tuberkulozi, sidi, kao metafori. U tome prepoznajem manovsku inspiraciju. Da li vidite u tome neku, makar i podsvesnu, vezu, uticaj?*

Suzan Sontag: Da, mislim da je to izvanredno zapažanje. I apsolutno je tačno. Moj prvi susret sa mitologijom bolesti, moje prvo razumevanje bolesti kao metafore bilo je preko *Čarobnog brega*. Smrt moga oca bila je obavijena nekom vrstom mitologije o mladom čoveku (imao je 33 godine), koji umire u nekoj stranoj zemlji (Kini) od neke misteriozne bolesti (tuberkuloze). Odrasla sam sa tim mitom. I čitajući Manov roman koji govori o mitologiji tuberkuloze, verovatno sam ga povezala sa ocem i njegovom neprihvatljivom smrću. Neprihvatljivom, jer mi je ostala nerazjašnjena... Kada se majka vratila iz Kine, Drugi svetski rat i japanska invazija su već počeli. Tek šest meseci posle očeve smrti uspela je da izađe iz Kine. Živeli su u mestu Tin – Sin, na severu, iznad Šangaja. Proletela su još tri meseca pre nego što mi je konačno rekla... Sećam se da sam je zapitkivala gde je tata i da mi je odgovarala da je ostao tamo i da će doći kasnije. I onda jednog dana mi je rekla... (Nije baš bila dobra majka. Nije mnogo volela decu.) Rekla mi je: „On se neće vratiti. U stvari, mrtav je", i pri tome se tako uznemirila da sam počela da je žalim umesto da ona mene teši. Nisam imala priliku da iskažem svoj bol. Na neki način, celog života pokušavam da se izborim sa osećanjima koja nisam smela da iskažem kao dete. Vaša perceptivnost me je navela da odem dalje i dublje nego ikada ranije u autobiografsko razmišljanje na tu temu. Ovo sada prvi put činim. U pravu ste što se uočili tu dublju emotivnu vezu, jer se *Bolest kao metafora* zasniva na poređenju tuberkuloze i raka, a moj otac je umro od tuberkuloze, dok sam ja u to vreme bolovala od raka. Naravno, postojao je i solidan, racionalan razlog za to poređenje, jer sam kao bolesnik od raka želela da se razne predrasude o toj bolesti prevaziđu. Mislila sam da je najbolji način ako pokažem kako su slične predrasude vladale o tuberkulozi kao bolesti preosetljivih i pesničkih duša i kako su danas prevaziđene. Ali, sa emotivne strane, to je sigurno bio način da se povežem sa ocem, koga nikad nisam znala. U stvari, jedino što sam znala o njemu je kako je umro. Dobio je izliv krvi na usta i izdahnuo pošto tada još nije bilo penicilina, a i Japanci su počeli sa

bombardovanjem. Međutim, moja majka nije bila prisna sa mnom i nikad mi nije pričala mnogo o njemu. Onda sam čitala Manovu knjigu, koja je na mene ostavila tako ogroman utisak. I zatim, mnogo godina kasnije, razbolela sam se i govorili su mi da umirem, a ja sam se osećala i dalje živom i punom interesovanja za svet oko sebe. Nisam htela da budem žrtva. Mrzim to osećanje. Volim da organizujem događaje za druge, da pomažem ljudima. To je jedan od načina da se bude aktivan. Bila sam u mnogim bolnicama za rak i videla kako ljudi pate od predrasuda i motiva vezanih za tu bolest. Mnogi su se stideli svoje bolesti i krili je od porodice i prijatelja, dok, recimo, kada neko dobije srčani udar, nema potrebe da to krije. Tako je bilo 70-ih godina. Bolnički rezultati su mi stizali u običnoj koverti, kao da je u pitanju neki opsceni časopis. Pitala sam lekara zašto je to tako, a on mi je rekao da je to iz obzira prema pacijentima koji ne žele da porodica ili susedi saznaju da boluju od raka.

Maja Herman Sekulić: *A šta je sida kao metafora?*

Suzan Sontag: I ona je okružena sličnim tabuima i fobijama kao i rak. Samo je situacija još mnogo gora, jer je prate i svi stereotipi vezani za venerične bolesti. Knjiga o sidi je očigledno nastavak prve knjige. Sada će prvi put da se pojave u jednoj (džepnoj) knjizi, kao što i treba. Nisam želela da pišem tu knjigu. Kada je počela kriza side, primetila sam da mnogi citiraju ideje iz moje prve knjige, ali sam smatrala da je to dovoljno, da drugi treba time da se bave. Međutim, krajem 80-ih počela sam da bivam sve više opsednuta sidom jer su se mnogi moji prijatelji i poznanici razboleli do nje. Onda sam pomislila da treba da napišem postskriptum od tri strane o sidi za novo, džepno izdanje *Bolesti kao metafore*. To sam i saopštila izdavaču u septembru 1987. godine. Posle tačno godinu dana umesto sa tri strane došla sam kod njega sa novom knjigom. Nisam ni znala da ću imati toliko da kažem o sidi.

Maja Herman Sekulić: *Pominjali ste roman koji sada pišete. Kažite nam nešto više o njemu i o planovima za buduće knjige.*

Suzan Sontag: Roman na kome radim zove se V*ulkanski ljubavnik* i predstavlja lirski roman o opsesijama. Radnja je smeštena u Italiji, u osamnaesti vek, ali je to moderan roman, sa modernim glasom. Likovi su zasnovani na stvarnim, istorijskim ličnostima. Ponovo mi pada na pamet Danilovo delo koje je zasnovano na dokumentima. Vrlo je interesantan problem pisati roman, „fikciju”, zasnovanu na

stvarnim ljudima. Planiram da napišem knjigu pripovedaka i dramu. Spremam se da napišem i knjigu o Japanu. Ne znam da li će to biti „fikcija” ili meditacija. U poslednjih deset godina bila sam šest puta u Japanu. Interesuje me japanska verzija modernog. Modernizacija se obično poistovećuje sa amerikanizacijom. Ali stvar je mnogo složenija. Treba samo pogledati savremena azijska društva, od kojih je Japan najmodernije. Rolan Bart je 60-ih godina napisao obiman esej o Japanu pod naslovom „Carstvo znakova”. Možda ću i ja da napišem esej, ali, kao što sam Vam rekla, sve više me interesuje „fikcija”, jer lako je ubaciti ideju u fikciju, a teško fikciju u eseje.

In memoriam

Suzan Sontag umrla je u Njujorku 28. decembra 2004.godine posle duge i teške bolesti o kojoj je napisala knjigu.Posle njene smrti pokrenula se čitava manufaktura knjiga o njoj kao jednoj od ikona legendarnog Njujorka koji nestaje. U knjizi Karla Rolisona (K. Rolyson, *Susan Sontag:The Making of an Icon*, 2016) na str. 168-9, navodi i moju malenkost u tom kontekstu.

ČARLS SIMIĆ

Čarls Simić – pesnik oneobičavanja

Čarls Simić rođen je u Beogradu 9. maja 1938. Otišao je u SAD 1954. godine. Jedini je značajniji američki pesnik našeg porekla. O svom detinjstvu u Beogradu napisao je izvanredna sećanja. Studirao je na Čikaškom i Njujorškom univerzitetu. Došao je iz Čikaga u Njujork 1959. godine. Napisao je mnogo izvanrednih pesama posvećenih tom gradu. Od 1973. godine živi i predaje u Nju Hempširu. Za svoj pesnički rad dobio je više priznanja i nagrada, od kojih su među najznačajnijima Makarturova za „genijalnost" 1983. godine, i čuvena Pulicerova za poeziju 1990. godine. Dobio je i nekoliko uglednih nagrada za svoje prevode jugoslovenske poezije. Prevodio je Ivana Lalića, Branka Miljkovića, Slavka Mihalića, Milorada Pavića, Ljubomira Simovića. Pre svega je poznat po svojim prevodima poezije Vaske Pope u više tomova. Njegova uloga u upoznavanju američke čitalačke publike sa našom poezijom je jedinstvena po svom kvalitetu i značaju. Sa Strendom je bio i urednik antologije evropskih i južnoameričkih pesnika *Druga republika*, koja je izašla 1976. godine. Prvu knjigu pesama, *Šta kaže trava*, objavio je 1967. godine u San Francisku. Krajem šezdesetih godina na američkoj pesničkoj sceni pojavila se nova generacija pesnika, koja se okrenula čitanju i prevođenju stranih, evropskih i južnoameričkih pesnika. Simić je deo te generacije. Veoma je plodan pesnik. Gotovo redovno, svakih godinu-dve, nekad i dva puta u jednoj godini, objavljuje po zbirku. Već sâm obim tog dela od preko petnaest knjiga poezije čini ga nezaobilaznim glasom američkog pesništva. Ali i jednim od najlucidnijih i najupečatljivijih. Njegova poezija je dobila mnogo pohvala od kritike i dosta podražavalaca, ali je zbog svoje kriptičnosti i enigmatičnosti često teško odrediva. Tako, poznata pesnikinja Dajan Vokoski, mada očarana njegovim pesmama, na jednom mestu kaže: „Nisam još odlučila da li je Čarls Simić veliki živi nadrealistički pesnik Amerike, pisac za decu, religiozni pisac ili je prostodušan." Njegova bogata pesnička zadužbina građena je od elemenata folklora, sećanja, detinjstva, primordijalne svesti, preverbalne komunikacije. Ona je ispunjena mrtvom prirodom, običnim predmetima, stvarima, ali i čudovištima iz bajki. Njegova knjiga *Klasični balski plesovi* može, recimo, da se čita kao niz pesničkih bajki, ali bez dobrih vila i srećnog kraja. Čar Simićeve poezije je u tome što nam, s jedne strane, daje novi, neobičan uvid u obično, svakodnevno kao što su stolice, stolovi, noževi i viljuške, i da nam, s druge strane, približi i demistifikuje neobično: bogove i đavole, veštice

i vile. On vrši dvostruki pomak u našoj percepciji. Pomera granice logike i podele između jave i sna. On na tematskom planu verbalizuje naše strahove i naše snove. Njegov iskaz je pritom uzdržan, gotovo mangupski nonšalantan, „mrtav-hladan". Sintaksa mu je jednostavna kao u nekom praktičnom priručniku, čak i kada je scena koju opisuje nadrealistički košmar ispunjen obezglavljenim lutkama na invalidskim kolicima i majkama koje se pridržavaju noževima umesto štulama. Slike koje Simić postiže svojim svedenim, često i šturim jezičkim sredstvima uvek su upečatljive. A glas u pesmi, njegova pesnička persona, često je glas zdravog razuma pred užasnim avetima i skrivenim terorom modernog sveta. Neki u tome vide i tragove njegovog istočnoevropskog senzibiliteta, kafkijanskog duha i ironije. Međutim, njegova lirika zadire isto toliko duboko u američku psihu i tradiciju koja polazi od priča strave i užasa, od Poa. Ali i od slepstik komedije i kamenog lica Bastera Kitona usred opšteg haosa. Njegov poseban dar je dar za humor. Najčešće crn. Za epigramski stih. Često u obliku zagonetke i dosetke. U jeziku i smislu. Tragičan ili komičan. Surov ili nežan. Ali uvek je iznenađenje. Udarac ili poljubac, kako primećuje jedan kritičar. Nikad se ne zna. Kod Simića je sve moguće.

Simića toliko dugo poznajem da ne mogu ni tačno da se setim kada i kako smo se upoznali. Imamo i mnogo zajedničkih prijatelja. Ipak, čini mi se da je to bilo u Beogradu, jednog leta, pre desetak godina u stanu njegove tetke. Stanovali smo prekoputa, u istoj ulici. Sećam se da je tada njegova tetka objasnila Čarliju i Milošu, mom mužu, da su oni neki dalji rođaci. Oni nisu ništa znali o tome. Čarli deluje simpatično, skromno, nepretenciozno. Na prvi pogled može da prođe kao tipičan kolečski profesor sa naočarima tankih, okruglih okvira, sa pomalo iznošenim sakoom od tvida i udobnim, somotskim pantalonama. Ali ispod koga se odmah otkriva jedna druga, nekonvencionalna strana, jedan izuzetno živ duh i temperament, vrcav humor i rezak jezik. Uvek je spreman da pomogne drugima. Sećam se da mi je svojevremeno pomogao oko sastavljanja izbora iz naše savremene poezije na engleskom, pregledao neke moje prevode, poslao mi svoje, Pope i Mihalića. Sećam se i da smo zajedno učestvovali kao gosti na Međunarodnoj konferenciji o prevođenju na Barnar koledžu Kolumbijskog univerziteta. Govorili smo o prevođenju naše književnosti na engleski. O mukama i lepotama tog posla. Ali više smo čitali prevode. Jer, mislim da se tu slažemo, više verujemo u sam čin prevođenja nego u teoriju o tome kako se to radi. Njemu sam prvom javila kada je Vasko Popa umro. I to prijateljstvo prema Vasku je jedna od stvari koje su nam zajedničke.

Komička vizija
Razgovor sa Čarlsom Simićem
(Njujork–Stratford, januar 1991)

Maja Herman Sekulić: *Ti si rođeni Beograđanin. Nedavno si objavio sećanja na detinjstvo u Beogradu. Iako spadaš među najuglednije savremene američke pesnike, kritika ne propušta da pomene tvoj „istočno" ili „srednjoevropski senzibilitet". Kako se ova dva sveta prepliću u tvojoj poeziji?*

Čarls Simić: Teško je reći. Ja sam gusta supa; kobasica napravljena od mnogo bogova i đavola. O tzv. istočnoevropskom senzibilitetu ne razmišljam. Jugoslaviju sam napustio pre trideset šest godina. Kao petnaestogodišnjak. Vraćao sam se samo dva puta u kratke posete. Moje pesme su uglavnom o Americi. Ako američko iskustvo posmatram iz različitog ugla, to je zbog tog mog porekla.

Maja Herman Sekulić: *Književnu karijeru počeo si kao prevodilac jugoslovenskih pesnika, Vaska Pope, Ivana Lalića i drugih na engleski. I danas prevodiš sa srpskohrvatskog i sigurno si jedan od najboljih prevodilaca na engleski i jedan od retkih pravih „ambasadora" jugoslovenske poezije. Kako si se opredelio da se posvetiš tom teškom i često nezahvalnom poslu?*

Čarls Simić: Nije bilo drugog izbora. Pročitao bih pesmu, strašno bi mi se dopala i pristupio bih poslu. Neke stvari sam radio po narudžbini, ali većinu prevoda sam radio iz ljubavi. U stvari, nisam počeo karijeru kao prevodilac. Moje prve pesme na engleskom objavljene su 1959. godine, mnogo pre nego što sam se ozbiljno posvetio prevođenju.

Maja Herman Sekulić: *Da li su jugoslovenski pesnici kojima si se bavio uticali na neki način na tebe?* (*Brodski je, pre nekoliko dana, govoreći o Popi, pomenuo njegov uticaj na tebe.*) *Ako jesu, koji, kako, zašto?*

Čarls Simić: Bez sumnje. Prevod je najbliže moguće čitanje književnog teksta, najimaginativniji uvid u pesnički zanat. To je neka vrsta šamanizma. Useliš se u „drugog". Gledaš čudne prizore. Govoriš jezicima. To je zastrašujuće i zabavno. Mnogo sam naučio od ovih „opsednutosti". S druge strane, treba da se shvati da sam poslednjih dvadeset godina predavao, a poslednjih četrdeset godina čitao američku književnost. Te druge uticaje treba isto uzeti u obzir.

Maja Herman Sekulić: *Znam da lično pišeš samo na engleskom. Kako je i kada u tebi došlo do tog potpunog prisvajanja drugog jezika? Da li sebe vidiš pre svega u okviru američke pesničke tradicije? Koja bi bila to tradicija?*

Čarls Simić: To nije stvarno bila odluka. Kada sam 1955. godine počeo da pišem pesme, sve devojke kojima sam hteo da ih pokažem bile su Amerikanke. Sada sam se uglibio. Ne mogu da se zamislim van američke književnosti i engleskog jezika.
Što se tiče tradicije, pisci i pesnici Nove Engleske: Hotorn, Dikinsonova, Melvil, Stivens, Frost, Bišopova, Krili i drugi, moji su heroji. Nalazim da mi je taj pogled filosofski blizak. Sem toga, u tom pejzažu se osećam kao kod kuće. Uvek sam voleo sever sa njegovim sumornim, studenim predelima. Napisao sam mnoge pesme o tom svetu.

Maja Herman Sekulić: *Koje bi savremene američke pesnike izdvojio kao najbolje? Ili najbliže tebi? Da li sa njima osećaš generacijsku ili neku drugu pripadnost?*

Čarls Simić: Piše se mnogo dobrih stvari. Teško mi je da kažem ko je najbolji jer sam usred svega toga. Pesnici sa kojima osećam srodnost su: Džejms Tejt, Rasel Edson, Bil Not, Mark Strend i nekolicina drugih. Preko dvadeset godina smo bili kolektivno zloupotrebljavani i identifikovani kao grupa. Nazivani smo „duboki imažisti", „neonadrealisti", i slično. Naravno, ima i drugih savremenih pesnika koji su mi mnogo značili. Ljudi kao što su Čarls Rajt, Robert Krili, Deniz Levertov, Dejms Rajt, Robert Dankan, Džon Ašberi i Frenk O'Hara.

Maja Herman Sekulić: *Neki kritičari su u tvojim prvim pesmama prepoznali odjeke Retkea, Blaja, pa i Strenda, ali i evropskog, pre svega francuskog, nadrealizma? Da li se slažeš sa tim ranim ocenama?*

Čarls Simić: Retke – da. On je na mene duboko uticao. Dao mi je ideju kako da pišem. Blajove rane pesme su bile zanimljive i svi smo ih pomalo imitirali, ali je ubrzo postalo očigledno da je on veoma ograničen pesnik. Što se tiče Strenda, on je moj najbolji prijatelj. Čitali smo iste knjige u poslednjih dvadeset pet godina i to može da objasni zašto ponekad zvučimo slično.

Maja Herman Sekulić: *Tvoja prva knjiga pesama,* Šta kaže trava*, izašla je 1967. Kada i gde smatraš da si prvi put našao svoj autentični pesnički glas?*

Čarls Simić: U toj knjizi ima pesama koje mi se još uvek sviđaju. Napisane su između 1963. i 1964. godine. Pesme kao što su *Mesnica*, *Kamen*, *Moje cipele*, *Viljuška*. Mislim da su nepogrešivo moje.

Maja Herman Sekulić: *U zbirci* Povratak mestu osvetljenom čašom mleka (*1974*) *kažeš: „Nema ništa ozbiljnije od šale." Poznat si po svojim aforističkim stihovima i duhovitosti. Da li smatraš da je humor, koji toliki kritičari ističu kao karakterističan za tebe, presudan deo tvoje poezije?*

Čarls Simić: Moje viđenje je komičko. Više volim Aristofana od Sofokla, Rablea od Dantea. Smeh je jedan od najsuštinskijih načela da se kaže istina o istoriji i ljudskoj sudbini. U smehu ima više istine nego u tragediji. Ovaj pogled me je doveo u razne neprilike sa kritičarima. Tako dolazi do toga da se neko proglasi minornim piscem. Komedija se shvata kao negacija, kao izazivanje. S druge strane, ne znam ništa životnije i stvarnije od prave komičke vizije.

Maja Herman Sekulić: *Pre nekih desetak godina, u jednom intervjuu izjavio si kako su tvoje novije pesme sve više autobiografske? Da li je to tačno i danas? Da li to važi i za tvoju poslednju* Knjigu o bogovima i đavolima?

Čarls Simić: I jeste i nije. Nova knjiga, kao i sve moje knjige, govori o stvarima koje su mi se stvarno desile. Naravno, mnogo i lažem. Kada bi samo mogla da čuješ moje učitelje iz osnovne škole u Dečanskoj ulici u Beogradu, oni bi to potvrdili. Rekli su mi pre četrdeset i pet godina da sam prvak u laganju.

Maja Herman Sekulić: *Dobio si mnoga značajna priznanja i nagrade. Prošle godine si dobio i Pulicerovu nagradu za knjigu pesama u prozi* The World Doesn't End (Nije kraj sveta). *Šta je za tebe značila ta nagrada?*

Čarls Simić: Bio sam vrlo srećan. To je veliko priznanje. Mnogi ljudi iz književnog sveta su bili potišteni. Videli su to kao najjasniji znak da je došlo do propasti američke civilizacije. Zbog toga sam posebno bio oduševljen.

Maja Herman Sekulić: *Sada ti je izašla* Knjiga o bogovima i đavolima. *Govoreći o njoj, kritičar Dejvid Kirbi kaže da je u tvom svetu „akcija sve". Kako to objašnjavaš?*

Čarls Simić: Nisam siguran da znam šta je Kirbi hteo da kaže. Pričam priče pa ispada da se u mojim pesmama nešto dešava. Ili, lako se dosađujem, pa moram da držim stvari u pokretu.

Maja Herman Sekulić: *Ako je za tebe delanje važnije od mišljenja, gde u svojoj poeziji vidiš mesto za osećanja?*
Čarls Simić: Sve je važno. Dobra pesma mora da misli i oseća i zamišlja i da radi sve ono što ljudska bića čine.
Maja Herman Sekulić: *Šta vidiš kao glavni cilj ili svrhu svoje poezije?*

Čarls Simić: Cilj poezije je za mene isto toliko tajanstven kao i priroda vasione. Hajde samo da kažemo da želim da kod drugog stvorim doživljaj poezije. Želim da se poezija desi.

Maja Herman Sekulić: *Kakva je, po tebi, uloga pesnika u savremenom svetu?*

Čarls Simić: Njegova uloga je da podseća ljude da je pesništvo – pesništvo. Kao što je Stivens rekao: ono nije ni politika, ni filosofija. Mislim da je to dovoljno.

Maja Herman i Mark Strend

Maja Herman i Harold Blum

Ana Šomlo
PLOVIM JUŽNIM MORIMA

Budim se iz popodnevnog sna. Ne znam koje je doba dana, gde sam ni koliko mi je godina. Ovo poslednje je dobro. Često se sa čuđenjem osvestim i pomislim da sam neko drugi, neko iz vremena letnjih školskih raspusta. Zujanje erkondišna podseća me gde sam. Ispravan je, ali sparina se ne da. Kroz prozor vidim more, ali i ono je tako belo, sjajno pod suncem, kao da je užareno. Pružam ruku da dohvatim knjigu Šulamit Lapid. Prevodim njenu priču *Skok na glavu*. Jedna žena u poznim godinama odlučila je da nauči da skače na glavu. U vodu, naravno.

Razmišljam, možda još sanjam svoj popodnevni san. Ali, žena onda shvata, dok roni, da joj je život promašen i da se ne može očekivati nešto neverovatno u ovim godinama, da je sa svim zabludama završeno.

Poučena iskustvom Jelene Stakić, koja me je preko *Mostova* prevela *Žednu preko vode,* shvatam da se ne mogu tako olako igrati životom junakinje Šulamit Lapid. Morala bih da ustanem, da konsultujem sve rečnike koji su daleko, čak na mom pisaćem stolu, jer hebrejski nevokalizovan tekst traži punu pažnju i koncentraciju. Ne mogu da se igram sa životom žene koja skače na glavu.

Prevodilac mora biti odgovorna ličnost, jer lošem prevodu povratka nema.

Radije ću pružiti ruku do *Prozora u žadu* Maje Herman Sekulić. Pisac ovih slika iz Jugoistočne Azije, izuzetno lepa i markantna žena, poklonila mi je svoj putopis prošle jeseni, kada smo se srele u Klubu književnika u Beogradu. Ona je došla iz Njujorka, gde živi, a ja sam bila na Oktobarskim susretima pisaca. Ponekad prozrem u sebi onu mušku pakost: lepa, zgodna, pa još i pisac?

Nije li malo mnogo? Sebe pravdam logikom, zar pored televizije koja sve vidi, čuje i zna, još uvek neko piše putopise? Nije li to prevaziđen žanr? I istovremeno pomišljam da je šteta što za ovih šest godina otkada živim u Nataniji, nisam zabeležila nijednu opasku o kontroverznom Izraelu. Dakle, otvaram Majin *Prozor u žadu*. Počinjem da čitam o Bankoku, Tajlandu, o stvarnim i nestvarnim imenima, o Gradu anđela, o Maji Herman koja tamo boravi prvi put u monsunskoj sezoni. Saznajem neverovatne stvari. Mislila sam da sam u toku svega što se zbiva u svetu, da me novine svakodnevno obaveštavaju o onome što se događa, da kablovska televizija putem BBC-a i CNN-a donosi u moju sobu svako veče vesti sa svih meridijana, da je lokalna TV stanica obaveštena o svim izraelskim zbivanjima, da sam oguglala na sve nerede u Irskoj, Španiji, da se hronično plašim kosovskog epiloga. Ali, kroz *Prozor u žadu* ja otkrivam Daleki istok sa novim mirisima durijana, voćke veličine fudbalske lopte, snažnijeg mirisa od manga, putujem po ostvrima Južnog mora... Ne, nisu to ružičaste priče o zalasku sunca i plavim zorama. To je stravična slika o pretnjama koje nas čekaju u nastupajućem milenijumu. Samo nekoliko suvih podataka: u junu 1994. godine u Tajlandu ima oko dva miliona prostitutki, od kojih su 800.000 deca. Pretpostavlja se da će do kraja ove decenije četiri miliona ljudi biti zaraženo sidom. Ukoliko se ovo zlo i bolest, piše MHS, ne spreči, predviđa se da će do kraja ovog veka u Tajlandu i celoj Jugoistočnoj Aziji biti uništene čitave generacije. Nestaće mladost Tajlanda, Burme, Indonezije.

Ali, nije sve samo pretnja. U ovoj knjizi se može brzim brodom, zvanim "Orijentalna kraljica" otputovati u staru sijamsku prestonicu, Ajutaju. Osnovao ju je 1378. princ koji je tada pobegao iz svog rodnog grada Sukotaia, zbog kuge koja je tamo harala. Ne primećujem

kada okrećem stranice, nisam zapazila da je pao mrak. Neko drugi je upalio svetlo. Nisam čula signal TV Dnevnika. Pitam: ko je postao svetski prvak na Mondijalu u Parizu, Brazil ili Francuzi? Nijedan pravi muškarac ne bi mi poverovao da je jedna knjiga mogla tako da me zanese da nisam čula urlanje publike. "Ko je?" – pitam. Knjiga me je zanela kao u negdašnje letnje veče za vreme dugog školskog raspusta.

Ne, ne mogu da zabeležim mesta koja su me posebno zainteresovala, kao što to obično radim. Počela bih da prepisujem knjigu Maje Herman Sekulić. Ostaviću da ujutru vidim da li je Erna Šulc, u priči Šulamit Lapid, posle skoka na glavu, isplivala iz bazena.

Jul 1998.

Веселин Мишнић
У ЗЕМЉИ ЗМИЈА И БИСЕРА
(У потрази за ишчезлим временом)

За наслов овом тексту који се делимично бави ликом и делом Маје Херман Секулић (акценат је стављен на поезију, одређеније на њене управо објављене "Изабране песме") а наслов је један стих, дословно узет из њене сјајне песме Путовања. Кажем делимично, јер комплетнија анализа и темељнији осврт на њено свеукупно стваралаштво захтева много више стрпљења, преданости, ишчитавања и рада и једна таква студија (надајмо се да ће бити реализована у неко догледно време) комотно би могла да прерасте у једну опширну књигу о свеколиком стваралаштву Маје Херман Секулић.

Ко иоле познаје животне изборе и кретања песникиње М.Х. Секулић, разумеће зашто се ова песничка слика тако моћно издваја и уклапа како у животну причу наше ауторке, тако и у миље одакле је потекла. Балканско легло змија никада није сасвим уништено, увек нека змија преживи и неки отровни ујед уследи, било да је тај ујед намењен појединцу, било читавом народу. Маја Херман Секулић је сведок овим уједима који нису увек и само змијски, али ујед никада није добронамеран, ма од кога и зашто долазио. Ипак бисер као најсавршенији облик који је природа створила, тим савршенством плени посматрача, а као метафора која указује на зрење, квалитет и поменуто савршенство, на опсену и непролазну лепоту пре свега, удева се у ђердан око врата наше моћне песникиње, као исказ њене физичке и душевне лепоте, али и духовног богатсва, које се темељи како на личним искуствима, тако и на спознајама минулих епоха. Она се као песник не задовољава причама које су доступне свима. Она је истраживач оностраног и ванвременог. Отуда не треба да чуди што се Маја Херман Секулић, мало-мало врати причама које баштини и од заборава чува историја, само што она као песникиња увек има свој лични угао гледања и бира особен и препознатљив ракурс осветлења догађања у приказу историјских датости и личности о којима пише. И није важно има ли у њеној поетској иконографији митског наслеђа, (а има га итекако „Госпа од Винче") или су ту пак довољно знане историјске личности, каква је била Проклета или за нашу песникињу Силна Јерина. Историјске теме и ликови, митско наслеђе и легенда, указују на непоновљиву трансформацију духовног сажимања и препознавања оних битних садржаја које песнику прегаоцу нису временски блиске, понајмање истражене, али су сасвим могуће, јер коренсподирају са идејом водиљом, а у овом случају суштина се прелама кроз песничку визуру Маје Херман Секулић. Отуда је њен исказ моћан и убедљив, толико упечатљив де се овим менталним и монументалним реконструкцијама сасвим верује. Као на биоскопском платну смењују се слике и призори ликова и времена којег нема и које кроз песничку форму осмишљава и износи песникиња Маја Херман Секулић.

Нема обећане земље нити има поузданог прибежишта за оне ретке појединце које неизвесност гони у непознато, пре свега дух авантуризма, снага властитог заумља, нешто савим лично, моћно и никада сасвим дефинисано. И све се подређује том зову који се не може јасно дефинисати и циљу који је у измаглици, видљив само у фантазији оног ко се дрзнуо да крене у нешто безимено а примамљиво, негде и ка нечему, чему се не може ни одупрети, ни одолети.

Нема ни пута који је унапред уцртан у било чију животну мапу. Нема ни јасног циља који само чека одређеног трагаоца. Нема коначно ни знакова крајпуташа, који поуздано воде у неку жељену луку спокојства, задовољства и успеха о ма чему се радило. Постоје само неки путеви који се морају проћи и препреке на њима које нису

мале, али су за оне који јесу одважни, савладиве. То су били они ретки појединци моћне визије, (а са ових простора било је само неколицина таквих) које није држало освојено место, који су прво својом генијалношћу задивили свет, па су тек онда код нас завредили славу и поштовање. Можемо само претпостављати на какве препреке су наилазили великани и научници попут Тесле, Пупина, Миланковића, да би далеко од завичају снагом ума засенили оне највеће светске позорнице науке и креативности, а својим открићима занавек задивили и задужили свеколики свет. Права признања и хвале у домовини из које су потекли уследиле су тек онда када тих генијалних људи није било међу живима, када је значај њиховох дела надмашио сваку локалну ауру неразумевања и неприхватања. А сигурно их је било много више од ових који су овде поменути, јер завичај признаје само оне који су негде далеко постигли успех и досегли звездане висине. Било је и у нашој књижевности писаца који су напросто морали да се неко време склоне из завичајног миљеа. Од власти која им није била наклоњена. Да у осами неких малих хотелских соба стварају своја ремек дела, која се потом нигде, па ни у домовини нису могла оспорити. Врате се они на крају коренима (јер где би друго) и тамо одакле су и потекли, и даље са кофером пуним горчине, али и искуства, нових спознаја и непорецивих доказа да је ово самовољно изгнанство дало немерљиве и добре резултате. Такав пут су одабирали ретки и они најбољи међу најбољима, они најхрабрији, људи визије и прегнућа, а пре свих писци Милош Црњански, Растко Петровић, или Борислав Пекић и Данило Киш. Свакао да су се и Иво Андрић и Јован Дучић, иако наизглед лагоднијим путевима дипломатије кретали пространством и световима који им нису баш увек били наклоњени. Мук у домовини из које су одлазили није задуго јењавао, ипак свако путовање се једном мора завршити, овако или онако, а ови прегаоци су се враћали овенчани славом која је долазила из атара вечности и која се није могла порицати. Мало је жена са ових простора, конкретно са Балкана одлучило да своју срећу потражи у неком другом свету. Милена Павловић Барили је одолела духу провинцијализма и мимикрији мале средине из које се у бели свет отиснула по властито парче славе. Са њом Маја Херман Секулић дели многе биографске сличности па су се тако недавно нашле и у истој књизи Икона стила Србије 20-тог и 21-ог века, што није мала част! Све остало што је чинило живот М.П.Барили, и не само њен, било је суд, процена и признање времена. Јер време је једини поуздани судија у трајању.

Маја Херман Секулић се отиснула путевима поменутих великана, и у бисерној огрлици своје креативне узвишености удевала зрно по зрно мудрости, искуства и спознања, све док се одблесак са тих бисера није вратио коренима и тамо где се, како то иначе бива, у свет кренуло са пуним пртљагом неизвесности. Маја је свет освајала корак по корак, низала дане у месеце, месеце у године, учила од живота а потом друге учила како спознање није тренутак, већ је саздано у трајању и да свако свој живот гради као тврђаву коју ће увек неко пожелети да освоји, неретко и насилним путем. Уосталом, тако је био од када је света и века. Рушиле су се трврђаве у нама и око нас, и оне које смо сами градили и оне друге чије су се капије отварале како би прегаоцу и намернику пружиле уточиште.

Треба рећи да је коначно први пут код нас Маја Херман Секулић представљена на начин који доликује њој као интелектуацу и ствараоцу, романописцу и песникињи пре свега, чија дела су објављивана и превођена на више светских језика, од којих су нека тек накнадно стизала код нас као ехо њене популарности изван ових простора. У неку руку та неправда је исправљена објављивањем њених Изабраних дела у суиздавачком подухвату године два наша највећа издавача Завода за уџбенике и Службеног гласника, који је и проглашен за такав 2017. Као уредник и издавач ове едиције у Заводу се потпусује се Драгољуб Којчић, филозоф, политички теоретичар,

аутор низа студија на тему либерализма, познавалац наше и не само наше савремене књижевности, врхунски инелектуалац, угледник и човек визије и добре процене, чијем суду се верује, а у Гласнику сјајан књижевни критичар и уредник исто тако многих капиталних и награђених књига који се сматра једним од најуспешнијих издавача, Петар Арбутина, чији суд је исто тако цењен и релевантан.

Крајем исте године је одржана и јединствена међународна конференција о њеном стваралаштву организована од стране Алфа БК универзитета у Београду који је издао и Зборник радова о стваралаштву Маје Херман Секулић. У Црној Гори је у припреми и академски Водич кроз њено дело. Ови догађаји, изузетно ретки у историји српске књижевности, посебно у случају жена стваралаца, посебно једне савремене књижевнице, свакако су помогли да се књижевни лик Маје Херман Секулић коначно и код нас почне да тумачи, вреднује и сагледава на прави начин.

У том значајном књижевном подухвату ревалоризације, да још једном нагласимо, крајње нетипичном за ово ново време, када се скоро и не објављују сабрана и изабрана дела писаца класика, савремени писци уопште, а посебно жене, су поодавно изопштени из овакве издавачке продукције, ипак Завод за уџбенике и Службени гласник праве преседан и објављује изабрана дела Маје Херман Секулић, која чине њени романи, путописи и наравно песничке књиге. Истовремено у оквиру Смедеревске песничке јесени у угледној едицији Меридијани, излази и књига поезије Велики План са новим и изабраним песмама на српском и у преводу на немачки језик.

Но овом догађању, појави њених изабраних дела, претходио је дуг и особен, могло би се казати по свему јединствен животни и стваралачки пут. Песникиња и романописац, Маја Херман крчила је властити пут пространствима ове планете и њена популарност је далеко већа у свету него овде одакле је пуна младости, енергије и лепоте кренула у неизвесност, пратећи ону невидљиву звезду водиљу, која је за неке људе прегаоце видљива само њима и која им осветљава кретање водећи их намењеним стазама и богазама, које прегаоца на крају приведу коначном циљу, а тај је: успех и вредновање онога чему се намерник гоњен нагонима трагалаштва препустио. У овом „бескрајно плавом кругу“ о којем је писао Црњански, уплетена је и поетска душа Маје Херман Секулић. И из тог круга никада није ни изашла. И чини се када се досегну неке звездане стазе са тог пута којим доминира вечност повратка у приземност и обичност нема. Не барем када је о уметности реч.

Сажета и моћна стваралачка биографија М.Х. Секулић се може наћи где год се завири на инернету и потраже подаци о њој. Прочитаћемо у том сажетку да је објавила 17 књига и да је један од ретких наших међународно афирмисаних и признатих аутора у свету. Често је књиге објављивала двојезично, на српском и енглеском језику. За енциклопедисте она је важан песник, популарни романописац, угледни теоретичар, значајни преводилац, коначно и доктор наука са Принстона, и наравно: светски путник. Може да се похвали да је живела и школовала се на три континента. Објавила је три романа од којих је најзапаженији *Ma Belle, објављен и на енглеском језику у угледној едицији Serbian Prose in Translation. Аутор је више запажених песничких књига које су по речима угледног песника и критичара Милана Ђорђевића унеле нови трансмодерни сензибилитет у наше савремено песништво, један „нови дрхтај“ који, ако ми је дозвољено да приметим у сваком смислу освежава и нашу песничку сцену чини богатијом за једам аутохтон и препознатљив песнички исказ.*

Њене песме су преведене на више светских језика, па чак и на монголски. Преводио ју је и Марк Стренд, познати амерички песник, есејиста и преводилац консултант за поетику и песнике у Конгресној библиотеци, угледни професор енглеског језика и компаративне књижевности на универзитету Колумбија, добитник Стивенсове награде за књижевност. На енглески је њену поему Силна Јерина препевао и познати

енглески песник и професор са Кембрића Ричард Беренгартен који је и писао о њој и поеми Госпа од Винче као најважнијем истраживању мита у српској поезији после Васка Попе. Такође ју је на француски преводила песникиња и угледни преводилац Елизабет Брунаци, а француски песник Матју Бомије направио је и избор њене поезије на француском. О Маји Херман је похвално писао нобеловац Јосиф Бродски и заједно су преводили неке песме.

У овом контексту свакако треба поменути и њену књигу есеја Скице за портрете, која је у међувремену постала и уџбеник за студенте англистике на више катедри, а у којој говори о сусретима и разговорима са великанима америчке и светске литературе. Ту су за ново издање у оквиру Изабраних дела уврштени и разговори са Бобом Диланом, Дереком Волкотом, Артуром Милером. У овом избору дела Маје Херман Секулић ускоро треба да се појаве књига путописа Прозор у жаду која је код нас била велики бестселер и роман Краљ свиле, који је као и друга два њена романа био у ужем избору за престижне награде. Обе ове књиге су биле објављене на енглеском језику.

Ово кратко путовање кроз биографске животне врлети наше песникиње и кроз њено стваралаштво било је непходно као конкретнији увод у њену поетику. Но како све што јесмо има своје узроке и последице за писца ових апологема о стваралаштву Маје Херман Серкулић посебно место заузима њена поетика, која се може а и мора тумачити на више начина.

У изабраним и новим песмама крије се или открива свеједно је „Велики План“ наше песникиње. Ипак тај план није само једно поље посматрања на које се могу наћи очекивани одговори. Оно можда и најлепше у овој поетици лежи у нечему недореченом, овлаш наговештеном, на шта се указује из песме у песму. Тако је у песми „Потрага за ишчезлим временом“ све у назнакама и наговештајима. Јасно а опет слућено. Конкретизована уметност је одавно прерасла идеал за који је вредело живети или умрети. Ово тумачење уметности сонорним патосом незадовољства испољио је и Марсел Пруст (Marcel Proust) у потрази за изгубљеним временом. Дакле, одавно се више не трага трага за изгубљеним временом, па макар оно било Прустово завештање, јер изгубљено време је оно које се истрошило у доколици. Уосталом, време као категорија пролазности ипак припада свима а опет није ничији посед. Маја јасно уочава разлике и подвајања ова два наизглед слична појма. Није исто значење за изгубљено и за ишчезло време. Изгубљено време се заборавља. Ово друго се памти. Ишчезло време изазива сету, јер је оставило трага иако је и у њему неминовност учинила своје. У овој песми у први план попут астралне слике, ако таква може да постоји, искаче рањавање ваздуха и оно је за песникињу погубније од рањавања душе, јер ваздух стално удишемо и то је онда болно спознање. То је радња која се упорно и сваког тренутка понавља. Бол душе може да буде стање трајања, појава која се не мења и онда се на такав бол, онај који га носи, навикне, јер је он ту, као суштаство и нешто што и јесте личан посед. Рањавање ваздуха долази са стране и неко нам тако нешто упорно приређује. То је нечији свестан чин и чињеница да смо повређивани у континуитету. Како се онда од такве пошасти сачувати? Како утомити нови и непознати бол, који цепа утробу а опет и јесте и није у поседу душе. Његово деловање је свакако разорно а последице се не могу предвидети. Тај бол постаје унивезалност. Трагична последица. А тело је приморано да се носи са њиме. Како уме и како може. О последицама, које јесу евидентне, тада се и не размишља. Бол има улогу сустанара који се не може избацити. Јер је ренту за становање у нама унапред платио. И преплатио свакако.

А свега тога можда не би било да песник није изгубио сигурно тло под ногама. Јер му је напросто наметнуто сагледавање реалности са позиције која није поуздана. Нагиб земље наједном бива извесност и са тог места се креће путем који нема

поузданог ослонца, јер је пут стрмен, уграђен на том нагибу. Део је једне померености, била она нестварна или сасвим извесна. Какав је то нагиб земље, може ли се сасвим одгонетнути ова мистерија, јер ако и јесте нагиб, а наша песникиња тврди да јесте, и да је то њена тачка ослонца, и не само њена, онда је та искривљеност све унаоколо захватила. Намеће се питање шта је са равнотежом, и како је успоставити. Како, ако нисмо сигурни у ослонац. А притом слике и оно што сагледавамо и само је на неким начин непоуздано, јер се свет посматра из криве, или накривљене перспективе. И како поверовати нечему што већ на почетку указује на аномалочност, или најблаже речено на игру непредвидивости.

Из ове померености и другачије посматрања света у први план испливава све оно што је подсвест присвојила. Можда се лепота искона крије у „шумовима заробљеним у шкољци“, сањари песникиња. Треба веровати и некада се стварно верује да такви шумови постоје. Нечујни шумови а опет тако моћни. Они буде чула и одагоне уснулост тела, фине миофибриле гоне да се узјогуне и уздрхте, као да им говоре, као да телу говоре, тајне су дубоко у нама. Шумови заробљени у шкољци можда једино песнику блиски, имају властиту гласност и нуде поруке које само време одгонета.

Године се слажу у ђердане за које се повремено посегне и најчешће онда када нека успомена и слика из прошлости извири и на трен одагнају јаву у којој се обитава. Преплави чула и призове сету. И само тада, свашта се може наћи у тим „безименим стовариштима“ где се ове моћне слике из прошлости, далеке као што је детињство увек далеко, одлажу за неко друго време, па чак и нешто што је толико моћно као успомена. Тако неочекивано блесне неко бајколико сећање на „пиније“ и оца на кеју, док нешто или некога чега, рецимо рибаре који доносе улов. Ове слике постају темељ песме, њена суштина, нешто што јесте део незаборава и минулог живота, и што се враћа с времена на време, призвано ко зна чиме и ко зна зашто.

„Чуда се дешавају! Рекли су једни. Није ништа случајно, рекли су други. Бог се не коцка, рекао је Ајнштајн.“ А шта је пресникиња у овој променади доживљеног, личног и за њу могућег казала. Само неколико заветних стихова да поруке непогрешивог шума судбине и нису свакоме читљиве, само је реткима та моћ удељена.

У песми “Повратак кући“ осмеси, гле чуда, бивају снимљени на звучној траци. Како је то могуће и са којим техникалијама и реквизитаријем располаже песникиња Маја Херман Секулић. Јер звук није оку видљив, он није слика, а ипак је њиме забележен осмех, не смех, на тој траци која можда и није трака, већ некакав универзални читач уловљених тренутака, безимен додуше, као што су и највеће лепоте безимене. Оне су у свим чулима и трају колико и живот траје.

Следи неминовно, а пре тога „спаривање библијских имена“ као слагање карата судбине, овај низ је наметнула случајност, која на крају пресуђује тренутку када он досегне суштаство и жељену лепоту. И када остала чула проговоре а речи једноставно занеме. И све ће једном бити траг у времену отргнут од истог тог времена. Кристали ума и стакласти сведоци су прозирни и порозни, као и време које је сва та краткотрајна чуда изродило.

(Све је доиста у Витменовим „Влатима траве“ али само се траве нису мењале у протоку времена, или и оне јесу? (Песма : „Тесла и ја“)

Дочим, у песми “Супер месец“, вртложна кретања песникиње Маје Херман Секулић немају краја. Као ни њене сањарије, ни слике које се без престанка врте и мењају,као у неком калеидоскопу. Лунарни принцип, Месец и месечеве мене су у њеној песми лудило. Моћан и непроменљив. Свеприсутан. Са менама које доноси тај Мајин „супер месец“ мења се слика постојећег света. Она која нам се намеће и која није увек наша, која мења историју. Стари свет одева у ново рухо, али му суштину не додирује. Није у томе поента и значај ове духовне трансмисије. Заробљено је време библијског

Егзодуса на пустој земљи планине Синџар, и све који ову слику сагледавају, обасјани су сјајен истог оног „супер месеца“ који буди језу, али прихрањује сету која се у срцу бескућника гнезди, али и у срцу путника који не мирује, иако се не помера са места. Песник први учествује у разоткривању ових моћних привида и притом је стално у покрету, јер лута пространствима која су у њему, у његовом уму. Дилема је ипак решива “боље је преживети, него бити жив сахрањен“ каже песникиња. И обраћа се лично свемоћној Исис, опомиње је да буде на опезу и да се чува “агената смрти“, који краду и затиру имена, па ће тако и њено име, ако им дозволи и буде неопрезна затомити. Престо који богиња носи на врх главе намењен је месечини да одахне и иманацији божанске провидности која се чува за песнике.

Поетски свет Маје Херман Секулић није саздан од једне идеје и једне приче, јер када би тако било онда то и не би био свет. Био би то огризак света. Делић по свему безначајан. Њена јава се прелама у огледалима којима она осмишљава оквир, јер та огледала чувају одразе нечега што се само у тренутку може сагледати, једном и никада више. Е такве тренутке лови Маја Херман Секулић, из дана у дан из године у године. То су њени лични, каткад ирационални избори, али препознатљиви и самосвојни, јединствени у сваком погледу. Њена поетика је сва у лепршавости између реалног света и митологије. Сизиф, тај Бог који је преварио смрт, у Мајиној интерпретацији гура камење на „Голом отоку“ указајући на бесмисао казне коју су осмислили баш они који би морали да буду кажњени. Јер то није грех нових Сизифа, а било их је безброј у време комунизма, Титово време. То време „злочина и казни“ није нестало, јер су у витринама ништавила и бесмисла трагови ових злодела заувек сачувани. Само је физички нестанак означио крај животне трагике овим модерних Сизифа. И Маја Херман подсећа на ово бесмислено страдање у песми „Сизифова кћи“. Она је дакле сведок страдања, оца првенствено, и њени записи су траг који је остао у времену да подсећа на немоћ страдалника.

На почетку овог текста, у већ поменутој песми “Путовања“ која садржајем задире у оностранo, описујући индијског краља (небитно је којег) али моћног, који забаве ради, или ко зна због чега, умире 84 пута, песникињу тај шаљивџија учи како да из „пећине змија“ изнесе дијаманте. За то време у свету астралног спокоја у немерљивих чудеса, млетачки трговац Марко Поло, као да у песникињи види сапутника, поверава јој тајне са далеких путовања, прича јој тако о Кублају, великом монголском кану, до кога је путовао „ од Хормуза преко Кермана, дуж пустиње Гоби и врхом Палмира“. Тај велики путник кроз време, кроз снове, дошаптава песникињи да ће и сама сва та чудеса једном видети. Ипак ова ванвремена порука доплутала директно из снова не откљања зачудност, зато се наша песникиња пита: од када је овај наш свет постао тако раван. Вероватно се мисли на плоху где је наједном све видљиво и све доступно свима. Нема их и нестале су мистерије непознатог и изазови трагалашта, нестала су чудеса, али и зачудност, без које нема ни креативног узлета, јер данас, у овом времену, сви одговори су површни, али и у трену доступни и упаковани у меморијску картицу рачунара и модерних телефона. Мимикријско сажимање спознања. Свет открића и спознаја се окренуо наглаваче, посматра се из изврнуте перспективе која то и није, јер нас удаљава од нас самих. Промене за које су некада требале деценије и векови, у овом времену се дешавају у једном дану. Све је сведено на убрзавање, као да то не значи и бржи долазак смрти. Куда нас воде сви прорачуни и математичке операције простог збрајања бојева. Битније је да се у коначном сабирнику графикон успешности креће узлазном путањом. Све остало је мање важно или скоро небитно. Емоција од које је накада све полазило склоњена на је у запећак свести, одбачена као безначајност, сентимент је којег се треба стидети, трулеж духа, болест која се не лечи, и од које ретки појединци и даље поболевају. Баналност је победила у свему.

Умножавају се још бржи и мање више непромишљени животни избори. Муњевите промене у свим сферама живота. Убрзавање којем као да нема краја постаје матрица живота и његов основни смисао. У неизвесности је суштину кретања савременог света. Све у шта се веровало наједном се преиспитује и подложно је осуди и негацији. Преиспитивање и сумња су циљне одреднице. Ништа се не чини на томе да се оплемени и обогати духовни свет појединца. Безвољност има улогу филтера кроз који пролази све оно штосе некада лепотом хранило. Сваком лепотом. Понајвише оном која је уздизала нашу духовност и хранила душу трагаоца чинећи пут неизвесности бескрајно примамљивим. Некада и јединим. Данас таквих путева скоро и нема. Они се утварно простиру кроз етар. Слике наше свести се контролишу на безброј начина. Све је упаковано у један неразградиви целофански омот обичности који када се уклони открива празнину духа и моћ опсене. Боље рећи обмане. Орвеловска визија о фаталности прагматизма се одавно обистинила. Слобода је нужно релативна. Уствари ње и нема. Избори су они који су нам наметнути и унапред одређени. Прихаватање промена, некада и на дневном нивоу значи опстанак и прилику да се још један дан како тако проживи. За песнике и сањаре су дошла најгора времена. Егзил је скврчен у појединцу. Борба са оним креативним демонима је премештена у свет где песника и сањара више нема. Нестају државе, нестаје свет у којем су се зачињали први снови и дамарима поигравала блудна и санолика буђења. Од истог жита справљени, истог су укуса, али „хлеб“ и „крух“ чине размеђе и праве границу која дели свет кором која се пекла на ватри горчине и која тако препечена нема сласти и која ломи зубе, уколико се неко дрзне да загризе, очекујући сласт које одавно нема.

Лек за песникињу Мају Херман Секулић је „путовање уобразиљом“ на начин који осмишљава машта она се креће путем којим се из себе нигде друго не излази. Њени перони на којима чека и укрцава се, њене долазне станице су у њој самој. У томе је и тајна њене сталне потребе за путовањем. И новим открићима света који је једном у некој другој прилици спознала. Новим читањима већ прочитаног. Путовање душом краја нема. Јер пут у души је исти онај затурен у сећању, којег опет на јави нема, и који лови прамсаје минулих снохватица, који тиња као жар који догорева на исти начи како се то и са животом дешава, само што се живот никада не реплицира, само облици живота мутирају.

Чини се да песнички пут Маје Херман Секулић нема краја. Ако се тај крај назире, он је у неком сутра које долази. И које не подлеже суду времена.

Маја се у песми и песмом обнавља. А то су дарови удељени ретким смртницима. И она је такав дар добила.

У Београду, мај-јуни 2019 год.

Maja Herman u Neue Gallery, Njujork, sa knjigom u kojoj je predstavljen njen djed, slikar Oskar Herman (izdavač knjige Yale University Press)

Srba Ignjatović[7]
IGRA FAKATA I FIKCIJE

Žanrovski veoma teško odredivom knjigom »Kamerografija« Maja Herman-Sekulić se predstavlja kao autor koji je svoje pisanje doveo u neposrednu blizinu iskustava drugih, a pre svega modernih vizuelnih medija. Insistira se, u stvari, u toj knjizi sačinjenoj mahom od malih hibridnih formi na »jednakosti« svakog pojedinačnog teksta, odnosno svake stranice, sa »fokalnom tačkom«, onim fokusom što je arbitraran pri snimanju, pravljenju fotografija.

No, kako je ovo pisanje naglašeno postmoderno, sazdano od samih »rubova« i »okrajaka« doživljaja i prizora, utemeljeno na prožimanju i sudaranju različitih značenja i informacija, to Maja Herman-Sekulić svoju knjigu – kako veli u uvodnom tekstu, obraćajući se čitaocu – smatra osobenim »objektom«, uobličenim tako da pruži što veću slobodu i »mobilnost« čitanja. Konačno, puni naziv njene knjige jeste »Kamerografija ili njujorški sni(mci)«. Ovo dvojstvo *snimanja i snevanja* pri tome ni najmanje nije slučajno.

Uistinu, najveći broj tekstova okupljenih u »Kamerografiji« osim *slikovitosti* kao bitno obeležje nudi *snovidost*. Konkretna slika, dočarana jezikom i u jeziku, obično se »rastače« po ivicama, zapravo »kondenzuje« na početku i »rasipa« pri kraju teksta, pripremajući nas za susret s narednom slikom – narednim tekstom. Time je, kao i svojstvima samoga teksta, jezika i urbane slikovitosti, inače temeljne opsesije Maje Herman-Sekulić, postignuto željeno mešanje fakata i fikcije, stvarnog i izmaštanog odnosno naslućenog.

Igra što se zbiva među stranicama »Kamerografije« ujedno je obogaćena i metaknjiževnim potezima. Tako, posle svojevrsnog uputstva čitaocu kojim se knjiga otvara, sledi tekst u kojem se hotimice prepliću i mešaju motivi Gogolja i Dostojevskog, a spominju i Hofman, Stern i En Sekston. Autorka nastoji da pomeša Gogoljevu viziju Petrograda sa svojom vizijom Njujorka – najapstraktnijeg »od svih gradova«. Potom, poigravajući se s idejom camere obscure, mračne komore, otvara niz »uslovnih« priča što su, u isti mah, i epistole prijatelju označenom kao Ž.

Menhetn i Bateri park, Vrata Novog sveta i Statua slobode upućuju je, međutim, da se finom igrom asocijacija vine i do tragičnog pekinškog Tjenanmena.

Ova nevelika knjiga, sačinjena od mahom kratkih tekstova, uistinu je *lucidna,* višeslojna i višestruko osmišljena tvorevina. Hibridna priroda najvećeg broja tekstova što je sačinjavaju stoga je istinski teško razlučiva i analitički gotovo neuhvatljiva. Ono što kroz nju *struji* pre svega je istančan, moderan senzibilitet.

Ovakve knjige prava su retkost u našoj kulturi. A reč kultura nije upotrebljena slučajno. Jer, u osnovi, projekat što se »Kamerografijom« realizuje *pripada književnosti* ali je i prožet nastojanjem da se izađe iz nje, da se utemelji pismo što bi bilo sagrađeno od samih prepleta kulturno relevantnih informacija podvrgnutih igri književnog preoblikovanja, vrsti »nove konstrukcije« u kojoj je delatan i unutrašnji, dekonstruktivistički crv.

U ishodu, svejedno, »Kamerografija« je ne samo intelektualna i duhovna, nego i literarna poslastica, štivo za obaveštene i rafinirane poklonike sveta jezičke i šire medijske izražajnosti.

7 Ignjatović, Srba, »Igra fakata i fikcije: nove forme«, *NIN*. Br. 2085 (14. 12. 1990), str. 54-55.

Dragan Velikić[8]
GRAD BEZ SENKI

Krajem prošle godine beogradski izdavač Sfairos objavio je knjigu pesama i poetskih zapisa Maje Herman Sekulić *Kamerografija* koja u podnaslovu glasi *Njujorški sni(mci)*. Svaka stranica knjige je žarišna tačka, kaže autorka, a stranice su među sobom u dijalogu, tj. »relacionoj geografiji« koja omogućava čitaocu višesmerna tekstualna putovanja kroz predele i žanrove.

Vrednost neke knjige slutim i u želji da je nakon čitanja »dopišem«. U slučaju *Kamerografije* Maje Herman Sekulić »dopisivanje« čitaoca je olakšano samom činjenicom da na kraju tekstova i pesama ne postoje tačke.

Kamerografija se sastoji od četiri ciklusa: *Tačka, Camera Obscura, Camera Lucida* i *Kamerografija*, a u uvodnoj napomeni autorka kaže da »čitalac ima veliku slobodu kretanja, mobilnosti u tekstu koji pokušava da se približi maksimalnoj jednovremnosti prezentacije svih delova knjige kao objekta«. Među tekstovima *Kamerografije* koji i grafički dopunjuju koordinatni sistem grada Njujorka najuzbudljivijim mi se učinio ciklus fragmenata koji počinju sa Dragi Dž. Čitalac ne mora da bude mnogo literarno obavešten pa da u sagovorniku Maje Herman prepozna irskog pesnika i kosmotvorca Džemsa Džojsa. U svom remek-delu *Uliks* opisao je jedan junski dan 1904. godine u Dablinu. Međutim, taj dan, 16. juni, nije prošlost budući da ga je ovekovečio pesnik koji je u »uličnom nameštaju« Dablina prepoznao onaj nepropadljiv sloj. A možda je Džojsov Dablin večan baš zato što ga je irski pesnik sanjao i opisivao u Trstu?

Maja Herman Sekulić poput pravih zaljubljenika urbanog prostora, grad doživljava kao čežnju za fasadama, interijerima, tajnama slučajnih prolaznika, kao mapu vlastite duše. Džems Džojs je jednom rekao da kada bi Dablin nestao u nekoj katastrofi, mogao bi se rekonstruisati iz njegovog romana *Uliks*. *Kamerografija* je dobrim delom inventar grada Njujorka gde već godinama živi Maja Herman, Džojs nije jedini kosmotvorac u njenoj knjizi. Pominje i Itala Zveva, životnim pseudonimom Etore Šmic, koji je kodirao Trst, kao što je to činio Lorens Darel u Aleksandriji; javlja se i Aleksandar Beli, tvorac romana *Petrograd,* a inicijalom je prisutan i Brodski.

Hroničaru često izmiče neprolazni oblik grada budući da je zaokupljen činjenicama koje svako doba tumači na svoj način. Grad može ovekovečiti samo pesnik. U tekstovima naslovljenim Dragom Dž. našao sam važne tačke ove knjige. Čitalac svakako ne mora biti toliko obavešten i u prezimenu izvesne gospođe Globočnik prepoznati sekretaricu škole Berlic u Puli gde je u jesen 1904. godine radio kao nastavnik engleskog jezika irski pesnik Džems Džojs. Međutim, čitalac ne može da ne oseti zgusnute emocije u pomenutoj tački knjige. Ali, pođimo redom, pratimo »oko« koje pokušava da obuhvati Njujork koristeći se iskustvom nadahnutog čitaoca koji je jednom video svoj Njujork u Dablinu, Trstu, Petrogradu.

»Grad vidim kao – knjigu – kao život. Pun je neiscrpnih kombinacija. Ne mogu sve da se prate. I ti si grad tako shvatao. Hoću zato da ti pričam o metropolisu – ostrvu koje nikad nisi video. Vremena su se, kako kažu, promenila. (Na primer – u vreme kada si malim parob-

8 Velikić, Dragan, »Grad bez senki«, *NIN*. Br. 2120 (16. 08. 1991), str. 45.

rodom išao na izlet za Brione, pisao si bratu kako je to ostrvo poznato po siru! Vidiš, sada, mada sam rođena u toj zemlji, ostrvo mi nije po tome poznato. Da li ti je to rekla Fräulein Globočnik? Biću tvoje oko. Oči te ionako nikad nisu dobro služile. Radnja tolikih gradova zbiva se u ovom gradu, a nema još knjige o gradu. Tebe je to isto čudilo kada si svojevremeno pisao o drugom gradu, s druge strane okeana«. I tako bez tačke, završava peto pismo Džojsu uvodeći ga polako u pakao Njujorka. Samo, u *Kamerografiji*, kao da su Vergilije i Dante zamenili uloge.

Maja Herman niže važne tačke Njujorka škrtošću pesnika koji ne žele da naracija uguši magmu što ključa u utrobi grada. Ako bih nešto želeo da izbegnem putujući ovom knjigom, onda je to razmišljanje o simbolici. Taj posao prepuštam jalovim »šifrantima« književnosti čija alhemija rešava probleme gospodina Frankeštajna. Mene zanima lepota. *Kamerografija* je knjiga traganja za inicijalnim tačkama koje opisuje strastveni čitalac, a slučajno je ta osoba i pesnik.

»U Njujorku, na Koni Ajlendu, početkom veka sagrađen je prvi Luna Park. Kanarsi Indijanci zvali su to mesto Nariok – »Mesto bez senki«. Kao da su znali da će to biti pozornica fantastičnih pojava... Samo duhovi nemaju senke«.

Kamerografija podseća na mapu grada na kojoj je neko olovkom poremetio ravnotežu sivila, uneo svoje znake, kružićima obeležio omiljene restorane, na margini zapisao adresu, povukao linije prema obodu grada, ucrtao putanje koje nikada nećemo dešifrovati. Međutim, baš taj trag nepoznate ruke izvlači na svetlost dana jedno postojanje bez kojeg bi Njujork bio samo grad senki, dakle, podzemni grad. Književnost može biti ugodan zavičaj ukoliko svoje uspomene smestimo u rečenicama i stihovima dragih pesnika. Uostalom, »želja uvek u sebi sadrži sećanje«, kaže Maja Herman u četvrtom pismu Džojsu. Ali, autorka *Kamerografije* bi izneverila svoje poreklo da nije uspela da i sama ostavi sedefne ljušture koje će nastaniti neki nepoznati čitalac.

Stihove i zapise ove knjige dele fotografije; zapravo, ti vizuelni zapisi predstavljaju granice između ciklusa. A fotosi su motivisani ne samo činjenicom što autorka na početku knjige sebe poistovećuje sa okom kamere, već i zato što je čitava knjiga pokušaj da se različitim agregatnim stanjima izrazi čestica koja predstavlja »najmanju hipotetičku jedinicu haosa«, kako je pesnikinja definiše u poslednjem trinaestom, pismu Džojsu.

Putovanje arhipelagom Njujorku je od samog početka lutanje oblastima koje su označene kao »negde drugde«. »A ja samo sni(ma)m i imenovanjem svoga sn(imk)a dozivam ga u postojanje«, kaže pesnikinja polazeći na hodočašće Njujorkom. »Ne znam da li su moja čitanja puteva grada iz mape sećanja – epifanije ili detalji, pesme ili proza, fakt ili fikcija... mene zanima prelaženje granica, ne njihovo utvrđivanje«. Nakon poslednjeg obraćanja Džojsu, pesnikinja otvara ciklus *Camera Lucida* koji je sav od fragmenata zabeleženih na *njujorškim ulicama*. Ona nije zaboravila nauk svoga sagovornika da se u uličnom nameštaju svakog grada nalazi onaj nepropadljiv oblik, i zato kao pauk premerava svoj grad. Čitalac putuje glavnom plažom Njujorka, Džons bičom, sreće portorikansku decu na Devetoj aveniji i Amiše na Junion-skveru, tamo gde »statua Linkolna izgleda kao da plovi u beloj izmaglici«, čitalac vidi gomile pacova na šinama njujorške podzemne železnice, da bi se konačno zaustavio ispod Bruklinskog mosta, gde je nekad »Volt Vitman pevao o ljudima koji ga prelaze«.

Vasa Pavković
SLIKE SVETA

Svaka od dosada objavjenih knjiga Maje Herman Sekulić bila je naročiti izazov standardnim očekivanjima i navikama ovdašnje književne publike. I kritike.

Kamerografija iz 1990. po atipičnoj montaži njujorških snimaka.

Skice za portrete, objavljene 1992. po kombinovanju esejističkih fragmenata autorke o značajnim intelektualcima američke scene sa intervjuističkim materijalom.

Knjiga *Prozor u žadu,* objavljena 1995. godine, trudila se, sa uspehom, da obnovi interesovanje za putopis.

Konačno, *Kartografija* iz 1992. je bila zbirka pesama sa izrazito kosmopolitskom tematikom.

Knjiga *Iz muzeja lutanja* je ustvari prošireno izdanje *Kartografije*, obogaćeno sa desetak novih pesama. Nastajale u vreme raspada druge Jugoslavije, one su naročiti individualni lament nad sudbinom te zemlje – uporedite stihove:

Svi smo pomalo ta zemlja,
koje nema.

Maja Herman Sekulić je, besumnje, jedan od najupornijih putnika koje je srpska poezija imala. Samo letimičan pogled na datiranje pojedinih pesama pokazaće da su one nastajale diljem svetskog šara, od Indokine i Indije, preko Britanije i Portugalije do Kariba, Meksika i Severne Amerike.

Pesništvo Maje Herman Sekulić je verni pratilac tog *nomadizma*, pesme su tragovi putničkih, ali i duhovnih doživljaja s puta.Vizija naše pesnikinje je moderna, nežna ali suzdržana. Tekstualni mozaik pesme nastaje od opisa prizora, slika scena, odlomaka razgovora, razmišljanja i sećanja. Skoro svaka pesma, čak i omaži Endi Vorholu, Vladimiru Nabokovu ili Vasku Popi, rekonstrukcija je proteklog vremena i prokrstarenog prostora. Radoznali pogled pesnikinjin, najčešće ovlašno, ali lucidno u detalju i ubedljivo, obeležava reminiscenciju egzotičnog krajolika, a svako njeno putovanje svetom je istovremeno i putovanje kroz vlastito biće.

Zato je, po mom osećanju, knjiga *Iz muzeja lutanja* reminiscentni atlas razmišljanja i emocija, vizija i snova. Posebno je pri tome interesantna zvučna strana ove poezije. Ukrštanjem zvukova inostranih toponima, Maja Herman Sekulić kao da stvara *male zvučne kutije*, možda s uverenjem da se uspomene u takvim kutijama bolje čuvaju.

Najnovija pesnička knjiga Maje Herman Sekulić svojim kvalitetima ulazi u uzak krug relevantnih lirskih izdanja u ovoj godini.

1998.

Danica Vukićević
UPOREDNI PUTOPIS

Ispisivanje mape nepoznatih predela podrazumeva putovanja. KARTOGRAFIJA Maje Herman-Sekulić je knjiga uporednih usvajanja prostora, prihvatnja sveta i sebe. Tipično za literarno opisana lutanja po svetu je zapravo traženje, iščekivanje preobražaja, ili još bolje – prosvetljenja. Traženje sopstvenog jezgra koje je možda izgubljeno, zatureno u nekom tajnom kutku Meksika, ili Venecuele, ili Džordžije, ili Jamajke, ili Švedske, ili Venecije same... Maja Herman-Sekulić nam se javlja sa dalekih mesta, sa putovanja koja su sudbinska, preklapajući fizička i mentalna prostranstva, bez procena, bez komentara i hijerarhije, jednostavno se baveći njima onako kako izlaze, kako se crtaju, pišu. Ne tražeći od tih lutanja ništa, živeći prirodno u porivu, o čemu se nešto kazuje već u prvoj pesmi: »Tu su počela putovanja s te strane.« Ciklusi u zbirci su određeni različitim podnebljima i aromama, faktički i duhovno. Kako se seli svojim kartama, tako se seli i svojim sećanjima, identitetom, sopstvenom i trenutnom prisutnošću TU, određujući se prema GDE – JE kroz prizmu GDE – JE – JA. Ova vrste predmetne poezije intimnu ravana rasterećuje i čulno univerzalizuje. Maja Herman-Sekulić se vešto koristi jednom vrstom formule koja objedinjuje svih pet ciklusa a to su: lokalno-univerzalno – lokalno (diskretno intimno). Posebni, neponovljivi doživljaji, bez nametnutog ugla za gledanje.

Prvim ciklusom U SENCI SENKI postavljen je problem tragova, porekla, ishoda (pesme PORODIČNA ZBIRKA I SENKE): »Zavičaj mi je davno u drugom jeziku.« Ciklus U SENCI ZMIJE je najgeografskiji, najputopisniji, moguće je identifikovati zemlje (uglavnom Južna Amerika). Upoređujući mesta viđenja u snu i u stvarnosti, vraća se natrag prema utisku iz vizije kao verodostojnijem, čime je zapravo spasen autentični doživljaj (pesma UBOD, IZ BAJKE). U uspelim minijaturama – jednokratnim prizorima dočarana je tama, sunce, guste šume i vlaga nekog drugog sveta (pesme LA MIRADOR, POGLED SA PROZORA, JUŽNJAČKI BLUZ, SIESTA, U VRTOVIMA SAN HASINTA, LAS MAS BELLA DA LAS FIESTAS). Ne zaboravljajući očaravajuće bizarnosti: na svom putu do amnezije (GAMBO, SPISAK, INDIGO), u ritmu bosa-nove, u svetu nestvarnom kao svetiljke božićnog drveta usred leta, dok je visoko nad pustinjom oblak u obliku zmije, a ispod trulež dublja od blata, boje jače od značenja na zlokobnoj crti vazduha bez povratka. Kao noćnu moru koju nosimo u sebi, važno je prećutati najdragocenije, primiti istinu prirode, svet sjedinjen u čorbi sa Juga, u čorbi iz Vučedola.

Razumevanje stvarnosti kroz zamenu jednoga drugim – gde je početni impuls u viđenom, konkretnom (SENKE CRKVI VEĆE OD SELA, PRISUSTVO), navodi na tihe, ukočene konstatacije u rangu suštastvenih životnih uvida.

Pesme trećeg ciklusa IZMEĐU DVE OLUJE intimnije su, melanholične, uvode nas u novu vrstu prostorno-misaonog i čulnog senzibiliteta. Problem prostora je ovde prisutan u višestrukom opozitu, u unutrašnjem sučeljavanju evropskog i američkog, u traženju i izmišljanju sopstvene stvarnosti, izgubljenih mesta ljubavi, ogledala u kojima se niko nije ogledao (STAKLENO ZVONO, PROSTOR, MESTO, SCENOGRAFIJA, ANĐELI NAD BERLINOM, ŠTOKHOLM). Dve jezgrovite prozne pesme (14. JULI i BEZ) pitaju se o prisustvu-odsustvu kao pretpostavkom stvarnosti. Najveća vrednost zbirke je što nas Maja Herman-Sekulić, iz određenog, objektivnog, stvarnosnog, vraća isključivo poeziji, pesmi samoj, na relaksiran, nenaporan način. Slike i mape koje nam daje (pesme! iz albuma, iz atlasa) funkcionišu u tolikoj meri kao prirodne poetske rukotvorine da se zaboravlja šta je njihova intencija i svrha.

Četvrti ciklus NEGDE DRUGDE gotovo u celini posvećen je duhovnim koordinata-

ma, ličnostima očito značajnim za autora. Time je zatvoren i ostvaren porodično-kulturni okvir identiteta započet prvim ciklusom. Nalaženje među-drugima, među-svojima, sa Danilom Kišom, Vorholom, Nabokovim, Mačadom, V. Popom, ostvareno je i kao rekapitulacija njima svojstvenih umetničkih postupaka. Odajući poštu konkretnom: imenu, postupku, biografiji, smrti, prijateljstvu, umetnosti, Maja Herman-Sekulić se zapravo samodefiniše. Zapitanost da li je »hiljadu godina civilizacije ipak poništeno varvarstvom« dobija u slici groba Fridriha Šilera utešan odgovor: »... i njegov grob... ukazao mi se kao piramida« (pesma PIRAMIDA).

Premeštanjem dominantne misaone dimenzije stižemo do kraja, na kraju je ključ, poetika zbirke ZOVI ME IŠMAIL. Tu je i mogući moto ovih putovanja: »Boje kartografa su boje mašte«, »kartografija jeste poetika bez hijerarhije«. Poetsko je ono što ide pre i posle stvrnosti: »... dok mapa prethodi stvarnom i nadživljava ga«; »Teritorija je ta koja se krza na ivicama / a mapa je ponovo rađa netaknutu osipanjem« (iz pesme KARTOGRAFIJA). Od problema početka pevanja i idealnog, željenog poetskog glasa (pesma pomerenog, udaljenog GLASOVI DUBINA), zaustavljanja trenutka (HRONOGRAFIJA). do neznanja, do tajne poetskog: »Ovde, biti vidljiv je biti beo.« »Belina je tama« (iz završne pesme ZOVI ME IŠMAIL). Tražiti, lutati, od početka, do misteriozne beline, tame.

Milan Đorđević[9]
POEZIJA I EGZOTIČNO

Putovanje i lutanje glavni su motivi zbirke pesama *Iz muzeja lutanja* Maje Herman Sekulić, a u svih šest ciklusa ove knjige oni su zapravo drugo ime za traženje identiteta, kao i za estetski autentično obnavljanje i uobličavanje doživljaja iz prošlosti. (Treba reći da je motiv putovanja u književnim delima još od najstarijih vremena simbolizovao potragu za istinom, mirom, besmrtnošću ili traženje i otkrivanje duhovnog središta.)

Sam naslov zbirke *Iz muzeja lutanja* u sebi nosi paradoks jer reč muzej povezuje sa rečju lutanje odnosno sa besciljnim hodanjem i kretanjem u pogrešnom pravcu. Naime, reč muzej podseća na nešto što je po definiciji suprotno kretanju i lutanju. Kod Grka i Rimljana rečju muzej ili hram označavani su mesto ili hram koji su bili posvećeni muzama, a od renesanse tom rečju se naziva mesto na kome se čuvaju određeni predmeti. U dvadesetom veku, naročito među pripadnicima avangardnih i neoavangardnih pokreta u književnosti i umetnosti, pojam muzeja je imao izuzetno negativnu konotaciju i najčešće je shvatan kao nešto mrtvo, nepokretno. Prema tome, polazeći od naziva, ovu zbirku mogli bismo slobodno da definišemo kao osobeni, lični, intimni muzej, a pesme u njoj kao eksponate svog pesničkog muzeja. (Naslov ove zbirke pesama podseća me i na znanu sintagmu Imaginarni muzej Andre Marloa.)

Već prvi ciklus *U senci senki* čine ispovedno intonirane i lično obojene pesme. U njemu nabrajanje istorijskih činjenica i sećanja na pojedina poglavlja porodične istorije poprimaju elegičan ton ili bivaju lirski poentirani. Drugi ciklus pesama *Plava kiša* povezujem sa autorkinom putopisnom knjigom *Prozor u žadu* i otkrivanjem egzotike. Pesme ove pesnikinje prožete su egzotikom i istovremeno su neka vrsta lirskih zapisa sa putovanja po egzotičnim mestima i predelima. Poetski govor je inače govor žudnje, a egzotika u pesmama naše pesnikinje simbolizuje Drugo, drugačije kao što izuzetno čulne slike i jarke boje manifestuju govor žudnje. Iz ciklusa pesama *U senci zmije* vodi nas u svet tropskih vrućina, diluvijalne vlažnosti, gde su „boje jače od značenja“, u divlje i rajski nestvarne predele o kojima smo sanjali ili čitali dok smo bili deca. On nam dočarava obilje mirisa, zvukova i boja, čudesnu raskoš biljnih oblika a simbolika zmije i senke evocira svet koji je istovremeno izmaštan i gotovo opipljiv. Neke od pesama naslovljene su muzičkim terminima (Bosa-nova, Južnjački bluz) koji simbolizuju i dočaravaju životvorni princip. U pesmi *Gambo* koja govori o jednoj vrsti guste čorbe, aludira se na Američki građanski rat (Šermanov marš), na poraze, uništenja i sve ono što „nismo učili u školi“, a što je učiteljica života poslednjih godina ponavljala i nama u vidu okrutne ratne lekcije. Surovost istorijskih događanja i destrukcija u ovoj pesmi bivaju ironično transponovani u lekovitu kulinarsku delatnost. U pesmi *Indigo* slušanje regea „put je do amnezije“, put ka prvobitnoj nevinosti i prostoru gde se „more spajalo sa nebom“ kao „indigo sa indigom“. Indigo je tu i modra boja i ono preko čega se ostavlja otisak na praznoj belini papira, dakle, doživljaj i njegov poetski izraz. Temu mora, odnosno vode i neba, pesnikinja razvija u pesmi *Glasovi dubina* iz posljednjeg ciklusa. Ciklus *Između dve oluje* vraća nas „pripitomljenim“ pejzažima i predelima Evrope i Severne Amerike i traženjem „svega što je postojalo“ u njima. Oluja u Bibliji označava božansko posredovanje. U oluji se iskazuje stvaralački čin, a kod romantičara, oluja je simbol težnje za strasnijim i uzbudljivijim životom i postojanjem. Pesma *Između dve oluje* izražava upravo taj trenutak između dva trenutka stvaranja, odnosno intenzivnog postojanja. U pesmi *Scenografija* pred nama je noćna Venecija i pesnikinja kao da nam u toj atmos-

[9] Đorđević, Milan, »Poezija i egzotično«, *Letopis Matice srpske*. God. 173, knj. 460, sv. 3 (septembar 1997), str. 381-383.

feri izmišljanja realnosti otkriva svoju poetiku. Pesme ciklusa *Negde drugde* govore o smrti i duhovnim srodnicima pesnikinje, umrlim stvaraocima: Danilu Kišu, Endi Vorholu, Vladimiru Nabokovu, Vasku Popi, Mašado de Asisu. Pesma *Piramida* korespondira sa pominjanjem uništenih sinagoga u pesmi vendersovskog naslova *Anđeli nad Berlinom*, a sve se to povezuje sa uništavanjem hiljadu godina civilizacije iza koje kao svedočanstvo veličine ostaje samo piramida – Šilerov grob gdje je njegovo ime napisano slovima gotice. Ciklus posveta stvaraocima biva dopunjen pesmom *Belina* – elegičnim obraćanjem rodnom gradu od kojeg je ostao „samo vetar u amblemu". U toj pesmi belina je boja nevinosti, svetlosti, radosti ali i žalosti. Kako kaže pesma: „aveti njegovih bivših građana, davno izbačenih / iz grobova i kuća" mogu da se vide „samo kada napada dubok sneg, pršić, samo / kada zavlada grobna tišina. Oni su jedina belina." Poslednji ciklus *Zovi me Išmail* sastavljen je od hermetičnijih pesama i pesama koje literarnim aluzijama i citatima propovedaju o žudnji za onim čega ima samo u sećanjima, izgnaničkim lutanjima koji su posledica išmailovske ukletosti. U pesmi *Kartografija* poezija se definiše kao umetnost stvaranja duhovnih mapa „bojama mašte" koje sežu do „granica sećanja". Ono empirijsko, stvarno, „apstrakcija ugažene trave", iznova se doživljava i „netaknuto osipanjem" vaskrsava pomoću ovakvih mapa-pesama, kao što nestale civilizacije bivaju donekle oživljene pomoću arheoloških iskopina. Pesma *Glasovi dubina* kao da priziva drevne glasove senki iz prvog ciklusa pesama. Pesnikinja kaže: „pevala bih glasovima ulješura / čujnim samo preko hidrofona / pevala bih glasovima izvan slutnje / drevnim / zabeleženim / neodgonetnutim / nečujnim / na površini / čujnim samo u dubini". Ti glasovi iz dubine jesu glasovi iskonskog, možda glasovi zemlje bez obličja i puste, kada se rastavljala svetlost od tame i vode od kopna. Ako je pesnikinji u pesmi *Scenografija* praelement voda, odnosno „more jedina istina" i „eho svega što je postojalo", onda su glasovi kitova „obdareni mozgom starijim od ljudskog / koji nam pevaju pesmu o početku" i pesma ševe koja tek kada se „vine visoko i postane nevidljiva" počinje da peva, oni pravi zvuci te istine koja je starija od svih istina. Zovi me Išmail prva je rečenica romana Hermana Melvila *Mobi Dik*, a istoimena pesma-citat jeste varijacija na temu beline o kojoj sa toliko erudicije i skoro filozofski piše Melvil u poglavlju svog romana O belini belih kitova. „Belina je neprovidna", „belina je tama", a možda i simbol nevinosti kao u pesmi *Belina* ili je to jednostavno belina neispisanog lista hartije. A možda samo ono što je slikar Vasilij Kandinski nazvao „ništa pre svakog rođenja, pre svakog početka." Jer biti nevidljiv, odnosno beo, kako se kaže u ovoj pesmi, znači biti slobodan da stvaraš čiste arhetipske slike.

Poezija Maje Herman Sekulić je estetizovana i u njoj se ukrštavaju ono ispovedno sa intelektualnim, lirski asocijativno sa književnim aluzijama i skrivenim citatima. Njena poezija je istančana i osetljiva za nijanse, boje i mirise. Nama koji živimo okruženi sivilom, bedom, glađu, strahom, smrću, lažima i beznađem, ovakva poezija omogućava da vidimo raskošnije, živopisnije i egzotičnije predele kakvi se možda mogu naći samo u snovima ili dečjim maštanjima.

Vasa Pavković
TAJNA BOJE ŽADA

Tajland, Burma, Laos, Kambodža i Vijetnam, a zatim i Malezija i Singapur, zemlje su kojima je tokom 1993. i prve polovine 1994. Maja Herman-Sekulić boravila i u kojima je, vodeći putopisni dnevnik, stvorila osnovu za pisanje "Prozora u žadu". No pre putovanja u ove daleke zemlje, za koje, posebno posle kraja krvavog vijetnamskog rata, kao da je minuo interes medijskih sila, autorka se pripremila čitajući najbolje bedekere i beletristiku pisaca koji su, posebno na engleskom govornom području, pisali o Indokini: Somerset Mom, Radjard Kipling, Džordž Orvel, Džozef Konrad, možda su najčešća imena kojih se Maja Herman-Sekulić priseća, putujući po živopisnim indokineskim prostranstvima, suočavajući vlastita iskustva i znanja sa tim *svetom u malom*, gde se budizam, hunduizam, islam i sasvim delimice hrišćanstvo suočavaju vekovima. Posmatrajući savremene prizore i ostatke davnašnjih sukoba, autorka neprekidno povlači paralele sa situacijom na Balkanu, koji je imao nesreću da u medijima s kraja veka, krvavim ratom zameni Indokinu.

Putovanje po jugoistočnoj Aziji za čitaoce ove knjige počinje iz Bangkoka, marta 1993. Dakle iz Tajlanda, koji je uz Burmu, tradicionalno izolovanu, najmanje poznat našoj publici. Čitalac biva prosto bombardovan nizovima informacija i uzbudljivim slikama sa ulice, iz centra i predgrađa, iz hramova i letovališta, a autorka se, vazda, trudi da mu predoči i drugu, tamniju stranu života Tajlanđana. Svake godine se, naime, oko milion dece iz najsiromašnijih krajeva, prodaje industriji seksa. Pa ipak, miris ploda durijana i tajanstvena boja žada možda su sušti simboli ovih prostora, koji putopisu daju naročitu aromu. Vođena, Maja Herman-Sekulić će potom stupiti u zagonetni "Zlatni trougao", između Tajlanda, Laosa i Burme, kraj opijuma krijumčarenja i plemenskih konflikata (planinaca i brđana), da bi se najviše pozabavila Burmom – zemljom kakva nigde ne postoji.

Prozor od žada

Socijalne, ideološke i političke promene u Indokini koji nam "Prozor u žadu" predočava, formiraju, indirektno, i stil putopisa. Poglavlje posvećeno Singapuru, gradu kazni i zabrana, ispisano je trpkim i ironičnim rečenicama, koje ukazuju na tamnu stranu privrednog čuda u toj trgovačkoj utopiji. Govoreći pak o Vijetnamu putopis postaje živahni bedeker u kojem se okolnosti obnove zemlje, posle američkih razaranja i građanskog rata, i analiza prožimanja kultura severnog i južnog dela zemlje, sklapaju u provokativno štivo. Najturobnije stranice ove zanimljive knjige posvećene su Kambodži, posledicama Pol Potovog "komunizma" i tragovima industrije genocida.

Neobičnost "Prozora u žadu" je činjenica da knjiga ima dva epiloga – prvi, "prirodni", u kojem nam Maja Herman-Sekulić govori o magičnom zelenom kamenu, žadu i njegovom "hladnom srcu", i drugi, koji se bavi biografijom Džima Tompsona, Amerikanca koji je stigao u Indokinu kao ratnik i špijun, potom zavoleo ove krajeve, patentirao bojenje tajlandske svile, obogatio se i onda, pod krajnje zagonetnim okolnostima nestao u toplo uskršnje popodne 1967. godine. Tajna njegovog nestanka i kratkotrajnog traganja naše autorke za istinom o jugoistočnoj Aziji. Zagonetka ostaje zagonetka, menjajući lica.

Nedavno je novosadska kuća "Polaris" objavila interesantan kompendijum Saše Radonjića, "Rečnik srpske putopisne proze", gde je prezentovana opisna bibliografija tog žanra u srpskoj književnosti, počev od 1783. do 1988. Sem spiska, Radonjić je s puno ukusa odabrao i odlomke najboljih srpskih putopisa, potvrđujući da su u XIX veku Nenadović i Matavulj, a u XX Rastko Petrović, Crnjanski, Isidora Sekulić, Dučić, Andrić i Vinaver naši ključni putopisci. Dodajući možda još ime ili dva, tom elitnom društvu mi bismo, mirne duše, pridodali i ime autorke "Prozora u žadu".

Božo Koprivica
KNJIGA KAO ZAGRLJAJ

Ovo je vešto sklopljena knjiga po uzoru na ukrštene reči Vladimira Nabokova. Tako su u ovoj verziji epilog i prolog lako zamenili mesta. I oseća se ta radost skladanja. Rimuju se esej i stih, pismo i ogledalo, mit o biblijskoj Lilit i kratka porodična povest. Rimuju se Jejts i Nabokov (štima to, štima), pa mit o Loliti i Lilit sa Kalenića na rolšulama.

Vladimir Nabokov u junu 1962. pokušao j da nagovori Stenlija Kjubrika da za ulogu Lolite uzme tinejdžerku iz Beograda. Da je uspeo (u tome), romana *Slike kojih nema* – ne bi ni bilo. Jer ta klinka Lilit zahtevala bi da ulogu Hamerta Hamberta igra Orson Vels. I onda bi *priča* Maje Herman krenula nekud drugde. Tada bi Orson Vels i Lilit snimili film o *Malom Princu*, pa film po jednoj bajci Oskara Vajlda. Nije tako bilo, jer je ovu knjigu Maja Herman *morala* napisati.

Knjige se pišu po narudžbi, po inerciji, iz sujete, iz dosade; za novac, za konkurs, za nagradu, za penziju, za stipendiju. Ali postoji, ako si pisac, *jedna knjiga* koju *moraš* napisati. To ili ništa. Jedna knjiga, kao jedna mati, kao jedna smrt, jedna ulica, jedan stih: »*Biti spreman, to je sve*«, kao jedna *američka noć* u Kinoteci. Jedna knjiga kao *osećanje prostora* Stjepana Bobeka, kao jedan slepi pijanista u kafani Dva Ribara, koji svira Prokofjeva od tri do pet. Jedna knjiga kao Andrej Bolkonski. A zašto Andrej Bokonski – to neću da kažem.

Ovo je knjiga koja je od prve do poslednje reči prošla kroz telo Maje Herman. Jer, slobodno telo je mesto gde sve živi, živi ili umire. To kaže Piter Bruk, ili Breht, ili Oskar Herman ili – ili ja. Ovo je knjiga kao ono Matoševo kaj, kao zagrljaj. Ovo je roman u traganju za Lolitom, i to je knjiga o Njujorku, i roman u *traganju za ocem*. Knjiga kao linija na porodičnom grbu. To je knjiga ispovest. Ispovest narcisa – *kao oblak u suknji*. Ima li reč *narciskinja*, narcis kao harfa. A zašto harfa, ne znam. Ispovest narcisa je *apsolutna iskrenost*, kao iskrenost sna, ili, samo je privid stvaran.

Ono čega se sećam nije se nikada dogodilo kaže Ilejn Feri u jednoj pesmi posvećenoj Beketu. Beketu ili Rob-Grijeu, ne mogu da se setim. Lilit – Lola u romanu Maje Herman, boluje od polarne samoće. Usamljenost lebdi ovom knjigom. Kao onaj stih brazilskog igrača – Roberta Rivelinja. Jednoj devojci, Lima Nazario, rekao je u Meksiku 1970., 14. juna, posle finalne utakmice Svetskog prvenstva: *Dribler je sam kao nož u srcu*. Usamljen kao Lilit u prvom i poslednjem poglavlju romana *Slike kojih nema*.

Ovo je vešto sklopljena knjiga po uzoru na ukrštene reči Vladimira Nabokova. Tako su u ovoj verziji epilog i prolog lako zamenili mesta. I oseća se ta radost skladanja. Rimuju se esej i stih, pismo i ogledalo, mit o biblijskoj Lilit i kratka porodična povest. Rimuju se Jejts i Nabokov (štima to, štima), pa mit o Loliti i Lilit sa Kalenića na rolšulama. Brodski i Crnjanski, Selin i Tin, bajka i 11. septembar u Njujorku, perunike i prah. Belina i belina kao kod Edgara Poa, groblje u Vukovaru i pozorište *Liberti* u Kapošvaru. Znam da *Liberti* nije u Kapošvaru, ali tako mi se sviđa, tako mi se hoće.

Jer ceo svet je *Hiperboreja*. I sve je samo u radosti prepoznavanja. U prostoru, u ritmu, u prijateljstvu, u ljubavi. Svet se deli na radoznale i trutove. Na tigrove i hijene. Život je vredan samo kao incident, kao mit, kao incest, kao igra na prekršaj. Ili kako kaže Nabokov u pismu Edmundu Vilsonu: »Sve sam ubeđeniji da je jedna jedina stvar važna u literaturi – šamanstvo, pisac je pre svega, mađioničar«. I Maja Herman je opsenar.

Godine 1951., 9. aprila. Obećao sam Bogomiru Hermanu, na dnu Petrove rupe, na Golom otoku, još su bili prisutni Dragutin Gustinčić, Petar Komnenić i Rinaldo Robert, časni ljudi na mestu gde je najteže bilo biti častan, biti vitez, obećao sam da ću govoriti o knjizi njegove ćerke, Lilit, Maje Herman.

I još je Bogomir Herman rekao da kažem jedan njegov haiku:

I kad ga proganjaju, leptir, kao da ne žuri.

I, evo, održao sam obećanje.

Samo nisam, samo nismo mogli znati, tamo na Otoku, da će u ovoj knjizi biti i reč *dribling*. Na stranici 60. I, evo, šta je o toj reči Johan Krojf rekao Maji Herman u avgustu 1968. u Amsterdamu:

Dribling je Lovac na jelene, Trnova ruža u srcu. Ko me je pročitao u Driblingu? Niko. Moj dribling mogu pročitati samo Okean i ja.

Pre više od 20 godina obećao sam Maji Herman, na terasi hotela Metropol. Bilo je sunce kao ispod piramida, da ću otići u Petrograd po tragu Gogoljeve priče „Nos“. U Petrogradu sam oktobra 1989. upoznao italijansku opersku divu Angelinu Bozio i ona mi je rekla da u dnevniku *Druge Obale* Nabokov piše da je počeo kao golman. U svojoj ulici, ulica Morska 47 (danas ulica Hermana). Nekad je u toj kući bila *Danska misija*, a kad sam ja bio, bila je arhitektonska škola.

Predlažem da dve sledeće večeri o knjizi *Senke kojih nema* Maje Herman, govorim, govorimo u kući Nabokova (Morska 47) i na brodu Loliti, koji plovi po Lamanšu. I da bude mlad mesec, *sam kao nož u srcu*.

Tihomir Brajović[10]
SMISAO ČEŽNJE

Kao drugi, alternativni naslov roman Maje Herman-Sekulić nosi odrednicu „U potrazi za Lolitom". Poklonici Nabokovljeve globalno poznate nimfice dobili su, dakle, domaću spisateljsku pikanteriju po sopstvenom ukusu, knjigu što izlazi u susret golicavoj mašti koja je oduvek pratila ovaj moderni literarni mit. Možda bi čak moglo da se kaže da *Slike kojih nema* pre svega i u prvom redu računaju upravo na tu maštu i na taj mit.

Prolog i svih osam glava ove manje-više slobodne fikcije ispisani su, naime, u maniru koji počiva na svojevrsnoj eksploataciji beletrističkih i iskustvenih praznina, na imaginativnoj rekonstrukciji „nepostojećih" romanesknih situacija i memorijskih toposa. Zajmeći od Nabokovljeve nedorasle heroine nadimak i čitalačku famu, a od same autorke, čini se, neke bitne biografske reference, Lola, glavna junakinja ovog romana, svoje metanarativno traganje za izgubljenim vremenima i ličnostima sprovodi na transkontinentalnoj relaciji Beograd – London – Njujork. Činjenica da se ova potraga odigrava u produženoj senci bombardovanja Srbije i rušenja Svetskog trgovinskog centra nesumnjivo joj donosi određenu vrstu egzistencijalne težine i aktuelnosti.

Ali *Slike kojih nema* ponajmanje su angažovano štivo. U potpunosti posvećen „arheologiji nostalgije" i skrivenoj „poeziji dobrovoljnog izgnanstava", ovaj mozaični narativ Maje Herman-Sekulić zapravo donosi individualističku refleksiju u vidu pripovedanjem obrubljenog i na taj način u neku ruku materijalizovanog odsustva znanja, fakata, svedočanstava, artefakata, sećanja… Nabokov, Brodski, Pasternak, Crnjanski, Virdžinija Vulf predstavljaju, pri tome, međusobno analogne i zamenjive figure (samo)izgnanstva u kojemu i (ne)stvarna ovovremenska junakinja raspoznaje sopstveni usud. Umesto dokonanja o političkim i ideološkim uzrocima i posledicama, Lola, međutim, brani paradoksalno verovanje da „baš zahvaljujući tome što nije ostvarena… slika ima svoju posebnu vrlinu… istinu za koju ne treba dokaza – apsolut".

Praćen kulturološkim opaskama o tome da, u eri interneta, „u našoj digitalnoj sadašnjosti nema šanse za takve apsolute", budući da „više nema romantičnog bekstva, nema privatnosti", ovo verovanje naposletku dobija značenje melanholičnog žala za iščezlom veličajnošću same književnosti. Otuda su *Slike kojih nema* u krajnjoj liniji zapravo roman poetičke detekcije, priča o (ne)mogućoj potrazi za izgubljenim rajevima modernističke inspiracije, naznačenim već i prisustvom pomenutih uzornih autora. Sekulićkina Lola, koja opsesivno ponavlja i simbolički reciklira pojedine sudbinske momente bizarne ali slavne Nabokovljeve junakinje, tvrdi, doduše, takoreći sasvim postmodernistički, kako kruži „bešumno oko svoje priče, svoje istorije" jer ova uistinu „nema centra". Ali to naizgled sasvim antiesencijalističko ispovedanje praćeno je istodobnim „esencijalističkim" prizivanjem „neotključanih soba" i „kuća sećanja", koje, opet paradoksalno, postoje još samo u pripovedanju što, tako modernistički, „pokušava da iznese nevidljivu dimenziju iz mutnih dubina na površinu" jer „istina je toliko duboka da samo duhom može da se prodre u nju".

Ovo nehotično trenje između duha vremena i individualne istine prisutno je, čini se, i u samom ustrojstvu knjige. Pitajući se već s početka „da li je roman još uopšte moguć", da bi negde u središnjici kao mogući odgovor ponudila nekonvencionalnu zamisao da „šetnja je kao roman", zato što „ne vodi obavezno cilju… ona je sama sebi cilj", autorski osenčena pripovedačica pred čitaoca iznosi kompoziciono zaokruženo, te stoga u određenoj meri

10 Brajović, Tihomir, »Smisao čežnje«, *NIN*. Br. 3063 (10. 09. 2009), str. 53.

ipak konvencionalno ostvarenje. Uokvireno poslednjim, i doslovno sudbinskim susretom negdašnjih „nabokovljevskih" ljubavnika u samo predvečerje 11. septembra, ono, naime, i pored naizgled fragmentarne mozaične strukture, neizbežno sugeriše smislotvorno kompaktno, tragizmom prožeto razumevanje. Čak ni „nepredviđene epifanije, neočekivana zrnca iskustva, neproračunati susreti", koji se inače pominju kao obeležja samosvrhovite narativne „šetnje", a koje je moguće pronaći u mozaičnim poglavljima romana, zapravo ne suspenduju dejstvo ove, u osnovi modernistički dubinske i dubinski (neo)modernističke potrebe za pronalaženjem objedinjujućeg smisla, baš zato što je potpuno skriven i zapretan.

Ovaj diskretni, ali i te kako čujni vapaj za smislom čini *Slike kojih nema* u izvesnom smislu dvostrukom pripovešću, knjigom koja na manifestnoj ravni beleži gotovo sva ona iskustva i fenomene koje današnja književnost i njena teorija smatraju bitnim, ne odolevajući pri tom sveprisutnoj čežnji za onim što je minulo. Smisao same čežnje pak pokazuje se – zar ne? – uvek u nuhvatljivosti i nedohvatljivosti, u izmicanju onoga za čim se čezne.

Maja Herman i Artur Miler

Svetlana Tomić
SKICA ZA PORTRET MAJE HERMAN SEKULIĆ

Svako pisanje o drugom uvek otkriva nešto o onome ko piše. Tako, dok u ovoj knjizi intervjuiše, esejistički prikazuje, kritički sagledava i beleži biografske podatke o jednom broju istaknutih ličnosti američke kulture sa kraja 20. veka, Maja Herman Sekulić čitaocima istovremeno oslikava neke crte vlastitog portreta. Već u prvom izdanju teksta *Skice za portrete*, 1992. godine, pleni nenametljivo bogatstvo njenih različitih intelektualnih znanja i veština koje se može iščitavati i u kasnijim radovima ove autorke. Devedesetih godina 20. veka Herman Sekulić iza sebe ima iskustvo predavačice na najprestižnim američkim univerzitetima. Proučava i predaje književnost, opisuje je, tumači i vrednuje, stvara originalne radove, uređuje, informiše i prevodi lepu književnost i njenu teoriju. Još značajnije, Maja Herman Sekulić je u žiži novih američkih teorijskih i beletrističkih postignuća, ona iz žarišta dešavanja, „sa terena" i iz „prve ruke", srpskoj i južnoslovenskoj kulturi prenosi pouzdane činjenice i relevantne podatke.

Kako Maja Herman Sekulić pristupa ličnostima, šta joj je važno da saznamo? Biografske crtice ona ne organizuje na šematski način, niti joj je cilj faktografski suvoparna informativnost. Taj prostor, dakle, nije stalno uređen prema geografsko-političkom kontekstu razvoja neke ličnosti. U susretu sa svetski poznatim intelektualcima i umetnicima njoj je nekad važnije da istakne demaskiranje mogućih predubeđenja. Suprotno očekivanju da će ugledan akademski profesor biti „krut, uštogljen... dogmatskih pogleda, svestan svoje slave i autoriteta", Herman Sekulić upoznaje sasvim drugačijeg čoveka. Kao sagovornik, Rene Velek je „veoma živahan, i šarmantan... evropskih manira," sa kojim je Maja Herman Sekulić „veoma lako uspostavila kontakt i provela prijatno veče razgovarajući otvoreno o svemu i svačemu, kao sa starim dugo neviđenim prijateljima."

Slično iznenađenje za čitaoca nastaje kada se otvori beleška o Suzan Sontag. Nakon pokušaja da iz sećanja ocrta intelektualku sa kojom je ostvarila nekoliko zvaničnih susreta i vidova saradnje, u uvodnoj belešci Maja Herman Sekulić izdvaja dve slike. Prva je fotografija Suzan Sontag kao žene markantne, „gotovo egzotične lepote", a druga je ništa manje upečatljiva slika njenog njujorškog stana. Svoje obitavalište Sontag istovremeno definiše i brani kao „tvrđavu standarda", ono je prostor posvećeništva, izvorište njene autentičnosti. Ova nova slika savršeno se nadovezuje na reči kojima je Herman Sekulić odredila Sontag kao „sveštenicu visoke umetnosti". To je zapravo vrsta života svojstvena istrajnom radu intelektualki bilo kog vremena. Veoma slične reči „sekularne sveštenice" upotrebila je, na primer, Simon de Bovoar u svojim memoarima, premda je istovrsna deskriptivna aura obeležavala dokumentaristička svedočanstva prvih visoko obrazovanih žena iz 19. veka. Ova znanja mogla su biti uskladištena kao povlašćena, lična dragocenost, ali Maja Herman Sekulić zna da opis postaje mnogo više od pukog registra onda kada omogući čitaocima da osete vlastiti ulazak u tekst, kada doživljavaju svoje prisutstvo u prostoru i vremenu koje je faktografski prošlo, a književno traje kad god se čita.

U belešci o Čarlsu Simiću, ograničenje faktografa transformisalo se u slobodu pesništva. Sintaksa biografije odjednom je postala sintaksa poezije. Promenjen je ritam kazivanja, ugao posmatranja, retorika se sabila u niz slika. Ovo stilističko poigravanje u uvodnim beleškama, čitaoci mogu da osete i u ostalim razgovorima.

Kao intervjuer, Maja Herman Sekulić ume da nađe važna, potrebna i zanimljiva pitanja. Ona poštuje svoje sagovornike, ume da ih sasluša, ali i da ih podseti da na neko njeno pitanje nije dat odgovor, te nalazi načina da savlada momenat otpora i pripitomi uzdržanost nekih svojih sagovornika. Očito, Herman Sekulić je veoma načitana i upućena sagovornica,

ona je dobro pripremljena za razgovore. Zna koje se nove knjige spremaju, kakvi se sukobi dešavaju, čija kritička zapažanja treba pomenuti. Poput najveštijih pitalaca, Maja Herman Sekulić ume da prepozna iznenadne, provokativne trenutke, da razgovor razvije kao inspiraciju koja se uznosi rađanjem novih misli i ideja.

Ne treba gubiti iz vida da su ovi razgovori vođeni tokom pravog, živog susreta, kada se vide i čuju, snimaju i beleže, reakcije sagovornika. Čitaoci mogu da osete i lica i glasove, i u tome je jedna od posebnih draži ove knjige, iz koje novinari danas mogu dosta da nauče, jer mnogi intervjui nastaju kao rezultat elektronske prepiske pa čak i kada intervjuer i sagovornik žive u istom mestu. Očigledno je da nova tehnologija nudi pojačanje stranstvovanja među sagovornicima i čitaocima, i smanjenje bliskosti među ljudima.

Veoma je važno da čitaoci ne zanemare dve činjenice koje upisuju specifične vrste prisnosti Maje Herman Sekulić prema svim sagovornicima. Nekadašnja studentkinja, Herman Sekulić sada iskrsava kao ravnopravna sagovornica (u nekim slučajevima i kao prevoditeljka i analitičarka), nekih svetski poznatih teoretičara i kritičara, i pritom ne zaboravlja da istakne koliko su njihova otkrića i studije bile važne i inspirativne. Na osnovu ovih razgovora mi možemo da rekonstruišemo moć njihove današnje uticajnosti. I kod Renea Veleka, Harolda Bluma, Voltona Lica i Suzan Sontag, na primer, čitamo iskreno divljenje mlađe koleginice, koja zna da se zbog divova znanja može videti više i dalje. Harold Blum ju je proglasio svojom duhovnom ćerkom. Maja Herman Sekulić je prva prevela upravo ono delo Bluma po kojem će u svetu postati prepoznatljiv i uticajan, i prva uvela njegove kritičke termine u srpsku kritičku misao.[11] Stvaralaštvo teoretičara Nortropa Fraja bilo je predmet njenog magistarskog rada i potom je štampan u knjizi *Mit i struktura* (Svjetlost, Sarajevo, 1991), a prepisku koju je Herman Sekulić vodila tom prilikom ovaj ugledni svetski mislilac pomenuo je u poglavlju „Kritički put“ (Critical path) u okviru svojih *Sabranih dela* koje je izdao Univerzitet u Torontu.[12] Volton Lic je bio glavni mentor za njenu doktorsku disertaciju, koja je 1985. godine odbranjena na Prinstonu. Delovi ove studije objavljeni su u najuglednijim svetskim naučnim časopisima i u domaćoj književnoj periodici. U celini ova monografija je publikovana na srpskom 1994. godine pod naslovom *Književnost prestupa: parodija u romanu Belog, Džojsa i Mana*.[13]

Druga vrsta bliskosti Maje Herman Sekulić dolazi iz dugog ličnog poznanstva i prijateljstva sa nekim od intervjuisanih ličnosti, prevashodno piscima i umetnicima. Kada oni nisu u njenoj blizini, ona vodi intenzivnu i dugogodišnju prepisku. Na taj način nastajala je jedna druga vrsta razmene misli, koja je učvršćivala veze posvećene stvaranju, prevođenju, razmišljanju i međusobnom razumevanju. Otuda je ton u tim portretima, uvodnim beleškama i razgovorima, esejima, neskriveno prisniji i slobodniji, i veoma je važno što otkriveni detalji ne prelaze prag nečijeg integriteta privatnosti. Odlični primeri su portreti o njenim prijateljima, Josifu Brodskom i Čarlsu Simiću, kao i esej o Rejmondu Karveru. U nekim momentima uviđamo da poznavanje teorije književnosti i poetska praksa pomažu Maji Herman Sekulić da lucidno koriguje nepreciznosti o književnim uticajima koje čine da Brodski najpre uzmakne od Blumove teorije a potom joj se sam približi.

---

11 Reč je o delu *The Anxiety of Influence* (1973) koje je autorka u saglasnosti sa pomenutim teoretičarem prevela i uz pogovor objavila pod nazivom *Antitetička kritika* (Beograd: Slovo ljubve, 1980). Recenzentkinja za to izdanje bila je profesorka Katedre za anglistiku Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu, dr Vida Marković.

12 Northrop Frye, *Complete works*, University of Toronto, 2004, Chapter 50, «The Critial Path», pp. 476-482 (whole interview in English).

13 Recenzenti srpskog izdanja bili su profesori Maje Herman Sekulić sa njene studijske Katedre za opštu književnost i teoriju književnosti beogradskog Filološkog fakulteta, dr Ljubiša Jeremić i dr Vladislava Ribnikar.

U istoriji srpske kulture i izgradnji veza sa američkom kulturom izgleda da nismo imali baš mnogo ovakvih ljudi koji su ostvarivali neposredne, intenzivne i duboke veze sa ključnim teoretičarima, kritičarima, piscima, umetnicima. Zapaženo i žanrovski razuđeno književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić, cenjeno u svetu, njeno dragoceno prevođenje teorijsko-kritičkog znanja, koje je pratilo i prevođenje književnih dela istaknutih američkih pisaca, ostalo je po strani kada su (stari ili novi) srpski istoričari pisali o književnosti.[14] Kao u slučaju najistaknutijih intelektualki iz prošlosti, pa i jednog broja intelektualaca, koji su liberalnom, emancipatorski generisanom genijalnošću uzdizali srpsku kulturu, nauku i književnost, tako i u slučaju određivanja značaja Maje Herman Sekulić odnos činjenica o njenim višestrukim doprinosima i načinima naučnog vrednovanja, za sada, ostaje sukobljen.[15] Poput brojnih složenih doprinosa raznih intelektualki kroz srpsku istoriju, u oficijelnim istorijama i priručnicima književnosti Maja Herman Sekulić ostala je po strani, izostavljena, ignorisana i nepomenuta. Veoma slično mesto je dobila, na primer, prva srpska svetska putnica, književnica Jelena J. Dimitrijević (1862-1945), ona koja je sa početka 20. veka oblikovala ne samo beogradsku već i srpsku elitu. Dimitrijević je imala izuzetnu mrežu poznanstava sa najistaknutijim ličnostima u svetu, čije je razgovore na briljantan način predstavljala u svojim putopisima. Da li je slučajnost to što je i prva filozofkinja Katarina Bogdanović (1885-1969) izostavljena, ignorisana i nepomenuta u srpskim istorijama, premda je, pomenimo od mnogih samo jednu činjenicu, lično poznavala Alfreda Adlera i u Srbiji objavila prve oglede iz individualne psihologije i psihoanalize? Danas se retko pominje da su Katarina Bogdanović i Paulina Lebl bile prve autroke udžbenika iz *Teorije književnosti* (1923), gde su za razliku od ondašnjih ali i potonjih srpskih teoretičara, prvi put unele mnogo primera iz dela srpskih književnica, pokazujući time da poštuju njihovo stvaralaštvo i da je važno da ga prenose kroz svest različitih generacija đaka. U pomenutim slučajevima reč je o intelektualkama koje su uveliko pomerale granice srpske kulture, koje su delovale u više različitih sfera književnosti, umetnosti, obrazovanja i nauke, koje su stvarale kompleksna, višežanrovska dela, i, što nije zanemarljivo, svojoj maloj, ekonomski nerazvijenoj zemlji predavale saznanja o Americi, kao jednoj od kulturološki najuticajnijih zemalja.[16] Uloga Maje Herman Sekulić u prenošenju novog severnoameričkog teorijskog i književnog znanja ostala je ignorisana i zanemarena baš kao što je značaj prvih srpskih teoretičarki, kritičarki književnosti i prevoditeljki, Katarine Bogdanović i Pauline Lebl, prećutan i omalovažen.

Dugo i neprofesionalno osporavanje uloge žena u srpskoj istoriji i nauci ne znači samo iskrivljavati činjenice i ne uspostavljati istinu o prošlosti, već i neprekidno obezvređivati rad žena i njihov značaj u razvoju društva. Imati prošlost (istoriju, evoluciju) suštinska je stvar za naciju, a imati žene u toj prošlosti suštinska je stvar za prevazilaženje primitivnih i štetnih odnosa u toj naciji.[17] Savladavanje ovih problema može se postići usredsređivanjem

14 Uporediti Jovan Deretić *Istorija srpske književnosti* (Beograd: Prosveta, 2004, 4. prošireno izdanje), Predrag Palavestra *Istorija srpske književne kritike: 1768-2007,* tom II (Novi Sad: Matica srpska, 2008), Mihajlo Pantić "Serbian literature in the second half of the 20th century and the beginning of the 21st century", objavljeno u Snežana Samardžija, Ljiljana Juhas Georgievska, Dušan Ivanić, Predrag; Palavestra i Mihajlo Pantić, *A Short History of Serbian Literature*, translated by Levkov Bulat B.; translation edited by Koljević S.; proofreaders Majar R. and Paunović Z. (Belgrade : Serbian PEN centre, Novi Sad: Artprint, 2011), 203-270.

15 Detaljnije o nenaučnom pristupu dominantne norme prema književnicama iz prošlosti i modelima patrijarhalne kulture koji se iz tumačenja i sudova istoričara prenose u javno znanje videti Svetlana Tomić *Doprinosi nepoznate elite:mogućnosti sasvim drugačije budućnosti* (Beograd: Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike, 2016).

16 Neke od njih su Ameriku upoznavale sa Srbijom i važnim tekovinama srpske kulture.

17 O dugoj, *metodološki* uspostavljanjenoj opoziciji između istorije i žena videti Bonnie G. Smith *The Gender of History: Men, Women, and Historical Practice* (Harvard University Press, 2000).

istražavačke pažnje na mehanizme neprofesionalnog suđenja i utvrđivanjem činjenica koje neosporno svedoče o značaju intelektualki. Da li je beznačajna činjenica da je Maja Herman Sekulić jedini srpski pesnik koji je objavljen u *The Paris Review* i u dvojezičkoj ediciji *Ailleur(s), Recours a poeme*, sa najvećim imenima svetske poezije?[18] Ili, da li je zanemarljivo mišljenje nekih kritičara da su njeni putopisi prvi posle zlatnog doba srpskog knjizevnog putopisa vratili taj žanr u našu književnost? Njene zbirke poezije, kao i romani, ulazili su u uže ili najuže izbore za ugledne nagrade.[19]

Sam naslov knjige *Skice za portrete* Maje Herman Sekulić vispreno podseća čitaoce na oprez u razumevanju ljudi, jer jedan razgovor samo je jedan „snimak", singularna i pojedinačna „skica" neke ličnosti. Ljudi imaju mnogo drugih načina ispoljavanja i izražavanja svoje posebnosti, te zato, ako želimo da ih potpunije razumemo, treba da sagledavamo i njihove ostale portrete. Ova svest Maje Herman Sekulić u sprezi je sa jednom potonjom idejom nobelovca, Amartije Sena, o multidimenzionalnosti ljudskog bića, o postojanju naših mnogih identiteta, i o nasilju koje se vrši kad god se sprovodi jednodimenzionalno određenje.[20] U tom kontekstu, treba zapaziti u kojoj meri i sa kolikim otporom se intervjuisane ličnosti u ovoj knjizi bune protiv svrstavanja u jednu grupu, ili šta misle o obeležavanju sa etiketom jednog pojma.

Važnost *Skica za portrete* danas je mnogostruka. Pomoću ovih zanimljivih, informativnih i analitičkih tekstova širi sloj čitalaca steći će znanja o ljudima koji su ostavili trajan uticaj na umetnost reči, slika, razmišljanja. Đacima i studentima američke, engleske i komparativne književnosti, podjednako kao i studentima ruske, jugoslovenske i srpske književnosti, naravno i jezika tih književnosti, ali i teorije književnosti, translatologije, kulturologije, medija, komunikologije, sociologije, ova knjiga će puno pomoći da izbliza upoznaju intelektualce, čija dela čitaju na obaveznim programima obrazovanja. Samo iz ovakvih vrsta dokumentarističkih tekstova mogu da se saznaju potrebni detalji i dublje istine o nekadašnjim međuknjiževnim, teorijskim ili umetničkim uticajima i vezama.

Jasnije se može uočiti i danas veoma aktuelna grupa pitanja-problema. Na primer, kada Maja Herman Sekulić pokreće temu o provincijalizmu i antiintelektualizmu nekih američkih pisaca, Suzan Sontag kao protivtežu postavlja dve simboličke figure žarišta razmene ideja. To su Njujork kao „tvorevina" Hitlera, ali i Evropa – generator intelektualne energije kojim su Amerikanci nastojali da prevaziđu vlastitu kulturnu izolaciju. Čitati o ovim pomeranjima u sadašnjem vremenu dramatičnih političkih promena, intenzivnih migracija i otpora pomenutih prostora prema prihvatanju drugačijih ljudi više je od podsećanja i opomene. Veoma je provokativno razmatrati mnoga izrečena proročanstva Suzan Sontag koja su u međuvremenu postala uveliko potvrđene činjenice. Zapravo, reč je o dubokoumnosti kritički usmerene intelektualke koja je stvarnost radoznalo sagledavala iz više različitih uglova, dosta putujući po svetu. Nije zato bezazlen tenutak kada Suzan Sontag odaje pohvalu izvanrednom zapažanju Maje Herman Sekulić. Ta njena moćna perceptivnost do posebnog izraza dolazi u eseju o Karveru, saopštenog u široko zahvaćenom analitičnom luku, savršeno jednostavnim jezikom. U tom tekstu, suštinska poređenja kulminiraju na završetku – u karverovskoj provokaciji dubokog ćutanja i razmišljanjanja. Druga, ne i jedina vrsta analitične bravure dolazi iz njenog teorijsko-kritičkog sažimanja mogućnosti dnevnika na primeru romana Sola Beloua.

---

18 *The Paris Review*, 123, New York 1992, p. 34;), www.recoursaupoemeediteurs.com/.../de-la-terre-de-dsolation-out-of-the

19 Pomenimo nedavni primer njenog romana *Ma Belle* (Beograd: Službeni glasnik, 2015) koji je bio nominovan za Ninovu nagradu. Persida Bošković je taj roman prevela na engleski (Beograd: Geopoetika, 2016).

20 Amartya Sen, *Identity and Violence: The Illusion of Destiny* (New York, London: W.W. Norton&Company, 2006).

Skice za portrete nas takođe uveravaju u neophodnost da se evolucija nekih ideja pomno istraži. Nova proučavanja o uticaju lepote nekog umetničkog dela (težnji za harmonijom) na potrebu stvaralaštva mogu da se nadovežu na poeziju i prevodilački rad. Ne treba da nas čudi što su neke ideje Josifa Brodskog i Čarlsa Simića bliske onima koje je kasnije uobličila teoretičarka Elejn Skeri.[21]

Kao prevoditeljka, Maja Herman Sekulić zna koliko je potrebna razmena stvaralaštva. Zato, među mnogim drugim, ona postavlja i pitanja koja se tiču prevođenja, a na jednom mestu poklanja čitaocima vlastiti prevodilački dragulj, i omogućava da, bar za tren, osetimo majstorski rad njene prevodilačke radionice.

Zapanjujuća je sličnost reči jednog uvaženog prevodioca (Čarlsa Simića iz 1991. koji je prevodio srpsku poeziju na englesko-američki) i jedne danas zaboravljene prevoditeljke (Stanke Glišićeve iz 1925. godine, odlikovane učiteljice i najbolje poznavateljke srpskog jezika, koja je krajem 19. i početkom 20. veka prevodila čuvene pisce sa stranih jezika na srpski), čijoj značajnoj tradiciji, dugoj više od 150 godina, pripada i Maja Herman Sekulić. Simić saopštava Maji Herman Sekulić: „Nije bilo drugog izbora. Pročitao bih pesmu, strašno bi mi se dopala i pristupio bih poslu.“ To su iste misli koje je ranije iskazala Glišićeva: „Pročitam pa mi se dopadne, pa prevedem, da i drugi pročitaju i da im se dopadne.“[22]

Mnoge ideje o prevodilačkom procesu iz ove knjige mogu pomoći savremenoj teoriji i praksi prevođenja. Maja Herman Sekulić prevođenje vidi kao najprisniji način čitanja, a Čarls Simić nastavlja tu tvrdnju idejom o „useljavanju u drugog“. Prema rečima Maje Herman Sekulić, oba ova prevodioca više veruju u sam čin prevođenja, nego u teoriju o tome kako se prevodi. Oni su slični još jednom strastvenom zaljubljeniku u jezik, Josifu Brodskom, koji je, kao i mnogi prevodioci pre njega, naučio neki strani jezik ne bi li preveo, preneo i približio lepotu stvaralaštva drugim kulturama.

Proučavaocima književnosti i, na primer, posebno nauke o književnosti, *Skice za portete* pokazuje se kao izvanredno provokativno i ništa manje inspirativno delo. Važan broj sagovornika Maje Herman Sekulić protivi se svrstavanju u grupe, senčeći ovakvo opredeljivanje opomenom o mehanizmima raznih zloupotreba. U današnje vreme pomanjkanja kritike, veoma su nam potrebna kritička i samokritička sagledavanja ovih intelektualaca. Na Velekovom primeru možemo sagledati više različitih potreba. Tokom razgovora sa Majom Herman Sekulić, Rene Velek je priznao da je u koautorskom priručniku *Teoriji književnosti* pogrešio kada je podvukao strogu granicu između spoljašnjeg i unutrašnjeg proučavanja književnosti. Sa druge strane, u njegovom odbacivanju suprotstavljenih struja radije se može uvideti ironično neprepoznavanje sličnih nastojanja. Tako, najpre čitamo Velekovo osuđivanje skepticizma kod dekonstukcionista, a potom slušamo Velekovo samopriznanje da je postao veliki skeptik po pitanju književne evolucije. Da bi se razumela tekuća kriza humanistike koja je temeljno uzdrmala mnoga društva, potebno je iščitavati ondašnje debate o vrednovanju i kanonu. Ovi vremenski tokovi, uz popratne paradokse, neprekidno nas uveravaju da su teorija i kritika žive, borbene i kreativne, večito u komunikaciji sa prethodnicima, sve složenije, posebno onda kada nastaju kao odgovor na tvrdnje da je teorija mrtva, humanistika nepotrebna, a kritika ograničena.[23]

---

21 Elaine Scarry, *On Beauty and Being Just* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 1999).

22 Anonimni članak „Jubilej g-đice Stanke Glišićeve”, *Politika*, Beograd, 13.04.1925, str. 4.

23 Videti Johnatan Culler, *The Literary in Theory* (Stanford: Stanford University Press, 2007), Peter Brooks, *The Humanities and the Public Life*, edited by Peter Brooks (Fordham University Press, 2014), Rita Felski, *The Limits of Critique* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 2015).

Nesumnjivo je da su višestruki književni i kritičko-teorijski talenti Maje Herman Sekulić, kao i njen akademski, prevodilački i publicistički rad uticali da ova knjiga dobije posebnu lepotu i amalgamsku vrednost, zbog čega njeno pojavljivanje na drugim jezicima može biti važno, podjednako korisno i podsticajno. Snaga nekog dela prepoznaje se po moći inspiracije i mogućnostima podsticanja na dalja razmišljanja, pisanja i proučavanja. Maja Herman Sekulić je učinila i više od toga. Zabeležila je tokove jednog vremena, osluškivala je dijaloge između različitih kultura, pisala o njihovim vezama i uticajima, previranjima, ukazala je na ozbijne probleme, debate i dileme grupe istinskih intelektualaca. Sa ovim portretima oni se utiskuju u našu svest, pokazuju da je književnost važan, potreban i nezamenjiv izraz ljudskog stvaralaštva, neprekidno osvajanje slobode, čežnja za razumevanjem drugačijih (raz)govora.

Svetlana Tomić, Maja Herman, Ratko Božović, Zorica Bulajić, Vesna Stanojević
i Tamara Tomanović, na promociji Zbornika o stvaralaštvu Maje Herman

Ratko Božović
DIGITALNI LAVIRINT MAJE HERMAN SEKULIĆ[24]

Kad je u svetu relevantna pesnikinja, romansijerka, esejistkinja, kritičarka i prevodilac Maja Herman Sekulić napisala originalnu raspravu o digitalnoj kulturi bilo je celishodno njene ideje staviti u šire teorijsko sazvežđe u kome su bili neizostavni mislioci kao što su Adorno, Bodrijar, Debor, Fuko, Kaznev, Makluan i Ransijer. Tu su i naše Divna Vuksanović i Marina Abramović.

Ontološki i fenomenološki pogled na medije ne može izbeći kategoriju privida. A to da svet privida postaje aktuelan, sa ontičkog i ontološkog stanovišta uverljivo je pokazala Divna Vuksanović u studiji *Filozofija medija*. U obrazlaganju medijske stvarnosti pravi jasnu razliku između ontološkog kao tehničkog sveta medija i ontičkog kao sveta virtuelnih pojava. U svakom slučaju, kad privid i virtuelno dominiraju, stvarnost je skrajnuta. To je i jedan od bitnih razloga što je privid postao temelj spektakla. Vuksanovićeva se s razlogom pita da li je pojam društvene istine transformisan u istinu medijske kulture. Ona smatra da je istina izgubila na značaju u našem vremenu i to onoliko koliko su mediji zadobili na važnosti. Došlo je do obrta. Ulogom mehaničkog „prenosioca“ istine, mediji su je instrumentalizovali, predstavljajući se kao nosioci istine. Istina ne samo da postaje „prizmatična“, relativna i mnoštvena nego se gubi posle pustoši „informacijske mećave“. Vizuelno, optičko, digitalno gube vezu s logosom (smislom). Ovo je svakako fundamentalna promena i u tvorenju medijske slike i u činu komunikacije.

24 Urednice Zbornika najsrdačnije zahvaljuju prof. dr Ratku Božoviću na dozvoli za štampanje ovog rada koji predstavlja proširenu verziju pogovora za *Digitalnu galaksiju* (2017) Maje Herman Sekulić. (napomena Tomić i Ćuk, urednica zbornika koji je objavio Alfa univerzitet a koji je posvećen književnom radu Maje Herman Sekulić. Podaci o zborniku nalaze se u bibliografiji ovoga temata, prim. ur. A.N.B.)

U tumačenju dela *Društvo spektakla*/*The Society of the Spectacle*, uveliko se dokazivalo da su ideje Gi Debora /Guy Debord/ o karakteru i dosegu spektakla bile od znatnog uticaja na razumevanje delatnosti koje su obuhvaćene kategorijom slike, vida i vizuelnih sredstava komunikacije. Njegovo stanovište o tome da je spektakl naslednik svih slabosti zapadnog „projekta" upućuje na misao da ljudima upravlja kapital. Debor je krajnje sažeto definisao spektakl kao „kapital u stupnju akumulacije u kojem on postaje slika". Dominacija vidnog polja i spektakl kao roba obznanjuju spoljašnost i forme privida. O njima Debor govori kao o „organizovanom prividu" sa neizbežnom „negacijom života". Ako stvarnost izranja iz spektakla kao vidljive negacije života, kako to tvrdi Gi Debor, onda spektakularno društvo postaje temelj i medijske kulture i čovekovog svakodnevlja. I nije to nebitna negacija života kao neponovljivog i izvornog zbivanja nego je ona i sveprisutna u svojoj totalnoj i zaslepljujućoj vidljivosti.

Deborova istraživanja spadaju u radikalnu neomarksističku misao 20. veka, koja se temeljila na Marksovom i Lukačevom saznanju, na Marksovoj teoriji o fetišizmu robe i Lukačevoj teoriji o reifikaciji. Debor je smatrao da je „spektakl" najprikladniji izraz kojim bi opisao sve savremene ljudske interakcije u društvu jer spektakl „nije skup slika, nego društveni odnos između pojedinaca, posredovan slikom". Anselm Jap /Anselme Jappe/, verovatno najbolji poznavalac Deborovog dela, i sam polazi od „fetišizma robe" da bi identifikovao spektakl kao „najrazvijeniji oblik društva zasnovan na proizvodnji robe i njenom rezultatu". On smatra da iz Deborovog mišljenja proizilazi da je moderni spektakl naslednik religijskog spektakla. /*A Guide to Guy Debord s Concept of the Spectacle*/. U svakom slučaju, Deborova istraživanja, eto, traju od šezdesetih godina prošlog veka do danas. Posle dvodecenijske distance, on je ispoljio svoju privrženost prvobitnim postavkama. Gotovo ništa ne dodaje početnim tezama, već samo razjašnjava koncept integrisanog spektakla, koji upućuje na njegovo sveopšte i sveobuhvatno širenje. Reč je o sveprisutnosti i moći spektakla. U periodu od 21 godine, od 1967, kada je nastalo njegovo delo *Društvo spektakla* do trenutka kad se pojavilo njegov spis *Comments on the Society of the Spectacle*, koji je objavljen 1988. godine, i kada se očekivala i moguća reintepretacija njegovih izvornih doktrina, on se opredelio da ospori samo „pogrešna" tumačenja u sferi spektakla. Jedno od njih je i ono rasprostranjeno mišljenje, po kome ljudi više vole da upotrebe izraz „mediji" nego spektakl. Pritom, ne zaboravlja da „razjasni" da su mediji samo instrument koji spektakl koristi. Da to nije baš tako, pokazao je Maršal Makluan /*Poznavanje opštila-čovekovih produžetaka*/. Važan zaključak u njegovoj teoriji svakako je tvrdnja da opštila predstavljaju poruku. On će se pobrinuti da za ovakvu tvrdnju pribavi i najjaču argumentaciju, u koju će uključiti prirodu i formu novih opštila i kakvoću čulnog doživljavanja „poruke". On će, na taj način, atakovati na jedan apodiktičan i gotovo usvojen stav u nauci da su tehnološki pronalasci vrednosno neutralni, to jest da oni sami po sebi nisu ni dobri ni rđavi, već da im način upotrebe određuje vrednost. Takav stav Makluan ocenjuje kao glas somnambulizma. On će mnogim primerima veoma efektno dovesti u pitanje ovakvo gledište. Zato će Makluan i govoriti o psihičkim i društvenim poremećajima izazvanim televizijskom slikom, a ne televizijskim programom. Istraživači medija, kao i Maršal Makluan, a naročito Žan Kaznev /Jean Cazeneuve/, ističu da se savremena kultura nalazi u periodu duboke kultuno-socijalne mutacije kojoj se savremenik nije prilagodio. Zbog inercije mentalnih procesa, po mišljenju Kazneva postoje teškoće u savlađivanju audiovizelnog sveta i izražavnju pomoću novih sredstava opštenja. Zato masovni mediji teže da od individue stvore jednu vrstu voajera i, recipročno, da transformišu svet u spektakl. Kaznev je obrazložio kako čovek „transcendira" sopstvenu realnost u spektakularnu nadrealnost /*Communication de masse et mutations culturelles*/. Mas-mediji su to te mere homogenizovani i standardizovani da

ubrzo dobijaju karakter stereotipa. Teodor Adorno smatra da televizija ljude još jednom čini onim što oni jesu. To odgovara izraženoj tendenciji današnjeg neoliberalnog društva da savremenik u svojoj svesti ne prevazilazi sebe niti postojeće stanje, već da ga neprekidno učvršćuje i čak da ga, tamo gde je ugroženo, opet obnavlja. Tako se i dešava, piše Adorno, da kulturna industrija, sa televizijom na čelu, umesto da uzdiže nesvesno do stepena svesti i time „izmiri" njegovu „razornu" snagu, još više reducira ljude na stepen nesvesnog ponašanja /*Dva eseja o televiziji*/. Ako je to tako, onda postaje shvatljivije rasprostranjeno mišljenje da masovni mediji, suštinski, i ne stižu do individua, već samo do društvenih grupa i masovnog auditorijuma.

Nije teško zapaziti da su se mediji za masovno opštenje bitno promenili od Fukoovog /Michel Foucault/ prvobitnog koncepta Panoptikona, koji je „pročitan" kao moćna mašina koja podjednako umrežuje i one koji uspostavljaju moć i one nad kojima se uspostavlja moć. Fuko, koji je pokazao ignorantsku distancu prema Deborovoj ideji da je moderni spektakl proizišao iz religije, dokazuje da je božije oko zamenila „mašina koja vidi". A kula za posmatranje postala je „prozirna zgrada u kojoj primenu moći može posmatrati društvo kao celina". Fuko, kao najzagonetniji teoretičar moći, u formama nadgledanja i kažnjavanja, obznanjuje mehanizme potčinjavanja, klasifikovanja, ustaljivanja, dresiranja, osmatranja, kodifikovanja ponašanja i ocenjivanje jedinke, ali uz njenu potpunu vidljivost. Tako je model zatvorske institucije sa kontrolom duše nastao i pre ozvaničenja zatvora kao mesta kazne po krivičnim zakonima /*Surveiller et punir: Naissance de la prison*/. Nije slučajno, kao što je već primećeno, što je Žan Bodrijar /Jean Baudrillard/ u stvari, Fukoove teorije video isključivo kao metafore. Pod uticajem Ničea i Bataja, Bodrijar stavlja u prvi plan svoje teorije simboličke razmene nasuprot utilitarizmu kapitalističke produkcije i potrošnje. U toj suprotstavljenosti došlo je suštinskog razilaženja između modernih i postmodernih društava. Prema mišljenju Žana Bodrijara, moderna društva su organizovana po principu proizvodnje i potrošnje dok su postmoderna organizovana po principu simulacije i igre slika i znakova. I zato nije neobično što se u središtu njegove teorije nalaze kategorije simulacije, implozije i hiperrealnosti. Sadašnji mediji i njihove mentalne matrice pristižu iz sveta u kome je uveliko prisutno iščezavanje stvarnosti kao vrednosti, ali i nestajanje spektakla kao panoptičke subjektivnosti i spektakularnosti. On dolazi do zaključka da kraj spektakla nosi sa sobom „urušavanje stvarnosti u hiperrealizam, previše detaljnu reprodukciju stvarnosti, najvjerovatnije kroz druge reproduktivne medije poput reklame ili fotografije" /*L'Échange symbolique et la mort*/. Što je najgore, u beskrajnom kopiranju istih znakova, u nedostatku perspektive, što je već zapaženo, nema ni osmišljenog značenja postojanja. A postojanje liči na ono mesto iz Šekspirovog *Magbeta*: „Život je istorija koju priča neki idiot, puna buke i besa, koja ništa ne znači". U pitanju je drastična kriza smisla. Savremeni čovek suočio se sa svetom bez kompasa i sa svešću bez smisla za smisao, kako je to već i zapaženo. Kad ekonomske vrednosti imaju ne samo središnu i dominantnu ulogu nego potiskuju i pokrivaju sve druge vrednosti, onda se može i dogoditi da se potrošnja ne doživljava kao sredstvo već kao cilj, a profit kao jedina vrednost. Koliko je to apsurdno ne vredi dokazivati. Najgore je što su posedice dalekosežne sa stanovišta razvitka ljudskih potencijala.

Tu iskrsava još jedan problem koji se vezuje za pasivnog posmatrača, o kome raspravlja Žak Ransijer /Jacques Ranciere/ u jednom predavanju koje je naslovio *Emancipovani gledalac*, a održao ga je u akademskoj četvrti u Frankfurtu 2004. godine. On smatra da u svim vrstama spektakla, u susretu sa kolektivnom publikom, gledalište pokazuje svoju rđavu stranu jer postaje pasivno gledalište. I zato što gledalac poprima status pukog posmatrača, koji sa distance posmatra spektakl, a on je dvostruko sporan: „Prvo, posma-

tranje se stavlja kao suprotnost znanju. Ono znači nalaziti se ispred neke pojave, bez poznavanja uslova za proizvodnju te pojave ili stvarnosti koja stoji iza nje. Drugo, posmatranje je suprotno delovanju. Onaj ko posmatra neki spektakl ostaje nepokretan u svom sedištu, bez imalo moći da interveniše. Biti gledalac znači biti pasivan. Gledalac je razdvojen od sposobnosti saznanja na isti način na koji je razdvojen od mogućnosti da deluje". Tako razmišlja Ransijer, koji ne pristaje na simulakrum spektakla niti na pasivnog posmatrača, jer bez njegove aktivnosti ne preostaje mu ništa drugo nego da izgubi sebe samog, da ostane bez vlastitog bića. To je razlog što će se zalagati za pozorište bez gledalaca kao pasivnih posmatrača koji su općinjeni slikama kolektivnog sveta koji je u nesaglasnosti sa su***štinom individualne stvarnosti.***

U svakom slučaju, savremeni čovek suočio se sa svetom bez kompasa i sa svešću bez smisla za smisao. Kad ekonomske vrednosti imaju ne samo središnu i dominantnu ulogu nego kad potiskuju i pokrivaju sve druge vrednosti onda se može i dogoditi da se potrošnja ne doživljava kao sredstvo već kao cilj, a profit kao jedina vrednost. Koliko je to apsurdno ne vredi dokazivati. To se isto može reći i za nove tehnologije u savremenoj medijskoj komunikaciji. Maja Herman Sekulić je ušla u bleštavi i zaslepljujući lavirint digitalne stvarnosti dvadeset prvog veka. Tamo je doživela apsolutnu nelagodu. To je i razlog što ona ne pristaje da ostane zarobljena, jer bi to za nju značilo poricanje vlatitog identiteta i pristanak na nihilizam individualnog postojanja. Ne pristaje na stvaralačku smrt. Stoga predano traži Arijadninu nit, da bi otkrila izlaz iz tog lavirinta, da bi stigla do individualne slobode i kreativne samopotvrde. Njen spis *Digitalna galaksija*, baš kao i njeno dosadašnje stvaralaštvo, ostvaren je kao transgresija, kao prestup. Umetnica ponovo prekoračuje granicu žanrovskg stereotipa. Rigidna određenost žanra udaljena je od njenog shvatanja umetničke forme kao i tradicionalne estetike i dugo rabljene novatorske poetike. Strano joj je i vladajuće i očekivano mišljenje. U svakom slučaju, to bi trebalo razumeti kao njeno snažno nastojanje da se ostvaruje slobodno, pesnički, subjektivno i spontano, da bude to što jeste, da opstane kao biće slobode. Umetnost je za nju čin individualnosti i najslobodnijeg bivstvovanja stvaralačkog subjekta. Očigledno, takva nije u digitalnoj galaksiji. Tamo je dovedena u pitanje njena suština, njeno biće i njena ontologija.

Umesto stvaralačkog majstorstva u digitalnom diskursu, po njenom mišljenju, dominira površnost amaterske agresivnosti i infantilizam uprošćene homogenizacije. To je jedan od razloga, što će se autorka usprotiviti idiotizaciji i varvarizaciji digitalnog sveta. Taj svet pristiže kao nabujala reka, kao nezadrživa stihija, kao silovita nepogoda. Autorka ne pristaje na poredak banalnosti i mediokritetstva tog sveta. Ne pristaje na opskurnu strategiju digitalnog društva koje nije u stanju da razlikuje bitno od nebitnog, vrednosti od nevrednosti. Zato Maja Herman Sekulić ovako i reaguje: „Hoću da pobegnem iz tog digitalnog raja, od tehnotiranije, od elektronske frenezije, negde daleko, sa naramkom knjiga, bez telefona i lap-topa, jer gubim kreativne sokove i moć koncentracije za ono što je bitno. Ne želim da izgubim pesmu koju nosim u sebi. Ako izgubim tu pesmu, izgubiću sebe, kažem glasno". Što je najgore, u post-post-modernoj civilizaciji, menja se formalni i vrednosni karakter književnosti, radikalno se transformiše tehnika književnog stvaranja i prisustvo tvoračkog subjekta.

Pred navalom novih tehnologija, pred internetom, književnost, koja tek sada, u zakašnjenju, počinje da miksuje, fragmentizuje i kolažira u duhu digitalne civilizacije, koja se neodmereno i hvali i kudi. A književnost ne samo da posustaje i ne ide u korak s vremenom sadašnjim nego prestaje da bude to što je bila i što može biti kao individualni kreativni čin. Uveliko se osporavaju pojmovi autorstvo i originalnost. Plagijat ne samo što se odobrava već se smatra da je s onu stranu morala. Nastojanje da se ostvari fabrička prozvodnja knjiga definitivno ostavlja za sobom čin individualne kreacije i literarne osobenosti autora. Ako

takva tendencija postane stvarnost, a sve više postaje, malo će toga i preostati od onoga što je još uvek književnost.

Nije ni malo neobično što Maja Herman Sekulić snažno podržava umetnost Marine Abramović, koja je u proljeće 2010. imala veliku retrospektivu u Muzeju moderne umetnosti u Njujorku, što se nijednom našem stvaraocu nikada nije dogodilo. Prikazujući njenu „joginsku izdržljivost i magijsku moć, Marina simbolizuje nadmoć individualnih vrednosti i individualne slobode. Ostvarujući „novi miks“ u novom hepeningu, ona se „zarekla da sedi po ceo dan, nepomična, kao od kamena, svaki dan, tri meseca, na drugom spratu Muzeja. Ispunila je obećanje – ostvarila svoje umetničko zaveštanje! Pokazala je super herojsku stamenost, nadljudsku koncentraciju, ali i moć umetnosti kao iluzije“. Beskompromisnost u ostvarivanju umetničkog stila kao cilja stvaralačke samopotvrde zaista je maksimum novonastajuće vrednosti. Tu se stvarnost izjednačuje sa umetnošću time što se one prožimaju, ali i ostvaruju autonomno.

Delo *Digitalna galaksija* Maje Herman Sekulić ubedljivo svedoči o značajnim promenama u savremenoj kulturi, naročito u umetnosti. Camera obscura je najčešće autorkino stanište. U duhu vremena u kome su se različitosti i nespojivosti našle u velikoj blizini, kao što su nauka i umetnost, ona se u velikoj meri poslužila stvaralačkom metodom koju je uverljivo osporavala i dovodila u pitanje. I sama je u digitalnoj galaksiji uspevala da nađe „svoju nišu“, a potom miksovala najrazličitije fragmentacije. Činila je to u širokom luku od diskurzivne opservacije, esejističkog poigravanja, inverzivne meditacije do proznih i poetskih varijacija. Možda je bila u pravu kad je tvrdila da je u zbrkanom i rašomonskom svetu socijalizacija važnija od saznanja, ali to joj nije smetalo da se pokaže kao „nedruštveno biće“ sa stanovišta opšte prihvaćene adaptacije. U civilizacijskom smislu, ono što se našlo u njenoj najvećoj blizini prepoznala je kao najveću individualnu udaljenost. Time je pokazala izuzetne vrednosti umetničkog senzibiliteta i eros kritičkog mišljenja, ali i nesklonost prema digitalnoj galaksiji. Stoga je u vrednovanju spektakla i novih tehnologija neizostavan odgovor na pitanje – da li njihovo barokno prisustvo proširuje ili sužava čovekovu kreativnost, da li potpomaže ili sputava ljudsku slobodu? Iz prethodnog kazivanja – odgovor je nepovoljan.

Svakako, panični strah od bleštavog spektakla, novih medija i novih tehnologija nije najbolji saveznik razložnosti i realizmu kritičkih opservacija. Njihov upad u svakodnevlje savremenika nije naivna okolnost za obezbeđivanje harmoničnog stila življenja, kao i za recepciju medijskih sadržaja i za intimni susret utoliko pre što se nigde nije dogodilo promovisanje medijske pismenosti niti medijska edukacija. Svakako, nema razloga da se posumnja u to da medijske i tehnološke inovacije utiču na čovekove kreativne sposobnosti i da ih često blokiraju, ali to nije odgovor na celinu tog uticaja.

Međutim, često se zaboravlja da iz koordinatnog sistema civilizacije knjige nema smisla vrednovati ni spektakl, ni masovne medije ni nove tehnologije ni čuda savremenog sveta. Šta onda? Sociolozi, pedagozi i psiholozi će reći da je neophodno zaštititi bar mlade ljude od medijske zavisnosti, medijske manipulacije, bezvrednih medijskih sadržaja i zaslepljujućeg spektakla. To se ne može osporavati, ali ostaje neizvesna sposobnost kritike medijske kulture i traganje za vrednostima i dobrim ukusom u samim medijima, za njihovim alternativnim i kreativnim formama. Nema oveštalog povratka na civilizaciju knjige. Odgovor se mora tražiti u vremenu sadašnjem. Nije mala nevolja što su sve kulture kako je već zapaženo postale hibridne i u velikoj meri nemoćne da postanu kreativna i kritička snaga otpora unisonoj globalizaciji.

Na stanje naše medijske sfere od velikog je uticaja uspon komercijalnih medija sa neizbežnim spektaklom. Postoje velike teškoće da se kreativno umreže dezorijentisani

posmatrači koji su se u vreme ekstremne krize i muka tranzicije suočili sa haosom, nasiljem i bezakonjem. U siromašnom načinu života, kakav je ovdašnji, preovlađuje stvarnost bez kultivisanosti, poezije i snova. To je uvod u „jeftinoću“ ukusa i „novokonpovanu“ kulturu bede. Brige preživljavanja nespojive su sa erosom življenja. Sa nepismenim i polupismenim najlakše se manipuliše. Njih je već fascinirala TV – slika. Suštinki, oni još nisu ušli u digitalni lavirint.

A Maja Herman Sekulić ne pristaje na apsolutnu dominaciju i nesnosnu tupavost zaslepljujućeg spektakla i mrakovitost digitalnne galaksije u kojoj je teško naći siguran izlaz. U eksploziji kritičkog stava u odnosu na digitalnu sveprisutnost i njena košmarna i neizvesna ishodišta, autorka je u jasnom i nepomirljivom suparništvu sa veštačkom fabrikacijom medijske komunikacije i njene indoktrinacije. A njena diskurzivna misao treperi u tišini dokolice, u samoći kreativnog samoodređenja i vlastite vizije sveta. To je, po njenom mišljenju, analitičkom, preduslov i za pesničko stvaranje i za pesničko sanjarenje. Za iskazivanje individualnog talenta i odbranu tvoračkog subjektiviteta neophodna je kreativna sloboda kreativnog bića. To je i pretpostavka za lepotu i radosti pesnikovanja i umetničkog postojanja. Štaviše, Maja Herman Sekulić smatra da je umetnost u vrednosnom smislu nadmoćnija od spektakularnih čudesa i graditeljstva tehničkog uma. Bez umetnosti nema ni lepote sveta ni tajnovitosti čoveka kao imaginarnog i fantastičnog bića. To svoje uverenje, ona proživljeno i pouzdano brani u intrigantnom spisu o digitalnom lavirintu koji će verovatno postati veći problem u budućnosti nego u sadašnjosti.

LITERATURA

Adorno, T. (2-3/1966). Dva eseja o televiziji, *Letopis Matice srpske*, Novi Sad.
Baudrillard, J. (1976). *L'Échange symbolique et la mort*. Paris: Gallimard.
Baudrillard, J. (1995). *L'illusion de la fin*. Paris: Gallimard.
Baudrillard, J. (2001). *Impossible Exchange*. London: Verso.
Cazeneuve, J. (1969). Communication de masse et mutations culturalles, »Cahiers internationaux de sociologie«, januar-jun.
Debord, G. (1994). *Society of the Spectacle*. New York: Zone Books.
Debord,G. (1988). *Comments on tfe Society of the Spectacle*. New York: Verso.
Jappe, A. (1999). *A Guide to Guy Debord's Concept of the Spectacle*. London: Treaso Press.
Foucault, M. (1975). *Surveiller et punir: Naissance de la prison*. Paris: Gallimard.
Herman Sekulić, M. (2011). *Digitalna galaksija.* Beograd: Beoknjiga.
Kellner, D. (2003). *Media Spectacle*. New York: Routlegde.
Kelner, D. (2004). *Medijska kultura*. Beograd: Clio.
Maršal Makluan, M. (1971). *Poznavanje opštila-čovekovih produžetaka*. Beograd: Prosveta.

Maja Herman i Dante Mafia

Dante Mafia
Predgovor za knjigu poezije Maje Herman Sekulić *Veliki plan*
u prevodu na italijanski jezik

Pre svega čestitam Klaudiji Pićino za njen savršeni prevod; nije bilo lako da se prenesu raspoloženja, vizije i percepcije sve to sadržano u samo jednoj knjizi Maje Herman Sekulić.

U jednoj vrsti idealnog putovanja, ova srpska i međunarodno priznata pesnikinja ispunjava i bogati svoje pesme snažnim senzacijama, likovima, mestima i uspeva da na isti nivo postavi Ameriku i Burmu, Rim i Beograd, razne tradicije, različite senzibilitete, sa prirodnošću koja govori mnogo o njenoj univerzalnoj viziji, o koncepciji sveta koja je bogata iskustvima, susretima, poređenjima. Maja Herman Sekulić sada, ili je to možda samo jedan utisak, razmišlja kao da je stekla istočnjačku mudrost, kao osoba koja je intenzivno živela i koja je najzad uspela da nađe dubinu i lepotu svoje duše i srca

Kako bi inače mogla da oživi prisustvo oca koji je pretrpeo Titovu diktaturu, kako bi mogla da skupi i spase ostatke rušenja i razgradnje svoga sveta? Ona to odmah izjavljuje: "ljubav je jedini plan", "veliki plan"; ostatak je samo trka bez daha ni prema čemu, prema raspadanju, trka da se zgrabi prolazno.

U Italiji već decenijama postoji manir, skoro bolest, da književni kritičari prave razliku između angažovane, lirske, eksperimentalne i intimističke poezije ili čak i političke poezije. Meni je ovo razlikovanje uvek bilo smešno i smatrao sam gospodu kritičare gomilom diletanata koji se nikad ne udubljuju u tekstove, u knjige, nego samo žive od svog teoretisanja. Da li može jedna žena da se posmatra tako što se kaže kako su joj ruke lirske, nos politički, a bokovi eksperimentalni? Da li može da se tako raščlani jedna osoba? Dakle, da li se može procenjivati nečije pesništvo ili pak jedna knjiga poezije kao što je ova Maje Herman Sekulić tako što se izdvoji samo jedan njen deo, a zanemari ostatak? Ovu pesnikinju treba čitati u njenoj celovitosti i osetiti u svoj njenoj punoći i odmah će biti jasno da se ova knjiga sažeto kreće u mnogim pravcima sa stilskim amalgamom retke efikasnosti odlučno odbijajući bilo kakvo parcijalno tumačenje.

U stvari ovo je knjiga istovremeno angažovana i lirska; knjiga koja ume da stavi akcenat na ljudsko stanje i na prave vrednosti; knjiga koja istovremeno podvlači nežno i humano,

kao Boris Pasternak, da navedemo jedan primer, svoje korene; to je jedna svesna knjiga, kako bi rekli i Karl Marks i Papa Franjo, koja se bavi živim, gorućim, aktuelnim pitanjima, počevši od raspada Jugoslavije sve do pandemije Korona virusa. Maja Herman Sekulić nije pesnikinja koja sitničari ili se, dok gricka zrno grožđa, zanosi njegovim ukusom. Ona ponire u osećanja sečivom dleta i iz toga izvlači strasno i često gordo pevanje ali koje se uvek drži nivou izražajne jasnoće da bi izbeglo zbrku i dvosmislicu.

Za vreme mojih stalnih lutanja (izvinite za ovu ličnu opasku) jedan od gradova koji sam mnogo zavoleo bio je Beograd. Uređivao sam za jednu veliku lokalnu izdavačku kuću *Antologiju italijanske poezije* prošlog veka i doživeo prevod svog romana o Tomazu Kampaneli. Tom prilikom sam skitao po Beogradu i Srbiji i pri tome ispijao onaj nektar koji priroda pruža onima koji umeju da uživaju u njenim darovima. Beograd ima magiju koja se da dodirnuti rukom, ukus koji može da se oseti na Kalemegdanu, a Maja Herman Sekulić je bez napora umela da mi prenese ove emocije svojim krilatim, lakim, čak nežnim rečima i onda kada je tema dramatična ili tragična.

Pred jednom smo pesnikinjom koja svojom izražajnom žestinom ume da oživi uspomene i da pretvori i lično u univerzalno značenje. Mislim da su to retke vrline i retka je ona njena toplina kada tvrdi da je "zadovoljstvo malih stvari pred nama", da je "Rim... kao sa slike De Kirika", ili kada tvrdi "Svi smo pomalo lanjski sneg / pepeljave pahulje". To me sve podseća na atmosferu kod Umberta Sabe i uverava me da sam prošao koz jedan pesnički svet koji intimno i duboko pripada Maji i koji je sada pomalo i moj. A to znači da je Maja Herman Sekulić kao pesnik sposobna da prenese onu pokretačku supstancu, ne samo kroz slike, uspomene, situacije i trenutke istorije, nego kroz podsticaj i nadahnuće bogato sugestijama da se uvek ide dalje, još dalje i dalje, da se ide u večnu potragu... Nije važno znati nešto unapred, nego tražiti – tražiti smisao života, tražiti ljubav koja daje smisao životu.

Prevela s italijanskog Ivana Golubović

Neki razgovori sa Majom Herman Sekulić

Momčilo Đorgović
Intervju sa Majom Herman Sekulić

Žurim sa Majom od vrha Lekinog brda pored stare električne centrale, Kruševačkom, prema Ulici kralja Bodina. Toplo junsko veče, uske ulice su u poslednjih nekoliko godina postale još uže zbog iznenada niklih raznobojnih i raznolikih višespratnica, bez estetskog i etičkog plana. Odlučili smo se na mini hodačašće i da potražimo kuću u kojoj je prohodala i progovorila. Da li su joj se u Njujorku, ili dok je putovala po setu, javljala sećanja iz tog vremena, bilo na javi ili u snu?

- Ima ih i na javi i u snu. Da, na Pašinom, ili Lekinom, brdu smo imali divnu kuću. Kasnije smo se preselili kod Kalenića. Kada sam u Beogradu, odem bar jednom u Kalenić kafanu, u mojoj bivšoj zgradi, koja je jedna od retkih starih beogradskih kafana koje su još preživele. Naravno, ove lokacije ima i u mojim knjigama – posvetila sam tome dosta prostora u romanu »Slike kojih nema«, koji je potom izašao u drugom, tzv. »ženskom« izdanju pod naslovom »U potrazi za Lolitom« i sada je u pripremi na engleskom.

Na početku Ulice kralja Bodina nismo pronašli tu divnu kuću, srušena je, kao i niz lepih kuća sa baštama, građenih između dva rata. Osakaćena dvorišta deluju krezubo, poremećena dugačkom novom zgradom na čijoj fasadi je okačeno »Stanovi na prodaju«. Ne primećujem tugu na Majinom licu.

- Zašto tuga? Samo razočaranje. Ove novoizgrađene kuće na mestu naše vile me ne podsećaju ni na šta. Ostala je netaknuta samo ova elegantna i pomalo tajanstvena kuća na ćošku – jedino nju prepoznajem, jedino ona može da me podseti na nešto iz ranog detinjstva.

- Jedva se sećam i naše kuće, sem sa fotografija, jer sam otišla iz nje sa nepune četiri godine, a ove nove zgrade jedino mogu da izazovu togu zbog neukusa. A tuga vezana za ovo, ako jeste u meni, suviše je duboka za jedan intervju. Ona se nalazi u jednom poglavlju mog romana »Slike kojih nema«. Iz ove kuće koje više nema, kako mi je majka pričala, odveli su moga oca, limuzinom (sic!) na robiju, na Goli otok, zato što je potpisao humanitarnu pomoć za ruske ratne udovice! On, ne da nije bio staljinista, već je izašao iz Partije, zajedno sa Pavlem Bihaljijem, kada je nemačka komunistička partija poražena, pošto nije verovao u staljinsku varijantu komunizma, a upravo kada je Tito postavljen za sekretara partije. I to mu nikada nije oprošteno. Bio je ubeđeni humanitarac i levičar, jedan od osnivača Nolita, a njegova polemika sa Krležom započela je istorijski sukob na književnoj levici. O tome se mnogo pisalo. Ali, to je druga priča...

Živela si na mnogim mestima u svetu, a zemlja u kojoj si se rodila i odrasla izbrisana je sa karata sveta?

- Naša domovina je ova planeta, oduvek sam se tako osećala, ali sam pre svega ostala neizlečiva Beograđanka, a pošto sam pri tome pisac – domovina mi je u jeziku, znači pre svega u srpskom jeziku. Naravno, nedostaje mi kulturna sinteza i raznovrsna trpeza zemlje u kojoj sam odrasla – to, da se razumemo, nije »nostalgija«, jer baš ne patim previše od te boljke, nego prirodno osećanje gubitka zbog poraza viših principa na kojima je bila zasnovana od strane najboljih među nama, a rasparčana od najgorih. Osećam kako je ona mene napustila, a ne ja nju. Melanholija je možda bolja reč od nostalgije. Međutim, moj Beograd još stoji, zato mi je »Lament nad Beogradom« najdraža pesma. Moj Beograd se još drži, još u njemu ima onog pravog velegrada, mada mnogi hoće da ga provincijalizuju prema

svom aršinu. Uvek sam govorila da je lakše otići iz Beograda u Njujork nego iz Bruklina u Njujork, koji je taj neki super metropolis za nas, kao što je Pariz bio za naše roditelje.

- A to što kažeš da sam stalno u putu – nisam toliko provela na putu, koliko sam živela u raznim podnebljima, što me je samo obogatilo raznim svetovima i naučilo većoj toleranciji. A biti u egzilu, pre svega onom unutrašnjem, prirodno je stanje u ovom vremenu za mene, kao i za svakog modernog pisca koga volim, od Džojsa do Nabokova, od Crnjanskog do Kiša, od Mana do Brodskog.

Pominjem njene putopise »Prozor u žadu«, a i roman »Kralj svile«. Tajanstvenost Indokine prvi mi je otkrio Andre Malro. Svila, žad – čarobne reči i materije, od asocijacija koje izazivajaju može se napraviti čitav filosofski sistem. A izazivaju grabež i ratove. Zašto ona piše o njima?

- Da, provela sam skoro celu deceniju 90-ih u Tajlandu i Jugoistočnoj Aziji koja je nekada činila Indokinu. »Prozor u žadu« je knjiga mojih putopisa iz tog perioda. Naslov označava »prozor« koji se urezuje u neobrađeni kamen žada gde se vidi boja i kvalitet, kao kada se napravi otvor u lubenici. Žad je za mene takav prozor u kulturu koja se hiljadama godina unazad, od Kine do Kambodže, zasniva na osobinama koja simbolizuje upravo – žad! Svila je isto jedan od važnih »prozora« u tu kulturu, a u mom romanu »Kralj svile« svila je i konkretno »prozor« u zagonetku nestanka čoveka koji je obnovio industriju svile.

Dela su ti popularna, a bila su i u najužim izborima, ali nagrade nisi dobila, a kod nas bar nagrada ima na pretek? Nema ni priznanja, mada bi svaka kultura mogla da se ponosi sa nekim kao ti?

- Možda zato što nisam stalno prisutna u čaršiji, što ne pripadama nijednom klanu pa nema ono trange-frange! Priznanje mi je što su me čitali, što sam u dva-tri maha bila čak najčitanija u mnogim gradskim bibliotekama, što sam bila dobro primljena od kritike i što sam imala ugledne izdavače. Recimo, moja knjiga »Skice za portrete« u kojima su sabrani razgovori sa mojim prijateljima, nekim od najvećih pisaca sveta, bila je ne samo među najčitanijima u više biblioteka Srbije, nego je već odavno udžbenik za studente treće godine anglo-američke književnosti! I to ne samo u Srbiji, nego, saznajem, i u Crnoj Gori! Eto, čak ni ona, kao udžbenik, nije još doživela obnovljeno izdanje, a studenti je fotokopiraju i dele. Ne razumem poslovne instinkte naših izdavača.

- Imam i priznanja druge vrste – ima onih koji su pošli mojim književnim tragovima. Evo vidim da je roman (»Tai«) o Tajlandu, koji još nisam videla, pokupio sve nagrade. Ono što mi nije drago je što sam otkrila da su neki noviji autori preuzimali moje stvari bez ikakve oznake izvora. To je intelektualni kriminala koji se u svetu teško kažnjava! Otkrila sam tako nedavno piratsko izdanje *Procesa* u prevodu moga oca koje je u Sarajevu izašlo, kažu, u desetinama hiljada primeraka 2004. godine kod Civitasa, biblioteka Dani, piše jezik: bosanski, bez moje dozvole i znanja! Tek ću da se pozabavim time, mada je kod nas zaštita autorskih prava pod znakom pitanja. Sada tražim pravog izdavača ne samo za neka nova nego i za reprint izdanja, da se vidi šta je šta. Verujem da je prevod mog oca najbolji. Prvi put je štampan u Beogradu 1962. godine, izdavač je bila Kultura, a zatim je prevođen na hrvatski, bosanski, crnogorski, bilo je 16 raznih izdanja širom Jugoslavije. Tada su se poštovala autorska prava i redovno su mi se uplaćivali honorari i tantijeme.

I Maja Herman Sekulić intenzivno se bavila prevođenjem. Prevod Blumove »Antitetičke kritike« uveo je nove termine u našu kritiku, a prevod Karverove »Katedrale«, smatra se, ide u sam vrh našeg prevodilaštva. Kako objasniti da ni njeni prevodi nisu nagrađivani mada bi svaka kultura trebalo da ceni tu vrstu rada?

- Da, mnogo sam prevodila to ne samo na srpski, nego sam po pozivu uredila i jednu bitnu antologiju jugoslovenske poezije, te prevela mnoge naše pesnike – ti se moji prevodi često preštampavaju i bez mog znanja. Nedavno sam tako otkrila da je moj prevod pesama Milana Milišića kao i moj izbor, rađen po Milanovoj želji, izašao u Zagrebu tako što se moje ime nalazi samo pri dnu, ispod poslednje pesme, te mi se jedan urednik iz Škotske obratio sa molbom da mu odobrim da koristi moj prevod te pesme misleći da je to jedina! Prevodila sam sa zadovoljstvom sve dok se kod nas nisu počeli gajiti, pa i nagrađivati, polutanski, piratski, neknjiževni prevodi. Moji prevodi ne da nisu nagrađeni, nego, uglavnom nisu ni dostupni. Ali su i dalje kultne knjige. Ljudi me dan-danas zaustavljaju na ulici sa pitanjem gde mogu da ih nabave.

Maja Herman Sekulić je lepa, atraktivna žena, (čuveni modni fotograf Marko Glaviano je u svojoj knjizi fotografija 90-ih uvrstio u najlepše žene sveta), čini mi se da bi mogla ispunjeno da živi i od obožavanja, a ona se posvetila književnosti koja zahteva odricanja i usamljenost. Kako je to pomirila? Čuo sam da je upoređuju sa Lu Salome, koja je bila i muza i autor?

- Ne vidim zašto bi žena, ako pored lepote ima pameti i talenta, trebalo da živi od muških obožavanja. To može ženi da pruži privremeno osećanje moći, ali trajna moć dolazi iznutra. Ne znam zašto bi baš žena bila ta koja, ako se bavi književnim stvaralaštvom, mora da bude usamljena? Za književnost je potrebna samoća, ali ne i usamljenost. Može se, ponekad, biti i stvaralac i muza.

Opredelila se za pogone teške književne industrije i družila se sa najboljim svetskim autorima: Velek, Karver, Brodski, Kozinski, Ginzberg, zatim Mark Strend, Suzan Sontag, Harold Blum, Bret Elis... Lista je podugačka. Jedinstvena je pojava u našoj sredini, pa i šire, i po tome što je bila njihov prijatelj i ravnopravni sagovornik. Kako se snalazila među tolikim živim velikanima?

- Na taj spisak se mogu staviti i naši velikani kao što su recimo Kiš i Popa, sa kojima sam imala sreću da se lepo družim, a i sada kada pišem često mislim na njihov sud. Vasko me je posebno ohrabrivao kao neki duhovni otac. Takav sličan odnos imala sam i sa Blumom, koji me proglasio za duhovnu kćer, i donekle sa Brodskim, koji mi je u jednom trenutku napisao da sam njegov ženski dvojnik. Odrasla sam u intelektualnoj, kreativnoj sredini. Moj otac, Bogomir Herman, ne samo da je bio jedan od osnivača Nolita, nego, između ostalog, i prvi prevodilac Kafkinog »Procesa« i mnogih drugih knjiga. Kada su Breht i Beket bili u Beogradu, došli u u našu kuću, dok sam je slušala njihove mudre rasprave, krijući se ispod stola. Oko mog oca su se okupljali i mladi intelektualci. Slično se nastavilo posle njegove smrti i sa mojim očuhom, Tišmom, koji je bio profesor i rektor univerziteta i vrstan um. Kroz našu kuću na moru su svakog leta prolazili svi rektori Evrope. Moj deda, Oskar Herman, veliki slikar, pripadao je Minhenskoj školi. Odrastala sam od malih nogu među značajnim ljudima i nemam kompleks autoriteta.

Studirala si kod Nortropa Fraja, istraživača arhetipova, mitova, metafora. Nisu li ovi pojmovi zastareli za novi, vrli svet? Svet je danas »flat«, opsesivna konzumacija, hipnotički marketing, bez metafizike, već just-do-it.

- Evo, upravo sam ovih dana otkrila da je Fraj sačuvao prepisku i intervju sa mnom, još dok sam bila mali student u Beogradu, tj. radila magistarski o njemu, što je sve objavljeno u njegovim Sabranim razgovorima, u 50. glavi pod naslovom »Kritički put.« Mislim da su baš ti arhetipovi i mitovi o kojima Fraj govori danas jako prisutni, posebno u raznim trilogijama za mlađe čitaoce i u velikim holivudskim film i TV produkcijama.

Maja Herman Sekulić ističe da je do sada jedina Srpkinja koja je doktorirala na Prinstonu. Glavnu pažnju je tada posvetila Džejmsu Džojsu i, kako kaže, prva na svetu imala privilegiju da piše o njemu služeči se kritičkim izdanjem »Uliksa.«

- Da, sećam se kako mi je ta ispravljena poglavlja, još u šifovima, donosio jedan od urednika tog prvog kritičkog izdanja, moj mentor Volton Lic, vrhunski stručnjak za Džojsa. Tu su, konačno, posle toliko vremena bile ispravljene neke bitne greške iz svih ranijih izdanja, koje su menjale značenja pojedinih odlomaka.

U Americi te priznanja nisu mimoišla?

- Dva puta sam dobila Fulbrajta, zatim sam nagrađena stipendijom Američkih univerzitetskih žena. Pet godina sam uzastopce nagrađivana sa Prinston »fellowship«, što je najviša univerzitetska stipendija.

Da li je tačno da se Josif Brodski dvoumio da dođe u Beograd i da si makar malo uticala da promeni tu odluku?

- Da, Mark Strend i ja smo malo morali da ga ubeđujemo, na jednoj večeri u Njujorku, pred polazak za Beograd. Naime, Brodski je čuo da kod nas jako vole Jevtušenka, koji ga je izdao i cinkario KGB-u, oterao na robiju, iz zemlje, pa nam je rekao da ne zna da li želi da ide u zemlju u kojoj Jevtušenka toliko cene. Rekla sam, pomalo u šali, da nije baš sve tako jednostavno da njega cene više od Jevtušenka, ali da ne brine, da Česlava Miloša cene više od njih obojice zajedno i to mu se veoma svidelo. To je i jedini put da je posetio Beograd na 24 sata.

Maja Herman Sekulić ovog leta nije našla novog izdavača. Ona, međutim, sledi svoj put. Ako ne može ovde, može negde drugde.

- Obradovala sam se što časopis *Racours au poeme*, koji mi je objavio mnoge pesme na engleskom i francuskom, sada priprema dvojezičku, prilično obimnu e-knjigu mojih izabranih i novih pesama. Izbor treba da se preda u januaru, a knjiga da se pojavi u junu 2015, kao jedna od prvih u novoj ediciji, posle knjige Čarlsa Simića, a u prevodu na francuski Elizabet Brunaci.

A šta radiš trenutno?

- Trenutno na poziv Tesline naučne fondacije iz Filadelfije, a uz punu podršku Teslinog muzeja u Beogradu, pripremam prvu Teslinu biografiju na engleskom namenjenu za mlađe čitaoce. Prezentaciju imam 10. januara na godišnjoj konferenciji o Tesli u Njujorku. Inspirisalo me to što Teslina fondacija želi a pokuša da upozna američku decu sa ovim našim genijem, što je krajnje vreme, jer se o njemu nedovoljno zna, čak i kod nas, a ovo je njegovo vreme.

Tešio sam Maju da ovdašnje nagrade nisu i merilo stvarnih dostignuća. Dezavuisane su upravo sa onima kojima su dodeljene. Nagrade i priznanja dopadnu i nekom autentičnom stvaraocu, ali prečesto služe za promovisanje i instaliranje agitpropovskog podmlatka ili za reanimaciju kakvog starog kadra. U poslednje vreme se množe oni koji imaju više nagrada i priznanja nego godina života. U toj žurbi štancovanja »uticajnih renomiranih javnih ličnosti« postoje oni koji su »napunjeni« nizom raznovrsnih priznanja dužim od perioda njihovog boravka u Srbiji. Kako onda da »srpska kultura« primeti izuzetnost Maje Herman Sekulić, koja u Njujorku piše na srpskom, ali ne na onom srpskom kojim se govori Kako Aktuelnom Agitpropu Treba?

Autor intervjua je novinar i publicist, pisac više knjiga, bivši izdavač *Nedeljnog Telegrafa*. Autor je serijala »Zrake iz sadašnjosti« u *Nedelji Danas*.

Miška Knežević[25]
Prozor u žadu

Prozor u žadu pesnika i esejiste Maje Herman-Sekulić (drugi niz godina živi u Americi, New York) predstavlja zavodljivu avanturu jezika, zvukova, ukusa i mirisa egzotičnih predela i likova daleke Jugoistočne Azije u koju nas vode putopisni eseji puni poetskog naboja i razvijenog osećanja za etiku i kontrast lepog i ružnog. Knjigu je objavila Izdavačka kuća »Prosveta« iz Beograda a boravak umetnice u zemlji bio je prilika za razgovor.

Šta Vas je inspirisalo da krenete na ovakav put?
Bio je to sticaj okolnosti. Moj suprug je arhitekta i dobio je da radi neke projekte u tom delu sveta, jer je to, kao što verovatno znate, jedan od najdinamičnijih delova planete u ekonomskom i svakom drugom smislu, tako da sam ja došla dva puta da ga posetim i polako ulazila sve dublje u istoriju, kulturu i običaje tih ljudi i na kraju iz tako nekog spontanog odnosa prema celoj stvari, videla sam da se u meni rađa jedna knjiga. Nije to bilo nešto unapred planirano, ali sam iskoristila priliku da putujem po Indokini i da vidim neke spomenike, neke delove Jugoistočne Azije, koji su bili dugi niz godina, čak i decenija, zatvoreni za svet.

Šta biste mogli da kažete o samom nastajanju knjige?
To je počelo spontano, bili su to utisci, beleške i tako dalje. Ja sam ranije povremeno pisala neku putopisnu prozu, ali samo u kraćim formama. Međutim, kada sam shvatila koliko me je fascinirao taj deo sveta i koliko želim da ga upoznam, onda je to već izgubilo spontanost i išlo je sa planom i proučavanjem mnogih, mnogih pojava, traženjem podataka o nekim stvarima koje su bile nepristupačne i čitanjem neke literature, jer tu su u pitanju neki spomenici koji spadaju među svetska čuda, kao što su Akonvart na primer, ili Pigan u Burmi koji je još uvek nepoznat svetu. Sam proces pisanja jeste mučan, mučna rabota i tu ima nekoliko faza, nekoliko slojeva. Najteža je možda ona poslednja, redigovanje teksta, skraćivanja. Ja sam to radila, naročito poslednje glave, pod velikim pritiskom jer sam obećala mojim izdavačima, pre svega uredniku Milisavu Saviću i Čedomiru Mirkoviću, koji je inicirao ovo izdanje, da ću ga završiti tako da bi moglo da se pojavi za Sajam knjiga. Zato je to bio veliki pritisak, ali nekad se pod pritiscima najbolje radi.

Šta još smatra interesantnim vezano za ovu knjigu?
Mislim da su o tome na promociji dobro govorili Milisav Savić i Čedomir Mirković. Oni smatraju na neki način da je sprska književnost imala vrhunac u putopisima Isidore Sekulić, Rastka Petrovića, Crnjanskog i da je onda iz nekog razloga koji ne mogu tačno da objasne, taj žanr bio zapostavljen mada on spada među najpopularnije u svetu i da su tu prazninu kod nas uglavnom popunjavali novinari, a naravno to nije potpuno ista vrsta pisanja i gledanja na svet i govorili su o literarnosti ove knjige i o tome da će ona na neki način, oni se nadaju, vratiti taj žanr na taj neki poetski, literarni nivo u srpsku književnost.

Šta Vas je opredelilo za naziv »Prozor u žadu«?
To je ključ za razumevanje ove knjige. To jeste, u stvari, mada zvuči poetski, jedan tehnički naziv, za otvor, prozor koji se otvara u sirovom kamenu žadu da bi se video njegov

25 »Prozor u žadu: Maja Herman-Sekulić o knjizi putopisnih eseja«, razgovarala Miška Knežević. *Bagdala*. God. 37, br. 418-419 (1995), str. 29-30.

kvalitet, boja, sjaj, providnost i svi ostali kvaliteti koji određuju cenu tog kamena a sam sirovi žad kao kamen je veoma neprivlačan i grub. Ja sam to shvatila kao metaforu za celu moju knjigu i za viđenje te kulture koja je ipak nama daleka i strana. Naime, smatram da su moja putovanja po Indokini i po celoj Jugoistočnoj Aziji bila otvaranje takvih prozora u žadu gde možemo kao da naslutimo suštinu te kulture.

Da li razmišljate o novoj knjizi ili nastavku ove?

Tek sam nedavno završila ovu knjigu pa ne mogu da razmišljam o nastavku. Možda će biti još nekih putopisa, to ne bih mogla u ovom trenutku da Vam kažem. Imam nekoliko planova, a jedan je vezan za ovu knjigu. Naime, poslednja glava u toj knjizi koja se zove *Priča o Džimu Tomsonu* je na neki način pisana različito od knjige. Zato sam je odvojila i stavila naslov *Umesto epiloga*, jer je to priča o jednom liku, jednoj ličnosti iz tog dela sveta koji je imao tajanstven i zanimljiv život. Tako je i završio. Nikada se nije otkrilo kako je nestao, da li je možda još uvek živ. E, sad, ja sam tu priču ubacila kao metaforu za celu knjigu, jer je možda priča o njemu kao ličnost na neki način isto tako tajanstvena kao i cela Azija. Kada sam završila taj tekst na engleskom, neki ljudi su to pročitali i rekli, ono što sam ja odavno osećala, da to ima sve dobre elemente filmske priče i sugerisali su mi da napišem jedan sinopsis, što ja do sada nikada nisam radila, kao jednu kratku priču o tome i to sam ja dala sada Džeremiju Larneru, koji je moj poznanik i inače je scenarista i dobitnik Oskara za film »Diplomac«, i on je to pročitao i složio se da u tome ima dovoljno materijala za filmsku priču. Pa možda će nešto od toga i biti. Imam još jedan projekat o kome ne mogu sada konkretno da govorim. Verovatno ću raditi nešto sa Duškom Petrovićem za Rikol, nadam se.

Nastasja Radović[26]
Sajberbalkanizam u sajbergalaksiji

Svakodnevno se suočavamo sa složenošću svijeta i njegovim, istovremenim unificiranjem kroz globalizaciju. U ovom drugom, jedna od najvažnijih komponenti je sajber globalizacija, internet i digitalne tehnologije. Na Sajmu knjiga u Beogradu, pojavila se veoma zanimljiva knjiga eseja i refleksija na tu temu, *Digitalna galaksija*, dr Maje Herman-Sekulić, književnice, prevoditeljice, esejistkinje. S njom smo razgovarali ne samo o dobrim i lošim efektima ovih pojava, već i o konkretnijim događajima kao što je Volstrit revolucija, koje ima u Njujorku a slabo u čitavom našem regionu. Zašto je to tako?

MONITOR: Sajber prostor vam je donio razne dileme i iznenađenja. Vi govorite i o tome da je internet povezao milione ljudi koji nijesu čuli jedni za druge, ali da je i otuđio mnoge koji su bili u klasičnoj socijalnoj vezi?

HERMAN-SEKULIĆ: Došla sam do podatka, naučno evidentiranog, da svake godine „gubimo osam odsto humanosti". Pa je pitanje šta bi od humanosti ostalo u nama za desetak godina.

MONITOR: Druga stvar je uzdizanje sveopšteg amaterizma kroz sajber prostor. Tako se u doktoratu kao ključni, citira termin objašnjen iz Vikipedije?

HERMAN-SEKULIĆ: Sada svako može da nađe neku svoju nišu gde će prikazivati šta misli o svemu i svačemu.

MONITOR: Tako se pojavio i veliki programski tekst masovnog norveškog ubice, ali ga izgleda nije otkrila nijedna svjetska tajna služba iako im je bio pred nosom, svima dostupan.

HERMAN-SEKULIĆ: Ono što mene najviše zabrinjava, baš lično, pored tog opšteg amaterizma koji je uvek postojao je ovo oko Vikipedije. Kada sam radila doktorat, morala sam za jedan svoj stav da pročitam tridesetak knjiga da nađem tri rečenice koje na to referiraju, koje se podudaraju, podržavaju moju tezu. Nekad sam dolazila do toga da moja teza ne stoji, da je neprimerena, nije dovoljno jaka. Danas, ako hoćeš da to uradiš koristeći Gugl i druge pretraživače, izađu ti izvori i sve se poklapa s onim što si hteo da kažeš. Nigde nisi izazvan. Tako je to postavljeno na internetu. Nisi izazvan, niti je dovedeno u pitanje to što tvrdiš.

MONITOR: Što je loše za istraživački i naučni posao?

HERMAN-SEKULIĆ: To je strahovito, to je ono što je pogubno. O tome nemam ni prilike da govorim. To je ono što me plaši jer sam nekada morala da pregledam i pročitam stotine tomova, da bih potvrdila nešto što želim da zaključim, a danas je sve to lako, sve se poklapa, ako odgovor tražiš na internetu. Nije potrebno više da čitaš te silne knjige.

MONITOR: Neke informacije na kojima se mnogo insistira, u stvari su pogrešne jer ne odgovaraju činjenicama. Pominjete primjer s dominirajućom tvrdnjom da je Obama „prvi obojeni američki predsjednik".

HERMAN-SEKULIĆ: Jeste, bio je jedan pre njega – Džon Harison, Mavar, krajem 18. veka. Njegov dan se i danas slavi u državi Merilend.

26 »Sajberbalkanizam u sajbergalaksiji«, razgovarala Nastasja Radović. *Monitor*. God. 22, br. 1098 (4. 11. 2011), str. 38-40.

MONITOR: Sada je kod nas velika rasprava čiji je Andrić. Uočljivo je da se ljudima velike i potvrđene kreativnosti ne dopušta da se identifikuju preko kulture već isključivo u etničko-genetičkom kodu?

HERMAN-SEKULIĆ: Pa to je jasno: arbitri su oni, posebno u književnosti, koji imaju neke osnovne probleme: nedovoljno su obrazovani, ne govore strane jezike, ne poznaju svet. Mada tvrde da su otvoreni prema njemu i pokušavaju da se tako ponašaju. Ali duh palanke im ne da mira.

MONITOR: Mislite li da je ovdje ipak postojao nekakav kulturni koncept,makar i tradicionalistički, ili je kada se radi o davanju sredstava pa i nagrada, uvijek bila stvar političkih kuhinja i književnih kuloara, tzv. centara moći?

HERMAN-SEKULIĆ: Ma kakav kulturni tradicionalistički ili modernistički koncept, pa to je bilo u Rusiji u 19. veku. Maknimo se od toga. To je prevaziđeno. Ti su sporovi postojali u vreme Vaska Pope i drugih, pedesetih. To je bio napad na Kiša, ali to više ne postoji. Postoje struje, kao tradicionalnija ili modernija, postoje grupe koje su u postmodernoj ili transmodernoj misli. Ali to ne znači da to ne može da se menja. A i zašto sukobi, čemu to? Šta fali, i ranije je istovremeno postojala Mir jam i Crnjanski. Nije ovde, reč o nekim sukobima oko koncepcija i načela, već o pohlepi. Ja sam članica srpskog i američkog PEN-a. U jednom momentu tražila sam zaštitu srpskog, u vezi sa zaštitom mojih prava kao pisca, čemu PEN i služi, i nikada nisam dobila odgovor. PEN ovde služi nečem drugom, da se dovode pisci koji će onda kod sebe pozvati neke naše pisce. To je kao neka agencija za putovanja.

MONITOR: Istakli ste „četiri T" 21. vijeka: terorizam, trivijalnost, transparentnost, tviter revolucije. U imperativu za transparentnošću, intima ljudi je ugrožena kao nikada do sada?

HERMAN-SEKULIĆ: Nema više mogućnosti da pobegneš, detalji tvog ličnog života dostupni su svima, a istovremeno si otuđen. Ali i ta transpatrenost opet ima i svoju pozitivnu stranu, to je što je sajber svet dostupan svima, i to je dovelo do toga da se pokrenu neki najzabitiji delovi sveta, neke najkonzervativnije zemlje kao arapske.

MONITOR: Ali, kod tviter revolucija, kažete „ishod još nije poznat"?

HERMAN-SEKULIĆ: Kad sam pisala tu knjigu još nije bilo počelo ovo što se sada događa na Volstritu…

MONITOR: Jedan od glavnih problema danas je oporezivanje siromašnijih građana koje je neproporcionalno veliko u odnosu na oporezivanje najbogatijih?

HERMAN-SEKULIĆ: Pa, evo, ovde ima toliko sličnih primera, za to ne moramo da idemo na Volstrit. Čitam sada u novinama da Mišković koji je prodao Maksi nije platio porez državi…

MONITOR: Velika je ovdje mentalna klaustrofobičnost. Svi su na Fejsbuku, ali ne vjeruju da se ono što se dešava na Zapadu tiče i njih.

HERMAN-SEKULIĆ: A svi idu u zapadne banke, vole da imaju kreditne kartice, gledaju TV program koji je 95 odsto američki…

MONITOR: Pominjete da je „Poncijeva shema" po kojoj je funkcionisalo bankarstvo Volstrita, kod nas već oprobano samo sa malim igračima kao što su Dafina i Jezda

HERMAN-SEKULIĆ: To je jedna ista, stara šema, to je šema za pohlepu. Pohlepa je ljudska univerzalna osobina.

MONITOR: Pišući o sajberprostoru, otkrili ste termin „sajberbalkanizam". Do sada je postojao samo politikološki termin „balkanizacija".

HERMAN-SEKULIĆ: Sad je ovaj „sajberbalkanizam" apdejtid, to je novo.

MONITOR: Živite godinama u Njujorku, koliko se sada vaš život promijenio?

HERMAN-SEKULIĆ: To nije od juče. Sve je počelo sa deregulacijom banaka, sa davanjem kredita za kuće onima koji to nikako nisu mogli da vraćaju. To se toliko ne vidi u Njujorku, ali je strašno ono što se može videti po ostatku Amerike. Pretprošlog leta prošla sam Floridom, i to je strava. Čitava predgrađa, čitavi gradovi su polupusti, divne kuće s bazenima napuštene, zarasle u travu ili se nude na prodaju za nekoliko hiljada dolara, a vredele su po pola miliona. Niko neće da ih kupi jer je tamo velika kriza, otpuštanja, svi su u stalnoj napetosti. Sve je blizu velikoj depresiji iz 1929. Oni tvrde da se situacija poboljšava, ali se to ne vidi. Glavni problem je slab ili negativni bilans u porastu zapošljavanja. Dok nema velikih poslova nema napretka u privredi.

MONITOR: U SAD ste doktorirali i predavali na Prinstonu…

HERMAN-SEKULIĆ: Ja znam američki sistem s obe strane: i kao student i kao predavač. Američkih devet i po univerziteta IVY lige stvoreni su da prave vođe. Harvard, Prinston, Jejl su prvi. S tih univerziteta „vrbuju"se svi predsednici, svi ministri… Na Prinstonu je škola Vudro Vilson gde se direktno vrbuje za politku. Odatle su gotovo svi američki državni sekretari, osim Hilari Klinton. Ja sam to gledala svojim očima. To je sistemska stvar. Američki sistem je na neki način ustrojen po ugledu na stari Rim – postoji Senat, vladajuća klasa – elita i postoji narod koji se drži u prilično moronskom stanju. Ogromne su razlike između elitnog obrazovanja i drugog, i na nivou srednjih škola. Da bi došao iz naroda do nekog elitnog univerziteta, moraš da budeš zaista izuzetan. Ili da si bilioner, da možeš da daješ velike priloge. A treće je vrhunski sport. Đoković bi verovatno mogao da bira. Ja inače, ne verujem da vrhunski sportista može da bude glup. A onda počinje veliki posao, neprekidno, naročito ako dobiješ stipendiju.

MONITOR: Protesti vam se u Americi dešavaju, takoreći „pod prozorom", samo se ovdje ništa ne dešava?

HERMAN-SEKULIĆ: Da, jedino se ovde kod nas ne dešava. Nama je super, šta će to nama? Ovde se kaže: pa to je zbog tog Volstrita, zbog bankara, šta mi imamo s tim? A ti bankari kroje sudbinu i nama. Oni diriguju, vama i meni. Oni koji to kažu ne razumeju svet, ne razumeju da je sve povezano. Svaka zemlja je našla svoj ugao iz kojeg gleda na Okupirajmo Volstrit. To je revolucija koja još nema jasan koncept, nema vođu, ali ljudi ipak znaju protiv čega se bore. Protiv velikih socijalnih nepravdi, tolikih da stvari ne izgledaju normalno. Bankari mogu da unište čitav svet i da nikome ne odgovaraju. Ta deregulacija banaka nije stvar od juče, počela je još s Reganom.

Mi naravno ne moramo da se borimo protiv bankara na Volstritu, ali valjda ima nešto i ovde što proizvodi ovo kod nas. To ne moraju biti bankari, možda su ministri preuzeli njihovu ulogu. Trebalo bi naći svoj ugao gledanja na opštu krizu, jer ovo jeste revolucija koja hoće da promeni ekonomski poredak ili bar da smanji socijalne razlike. Nije normalno da

u SAD jedan bankar ima sto puta veću plata od njegovog službenika, a u Švedskoj je na primer ta da razlika deset puta.

MONITOR: Pojava interneta jedan je od najvažnijih fenomena našeg vremena. O tome i vi govorite u novoj knjizi. Podsjećate nas da novo izaziva ne samo strah već i dramu privikavanja?

HERMAN-SEKULIĆ: To ste lepo primetili, jedan od ciljeva moje knjige bio je da to postavim u pravu perspektivu: da je svega toga bilo i ranije, tehničkih pronalazaka koji su zbunjivali svet. Eto, to je Gutenbergova galaksija za kojom i danas žalimo. I žalimo se kako se svakakvo đubre objavljuje u toj „sajber galaksiji", a i onda se u najvećoj meri objavljivala popularna književnost, tračevi.

Ljubeta Labović
Vinčanska kultura je središte stare Evrope

Novo dopunjeno izdanje kultne knjige »Skice za portrete« Maje Herman-Sekulić objavljeno je kao prva knjiga »Izabranih djela« svjetski priznate pjesnikinje, prozne spisateljice i teoretičarke književnosti. Herman-Sekulić je jedinstvenu zbirku eseja i intervjua (Brodski, Nortrop Fraj, Rejmond Katver, Suzan Sontag, Alen Ginzbegr i dr.), obogatila sa tri nove »skice« velikana Boba Dilana, Dereka Volkota i Artura Milera. Druga knjiga u izabranim djelima zbornik je njenog pjesništva iz pet objavljenih knjiga »Poezija«, dok treću knjigu čine književna razmišljanja na temu »Digitalna galaksija«. Izabranim djelima biće obuhvaćena putopisna proza »Prozor u žadu« i tri izuzetna romana Herman Sekulić »Kralj svile«, »Slike kojih nema ili u potrazi za Lolitom« i najnoviji »Ma Belle« koji je prošle godine bio u konkurenciji za NIN-ovu nagradu. Herman Sekulić decenijama živi na relaciji Njujork-Beograd, doktorirala je na Univerzitetu Prinston, a predavala je na Univerzitetima Harvard, Kolumbija i Ratgers. Članica je srpskog i američkog PEN centra. Knjige su joj prevedene na više stranih jezika, a dvojezični izbor njene poezije na francuskom i engleskom sačinio je pjesnik Matju Bomije u ediciji »Ailleurs« gdje su objavljeni Čarls Simić i F.G. Lorka.

POBJEDA: Dugo živite u Americi, putujete u razne krajeve svijeta, književno se najdublje iskazujete u poeziji, ali i u ostalim žanrovima. Kako biste onda sebe odredili u okviru južnoslovenske i književnosti uopšte?

MAJA HERMAN-SEKULIĆ: U okviru naše poezije Vasko Popa je meni bio zaštitni znak i uz Brodskog i još neke pjesnike veoma je cijenio moje pjesništvo. Iako je teško govoriti o sopstvenom stvaralaštvu, sebe vidim u jednom postmodernom ambijentu i senzibilitetu; svakako urbanom, čak možda i transnacionalnom. Ali, istovremeno mislim da su mi duboko korijeni ovdje. A to je upravo između Beograda i Lepenskog vira, gdje ta vinčanska kultura jeste neko središte Stare Evrope. Te prema tome, osjećam da sam s tog tla i Dunav je moja Rijeka, on se pojavljuje u mnogim mojim pjesmama. Lijepo ste to osjetili da bez obzira na razne žanrove u kojima sam se izražavala, vidite mene prije svega kao pjesnikinju. Jer, uostalom i sebe tako vidim, i kad pišem prozu to su obično kratke rečenice kratka poglavlja, kao neke pjesme u prozi, tako to i osjećam. Neki kritičari su čak pisali da vide veću sličnost sa recimo Alešom Debeljakom i sa mnom nego sa nekim u srpskoj poeziji. A u srpskoj književnosti vidim moje velike dodirne tačke sa »zlatnim dobom« srpske književnosti, mnogo više nego sa ovim što me danas okružuje. Kad kažem »zlatno doba mislim na doba Rastka Petrović, Crnjanskog, Isidore Sekulić, pa sve do generacije Danila Kiša, koji je bio moj prijatelj i ljetovali smo godinama zajedno u Dubrovniku.

POBJEDA: Poezija je u mnogim kulturama i književnostima marginalizovana. Možete li reći nešto o tokovima u savremenoj poeziji?

MAJA HERMAN-SEKULIĆ: Za ovu ispovijednu struju moglo bi da se kaže da je postmodernistička. Druga struja, koju bih nazvala estradna poezija, ona izlazi iz Alen Gnzberga i bitnikaa. U toj poeziji ima vrhunskih pjesnika, ali nema ih mnogo. Ali ima puno tih estradnih pjesnika koji njeguju u jeziku neki dijalekt. Mislim da je poezija u SAD na neki način živa zahvaljujući tom estradnom elementu. Živa i popularna, možda popularnija nego ikad. Postoje mnogi klubovi gdje se recituje poezija gdje je neki muzički i poetski slem, cijelu noć se druže ljudi i pričaju. A to opet nijesu neki ozbiljni književni klubovi to su kafići gdje u određenim danima to postoji kao džez, sve je povezano sa muzikom. To je

neka vrsta »usmene« poezije koja nije izašla iz naroda da tako kažem, ali je izašla iz nekog geta. To je »geto-usmena« poezija koja opet ima nekolicinu vrhunskih majstora te takave žive riječi. Postoji i pjesnička struja koja je često akademska, suva, zatvorena, ograničena na lične motive, nema šira značenja.

POBJEDA: U romanu »Ma Belle« govorite o jednoj znamenitoj ženi, srpskoj dobrotvorki koristeći dokumentarnu građu. Šta Vas je podstaklo da se u romanu bavite jednom istorijskom temom s početka XX vijeka?

MAJA HERMAN-SEKULIĆ: Bila sam inspirisana za ovu temu kad sam otkrila da je u prinstonskoj biblioteci rukopisa pohranjeno oko 50 sanduka prepiske Hamiltona Fiša Armstronga koji je bio jedan od vodećih američkih novinara, jedan od ljudi koji su najviše uticali na američku spoljnu politiku u 20. vijeku. Tu sam pronašla nekoliko sanduka prepiske između glavne junakinje romana Majbl Grujić i H. F. Armstronga u trajanju od pola vijeka u kojoj sam otkrila veliko prijateljstvo. Činilo mi se da je zanimljivo da se napravi zanimljiva knjiga o tom vremenu kada su srpsko i jugoslovensko-američki odnosi bili najbolji u istoriji. To je vrijeme kad se srpska zastava vijorila na Bijeloj kući i mi smo bili najprivilegovanija zemlja. I htjela sam da kažem da bi se trebalo vratiti takvim nekim izvorima i trebalo bi reći prvi put nešto o susretu srpske i američke elite. O tome nikad niko ne govori, a danas se ovi srpski političari samo svađaju sa Amerikancima gdje su Srbi prikazani kao poludivljaci, kao zločinci itd. A imala sam i želju da napišem knjigu o jednoj ženi koja je odigrala jako veliku ulogu u srpskoj i jugoslovenskoj istoriji, koja je vjerovatno jedna od najvećih dobrotvorki našeg naroda u istoriji. Ona je počela tu dobročiniteljsku misiju 1912. u Prinstonu i to je trajalo do poslije Drugog svjetskog rata, jer je sarađivala i sa Titom i partizanima. Tako da sam mislila da to treba da se zabilježi i pokaže svijetu. Vrlo sam srećna što je ta knjiga jedno vrijeme bila u vrhu čitalačkih lista u knjižarama.

POBJEDA: Upravo je objavljeno novo izdanje Vaše zbirke eseja i razgovora »Skice za portrete / Američka književna scena«. Izdanje je dopunjeno sa tri nova portreta?

MAJA HERMAN-SEKULIĆ: Da, to je novo izdanje izbora mojih razgovora, prikaza i eseja koji je nastao uglavnom tokom osamdesetih godina prošlog vijeka i predstavlja dopunjenu zbirku portreta nekih značajnih ličnosti i pojava na američkoj književnoj sceni. Knjiga je nastala kao rezultat prije svega mojih književnoteorijskih interesovanja. U novom izdanju prvi put se pojavljuju razgovori i sjećanja na Boba Dilana i Artura Milera, ali i esej o Dereku Volkotu. Za tim je bila velika potreba jer je knjiga »Skica za portrete« postala udžbenik za studente anglistike treće godine. Radujem se da to sad izlazi u ovom obnovljenom izdanju sa ova tri potpuno nova portreta.

POBJEDA: U Vašem romanu »Slike kojih nema ili u potrazi za Lolitom«, koji je remek djelo savrmene južnoslovenske i svjetske književnosti, glavni fiktivni lik romana je Vladimir Nabokov. Zašto Nabokov i koji su Vaši uzori u književnosti?

MAJA HERMAN-SEKULIĆ: Nabokov je meni veliki uzor. Uspio je da na stranom jeziku postane najbolji stilista, i to na engleskom. Naučio je engleski prije ruskog, ja sama takođe naučila da pišem engleski između četvrte i šeste godine, dakle prije nego što sam otišla u osnovnu školu. Tako da mi pisanje na engleskom nije toliko teško, možda čak bolje pišem nego što govorim. Nabokov je jedan od rijetkih pisaca koji na stranom jeziku može tako superiorno da vlada stilom. On je neponovljiv, naravno. Bio mi je strahovito zanimljiv kao lik, nešto me kod njega neodoljivo podsjećalo i na mog oca. »Lolita« je naravno jedan

od najvažnijih romana 20. vijeka, možda je to taj veliki američki roman o kome se uvijek govori, mada ja mislim da je to »Mobi Dik«. Ali, u svakom slučaju on jeste moj uzor.

Međutim, i danas obožavam Tomasa Mana. Ako govorimo o pravom uticaju na moje mišljenje i pisanje Manov »Čarobni brijeg« je imao najveći uticaj na mene od svih knjiga. Sjećam se išli smo redovno na klizanje na Tašmajdan. Onda se čitavo društvo poslije klizanja skupljalo u nekom mliječnom restoranu, a ja sam bukvalno jedva čekala da dođem kući da nastavim da čitam. Kad sam prvi put pročitala »Čarobni brijeg« on je na mene ostavio najveći trag, ali takođe i Džojsov »Uliks«.

POBJEDA: U knjizi »Digitalna galaksija« lamentirate nad knjigom. Koliko digitalizacija utiče na kvalitet i masovnost čitanja?

MAJA HERMAN-SEKULIĆ: Volim knjigu u štampanom obliku, ali digitalne knjige su tako praktične, naročito kada mnogo putujete. Mogu da ponesem sa sobom biblioteku od mnogo tomova u svom telefonu. I to moja knjiga želi, ta digitalna koja isto izlazi u okviru izabranih djela. U njoj jeste lament nad knjigom koju obožavam kao objekat, kao nešto što držim u rukama, kao nešto što ima miris, što ima ukus. Ali želim da kažem da kod svih veoma velikih revolucionarnih događaja, izuma postoje negativna i pozitivna strana. Pozitivna je to što mogu da ponesem sa sobom oko svijeta 15 romana, a negativna je što sad svako može da piše šta god hoće i što to stvara vrijeme amatera i marginalnih ljudi koji dobijaju svoj glas i svoje poklonike vrlo lako. I to je ta opasnost. Međutim, spremajući »Digitalnu galaksiju« čitala sam i kakvi su bili odjeci u vremenu kad je Gutenberg izmislio štampu i vidjela sam da je i u tom vremenu postojao neki negativni otpor i da je isto tako bilo mnogo šunda, a sve osim Biblije bilo je šund.

POBJEDA: Kako komentarišet stanje da je feminizam na Balkanu i dalje ružna riječ i odvija se uglavnom u sferama radikalnih koncepata?

MAJA HERMAN-SEKULIĆ: Mislim da je feminizam odigrao veliku ulogu, ali još uvijek, naravno ne postoji stvarna ravnopravnost polova. Istovremeno, ekstremni aspekti feminizma su mi veoma daleki. Ja stvarno ne mislim da treba da budem vozač kamiona da bi postojala ravnopravnost. Upravo je ova terma dobar povod da ponovo spomenem vinčansku kulturu, to se smatra matrijarhalnim društvom, a vinčanska kultura je imala preko hiljadu godina mira. Međutim, to nije bilo matrijarhalno društvo u smislu da su žene bile iznad muškaraca i da su ih oni služili, itd. To je upravo bila ravnopravnost, oni su se gledali oči u oči i zbog toga je moglo da se održi hiljadu godina bez ikakvog sukoba. A jeste bila ta kultura ženskocentrična jer je ta velika »Bijela boginja« bila zaštitnica i bila majka svih, a ne neko superiorno biće koje je vladalo drugima. Mislim da bi takav feminizam trebalo da se njeguje ovjdje. Feministkinje koje ja znam, ovdje meni nijesu opšte naklonjene. Jednostavno me ignorišu, a ja sam na Prinstonu bila pionir tog pokreta.

Maja Herman na Sajmu knjiga u Podgorici

Aleksandra Nikčević-Batrićević
Jedan razgovor sa Majom Herman Sekulić

Dok pokušavam da odredim tačan mjesec, ili barem godinu, kada su „naši razgovori" započeti, sjetim se da je pravi povod za moje prvo pismo Maji Herman Sekulić, bilo izazvano željom da joj dočaram oduševljenje mojih studenata knjigom *Skice za portrete* (1992) koja se već nekoliko godina nalazi na spisku obavezne literature na Studijskom programu za engleski jezik i književnost, Filološkog fakulteta u Nikšiću. Jednako inspirativni za nas bili su oni segmenti njenog stvaralaštva u kojima je naglasak na Njujorku, kao kulturnom i književnom centru savremenog svijeta, što je razumljivo s obzirom na naš anglo-američki fokus. Tako smo svim dosadašnjim pročitanim knjigama koje su nas vodile ulicama ovog grada, kroz njegovu prošlost i sadašnjost, dodali njen roman *Slike kojih nema* (2009) i njene prevode djela kanonskih američkih pisaca, koji mogu poslužiti kao reper za postavljanje kriterijuma za vrhunski prevod. Dobar dio „naših razgovora" doticao se još jedne zajedničke tačke, jednog grada na obali Jadranskog mora u kojem smo, baš pored Sfinge, obje, u različitim vremenima, provodile djelove života koji su imuni na zaborav. O književnom stvaralaštvu ove inspirativne žene, o njenom stručnom i naučnom radu, koji spadaju u sam vrh književnih dostignuća, pisano je nedovoljno. U nadi da kontinuirana čitanja njenog stvaralaštva predstoje (Alfa BK univerzitet organizuje u novembru konferenciju na tu temu), predstavljamo ovaj „razgovor".

Rođeni ste u Beogradu, u Beogradu ste odrasli. Kakav je bio Beograd u vrijeme Vašeg odrastanja?

Bio je manji ali i više kosmpolitski i manje novokomponovan. Bio je glavni grad jedne ozbiljne i nemale zemlje. Tada su se stvari događale pararalelno sa velikim svetom – od rok scene koja se razvijala paralelno sa onom u Londonu (moj suprug bio je vođa prve rok grupe„Iskre" od koje je započela naša rok revolucija, ali to je bilo malo ranije) do Bitefa koji sam pratila od početka – bili smo ne samo „svet" nego išli ponekad čak ispred.

Veliki dio života provodite u inostranstvu: pored Njujorka, vrijedi pomenuti i godine koje ste proveli na Dalekom istoku. Kakva su Vaša sjećanja na taj period života?

Od svoje trinaeste godine sam se povremeno školovala u inostranstvu, prvo u Engleskoj kao tinejdžer, što je bilo najbolje vreme, vreme „Bitlsa" i„Roling stonsa", sve sam to doživela iz prve ruke, živela dosta u Parizu, gde sam se formirala, zatim radila doktorat u Sjedinjenim Državama, da bih se na kraju opredelila za Njujork kao centar sveta. U međuvremenu smo 1990. godine počeli sa boravkom od godinu dana u Nemačkoj upravo pred ujedinjenje, a zatim do kraja devedesetih uglavnom na Dalekom istoku, od Japana do Tajvana, sa bazom u Bangkoku. Skoro cele decenije devedesetih sam živela na tri kontinenta. Imala u tim mestima, kuće i adrese, jer ja ne govorim o turističkim putovanjima nego o periodima života. Taj period je često ličio na sjajni film Sofije Kopole „Izgubljeno u prevodu". O mom životu i putovanjima po jugoistočnoj Aziji pisala sam u putopisima *Prozor u žadu*, romanu *Kralj svile* i mnogim pesmama.

Gdje je Vaš dom?

SVET. To je danas normalno. Od malih nogu sam se osećala građankom sveta i uvek išla za višim znanjem. U bukvalnom smislu, imala sam i nekoliko domova, ali Beograd je uvek moj prvi dom i uvek je sa mnom.

Porodični kontekst u kojem ste se razvijali veoma je bitan. Odrasli ste u kući punoj slika i knjiga.

Da, odrasla sam u kući intelektalaca, aristokrata i revolucionara, gde je bilo dosta glembajevske gospoštine (jedna pratetka je, kažu, bila inspiracija za barunicu Kasteli), ali i dosta pravog levičarenja. O tome sam najbolje rekla u pesmama iz zbirke *Iz muzeja lutanja*.

Moj otac (Bogomir Herman) bio je jedan od osnivača Nolita, a od njegovog članka „Quo vadis Krleža?" počeo je čuveni sukob na levici o čemu je napisano mnogo knjiga od Lasića, Matvejevića do Kalezića, a posle rata, po kazivanju moje majke, Krleža je došao u njihovu kuću da se pomire, što malo ko zna jer je dugo bilo tabu tema, i on je teško platio za svoja buntovništva… Kada se vratio sa Golog otoka, prvi je preveo Kafkin *Proces*. U našu kuću su redovno dolazili Oto Bihalji, Hugo Klajn, a i jedan Breht i Beket, i okupljao je mlađe intelektualce kao što su bili Radomir Konstantinović i drugi… O tome imam samo vrlo maglovito sećanje.

Moja majka Lili školovala se prvo u Švajcarskoj, zatim je studirala na Sorboni i Monpeljeu i kada je svratila kod svojih rođaka u Beogradu, koji su bili osnivači čuvenog Prizada, tadašnje berze žitarica što je današnja zgrada Tanjuga, naletela je na mog oca, mnogo starijeg od nje i levičara, ali i ingenioznog ekonomistu i generalnog sekretara te berze. Majka se kao prelepa žena udavala skoro koliko i Elizabet Tejlor, a kao i ona dva puta za istoga muža (u ovom slučaju mog oca). Moj očuh (Toša Tišma), sa kojim sam odrasla, bio je finansijer, predsednik Nuklearne komisije u Beču, profesor i rektor univerziteta u Novom Sadu, a i predsednik Udruženja rektora tako da su kroz našu kuću, posebno onu na moru u Zadru, blizu one „naše" Sfinge, godinama defilovali svi mogući čuveni profesori i rektori naših i stranih univerziteta.

I moja tetka je zanimljiv lik – studirala je moderni balet kod čuvenog Labana u Berlinu i postala njegov najmlađi asistent, ali je rat prekinuo u sjajnoj karijeri. Deda mi je bio čuveni slikar (Oskar Herman), koji je pripadao Minhenskom krugu. Nedavno sam u prelepoj *Neue Gallerie* u Njujorku, koju je osnovao sin Este Loder, Ronald, a koja je posvećena secesiji, slučajno otkrila veliku monografiju *Art, Design and Architecture* od Elizabet Cleg, koju je izdao Yale University Press, gde se na više strana pominje Oskar Herman. Pradeda (Danijel) uložio je bogatstvo u kolekciju narodnih nošnji koju je prvi put prikazao svetu na Svetskoj izlozbi u Parizu za šta je od Franje Josifa dobio titulu barona. Ta kolekcija čini osnovu zbirke Etnografskog muzeja u Zagrebu. Ja tako imam pravo da se sahranim među 100 najuglednijih porodica u Zagrebu pod tzv. Arkadama. Volim taj stari Zagreb, odakle je deo moje porodice, ali moja prava kuća je, ma gde bila, uvek i iznad svega Beograd gde sam rođena.

Moj suprug (Miloš Sekulić) započeo je rok revoluciju kao vođa prvog rok benda u Beogradu i ex-Yu („Iskre"). On je međunarodno priznati arhitekta i dizajner, umetnik sa samostalnim izložbama u Njujorku i Beogradu, za koji ga vezuju duboki koreni jer je njegov čukundeda (Cvetko Rajović) bio jedan od prvih premijera Srbije, ministar spoljnih i unutrašnjih dela, prvi upravnik grada Beograda i čovek koji je u Beograd doneo prvu štampariju za vreme vladavine Miloša i Milana Obrenovića.

Vrstan ste poznavalac američke književnosti. Da li se možete prisjetite razvoja amerikanistike u jugoslovenskom kontekstu.

Nisam ni amerkanista, ni anglista, ali znam da sam uvela mnoga imena, kao i pojmove kroz moje tekstove i prevode iz anglo-američke u našu književnost i književnu teoriju.

Uvijek ste puno čitali i pisali?

Odrasla sam u kući u kojoj se, recimo, prevodio Kafkin *Proces* na srpski jezik, i u koju su dolazili veliki pisci i intelektualci. Sećam se kako sam jedva čekala da dođem kući posle klizanja da čitam *Budenbrokove* sa nekih dvanaest godina. Prešla sam rano sa dečjih knjiga pravo na ozbiljnu književnost i preskočila tinejdžersku, popularnu književnost.

Da li postoji određen plan rada kojeg se pridržavate?

U meni se ideje dugo kuvaju, krčkaju, ali me onda odjednom nešto – reč, misao, slika – podstakne i obično kada krenem da pišem knjigu onda to radim relativno brzo, fokusirano, intenzivno, nekad i po dvadeset sati na dan. Koncentracija je najvažnija.

Ko je objavio Vaše prvo djelo? Da li ste s lakoćom nalazili izdavače za poeziju i prozu koju ste pisali?

Prvi roman sam napisala sa dvanaest godina i sama ga ilustrovala i „izdala". Prvu press legitimaciju sam dobila sa četrnaest godina kao srednjoškolski dopisnik studentskog lista. Prve književne priloge objavila sam kao student književnosti u *Književnim novinama* negde sredinom sedamdesetih godina, kada sam uredila i prvu knjigu tj. napisala pogovor i napravila izbor iz pesama Jura Kaštelana. Bila sam i u redakciji *Književne kritike* gde sam objavila prve prevode iz teorije. Moje prve autorske knjige, kao i doktorat na engleskom jeziku, počele su da izlaze osamdesetih godina, a moja prva knjiga pesama *Kamerografija* izašla je 1990. godine. Imala sam divne urednike i najbolje izdavače od Rada, Prosvete, Matice srpske do Paideje i sarajevske Svjetlosti. Nisam nikada imala problema sem u jednom trenutka pre nekih pet ili šest godina kada je moj nekada veliki izdavač upropastio moju knjigu, a mali izdavač nije imao distribuciju, zato sam sada srećna što iza mene stoje dva sjajna i velika izdavača.

Da li je teže pisati prozu ili poeziju? U jednoj od naših ranijih prepiski napisali ste da ste prvenstveno pjesnikinja. Da li je dovoljno kritičke pažnje posvećeno Vašem pjesničkom radu?

Mislim da je teže pisati poeziju jer je ona sinteza doživljaja i jezika, ali što se tiče same strukture možda je teže pisati duže forme kao što je roman.

Nisam za uopštavanja, jer pišem romane u kratkim rečenicama i poglavljima, koja liče na pesme u prozi, a u poeziji me često privlači duža forma poeme. Ja se osećam prvenstveno kao pesnik zato što svet doživljavam na nekom intenzivnom, povišenom planu, u sintezi misli, u kontroli svake reči, u kristalisanju emocija, jer poezija je dijamant koji treba pažljivo brusiti dok je proza snažna sila, reka koja teče svojim tokom, u najboljem obliku to je čitav univerzum u kome vas junaci kojima ste udahnuli život često vuku tamo gde niste naumili da pođete.

Napravila sam dužu pauzu u pisanju poezije i sada joj se polako vraćam. Ne znam da li je ikada dovoljno kritičke pažnje, ali u vreme kada sam objavila prve 3-4 zbirke poezije o njima su veoma pozitivno pisala neka od naših najboljih pera, od Dragana Velikića preko Milana Đorđevića do Tomaža Šalamuna i Aleša Debeljaka, da pomenem samo neka imena. Poslednje je bilo dvojezičko srpsko-englesko izdanje moje poeme *Iz puste zemlje* u Paidei, gde mi se čini da sam još uvek jedini domaći autor. I uvek su, kao i moji romani, bile u najužem izboru za razne nagrade, ali nikad nisu nagrađene, jer kako mi kaže prof. dr Svetlana Tomić, „ne uklapam se u matricu", ne pripadam ni jednom klanu, ne udvaram se nikome, potpuno sam svoja. Uvek sam bila više kultni pisac. Ali, zato sam nagrađena u inostranstvu izuzetno prestižnim stipendijama i priznanjima, o kojima se kod nas malo zna jer ih uglavnom niko nije ni dobio da bi mogao da se njima hvali.

Pre nekoliko godina počela sam ponovo da objavljujem poeziju u pariskom *Recours au poeme* čiji sam stalni saradnik. Prošle godine mi je u njihovoj novoj ediciji digitalnih knjiga izašla zbirka pesama u izboru divnog francuskog pesnika Matju Bomijea na engleskom i francuskom. On je preuzeo naslov moje poeme *Iz puste zemlje – De la terre de desolation* kao naslov cele zbirke gde pak pored te poeme ima i novih i starih pesama. Ja sam se u toj uglednoj digitalnoj ediciji namenjenoj svetu našla kao jedini naš pesnik i to između jednog Lorke i Simića, koji je od mene za tu svrhu „pozajmio" moju sjajnu dugogodišnju prevoditeljku na francuski, pesnikinju Elizabet Brunaci. Sada spremam novu zbirku.

Recite nam nešto o dominantnim književnim uticajima na Vaše djelo. Pominjete Nabokova, čini se da je za Vas veoma važan.

On je jedan od najboljih stilista u američkoj književnosti, a to mu je bio drugi jezik, kao i meni, mada je, kao i ja, naučio da ga piše pre maternjeg pa je tu možda neki ključ za njegovo stilsko majstorstvo. Volim pak Nabokova i na ruskom. Retki su pisci koji mogu da pišu na dva jezika. Van toga ne osećam neki poseban uticaj Nabokova sem što sam ga stvorila kao fiktivni lik u mom romanu koji je prvo izašao pod naslovom *Slike kojih nema* (Prosveta, 2009), a zatim u „ženskom" obnovljenom izdanju pod naslovom *U potrazi za Lolitom* (Mali nemo, 2011), što je bio podnaslov prvog izdanja koje sam povukla zbog grešaka. O pisanju na dva jezika – često sam o tome razgovarala sa mojim dobrim prijateljem Josifom Brodskim – o tome kako je to velika muka, jer čovek drugačije razmišlja, razni su vicevi na raznim jezicima. On je pokušao da piše pesme samo na engleskom, ali je bio mnogo uspešniji u pisanju proze, eseja na engleskom. Ne želim da se poredim, ali imam to neko slično, to zaista najređe iskustvo da pišem na dva jezika. Prvo sam naučila da pišem na engleskom u engleskoj školici sa četiri godine. Onda sam mislila da sam ga zaboravila, ali to ostaje. Morala sam naravno da pišem na engleskom esejistiku jer sam pisala doktorat na tom jeziku, ali poeziju pa i umetničku prozu ipak najčešće pišem na svom maternjem jeziku, jer sam pre svega srpski pisac, pa onda ponekad sama sebe prevodim na engleski koji je danas postao nadnacionalna *lingua franca*. To i jeste najnovija pojava u našem digitalnom veku u svetskoj književnosti – trasnacionalni pisci. U Kanadi čak postoji, čini mi se katedra, za to, ali nama, sa tek ponovo probuđenim nacionalnim strastima to deluje strano i daleko.

Posljednji roman koji ste objavili u izdanju Službenog glasnika 2015. godine, priča je o dobrotvorki Mejbl Grujić. Dugo ste radili na toj knjizi i u tkivo svog teksta unijeli ste rezultate istraživanja koje je trajalo četiri godine. Napomenuću da ste u Biblioteci rukopisa Mad na Prinstonskom univerzitetu istraživali prepisku između Mejbl Grujić, njenog supruga Slavka i američkog diplomate Hamiltona Fiša Armstronga. Razgovarali ste i sa direktnim nasljednicima Mejbl Grujić.

Da, odavno sam prijatelj sa Lazarom Šećerovićem, potomkom porodice Grujić, koji mi je pomogao u istraživanju, a i otkrila sam tu prepisku koju je Fiš Armstrong poklonio Prinstonu, mojoj *almi mater*, a koja je trajala preko pola veka. Nisam pregledala sve – samo nekih četiri ili pet kutija koje sadrže prepisku sa Mejbl i njenim suprugom Slavkom. Koristila sam nekoliko meni zanimljivih pisama i fotografija, jer nisam htela da se opteretim podacima i da pišem suvoparnu istoriju, čak ni istorijski roman, nego pre svega fikciju baziranu na istorijskim činjenicama u kome će likovi i vreme oživeti u umetničkoj nadgradnji. Izgleda da sam u tome uspela jer je knjiga jedno vreme bila među najčitanijima u Srbiji, ušla u konkurenciju za Ninovu nagradu, a i svi koji su je do sada čitali su mi rekli da nisu mogli da je ostave i da su produžavali čin čitanja kako bi produžili svoje uživanje, što je najveća nagrada za jednog autora.

Vaš roman je životna priča Amerikanke Grujić, ispripovjedana kao lična ispovijest u prvom licu. Taj roman predstavlja svojevrsan okvir za predstavljanje značajnih događaja koji su oblikovali kartu Evrope početkom dvadesetog vijeka. Dajete doprinos spoznavanju različitih aspekata društva u tom vremenu: od političkih događaja do istorije mode…

Da, htela sam da prikažem celu jednu epohu od 1902 do 1922. godine. Knjiga se završava našom apoteozom i podseća nas na jednu drugu, zanemarenu slavnu srpsko/crnogorsku tradiciju. Neki kritičari su tačno primetili da se moj stil menja kada govorim o venčanju, recimo, Aleksandra i Marije, da postaje bajkovit jer smo i mi imali svoje princeze i kraljice. Još jedno zanimljivo zapažanje je da je to jedini naš roman koji o ratu govori sa čisto ženskog aspekta, recimo, preko apela da se pletu vunene čarape. Ipak, najveći kompliment je izašao, čini mi se, u *Politici* gde su *Ma Belle* čak proglasili za „srpski *Rat i mir*". Ova knjiga je upravo prevedena na engleski i ovih dana se pojavila u prestižnom izdanju Geopoetike *Serbian Prose in Translation*.

Putnice kroz Balkan nijesu po prvi put u fokusu Vašeg interesovanja. Nijesu to samo putnice kroz Balkan, već putnice uopšte, žene… Poznato je da ste radili na dramskom tekstu o Rebeki Vest koji još uvijek nije postavljen na pozornicu.

Da, naslednica Rebeke Vest, Helen Atkinson, svojevremeno me zamolila da predstavu koja je kao probna, kao "work in progress", prikazana u Njujorku preradim i prilagodim našoj sceni, jer je njena najveća želja bila da se to pojavi u nekom našem pozorištu. Ja sam mislila da će to biti lako ostvarljivo, jer su moji prijatelji rukovodili i rukovode najboljim beogradskim pozorištima, ali se ispostavilo da nisu zainteresovani ili zato što je to „monodrama" ili zato što je politički nepodobna tj. jugoslovenski nastrojena. Po mom mišljenju Rebeki Vest bi trebalo podići više spomenika širom bivše Jugoslavije, jer do sada još niko nije napisao bolju knjigu o našim naravima. Nikako ne treba odustati od tog projekta koji bi mogao sa manjim lokalnim prilagođavanjima da gostuje po celom tzv. regionu.

Šta Vas privuče da započnete takvu vrstu istraživanja: istorijski kontekst, sama ličnost, ili nešto treće?

Ne znam, zavisi, verovatno sve ovo što pominjate, ali najviše to nešto treće! To može da bude samo jedna fotografija, melodija, slika, priča ili samo jedna reč.

U *Slikama kojih nema*, Vašem romanu koji je objavljen 2009. godine, zadirete u njujorški pejzaž, u dušu čovjeka koji ga nastanjuje, dok predstavljate istoriju grada i način na koji se njegovo bitisanje promijenilo poslije 11. septembra. Emotivno i hrabro, suptilno, ali i postmodernistički kompleksno u strukturi, izrađujete katalog njujorškog života, koji je nalik zagonetkama u koje nas uvodite veličanstvenom erudicijom. Postavljate pitanja na koja nije lako dati odgovore: šta je vrijeme, šta je mjesto, gdje je dom….

Eto baš u ovom romanu su Njujork i Beograd paralelno prisutni, čak se i u slici na koricama knjige pretapaju. Vrlo sam oštra i prema sebi i prema drugima, možda sam u nekim stvarima suptilna, ali namerno pišem o jednoj dami – moja junakinja jeste velika svetska dama našeg porekla – dosta mi je junakinja u našoj književnosti, pa i filmu, koje su svedene na neke neobrazovane jadnice, priproste domaćice, ili kurve. Sećam se kako su se moji studenti srpskog jezika na Ratgersu, kada sam tamo bila Fulbrajtov predavač, i kada sam ih poslala da gledaju neki festival našeg filma, čudom čudili i nisu mogli sebi da dođu kako su prikazane žene u našim filmovima i kako seks liči više na silovanje nego na

vođenje ljubavi. Mi smo toliko navikli na taj mizogini kod da ga često i ne primećujemo, ili se pravimo kao da je to sve u redu.

To je taj duboki patrijarhalni, ruralni kanon o kome je pisala dr Svetlana Tomić, koji se učvrstio i nastavlja se u našoj književnoj i akademskoj kanonizovanoj tradiciji, a nema veze sa stvarnim stanjem stvari, jer su neke žene koje nisu ušle u taj kanon pisale bolje od svojih muških savremenika, a i danas, kod nas, kada se osvrnem vidim da su žene često avanzovanije, civilizovanije, obrazovanije, negovanije od većine muškaraca. Nije to slučaj samo kod nas.

Vaš putopis naslovljen *Prozor u žadu*, objavljen je u izdanju Prosvete, 1994. godine.

Da, to je bilo vreme kada sam uglavnom celu deceniju devedesetih godina živela i putovala po Dalekom istoku. Publika ju je jako lepo primila i postala je pravi *Politikin* bestseler, a neki vrsni kritičari su rekli da je ona vratila tradiciju književnih putopisa iz tzv. zlatnog doba srpske proze kada su putopisnu književnosti negovali jedan Rastko Petrović, Miloš Crnjanski ili Isidora Sekulić. Kao takva bila je uvrštena u udžbenike za srednje škole, tj. odlomak iz nje je služio kao primer žanra putopisa. Nadam se da će i ta knjiga da se pojavi u obnovljenom izdanju jer sam ostala bez ijednog primerka, a ljudi me i dan-danas često presreću na ulici i pitaju gde mogu da je nađu. To je slučaj sa još nekim mojim kultnim knjigama koje su odavno rasprodate. Zavod za udžbenike i Službeni glasnik iz Beograda imaju u planu da uskoro izdaju moja izabrana dela i zato što se nekolicina koristi kao udžbenici.

Da li ima getsbijevske atmosfere u Vašem romanu *Kralj svile*?

Verovatno. Moj junak je delimično živeo takav život, a i meni nije taj milje sasvim nepoznat iz ličnog iskustva Prinstona i drugih sredina koje delim sa mojim junakom. Inače, obožavam stil Skota Ficdžeralda, upravo sam odgledala celu sezonu nove serije o njegovoj Zeldi ("Z: The beginning of everything") i jednu godinu sam čak imala priliku da kao student u Prinstonu budem u istoj sobi gde je on živeo kao student. Taj stan se sastojao od dve sobe sa divnim kaminima – druga, manja, u njegovo vreme bila je predviđena za batlera.

U *Skicama za portrete* razgovarali ste sa Haroldom Blumom, Suzan Sontag, Brodskim, Čarlsom Simićem, Jezijem Kozinskim i drugim značajnim stvaraocima dvadesetog vijeka. Kako ste načinili izbor sagovornika i da li biste u tome izboru danas mijenjali nešto?

Izbor je bio prirodni ishod mog života. Nisam samo razgovarala, jer bi to onda bili novinarski intervjui – sa svim sagovornicima sam se duže, intimnije družila, ili ozbiljno sarađivala – ili sam ih prevodila, ili sam se dopisivala, ili sam pisala predgovore za njihove knjige, ili je to bilo pravo prijateljstvo na čisto ljudskoj osnovi. Nedavno sam na gostovanju u Torontu saznala da je Nortrop Fraj, koji me je i zvao da dođem da kod njega studiram, posvetio čak jednu glavu svojih sabranih dela našoj prepisci, a ja sam je počela još kao mali student jer sam o njemu pripremala magistarski rad koji je posle kao neki kompendijum izašao u Sarajevu, i uveo njegove prve kritičke pojmove u našu teoriju. Isto je slučaj i sa Blumom. O tome još niko ništa nije napisao. Na žalost, ta knjiga je izašla baš pred raspad Jugoslavije, pod nazivom *Mit i struktura*. Književnik Petar Arbutina mi je „priznao" da u njegovoj biblioteci nema knjige koje je više podvučena od te.

Ne, ništa ne bih menjala u *Skicama za portrete*, jer je to i moj književni portret, samo ću za obnovljeno izdanje da dodam razgovor sa Arturom Milerom koji, na žalost, nije stigao za prvo.

***Kamerografija, ili njujorški snimci*, objavljena je 1990. godine. Propratili su je afirmativni kritički komentari kako naših tako i američkih kritičara i pjesnika. Jedna od poruka upućenih čitaocu glasi: „… Preostaje da zemlju pišemo kao knjigu. / Da mape čitamo kao stranice. / Gradove kao epove". Njujork ostaje vječita inspiracija, pišete o Njujorku u poeziji i u prozi. U poeziji posvećenoj ovom gradu, u Vašem su fokusu životni trenuci koje izdvajate i neprestano preispitujete. Ta je pjesnička zbirka, u obraćanju čitaocu na stranama koje prethode pjesmama, označena kao sinteza putopisnog, književnog, onomastičkog.**

Da, to je knjiga pesama i pesama u prozi o Njujorku u fragmentiranom, džez ritmu grada, okom kamere. To je neka moja nova nadžarnovska forma. Ali pored Njujorka moja stalna inspiracije je isto tako i Beograd. Ima ga svuda u mojim knjigama.

***Kartografija* je objavljena dvije godine kasnije, u izdanju Književne opštine Vršac (1992). Dragan Velikić je u recenziji na tu Vašu pjesničku zbirku napisao: „*Kartografija* je i putovanje porodičnim stablom, traganja za beleškama koje se mogu dešifrovati samo novim izmišljanjem". Vraćate li se svojim ranim pjesničkim ostvarenjima u želji da mijenjate, preispitujete, dopisujete, iznova mapirate sebe?**

Kartografija jeste to putovanje u sebe, uzvodno. Za tu zbirku je pesnik Milan Đorđević rekao da je „novi drhtaj" koji nas posle estetike ružnog vraća izgubljenom skladu u lepoti, da ga parafrazim po sećanju. Isto i mnogo više je to moja treća pesnička knjiga *Iz Muzeja lutanja* (Matica Srpska, 1997) za koju je izbor napravila sjajna pesnikinja i urednica Judita Šalgo. Dragan Velikić je jedno vreme nosio moju pesmu iz te zbirke, mislim da je to bila „Porodična zbirka", u džepu kao svoju omiljenu pesmu. Ona je, koliko pamtim, pored još nekih drugih, izašla u jednoj antologiji na nemačkom. U toj zbirci sam nastavila svoj put u korene, ali ga i proširila – unela u našu poeziju egzotične krajeve u kojima sam tada živela, a koje ljudi tek sada pomalo, turistički otkrivaju. Nastavljam dakle put u novim pesmama koje su prošle godine ušle u izbor francuskog pesnika Matju Bomijea pod istim naslovom *Iz puste zemlje (De la terre de desolation*, 2016), što je inače naslov moje prethodne, četvrte, pesničke knjige. Ovaj njegov izbor sadrži istoimenu poemu i nove pesme u prevodu na engleski i francuski. To je, kao što sam pomenula, bila velika čast – da budem jedini naš pesnik u toj ediciji. Ta peta zbirka me je inspirisala da se ozbijnije vratim poeziji i sada spremam novu knjigu poezije. Uskoro mi u *Letopisu matice srpske* (najstarijem evropskom književnom časopisu), izlazi duga poema „Gospa od Vinče". I tako dopisujem i proširujem mapu sebe.

Kakvu to igru ponovnog čitanja započinjete u poemi *Iz puste zemlje* (1998)?

To ja zovem demon asocijacija i demon prepoznavanja – napisali ste nešto dobro onda kada ovladate pesničkom tradicijom, kao slikar tehnikom, ili se u nju uronite i„uklopite", ako baš hoćete tu reč koja mi se ne čini baš sasvim adekvatnom, pa se poigrate s njom i onda se istovremeno udaljite od nje, kao „sito dete šećerleme", okrenete je naopačke, napravite „prestup", kako sam ja to nazvala u knjizi *Književnost prestupa*, koja je sažeta verzija moje doktorske teze, i onda je potpuno pomerite iz te tradicije i učinite novom. To je taj trenutak prodora u novo**.**

***Digitalna galaksija*, Vaša knjiga iz 2011. godine, sastavljena je od fragmenata u kojima preispitujete postmilenijumsko vrijeme, nedostatak empatije, suočavanje sa novotarijama, vremenom koje donosi boli, ali i izliječenja. Među fragmentima koji zadiru u političke, kulturalne i druge životne aspekte, književnost proglašavate sna-**

gom „koja prodire u one delove sveta i svesti u koje ne mogu da prodru nikakva čuda tehnike, ni nauke".

Da, počela sam da je pišem kao lament nad nestajanjem Gutenbergove galaksije, štampane reči, knjige kao objekta, a završila sam prihvatanjem novog digitalnog sveta i traženjem pozitivnog u njemu. Naime, isto kao što je u vreme Gutenberga i njegove Bibilije većina prvih štampanih knjiga bila diletantska i petparačka produkcija, tako i danas digitalnim svetom vladaju amateri koji lako nalaze svoju nišu i dobijaju svoj glas koji inače nikada ne bi imali, ali se u tom istom diletantskom digitalnom svetu rađa i transparentnost i brzina prenosa informacija koja je prava odlika demokratije. Ja sam naravno i dalje ljubitelj fizičke knjige, ali desila se ironija ili apsurd, da mi je, čim sam predala ovaj rukopis izdavaču u Beogradu, moj američki izdavač poslao ugovor da objavim moj roman *Kralj svile*, u novom, elektronskom izdanju i tako sam eto postala prvi naš pisac koji je objavio elektronsku knjigu, ali na engleskom. Ono što je divno u tom novom svetu je što više nema granica, ni zavisnosti od distributera, ni knjižara na koju policu će da vas stavi, već ste dostupni istovremeno celom svetu. Evo pre neki dan mi je Amazon javio da je moje elektronsko izdanje *Who was Nikola Tesla*? (koje je štampano i kao knjiga u Beogradu) prodato istog dana u Japanu, Velikoj Britaniji i Indiji. Upravo me obradovala vest da sam dobila priznanje od jedne međurodne organizacije ("Nikola Tesla World 2016 Award") za promovisanje Teslinog dela i legata.

Kratke priče nijeste pisali do sada?

Nisam, sem jednu za decu o slonu Lali sa ilustracijama Boba Đorđevića koja je izašla kao dodatak u dečjem listu *Tik-tak*. Ta priča je objavljena i na engleskom, kao i jedna moja priča za decu u stihu, "Lazar, the Lizard in the Blizzard". Sada kada ste me podsetili lepo bi ih bilo videti i kao knjižice na srpskom.

Da li razmišljate o čitaocima dok pišete? Koliko uzimate u obzir njihova očekivanja?

Uvek imam pred očima nekog idealnog čitaoca, nekog mog prijatelja koji je moj uzor ali i strog kritičar i kad nisam sigurna onda se upitam da li bi se oni složili sa mojim izborom. Jedno vreme su to za mene bili Kiš i Popa.

Doktorirali ste komparativnu književnost na Prinstonu. Vaša doktorska disertacija objavljena je u izdanju Matice srpske pod naslovom *Književnost prestupa: parodija u romanu Belog, Džojsa i Mana*. Ko je od Vaših profesora najviše uticao na Vas? Na Prinstonu i ranije u Beogradu?

U Beogradu smo na tzv. svetskoj imali stvarno prvu ligu profesora. Moji mentori su bili Nikola Milošević, koji je verovatno najviše uticao na mene i naučio me da teorijski mislim, zatim Zoran Gavrilović i Vida Marković, ali pored njih sam jako cenila Ljubišu Jeremića, Vladetu Košutića i Peru Mužijevića. Na Prinstonu su mi glavni mentori bili Volton Lic, jedan od najvećih svetskih stručnjaka za Džojsa i modernizam, i Džozef Frenk, koji je osnivač američke nove kritike. Ipak, na moju teorijsku misao su najviše uticali Fraj i Blum, koje sam prva uvela u našu književnu teoriju.

U Francuskoj je objavljeno dvojezično izdanje Vaše poezije. Naveli ste u jednom intervjuu da ste imali sreću da Vas prevode najbolji prevodioci. Da li je moguć savršen prevod? Ovo pitanje Vam postavljam kao prevođenoj spisateljici ali i kao prevoditeljici koja je našoj čitalačkoj publici predstavila velika imena savremene književnosti, književne kritike i književne teorije.

Ne verujem u neprevodivu književnost. Mislim da ako čovek vlada sa oba jezika uvek može da se prilagodi duhu jezika. Na doktorskim studijama na Prinstonu sećam se da smo upoređivali tekstove Samjuela Beketa na francuskom, koji je njemu bio strani jezik, i u njegovom prevodu na engleski, koji mu je bio maternji jezik. Vladajući svojim tekstom i ovim jezicima on je pomerao i menjao recimo viceve prema duhu jezika. Mislim da je moguće povremeno, u nekom nadahnuću, čak i prevazići original. Dobar primer je Vinaverov prevod Rablea i Vijona.

Vješto ste se uhvatili u koštac sa minimalizmom Rejmonda Karvera, prevodeći njegovu *Katedralu* (1991).

Hvala, da to je postala, kako kažu, ,,kultna" knjiga, kao i neke druge moje knjige i prevodi.

,,Katedralu" sam prevela po želji samog Karvera jer je hteo da tom knjigom kao svojom najboljom (zato ju je i nazvao ,,Katedrala" jer ju je video kao celinu mada se sastoji iz niza priča), bude predstavljen našoj publici.

Harolda Bluma predstavili ste našoj čitalačkoj publici kroz prevod *Antitetičke kritike* (1980). U pogovoru afirmišete Blumovu težnju da „čitaoca vrati samim pesmama, značenju pesme kao funkcije čitanja, i da ako je neka redukcija neophodna to bude redukcija interesa kritike na pesmu kao takvu".

Da, tako je. Inače, to je bio najkompleksniji prevodilački zadatak koga sam se ikada prihvatila. Teži od prevoda bilo koje pesme, mada sam u okviru knjige prevela i dosta teških stihova. Harold Blum mi je lično dozvolio da uzmem naslov *Antitetička kritika*, jer sam mu rekla da mi *Strah od uticaja* (*Anxiety of Influence*) nekako ne zvuči dovoljno snažno za tako važnu knjigu. Onda mi se poverio da je *Antitetička kritika* bio njegov originalni naslov, ali je izdavač tražio da ga promeni. Tako je počelo naše prijateljstvo u toku koga će me u jednom trenutku čak proglasiti svojom duhovnom kćerkom.

Jedini ste naš pjesnik čija je poezija objavljena u prestižnom časopisu *The Paris Review*.

Da, i to u zajedničkom prevodu sa američkim pesnikom laureatom Markom Strendom. Bili smo veoma bliski u najlepšem smislu, od trenutka kada me je prvi put video u Beogradu hteo je da se družimo, obožavao me, rekao je u šali da sam ,,najbolje što je izmišljeno posle točka", zivkao me po svetu, pokazivao mi ,,svoj" Njujork kada sam došla u posetu, pokazivao mi svoje omiljene radnje kao što je recimo bio čuveni *Balducci* sa luksuznom hranom, jer je bio veliki gurman, vodio me u svoje knjižare, došao noćnim vozom čak u Zadar na dvadeset i četiri sata, gde su moji roditelji imali kuću i gde smo provodili leta, zvao me u Rim, u Kolorado, gde se preselio iz Njujorka, poklanjao mi pored svojih i knjige svojih omiljenih pisaca, bila sam njegov gost kada je predavao na Harvardu, došao je po mene iz Njujorka u Prinston da bi me vozio kod Harolda Bluma u Nju Hejvn, na Jel… Bila sam prilična klinka, još student, potom doktorant, mnogo sam od njega naučila o poeziji, o uživanju u hrani, saznala o nekim opskurnim piscima, da, bio je jedan od najzgodnijih muškaraca na planeti, elegantan, prefinjenog ukusa, ali istovremeno i jedan od najnačitanijih i najobrazovanijih. Ja sam ga pomalo prevodila na srpski, mada nikada nisam prevela ni jednu njegovu zbirku, a pomalo je i on, uz moju pomoć, prevodio moju poeziju na engleski. To jeste velika čast od pesnika Laureata Amerike. Ali, u pravim prijateljstvima je sve zasnovano na ljudskoj osnovi, a ne na titulama. To je moje iskustvo. Najlakše se snalazim sa pravim, ostvarenim ljudima.

Bila sam i jesam blagoslovljena divnim prijateljstvima nekih izuzetnih, nezamenljivih ličnosti sa kojima sam često osećala duhovnu, skoro rođačku bliskost, ili sam blisko sarađivala, a u nekim slučajevima bila njihova „duhovna kći" – među njima bih istakla još Josifa Brodskog, Harolda Bluma, ali i Vaska Popu, Kiša. Treba možda pomenuti i Suzan Sontag, koja je Vama posebno draga – ona je i meni bila draga još od tinejdžerskih dana kada sam sa divljenjem gledala njenu čarobnu sliku na omotu knjige o fotografiji, a sa kojom me upoznao, ako se ne varam, Peđa Matvejević mada je mislio da je to„opasno" za mene zbog njenih lezbejskih preferenci. Veoma sam je cenila sve dok nije počela da se, ona pacifista(!), javno zalaže za bombardovanje Beograda. Ona jeste promovisala Kiša – govorila je kako u Evropi postoje samo 3 pisca, sva 3 na K – Kiš, Kundera i Konrad (Đerđ). Ona me lično pozvala da učestvujem na velikoj književnoj večeri sa njom, Brodskim i Kozinskim na Njujorškom univerzitetu gde je on posthumno dobio nagradu Bruno Šulc. Pre toga smo isto tako zajedno učestvovali u In Memoriam književnoj večeri u bivšem jugoslovenskom kulturnom centru sa Kišovim izdavačem Štrausom, opet ona, Brodski i ja. Ja sam čitala moju pesmu posvećenu Kišu koja je potom objavljena na engleskom u časopisu *Confrontation*. Sećam se kako me je slala po portret kod čuvene fotografkinje Eni Libovic, koja je bila njena životna partnerka. Naime insistirala je da koristim samo taj portret za moju knjigu *Skice za portrete* i tako me primerom podučila da treba biti u kontroli svog imidža, ali tada to još nisam sasvim razumela.

Od knjiga koje ste napisali, koja Vam je najdraža? Koju smatrate najsavršenijom?
Uvek ona poslednja. A na kritici je da odluči koja je „najsavršenija".

Da li pratite savremenu književnu scenu? Koji su to autori sa kojima osjećate poetičku srodnost?
Pratim po malo, mada kada pišem manje čitam. Moje sklonosti se menjaju. Kada sam predavala *Anu Karenjinu* na Prinstonu tri godine uzastopce svaki put sam imala novi doživljaj. Pročitala sam skoro celu svetsku književnost pa su mi kriterijumi jako strogi.

Jedini ste pjesnik na postjugoslovenskim prostorima čija je poezija objavljena ne samo u časopisu *The Paris Review* nego i u drugim značajnim svjetskim književnim časopisima kao što je *Anteus*. Vaši prevodi naših pjesnika kao i Vaše pjesme prisutne su u nekoliko antologija svjetske poezije. Mnogo je toga gdje ste se ostvarili: doktorirali ste na prestižnom Prinstonu; Vaša se poezija našla u francuskoj ediciji između Lorke i Simića. Vaša poema „Silna Jerina" prevedena je na malajski i na mongolski, što je rijetko na ovim prostorima, a na engleski jezik poemu je prepjevao poznati engleski pjesnik Ričard Berengarten. Proglašeni ste i za „ikonu stila".
Da, velika mi je čast sto sam proglašena „ikonom stila" jedne zemlje u dva stoleća, a čast za našu kulturu je i to moje pojavljivanje u tako prestižnom časopisu i to u zajedničkom prevodu sa američkim pesnikom laureatom Markom Strendom. Da, to jesu velike počasti, veće od mnogih papirnih nagrada. Iznad svega ipak cenim to šta sam bila i jesam blagoslovljena divnim prijateljstvima nekih izuzetnih, nezamenljivih ličnosti sa kojima sam često osećala duhovnu, skoro rođačku bliskost, ili sam blisko sarađivala, a u nekim slučajevima bila njihova „duhovna kći" – među njima bih istakla još Josifa Brodskog, Harolda Bluma, ali i Vaska Popu, Kiša.

Lidija Kaluđerović

BIBLIOGRAFIJA MAJE HERMAN SEKULIĆ

UVODNE NAPOMENE

Maja Herman Sekulić - pjesnikinja, esejista, romanopisac, prevodilac, teoretičar književnosti, doktor nauka sa Prinstona, autorka 19 knjiga prevedenih na više svjetskih jezika, dobitnica velikog broja nagrada i priznanja kod nas i u svijetu.

Objediniti u bibliografski popis sve publikovane radove koji se odnose na stvaralaštvo Maje Herman Sekulić nije bilo jednostavno, tim prije što je ona živjela, školovala se i stvarala na tri kontinenta, a njena poezija i romani prevedeni su na više svjetskih jezika.

Maja Herman Sekulić dobitnik je mnogih značajnih međunarodnih nagrada i priznanja.

Više puta je bila u konkurenciji za NIN-ovu nagradu, a roman »Ma Belle« koji je 2015. godine bio kandidovan za ovo prestižno književno priznanje, nominovan je 2018. za međunarodnu nagradu grada Dablina.

U decembru 2017. godine Maji Herman Sekulić je dodijeljena najveća nagrada Udruženja književnika Srbije - povelja »Simo Matavulj«.

Roman »Kralj svile«, bio je 2001. godine u najužem izboru za uglednu književnu nagradu »Žensko pero« u organizaciji lista »Bazar«.

Dobitnik je izuzetnog priznanja - Nagrade za svoj »neprocjenjivi doprinos poeziji i kulturi Srbije, Turske i svijeta« na Festivalu »2018 Unesco World Poetry day«, održanom u Istanbulu, na kome je učestvovali pjesnici iz cijelog svijeta.

Takođe, dobitnik je internacionalne nagrade za literaturu »Galaxy Academy Awards«, a u obrazloženju odluke žirija stoji da se »američko-srpskoj pesnikinji i filozofkinji najprestižnija nagrada dodjeljuje za životna dostignuća u polju književne kreacije, umjetnosti i filozofije i uticaj koji ima na kanone književne misli i neizbrisiv trag koji je ostavila na savremenu književnost«.

Maja Herman Sekulić je jedina savremena pjesnikinja koja je u toku 2019. godine dobila deset prestižnih internacionalnih nagrada - u Rumuniji je 23. septembra 2019. dobila nagradu za poeziju i za značajan doprinos svjetskoj književnosti, kulturi i humanosti, koju dodjeljuje Fondacija za umjetnost i kulturu »Munir Mezjed«. U Indiji je, oktobra 2019. godine, na 39. svjetskom kongresu u Bubanesvaru (Odiša), dobila posebno priznanje, a nakon toga su joj na Svjetskoj pjesničkoj konferenciji 13. oktobra 2019. u Batindi, u Pandžabu uručene titule Maestra kreacije i Maestra metafore, počasna titula Globalne Ikone poezije i ambasadora dobre volje. Oktobra 2019. u Italiji je primila međunarodnu književnu nagradu »Premio mondiale Tuliola Renato Filipeli« koja se prvi put dodjeljuje u Italiji za najbolje strane pjesnike.

Globalno književno društvo u Nju Delhiju 10. novembra 2019. godine Maju Herman Sekulić zvanično je proglasilo za »ambasadora za Srbiju i svijet Globalnog književnog društva«. U decembru iste godine dobija prvog srpskog Oskara za popularnost.

Na Trećem festivalu humanistike, kulture i umetnosti »Pazi šta čitaš«, marta 2018. godine Maji Herman Sekulić je, od strane organizatora Festivala, uručena Nagrada za afirmaciju srpske literature u svijetu. Iste godine progašena je za Ikonu stila Srbije među 42 značajne žene u 20. i 21. vijeku.

Maja Herman Sekulić je učesnik velikog broja književnih večeri, festivala, kulturnih manifestacija, a njene pjesme su ušle u više svjetskih antologija.

U novembru 2017. god. je održana međunarodna akademska konferencija o njenom opusu, pod nazivom »Književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić«, u organizaciji Alfa BK Univerziteta u Beogradu, a zbornik naučnih priloga sa ove konferencije objavljen je 2018. godine.

»Smederevska pesnička jesen«, otvorena je 2017. godine poemom »Gospa od Vinče«, a poema »Silna Jerina«, takođe je 2018. godine premijerno predstavljena na pjesničkom festivalu u Smederevu.

Stvaralaštvo Maje Herman Sekulić predstavljeno je na 4. Internacionalnom sajmu knjiga u Podgorici 2018. godine, a tom prilikom sa autorkom je razgovarala prof. dr Aleksandra Nikčević-Batrićević.

Tokom »Srpskog meseca u Velikoj Britaniji«, februara 2018. godine, u prostorijama Ambasade Republike Srbije u Londonu, priređen je susret sa Majom Herman Sekulić.

Oktobra 2018. god. Maja Herman Sekulić je dobila mjesto u prestižnoj monografiji »Ikone stila Srbije 20. i 21. veka«, koja je proglašena za najljepšu knjigu 63. Međunarodnog sajma knjiga u Beogradu i dodijeljena joj je nagrada »Bogdan Kršić«.

Kao učesnik međunarodne pjesničke manifestacije »International Conference of the Cultural Salon of poetry«, koja je održana marta 2019. godine u Tunisu, boravila je kao ambasador Svjetske fondacije za kulturu i umjetnost. Učesnik je 4. Festivala knjige »FESK« u Beogradu, održanom od 23-25. maja 2019. godine, na kojem je izveden recital poeme »Silna Jerina«.

U organizaciji JU Narodna biblioteka Budva, juna 2019. godine, u holu Akademije znanja u Budvi, održano je književno »Veče sa Majom Herman Sekulić«.

Član je UKS-a, SKD-a, srpskog i američkog PEN-a, kao i Američke pjesničke akademije.

Krajem 2017. godine izašlo je prvo kolo od tri knjige njenih Izabranih dela, kao veliki suizdavački produhvat Zavoda za udžbenike i Službenog Glasnika, a tokom 2019. drugo kolo u dva sledeća toma. U toku 2020. očekuje se i treće kolo.

Pjesma »Ljubav u vreme Korone« prevedena je od strane uglednih pjesnika i prevodilaca na 25 svjetskih jezika, a tim povodom u organizaciji Udruženja »Alia Mundi« za promociju kulturne raznolikosti upućen je poziv umjetnicima iz cijelog svijeta da pošalju svoje umjetničke radove/ilustracije inspirisane ovom pjesmom i učestvuju u multikulturalnom poetskom-umjetničkom projektu pod nazivom »Pesma koja je ujedinila svet«. Jedan od najznačajnijih pjesnika i italijanski kandidat za Nobelovu nagradu, Dante Mafija je napisao predgovor za italijansko izdanje njene zbirke pjesama »Veliki plan«, koja je izašla na njemačkom i u dva izdanja na engleskom jeziku 2019. godine.

Bibliografija Maje Herman Sekulić sadrži ukupno 468 bibliografskih jedinica i predstavlja popis književnih i prevodilačkih radova Maje Herman Sekulić objavljenih kao monografske publikacije i prilozi u knjigama, zbornicima radova i periodičnim publikacijama (časopisima, novinama, revijama), a takođe obuhvata i popis priloga brojnih autora koji su pisali o njenom životu i stvaralaštvu.

Bibliografska građa je, zbog svoje strukture, podijeljena u tri poglavlja, a u okviru poglavlja građa je podijeljena u sljedeće grupe:

I Književni i prevodilački rad Maje Herman Sekulić

I 1. Monografske publikacije

I 2. Prevodilački rad. Predgovori. Izbori iz djela (u monografskim publikacijama i u periodici)

I 3. Radovi Maje Herman Sekulić u knjigama, zbornicima, periodici (poezija, proza, eseji, putopisi, intervjui, ilustracije). Zvučni snimci.

I 4. Intervjui. Izjave

II Literatura o Maji Herman Sekulić

II 1. Prikazi i promocije knjiga Maje Herman Sekulić

II 2. O stvaralaštvu Maje Herman Sekulić. Nagrade i priznanja. Učešće na književnim i kulturnim manifestacijama

III Elektronski izvori

Poglavlje *Književni i prevodilački rad Maje Herman Sekulić* podijeljeno je u četiri cjeline zbog bolje preglednosti prilikom korišćenja bibliografije. U njemu su hronološkim redom, prema godini objavljivanja, navedene monografske publikacije Maje Herman Sekulić, njen prevodilački rad, prevodi poezije, kao i izbori i predgovori u knjigama poznatih svjetskih književnika i teoretičara književnosti. U književnim časopisima i novinama ona objavljuje poeziju, eseje, prikaze knjiga naših i stranih autora, putopise, kao i intervjue sa velikanima američke i svjetske literature - Rene Velekom, Haroldom Blumom, Alenom Ginzbergom, Voltonom Licom, Josifom Brodskim, Arturom Milerom.

Drugo poglavlje *Literatura o Maji Herman Sekulić* obuhvata popis priloga brojnih autora koji su objavljivali prikaze njenih knjiga, kao i tekstove u kojima je riječ o njenom životu i stvaralaštvu. U ovom poglavlju zastupljene su bibliografske jedinice kojima je zabilježeno njeno učešće na raznim književnim i kulturnim manifestacijama. U ovoj grupi se nalaze i tekstovi u kojima je riječ o velikom broju nagrada i priznanja koje je Maja Herman Sekulić dobila kod nas i u inostranstvu.

Treće poglavlje *Elektronski izvori* predstavlja popis bibliografskih jedinica iz raznih oblasti stvaralaštva Maje Herman Sekulić, a sadrži linkove koji su pretraživi na Internetu i koji vode direktno do označenog teksta, uz anotaciju koja bliže određuje sadržaj svake jedinice. Prilozi su takođe raspoređeni hronološki, tj. prema godini objavljivanja teksta na pojedinom sajtu, a elektronski prilozi koji nemaju datum nalaze se na kraju ove grupe.

Bibliografska građa unutar svakog poglavlja poređana je hronološki - prema godini njihovog objavljivanja, a u okviru iste godine jedinice su poređane abecednim redom po prezimenu autora, odnosno početnoj riječi naslova teksta. Većina bibliografskih jedinica sadrži anotaciju – kratku napomenu kojom se dodatno pojašnjava njen sadržaj.

Najveći broj bibliografskih jedinica popisane su po principu *de visu*, tj. neposrednim popisivanjem podataka sa primjerka opisivane publikacije i sadrže kompletne bibliografske podatke. Manji broj jedinica, koje su preuzete iz drugih izvora koji su nam bili dostupni prilikom pretraživanja građe, ne sadrži kompletne bibliografske podatke, već je naznačen izvor preuzimanja i, najčešće, broj ili datum objavljivanja. Veliki broj tekstova objavljen je u časopisima i periodičnim publikacijama koji su izlazili u inostranstvu, kao i širom bivše Jugoslavije tako da je, i pored napora da se pronađu, jedan dio tekstova ostao nedostupan za popisivanje pa ih nije bilo moguće uvrstiti u bibliografiju.

Prilikom obrade bibliografske građe primijenjeni su aktuelni bibliografski standardi: Međunarodni standard za obradu monografskih publikacija, Međunarodni standard za obradu priloga iz periodike i Međunarodni bibliografski standard za elektronske izvore.

Na kraju Bibliografije nalazi se *Imenski registar* u kojem se nalaze abecedno poređana imena koja se pominju u bibliografiji - autora i koautora, priređivača, urednika, prevodilaca, ilustratora.

Nastojala sam da kroz popis priloga publikovanih kod nas i u svijetu, što potpunije prikupim u jednu cjelinu i dam pregled stvaralaštva Maje Herman Sekulić, uz napomenu da prikupljeni bibliografski materijal daje mogućnost daljeg istraživanja njenog bogatog stvaralačkog opusa.

I KNJIŽEVNI I PREVODILAČKI RAD MAJE HERMAN SEKULIĆ

I 1. MONOGRAFSKE PUBLIKACIJE

1990.

1. **KAMEROGRAFIJA, ili Njujorški sni(mci)** / Maja Herman Sekulić ; [autori fotografija Marco Glaviano, Richard Green, Goran Musić]. - Beograd : Sfairos, 1990 ([s. l. : s. n.]). - 81 str. ; 21 cm : fotog. - (Stihosfera ; 4)
Tiraž 1000. - Bilješka o autoru: str. 4.

1992.

2. **KARTOGRAFIJA : severno-južni prolaz : [pesme]** / Maja Herman-Sekulić. - Vršac : Književna opština Vršac, 1992 (Vršac : Sloboda). - 62 str. : slika autora ; 19 cm. - (Biblioteka KOV ; knj. 82)
Tiraž 500.

3. **SKICE za portrete : američka književna scena** / Maja Herman Sekulić. - Gornji Milanovac : Dečje novine, 1992 (Bor : Bakar). - 238 str. : ilustr. ; 20 cm. - (Biblioteka Razgovori)

1994.

4. **KNJIŽEVNOST prestupa : parodija u romanu Belog, Džojsa i Mana** / Maja Herman Sekulić. - Novi Sad : Matica srpska, 1994 (Beograd : Vojna štamparija). - 171 str. ; 20 cm
Bilješka o autoru: str. 168-169. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Registar imena: str. 163-167.

5. **PROZOR u žadu : slike iz Jugoistočne Azije** / Maja Herman-Sekulić. - Beograd : Prosveta, 1994 (Beograd : Novi dani). - 266 str. ; 20 cm
Tiraž 1000. - Bilješka o autoru: str. 263.

1997.

6. **IZ muzeja lutanja : kartografija i nove pesme** / Maja Herman-Sekulić. – Novi Sad : Matica srpska, 1997 (Beograd : Vojna štamparija). – 84 str. : autorova slika ; 21 cm
Bilješka o autoru: str. 81-82.

1998.

7. **IZ puste zemlje : poema** / Maja Herman Sekulić. - Beograd : Paideia, 1998 (Beograd : Publikum). - 39, 40 str. : ilustr. ; 21 cm. - (Biblioteka Poezija / Paideia)
Nasl. str. prištampanog prevoda: Out of the Waste land : a poem. - Izvorni tekst i prevod štampani u obrnutim smjerovima. - Autorkina slika. - Tiraž 1000. - Bilješka o autoru: str. 38-39.

8. **THE Jade Window : images from Southeast Asia, by Maja Herman Sekulić (Author)** / Maya Herman. - Bangkok : Suk's Editions, 1998. - 256 str. : ilustr. ; 19 cm
Podaci o knjizi dostupni na: https://www.amazon.com/jade-window-Images-Southeast-Asia

2000.

9. **KRALJ svile : Bangkok - Njujork - Beograd : 1998-2000. godina : roman** / Maja Herman Sekulić. - Beograd : Narodna knjiga - Alfa, 2000 (Beograd : Grafoštampa). - 194 str. ; 20 cm. - (Biblioteka Mega hit ; knj. br. 237)

2009.

10. **SLIKE kojih nema ili U potrazi za Lolitom** / Maja Herman Sekulić. - Beograd : Prosveta, 2009 (Beograd : Altera). - 171 str. ; 21 cm. - (Biblioteka Savremena proza)
Na koricama autorkina slika. - Tiraž 1000. - Bilješka o autoru: str. 171-[172].

2011.

11. **DIGITALNA Galaksija** / Maja Herman Sekulić. - Beograd : Beoknjiga : Beoletera : Hobisport, 2011 (Beograd : Beoknjiga). - 157 str. : ilustr. ; 21 cm. - (Biblioteka Savremena misao)
Autorkina slika na koricama. - Tiraž 500. - Bilješka o autoru: str. 155-157.

12. **U potrazi za Lolitom ili Slike kojih nema** / Maja Herman Sekulić. - Pančevo : Mali Nemo, 2011 (Pančevo : Mali Nemo). - 134 str. ; 21 cm. - (Biblioteka Orbis terrarum)
Autorkina slika na koricama. - Tiraž 500. - Bilješka o autoru: str. 133-134.

2014.

13. **IN Search of the Silk King : a novel** / Maya Herman. - Oxnard : Edwards Brothers Malloy, 2014. - 177 str. ; 22 cm
Podaci o knjizi dostupni i na: https://www.amazon.com/Search-Silk-King-Novel

2015.

14. **MA Belle : Mejbl Grujić, prva američka dama Srbije** / Maja Herman Sekulić. - Beograd : Službeni glasnik, 2015 (Beograd : Glasnik). - 181 str. : fotogr. ; 20 cm. - (Biblioteka Književni glasnik / Službeni glasnik, Beograd. Kolekcija Glasovi)
Tiraž 1000. - Bilješke uz tekst. - Na presavitku prednjeg kor. lista slika autorke i bilješka o njoj. - Na zadnjem kor. listu bilješka o djelu.

15. **WHO was Nikola Tesla? : the genius who gave us light** / Maja Herman Sekulić. - 1. izd. - Beograd : Zavod za udžbenike, 2015 (Novi Sad : Sajnos). - 131 str. : ilustr. ; 20 cm
Autorkina slika. - Tiraž 500. - Timeline of Tesla‘s life: str. 120-121. - Glossary: str. 125-127. - About the author: str. 130. - Bibliografija: str. 122-124.

2016.

16. **MA Belle : Mabel Grujić, the first American lady of Serbia** / Maja Herman Sekulić ; translated from the Serbian by Persida Bošković. - Beograd : Geopoetika izdavaštvo, 2016 (Beograd : Čigoja štampa). - 181 str. : ilustr. ; 20 cm. - (Serbian prose in translation)
Tiraž 1.000. - Photographs: str. 161-181. - Na koricama bilješka o autorki. - Napomene uz tekst.

17. **MA Belle [Zvučni snimak] : Mejbl Grujić, prva američka dama Srbije** / Maja Herman Sekulić. – Beograd : IP Albatros plus, 2016 (Beograd : IP Albatros plus). - 1 CD (246 min) ; 12 cm
Prema štampanom izd. iz 2015. god. - 67 fajlova zvučne knjige. – Tekst čita Mila Marjanović.

2017.

18. **DIGITALNA Galaksija** / Maja Herman Sekulić. - 2. izd. - Beograd : Službeni glasnik : Zavod za udžbenike, 2017 (Beograd : Službeni glasnik). - 109 str. : ilustr. ; 21 cm. - (Izabrana dela / Maja Herman Sekulić)
Autorkina slika na koricama. - Tiraž 500. - Str. 9-15: Digitalni lavirint Maje Herman Sekulić / Ratko Božović. - Bilješka o autorki: str. 107-109.

19. **GOSPA od Vinče : poema** / Maja Herman Sekulić. – Beograd : Pešić i sinovi, 2017 (Beograd : Atelje Sava). - 89 str. : ilustr. ; 20 cm. - (Biblioteka Novo doba / [Pešić i sinovi] ; knj. 6)
Nasl. str. prištampanog engl. teksta: Lady of Vincha / Maja Herman Sekulić. - Autorkina slika. - Tiraž 300. - Bilješka o autorki: str. 41-42.

20. **POEZIJA : nove i izabrane pesme** / Maja Herman Sekulić. - 1. izd. - Beograd : Zavod za udžbenike, 2017 (Beograd : Colorgrafx). - 229 str. ; 20 cm. - (Izabrana dela / [Maja Herman Sekulić])
Autorkina slika na koricama. - Tiraž 500. - Bilješka o autorki: str. 223-224.

21. **SKICE za portrete : američka književna scena** / Maja Herman Sekulić. - 2. izd. - Beograd : Zavod za udžbenike : Službeni glasnik, 2017 (Beograd : Službeni glasnik). - 342 str. : ilustr. ; 20 cm. - (Izabrana dela / [Maja Herman Sekulić])
Tiraž 500. - Str. 7-8: Predgovor / Dragoljub Kojčić. - Bilješka o autorki: str. 341-342. - Str. 319-322: Biografija čitanja - novi okvir umetničkog integriteta / Petar V. Arbutina. - Iz privatne arhive: str. 324-339. - Napomene i bibliografske reference uz tekst.

2018.

22. **SILNA Jerina** / Maja Herman Sekulić. – Beograd : Pešić i sinovi, 2018 (Beograd : Dijamant print). – 79 str. ; 21 cm. - (Biblioteka Novo doba ; knj. 23)
Nasl. str. prištampanog prevoda: The Mighty Irene / Maja Herman Sekulić. – Uporedo srp. tekst i engl. prevod. – Tiraž 300. – Str. 33-38: Silna Jerina Maje Herman Sekulić / Ričard Berengarten. - Podaci o knjizi dostupni na: https://www.amazon.com/Silna-Jerina-Maja-Herman-Sekulic

23. **VELIKI plan** / Maja Herman Sekulić ; preveo Đorđe Trišović = Der grosse Plan / Maja Herman Sekulić ; Übersetzt von Đorđe Trišović. – Smederevo : Međunarodni festival poezije Smederevska pesnička jesen, 2018 (Smederevo : Newpress). – 75 str. : autorkina slika ; 20 cm. – (Meridijani / [Međunarodni festival poezije Smederevska pesnička jesen])
Uporedo srp. tekst i nem. prevod. – Tiraž 200. - Maja Herman Sekulić: str. 70-72.

2019.

24. **THE grand plan : new and selected poems** / Maja Herman Sekulić. - [S. l. : s. n.], 2019 (Columbia : [s. n.]). – 114 str. ; 28 cm
Autorkina slika na koricama. - Author‘s biography: str. 112. - Podaci o knjizi dostupni na: https://www.amazon.com/GRAND-PLAN-Selected-New-Poems/dp/1686436777

25. **KRALJ svile : Bangkok-Njujork-Beograd : 1998-2000. godina** / Maja Herman Sekulić. – 1. izd. – Beograd : Zavod za udžbenike : Službeni glasnik, 2019 (Beograd : Službeni glasnik). - 225 str. ; 20 cm
Tiraž 500. – Bilješka o autorki: str. 223-225.

26. **LOOKING for Lolita** / Maja Herman Sekulić ; translated from serbian by Alice Copple-Tosic and the author. - [S. l. : s. n.], 2019 (Middletown : [s. n.]). - 129 str. ; 23 cm
Autorkina slika na koricama. - Author‘s biography: str. 127-128.

27. **LOOKING for Lolita : Or Pictures Not Taken, by Maja Herman Sekulić (Author) /** Maja Herman Sekulić. - Independently published, 2019. - 118 str.
Podaci o knjizi dostupni na: https://www.amazon.com/Looking-Lolita-Pictures-Not-Taken-ebook

28. **PROZOR u žadu : slike iz Jugoistočne Azije** / Maja Herman Sekulić. - 1. izd. - Beograd : Zavod za udžbenike : Službeni glasnik, 2019 (Beograd : Službeni glasnik). - 249 str. : ilustr. ; 20 cm
Tiraž 500. - Bilješka o autorki: str. 247-249.

29. **TI koja sam ja** / Maja Herman Sekulić. - Beograd : Pešić i sinovi, 2019 (Beograd : Atelje Sava). - 90 str. : autorkina slika ; 20 cm. - (Biblioteka Novo doba ; knj. 24)
Tiraž 300. – Napomene uz tekst. - Bilješka o autorki: str. 85-88. – Izvori i literatura o Jerini Branković: str. 84.

I 2. PREVODILAČKI RAD. PREDGOVORI. IZBORI IZ DJELA
(u monografskim publikacijama i u periodici)

1972.

30. SEKSTON, Ana
Preobraženja / Ana Sekston ; prevela Maja Herman.
U: *Znak*. - God. 1, br. 2-3 (3. 06. 1972), dodatak uz časopis [dva presavijena lista].
Sadrži: Zlatni ključić; Rumpelstiltskin; Pepeljuga; Trnova ružica. – Sadrži: Preobraženja Ane Sekston [o zbirci pjesama »Preobraženja« ; Bio-bibliografska bilješka o En Sekston].

1973.

31. MORAVSKI, Stefan
O mogućim primenama i zloupotrebama pornografije u umetnosti / Stefan Moravski ; prevela Maja Herman-Sekulić.
U: *Književna kritika*. - God. 4, br. 6 (1973), str. 10-16.

1974.

32. KJULER, Džonatan
Večno pokretljivi prst : (povodom knjiga Stephen Heath, »Le vertige du déplacement« i Julia Kristeva, »La révolution du language poétique«) / Džonatan Kjuler; prevela sa engleskog Marija Herman-Sekulić.
U: *Književna kritika*. - God. 5, br. 6 (1974), str. 113-[117].

33. **MLAĐA američka poezija** / izbor i prevod pjesama Maja Herman-Sekulić.
U: *Student*. - Br. 13/14 (1974), str. 22.
Sadrži: Beleške za razgovor / Li Roj Džons; Ovde, u središtu / Džilbert Sorentino; Sujeta / Džojs Kerol Outs; Živim u dvadesetom veku / Ričard Brautigen; Sedam pesama / Mark Strend.

34. ŠEJPER, Eva
Kant o estetičkim sudovima / Eva Šejper ; prevela s engleskog Maja Herman-Sekulić.
U: *Književna kritika*. - God. 5, br. 3 (1974), str. 24-[42].

35. ŠPIGLBERG, Herbert
O pravu da se kaže »Mi«: lingvistička i fenomenološka analiza / Herbert Špiglberg ; prevela s engleskog Maja Herman Sekulić.
U: *Delo*. - Br. 11 (1974), str. 1397-1430.

1975.

36. MARKOVIĆ, Borivoje
Američka kritika romana od 1850. do 1890. godine / Borivoje Marković ; prevela sa engleskog Maja Herman-Sekulić.
U: *Književna kritika*. - God. 6, br. 6 (1975), str. 55-76.

37. MORAVSKI, Stefan
Izvori umetničke estetske vrednosti / Stefan Moravski ; prevela sa engleskog Marija Herman-Sekulić.
U: *Književna kritika*. - God. 6, br. 2 (1975), str. 5-[20].

38. ODN, Vistan Hju
Poslanica kumčetu / V. H. Odn ; prevela Maja Herman-Sekulić.
U: *Doba*. - God. 3, br. 2 (1975), str. 12.
Sadrži: Za Filipa Spendera; Ja nisam kamera; Crtice I; Crtice II. – Iz zbirke »Poslanica kumčetu« V. H. Odna.

39. ŠMIT, Zigfrid
Pokušaj pragmatičkog tumačenja »funkcionalnosti« / Zigfrid Šmit ; prevela Maja Herman-Sekulić.
U: *Književna kritika*. - God. 6, br. 6 (1975), str. 41-53.

1976.

40. DJEMIDOK, Bohdan
Teorija vrednosti umetničkog dela Romana Ingardena u svetlosti marksističke estetike / Bohdan Djemidok ; prevela Maja Herman-Sekulić.
U: *Književna kritika*. - God. 7, br. 3 (1976), str. 27-36.

41. HAUSER, Arnold
Pojam manirizma / Arnold Hauser ; prevela Maja Herman-Sekulić.
U: *Kultura*. - Br. 35 (1976), str. 22-43.

42. KAŠTELAN, Jure
Izabrane pjesme / Jure Kaštelan ; [izbor i predgovor Marija Herman-Sekulić]. - Beograd : Rad, 1976 (Beograd : Prosveta). - 154 str., [1] list sa autorovom slikom ; 17 sm. - (Dom i škola)
Trajne ljubavi Kaštelanove poezije: str. 5-19.

1977.

43. KUČURADI, Ioana
Vrednost, vrednosti i umetnost / Ioana Kučuradi ; prevela Maja Herman-Sekulić.
U: *Književna kritika*. - God. 8, br. 3 (1977), str. 51-53.

44. MOM, Vilijam Samerset
Izabrane pripovetke / Somerset Mom ; [izbor i prevod Gordana Korać]. - Beograd : Rad, 1977 (Novi Sad : Budućnost). - 155 str. ; 18 cm. - (Reč i misao ; Kolo 13 ; 314)
Tiraž 20.000. - Str. 149-[156]: Nepristrasni posmatrač sveta / Marija Herman-Sekulić.

45. VAJT, Patrik
Noć lupeža / Patrik Vajt ; [izbor i prevod Marija Herman-Sekulić]. - Beograd : Rad, 1977 (Beograd : Budućnost). - 107 str. ; 18 cm. - (Reč i misao ; Kolo 13 ; 317)
Tiraž 20.000. – Str. 101-[108]: Pakao predgrađa / Marija Herman-Sekulić.

46. VAJT, Patrik
Vedra duša / Patrik Vajt ; prevela Maja Herman Sekulić.
U: *Stvaranje*. - God. 32, br. 7-8 (1977), str. [1085]-1104.
Sa bilješkom o autoru: Patrik Vajt / M. Herman-Sekulić.

1978.

47. BOGETIĆ, Boško
Lament over the body / Boško Bogetić ; translated by Maja Herman-Sekulić.
U: *Relations*. - Br. 5-6 (January-June 1978), str. 43-47.
Sadrži: Helena: str. 43-44; Asp: str. 44-45; Helena: str. 45; Asp: str. 46; Helena: str. 46-47.

48. ĐOGO, Gojko
[Poezija] / Gojko Đogo ; translated by Maja Herman-Sekulić.
U: *Relations*. - Br. 5-6 (January-June 1978), str. 47-49.
Sadrži:Hollow tooth: str.47; Black sheep: str. 48; Pivot: str. 48-49.

49. ĐURĐIĆ, Ljiljana
Skipping over a rope / Ljiljana Đurđić ; translated by Maja Herman-Sekulić.
U: *Relations*. - Br. 5-6 (January-June 1978), str. 27-28.
Poezija.

50. GAĐANSKI, Ivan
Everyday song or politicization / Ivan Gađanski; translated by Maja Herman-Sekulić.
U: *Relations*. - Br. 5-6 (January-June 1978), str. 63.
Poezija.

51. HADŽIĆ, Ibrahim
[Poezija] / Ibrahim Hadžić ; translated by Maja Herman-Sekulić.
U: *Relations*. - Br. 5-6 (January-June 1978), str. 20-21.
Sadrži: On the fallen empire: str: 20; Hatred: str: 21.

52. KOMNENIĆ, Milan
[Poezija] / Milan Komnenić ; translated by Maja Herman-Sekulić.
U: *Relations*. - Br. 5-6 (January-June 1978), str. 52-56.
Sadrži: Remembering Ivan Kondrakin : (fragment): str: 52-53; Serbia in the east: str: 54; Echo below zero: str. 54-55; Healing: str. 55; Insanities II: str. 56.

53. LIVADA, Raša
[Poezija] / Raša Livada ; translated by Maja Herman-Sekulić.
U: *Relations*. - Br. 5-6 (January-June 1978), str. 56-58; 60.
Sadrži: Captaincy: str. 56-57; Purgatory: str. 57-58; The lady librarian: str. 60.

54. MAKRAGIĆ, Stanoje
On others I see radiance / Stanoje Makragić ; translated by Maja Herman-Sekulić.
U: *Relations*. - Br. 5-6 (January-June 1978), str. 97.
Poezija.

55. MILANOVIĆ, Bratislav
[Poezija] / Bratislav Milanović ; translated by Maja Herman-Sekulić.
U: *Relations*. - Br. 5-6 (January-June 1978), str. 96-97.
Sadrži: [...Remove the photographs, the exhibits...]: str. 96; A small room - a dream: str. 97.

56. MILIDRAGOVIĆ, Božidar
[Poezija] / Božidar Milidragović ; translated by Maja Herman-Sekulić.
U: *Relations*. - Br. 5-6 (January-June 1978), str. 85-86.
Sadrži: Discourse on the source: str. 85; A tongue of flame: str. 86; A lamp: str. 86;

57. PETROVIĆ, Branislav
[Poezija] / Branislav Petrović ; translated by Maja Herman-Sekulić.
U: *Relations*. - Br. 5-6 (January-June 1978), str. 7-12.
Sadrži: A poem of a Japanese general : (fragments): str : 7-9; A poem about rain): str: 9-10; A race with the Gravedigger: str: 10-12.

58. PETROVIĆ, Milutin
[Poezija] / Milutin Petrović ; translated by Maja Herman-Sekulić.
U: *Relations*. - Br. 5-6 (January-June 1978), str. 74-77.
Sadrži: Head on the blok: str. 74; A swan looks, doesn't move his head: str. 74-75; A contract: str. 75; A mesure, act I: str. 76; A love poem, about death, I: str. 76-77; A dossier, variant I: str. 77.

59. PRELEVIĆ, Branislav
[Poezija] / Branislav Prelević; translated by Maja Herman-Sekulić.
U: *Relations*. - Br. 5-6 (January-June 1978), str. 77-79.
Sadrži: [...I've seen absurdity in the wall...]: str. 77; A yellow conversation: str. 78; My head: str. 78; Dancer in the air: str. 78-79.

60. PUSLOJIĆ, Adam
[Poezija] / Adam Puslojić ; translated by Maja Herman-Sekulić.
U: *Relations*. - Br. 5-6 (January-June 1978), str. 13-16.
Sadrži: A ride: str. 13-14; A three - legged cat: str. 14; Dog's religion: str. 14-15; The mediavel astrologer with a customer: str. 15; Habeas corpus actus: str. 16.

61. SIMONOVIĆ, Simon
[Poezija] / Simon Simonović ; translated by Maja Herman-Sekulić.
U: *Relations*. - Br. 5-6 (January-June 1978), str. 69-71.
Sadrži: The early works: str. 69-70; A city life: str. 70-71.

62. ŠUJICA, Božidar
[Poezija] / Božidar Šujica ; translated by Maja Herman-Sekulić.
U: *Relations*. - Br. 5-6 (January-June 1978), str. 67-68.
Sadrži: The 20 th century: str. 67; You who are sure of your movement: str. 67-68.

63. TERZIĆ, Todor
Some instructions on how to become a bird / Todor Terzić ; translated by Maja Herman-Sekulić.
U: *Relations*. - Br. 5-6 (January-June 1978), str. 21-22.
Poezija.

64. VUKADINOVIĆ, Miljurko
Textual coverage / Miljurko Vukadinović ; translated by Maja Herman-Sekulić.
U: *Relations*. - Br. 5-6 (January-June 1978), str. 29.
Poezija.

65. ZUBANOVIĆ, Slobodan
[Poezija] / Slobodan Zubanović ; translated by Maja Herman-Sekulić.
U: *Relations*. - Br. 5-6 (January-June 1978), str. 23-24.
Sadrži: A conviction: str. 23; The editorial board: str. 23-24.

1979.

66. KODVEL, Kristofer
Iluzija i stvarnost : studija o izvorima poezije / Kristofer Kodvel ; [predgovor Milan Damnjanović; prevod Maja Herman-Sekulić]. - 1. izd. - Beograd : Komunist, 1979 (Novi Sad : Budućnost). - XX, 278 str. ; 20 cm. - (Marksizam i savremenost)
Prevod dela: Illusion and Reality. - Tiraž 3000. - Kodvelova teorija pjesništva: str. V-XX. - Biografska bilješka / G. T.: str. 3-5. - Bibliografija: str. 264-278.

67. STREND, Mark
Poezija / Mark Strend ; prevela Maja Herman-Sekulić.
U: *Letopis Matice srpske*. - God. 155, br. 424, sv. 1-2 (jul-avgust 1979), str. [92]-99.
Sadrži pjesme: Ždranje poezije (iz zbirke »Razlozi za kretanje«, 1968); Brak (iz zbirke »Razlozi za kretanje«, 1968); Odustajanje od samog sebe (iz zbirke »Mračnije«, 1970); Moj život (iz zbirke »Mračnije«, 1970); Moj sin : prema Karlosu Drumondu od Andrade (iz zbirke »Pozni čas«, 1978); Drugo mesto (iz zbirke »Pozni čas«, 1978); Za nju (iz zbirke »Pozni čas«, 1978); Belo : za Harolda Bluma (iz zbirke »Pozni čas«, 1978); Pesma moga ja (iz zbirke »Spomenik«, 1978).

1980.

68. BLUM, Harold
Antitetička kritika : teorija pesništva / Harold Blum ; [prevod s engleskog Maja Herman-Sekulić]. - Beograd : Slovo ljubve, 1980 (Beograd : »Radiša Timotić«). - 147 str. ; 21 cm. - (Eidos)
Prevod dela: The Anxiety of Influence / Harold Bloom. - Tiraž 2000. - Antitetička kritika Harolda Bluma / Maja Herman-Sekulić: str. [145]-147. - Napomene: str.[141]-143.

69. BLUM, Harold
Manifest antitetičke kritike / Harold Blum ; prevela Maja Herman-Sekulić.
U: *Književna reč*. - God. 9, br. 153 (25. 10. 1980), str. 5.

70. MORAVSKI, Stefan
Marksizam i estetika / Stefan Moravski ; [prevod s italijanskog Jugana Stojanović ; dodatak za ovo izdanje - prevod s engleskog Maja Herman-Sekulić ; predgovor Milan Damnjanović]. - Titograd : Pobjeda, 1980 (Beograd : »Slobodan Jović«). - 2 knj. (531 str.) ; 24 cm. - (Biblioteka Posebna izdanja / Pobjeda, Titograd)
Prevod djela: Il marxismo e l'estetica / Stefan Morawski, 1. izd., 1973. - Str. 7-25: Marksistička estetika u istorijskom pogledu / Milan Damjanović. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Registar.

1981.

71. TOMAŠEVIĆ, Boško
Antitetička kritika Harolda Bluma : »Antitetička kritika« ; prevod Marija Herman-Sekulić, »Slovo ljubve«, Beograd, 1980. / Boško Tomašević.
U: *Letopis Matice srpske*. - God. 157, knj. 428, sv. 5 (novembar 1981), str. 791-793.
Prikaz studije Harolda Bluma u prevodu Maje Herman Sekulić.

1982.

72. BELOU, Sol
Čovek bez oslonca / Sol Belou ; [prevela Maja Herman-Sekulić]. - Beograd : Rad, 1982 (Beograd : »Slobodan Jović«). - 176 str. ; 18 cm. - (Reč i misao. Nova serija ; 367)
Prevod djela: Dangling man. - Prvi roman Sola Beloua / Maja Herman-Sekulić: str. 171-[177].

73. HALPERN, Danijel
Pesme : poezija na kraju XX veka / Danijel Halpern ; prevela Maja Herman-Sekulić.
U: *Književne novine*. - God. 34, br. 650 (24. 06. 1982), str. str. 34-35.
Sadrži: Belo polje; Elegije za nemarnu ljubav; Portoncini dei morti; Belezi.

1983.

74. BELOU, Sol
Čovek bez oslonca [Brajevo pismo] : u dve sveske. Sv. 1 / Sol Belou ; prevela Maja Herman-Sekulić. - Beograd : »Filip Višnjić«, 1983 (Beograd : »Filip Višnjić«). – 167 str. ; 34 cm.
Tiraž 14. – Prema izdanju iz 1982.

75. BELOU, Sol
Čovek bez oslonca [Brajevo pismo] : u dve sveske. Sv. 2 / Sol Belou ; prevela Maja Herman-Sekulić. - Beograd : »Filip Višnjić«, 1983 (Beograd : »Filip Višnjić«). – 157 str. ; 34 cm.
Tiraž 14. – Prema izdanju iz 1982. – Str. 144-157: Prvi roman Sola Beloua / Maja Herman-Sekulić.

1985.

76. **A BOOK for Bhopal : 13 poets from Belgrade** / edited by Aleksandar Petrov. - Belgrade : Writers' Union of Serbia, 1985 (Beograd : Beogradski izdavačko-grafički zavod). - 61 str. ; 20 cm
Bilješke o autorima. – Maja Herman Sekulić prevela na engleski 591 stih.

1988.

77. ANDRIĆ, Ivo
Words / Ivo Andrić ; prevod na engleski Maja Herman Sekulić.
U: *Anateus* (New York). – No. 60 (Spring 1988), str. 66-72.

1989.

78. ELIS, Bret Iston
Pravila privlačnosti / Bret Iston Elis ; prevod s engleskog i pogovor Maja Herman-Sekulić. - Beograd : BIGZ, 1989 (Beograd : BIGZ). - 244 str. ; 21 cm. - (Biblioteka Hitac)
Prevod djela: The rules of attraction. - Očima svedoka - Bret Iston Elis / Maja Herman Sekulić: str. 233-[245].

79. ELIS, Bret Iston
Ja sam posmatrač iznutra : (razgovor sa Bretom Istonom Elisom) / Bret Iston Elis ; prevela Maja Herman-Sekulić.
U: *Književne novine*. - God. 42, br. 783 (1. 10. 1989), str. 12.

80. ELIS, Bret Iston
Pravila privlačnosti / Bret Iston Elis ; s engleskog Maja Herman-Sekulić.
U: *Književne novine*. - God. 42, br. 783 (1. 10. 1989), str. 13.

81. KARVER, Rejmond
Dve priče / Rejmond Karver ; prevela s engleskog Maja Herman Sekulić.
U: *Savremenik*. - God. 35, br. 6 (1989), str. 656-677.
Sadrži: Perje: str. 656-668; Odakle zovem: str. 668-677.

1990.

82. BRODSKI, Josif
[DVADESET četvrti] 24. maj 1980. : iz prevodiočeve radionice / Josif Brodski ; izbor, prepev s ruskog (i engleskog) Maja Herman-Sekulić.
U: *Književne novine*. - God. 43, br. 796 (15. 04. 1990), str. [5].
Sa komentarom prevodioca Maje Herman Sekulić o pokušaju paralelnog prevoda dvojezičnog »testamenta« J. Brodskog, »napisanog na danteovskom raskršću pola životnog puta«. – Takođe, autorka prevoda ističe: »Geneza prevoda prati redosled čitanja dve verzije pesme. Pesmu sam prvo čitala na engleskom, u autorovom prevodu. Onda na ruskom, u prvobitnoj verziji. Prvo sam je prevela sa engleskog, ali sam se na kraju opredelila za prepev sa ruskog zadržavši neke elemente iz engleske verzije, po sugestiji autora«.

83. KITS, Džon
Iz »Pada Hiperiona« : iz prevodiočeve radionice / Džon Kits ; izbor i prevod s engleskog i beleške: Maja Herman Sekulić.
U: *Književne novine*. - God. 43, br. 801-802 (1. i 15. 07. 1990), str. 5.

Na početku bilješke o odabranom prevodu Maja Herman Sekulić navodi: »Kitsova pesma »Pad Hiperiona«, posebno ovaj odlomak, opseda me već celu deceniju i upotrebila sam je kao uvod i moto za moju studiju »Književnost prestupa« .

84. STIVENS, Volas
Iz monokla mog ujaka : VIII : iz prevodiočeve radionice / Volas Stivenz ; izbor, prevod s engleskog i beleška: Maja Herman Sekulić.
U: *Književne novine*. - God. 43, br. 800 (15. 06. 1990), str. 18.
Iz osmog stiha. - U komentaru prevoda Maja Herman Sekulić napominje da je odlomak iz »Monokla« prvi put prevela prije desetak godina, prva verzija objavljena je u okviru prevoda »Antitetičke kritike« (str. 125), Harolda Bluma, dok je druga verzija prevoda nastala kada je počela da radi na izboru iz njegove poezije za »Pismo«, naglasivši da je surova ljepota osmog odlomka »u vesti o prolaznosti nadahnuća i u osećanju zakasnelosti modernog pesnika«.

1991.

85. FRAJ, Nortrop
Književnost kao kontekst : Miltonov »Licidas« / Northrop Frye ; prevela Maja Herman Sekulić.
U: *Polja*. - God. 37, br. 388-389 (1991), str. 236-237.

86. FRAJ, Nortrop
Mit i struktura / Nortrop Fraj ; [prevodilac, autor pogovora Maja Herman Sekulić]. - Sarajevo : Svjetlost, 1991 (Sarajevo : Oslobođenje). - 255 str. ; 21 cm. - (Biblioteka Raskršća)
Predgovor: str. 7-13. - Bilješka o piscu: str. 251.

87. FRAJ, Nortrop
Nove iz starih smernica / Northrop Frye ; prevela Maja Herman Sekulić.
U: *Polja*. - God. 37, br. 388-389 (1991), str. 232-235.
O upotrebi slika i simbola u poeziji.

88. FRAJ, Nortrop
Priroda i Homer / Northrop Frye ; prevela Maja Herman Sekulić.
U: *Polja*. - God. 37, br. 388-389 (1991), str. 229-232.

89. KARVER, Rejmond
Katedrala / Rejmond Karver ; sa engleskog prevela Maja Herman-Sekulić. - 1. izd. - Beograd : Narodna knjiga, 1991 (Beograd : Kosmos). - 206 str. ; 21 cm. - (Biblioteka Narodna knjiga)
Prevod djela: Cathedral / Raymond Carver. - Tiraž 3000. - Str. 197-206: Postmodernistički realizam Rejmonda Karvera / Maja Herman-Sekulić.

90. KRAGUJEVIĆ, Tanja
Dodir paunovog pera : Rejmond Karver: »Katedrala«, prevela Maja Herman-Sekulić ; izdavač: »Narodna knjiga«, Beograd, 1991 : proza / Tanja Kragujević.
U: *Politika*. - God. 88, br. 28045 (2. 11. 1991), str. 20.
Prikaz zbirke pripovjedaka »Katedrala«, u prevodu Maje Herman-Sekulić.

1992.

91. MIKIĆ, Radivoje
Književnost i mit : Nortrop Fraj: »Mit i struktura«, Svjetlost«, Sarajevo, 1991 : književna teorija / Radivoje Mikić.
U: *Borba*. - God. 70, br. 135 (14. 05. 1992), str. 13.
Prikaz knjige Nortropa Fraja »Mit i struktura«, koju je prevela i predgovor napisala Maja Herman Sekulić.

1995.

92. STIVENS, Volas
Pesme našeg podneblja : izabrane pesme / Volas Stivens ; s engleskog prevela Maja Herman-Sekulić. - Novi Sad : Matica srpska ; Beograd : Cicero ; Zemun : Pismo, 1995 (Beograd : Cicero). - 83 str. ; 20 cm. - (Biblioteka Pismo ; 23)
Tiraž 500. - Bilješka o pjesniku: str. 77-80. - S a d r ž a j: Čaj (5); Nedeljno jutro (6-13); Vetru koji huji (14); Trinaest načina posmatranja kosa (15-27); Monokl mog ujaka (28-30); Infantkinja Marina (31);

Čaj u palači Huna (32); Ideja o redu u Ki Vestu (33-34); Ponovna potvrda romanse (35); Zec kao kralj duhova (36-37); Čovek sa plavom gitarom (38-53); Pesme našeg podneblja (54-56); Poezija je razorna sila (57); Fosfor koji čita pri svom svetlu (58); Beleške ka višoj fikciji (59); Mora da bude apstraktna (60-62); Sova u sarkofagu (63-64); Obično veče u Nju Hejvnu (65-74); Ne ideje o stvari nego sama stvar (75); O čistom postojanju (76). - Bilješka o pjesniku (77-80).

1996.

93. KARVER, Rejmond
Katedrala / Rejmond Karver ; sa engleskog prevela Maja Herman-Sekulić. - [2. izd.]. - Beograd : Narodna knjiga-Alfa, 1996. - 206 str. ; 21 cm. - (Biblioteka Megahit)
Prevod djela: Cathedral / Raymond Carver. - Str. 197-206: Postmodernistički realizam Rejmonda Karvera / Maja Herman-Sekulić.

2002.

94. CICVARA, Dušan
Glad za krvlju : književni fenomeni / Dušan Cicvara.
U: *NIN*. - Br. 2671 (7. 03. 2002), str. 32-33.
O stvaralaštvu američkog pisca Breta Istona Elisa, između ostalog, o romanu »Pravila privlačnosti«, koji je objavljen u ediciji »Hitac«, 1989. godine, u prevodu Maje Herman Sekulić. – Fotografija: Bret Iston Elis.

2006.

95. ZUBANOVIĆ, Slobodan
The editorial board: = [Uredništvo:] / Slobodan Zubanović ; translated by Maja Herman-Sekulić.
U: *Places We Love* / selected by Gojko Božović. - Belgrade : Serbian PEN Centre, 2006, str. 183.

2009.

96. ELIS, Bret Iston
Pravila privlačnosti / Bret Iston Elis ; prevela Maja Herman Sekulić. - Beograd : Laguna, 2009 (Beograd : Margo-art). - 286 str. ; 21 cm
Prevod dela: The Rules of Attraction / Bret Easton Ellis. - Tiraž 1000. - Očima svedoka - Bret Iston Elis: str. 271-286.

2010.

97. NENADOVIĆ, Svetlana
Dete je otac čoveka. Knji. 5 / Svetlana Nenadović ; [autori fotografija Gradimir Aleksić, Ivana Cica Dimić]. - 1. izd. – Beograd : Radio-televizija Srbije, Centar za istraživanje javnog mnjenja, programa i auditorijuma, 2010 (Beograd : RTS). – 183 str. : fotograf. ; 17 cm. – (Edicija Opredmećeni zvuk) (Biblioteka Knjiga sećanja)
Autorkina slika. – Tiraž 500. – Str. 179-180: Svetlana Nenadović: Istoričar detinjstva / Maja Herman Sekulić. – Svetlana Beca Nenadović: str. 181-182.

2011.

98. ZUBANOVIĆ, Slobodan
The editorial board: = [Uredništvo:] / Slobodan Zubanović ; translated by Maja Herman-Sekulić.
U: *Places We Love* / selected by Gojko Božović. - Belgrade : Serbian PEN Centre, 2011, str. 183.

I 3. RADOVI MAJE HERMAN SEKULIĆ U KNJIGAMA, ZBORNICIMA, PERIODICI. (poezija, proza, eseji, putopisi, intervjui, ilustracije)

1972.

99. **AMERIČKA kritika o novom romanu Miodraga Bulatovića** / Maja Herman.
U: *Književne novine*. - God. 24, br. 426 (1. 11. 1972), str. 11.
Prikaz romana M. Bulatovića »Rat je bio bolji« koji je naišao na znatan odjek u Americi.

100. **NOVA knjiga Džona Oldridža** / M. H.
U: *Književne novine*. - God. 24, br. 427 (16. 11. 1972), str. 11.
Bilješka o knjizi Džona Oldridža »Đavo u vatri«.

101. **NOVI roman Roberta Pen Vorena** / Maja Herman.
U: *Književne novine*. - God. 24, br. 416 (1. 06. 1972), str. 2.
Prikaz romana Roberta Pen Vorena »Sretni me u zelenoj dolini«. – Fotografija: Robert Pen Voren.

102. **POVRATAK Tenesija Vilijamsa** / Maja Herman.
U: *Književne novine*. - God. 24, br. 415 (16. 05. 1972), str. 10.

103. **RIČARD Brautigan – novi idol američke omladine** / Maja Herman.
U: *Književne novine*. - God. 24, br. 426 (1. 11. 1972), str. 2.
O stvaralaštvu pjesnika i proznog pisca Ričarda Brautigana. – Fotografija: Ričard Brautigan.

1975.

104. **AJRIS Merdok i Crni princ** / Marija Herman Sekulić.
U: *Književne novine*. - God. 27, br. 482 (1. 03. 1975), str. [12].
O stvaralaštvu engleske književnice Ajris Merdok.

105. **NOVI roman Džozefa Helera** / Marija Herman-Sekulić.
U: *Književne novine*. - God. 27, br. 481 (16. 02. 1975), str. [12].
Prikaz romana »Nešto se dogodilo« Džozefa Kelera (N. York, 1974).

106. **OPSENE Džona Berimana** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Doba*. - God. 3, br. 2 (1975), str. [11].
O zbirci pjesama »Opsene« i pjesništvu Džona Berimana.

1979.

107. **JEDNO dugo iščekivanje** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Kultura*. - Br. 45/46 (1979), str. 271-274.
Autorka u radu ukazuje na činjenice iz kojih bi se mogli izvesti zaključci značajni za razumijevanje studije Nortropa Fraja »Anatomija kritike«, u kontekstu savremene misli o književnosti, a takođe pohvaljuje vrijedan izdavački i prevodilački poduhvat zagrebačkog izdavača »Naprijed«, koji je objavio ovo uticajno djelo savremene teorije književnosti.

1980.

108. **ANATOMIJA Frajeve kritike** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Savremenik*. - God. 26, knj. 51, sv. 1-2 (1980), str. 70-86.
Napomene i bibliografske reference uz tekst.

109. **ANTITETIČKA kritika Harolda Bluma** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Književna reč*. - God. 9, br. 153 (25. 10. 1980), str. 5.

110. **IMAGINARNA biblioteka Andrea Malroa : Neizvesnost čovjekove avanture i književnost, prevod: Alka Šijan, Naprijed, Zagreb, 1979.** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Književna reč*. - God. 9, br. 148 (10. 07. 1980), str. 15.
O stvaralaštvu Andre Malroa.

1981.

111. BLUM, Harold
Razgovor sa Haroldom Blumom (Nju Hejon, 28. februara 1981. godine) / razgovor vodila Maja Herman-Sekulić.
U: *Savremenik*. - God. 27, knj. 53, sv. 5 (maj 1981), str. 367-375.
U rubrici »Iskustvo kritičara«.

112. VELEK, Rene
Perspektiva i retrospektiva : za »Književnu reč« govori Rene Velek / razgovarala Maja Herman-Sekulić.
U: *Književna reč*. - God. 10, br. 172 (10. 09. 1981), str. 1 ; 7.
Napomena M. Herman Sekulić povodom susreta sa R. Velekom: Prinston, 10. maj 1981 (za doručkom u restoranu »Nasau«, između 9 i 10 časova ujutro).

1982.

113. GINZBERG, Alen
O stvarima ne o idejama : za »Književnu reč« govori Alen Ginzberg / razgovarala Maja Herman-Sekulić.
U: *Književna reč*. - God. 11, br. 193-194 (25. 07. 1982), str. [19].

114. **FILM u kojem pobeđuje lepota : o prvom filmu francuskog reditelja Žan-Žaka Beneksa (Jean-Jacques Beineix) »Diva«, koji se sa velikim uspehom prikazuje u Francuskoj i SAD** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Književne novine*. - God. 34, br. 655 (30. 09. 1982), str. 37-38.

115. **VELIKI kodeks Nortropa Fraja : Northrop Frye: »The great code: The bible and literature«, Hercourt Brace Jovanovich, 1982.** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Književne novine*. - God. 34, br. 656 (14. 10. 1982), str. 23-24.
Prikaz romana.

116. **POVRATNA karta** / Maja Herman.
U: *Književne novine*. - God. 34, br. 644 (25. 03. 1982), str. [15].
Pjesma.

117. **GLASOVI dubina : (povodom prvog slušanja ploče »Duboki glasovi« februara 1982)** / Maja Herman.
U: *Književne novine*. - God. 34, br. 644 (25. 03. 1982), str. [15].
Pjesma.

118. VELEK, Rene
Perspective and retrospective : interview with René Wellek / an interview by Maja Herman-Sekulić.
U: *Književna reč – međunarodno izdanje*. – Br. 2-3 (1982), str. 12.
Intervju sa Velekom. – Fotografija R. Veleka.

1983.

119. **TRI pesme** / Maja Herman.
U: *Književne novine*. - God. 34, br. 664 (10. 02. 1983), str. 21.
Sadrži pjesme: »Zovi me Išmail«; »Krugovi«; »O«.

120. **ZA ili protiv dekonstrukcije? : (Džerald Graf: Literature against itself: Literary ideas in the modern world, Čikago, 1979 – Frank Lentriča: After the new criticism, Čikago 1980)** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Književna reč*. - God. 12, br. 212 (10. 06. 1983), str. 13.
O knjigama »Književnost protiv sebe«, autora Džeralda Grafa i »Posle nove kritike« Franka Lentriče, u izdanju Čikaškog univerziteta, koje su pokrenule mnoga pitanja o savremenoj kritici uopšte i izazvale burne polemike.

1984.

121. **[SAVREMENA jugoslovenska poezija : izbor]** / guest editor Maja Herman Sekulic.
U: *Micromegas, a poetry magazine - A Yugoslav issue*. – Vol. 11, No.1 (1984).
Povodom izbora savremenog jugoslovenskog pjesništva u kojem je Maja Herman Sekulić napravila izbor, predgovor i bilješke o pjesnicima i uvrstila 50 pjesama 23 moderna jugoslovenska pjesnika.

122. **PISCI o cenzuri : pismo iz Njujorka oktobra 1984. godine** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Književne novine*. - God. 35, br. 676 (15. 11. 1984), str. 16.
Povodom konferencije o cenzuri i kulturi, prvog američkog sindikata pisaca, osnovanog u maju 1983. godine, na kojoj su učesnici podržali aktivnu ulogu koju ova organizacija želi da preuzme u zaštiti prava pisaca i borbi protiv svih oblika ograničenja slobode stvaralaštva.

1985.

123. **NAGRADA američke kritike studiji o Dostojevskom** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Književne novine*. - God. 36, br. 691-692 (1. 07. 1985), str. 31.
Povodom najviše američke nacionalne nagrade kritike (1985 National Book Critics Circle Award), koja je dodijeljena drugom tomu – »Godine iskušenja : 1850-1859«, književne biografije Dostojevskog (izdanje Princeton University Press). – U razgovoru Jozefa Frenka sa M. Herman Sekulić povodom nagrade, ovaj poznati američki književni teoretičar, autor »eseja« »Prostorna forma u književnosti« (1946), ističe da se za djelo i misao Dostojevskog zainteresovao poslije predavanja koje je održao na Prinstonskom univerzitetu o »Zapisima iz podzemlja«.

124. **TOWARDS a new understanding of parody : Making in Strange** / Maja Herman-Sekulić.
U: *European Studies Journal*. – Vol. 2, No. 2 (1985).
Esej.

125. LIC, Volton
O Džemsu Džojsu i Ezri Paundu : sa Voltonom Licom razgovara Maja Herman-Sekulić.
U: K*njiževne novine*. - God. 36, br. 686 (15. 04. 1985), str. 12.

1986.

126. **BOJ pera i reči i književnoj republici : pismo iz Njujorka** / Maja Herman Sekulić.
U: *Književne novine*. - God. 37, br. 704 (15. 02. 1986), str. 5.
Povodom 48. Međunarodnog kongresa PEN-a, održanog u Njujorku, na kojem je jugoslovenska poezija imala čast da bude jedina posebno predstavljena, a na poziv Društva pjesnika Amerike, najstarijeg udruženja književnika u SAD, izbor iz svoje poezije čitali su Vasko Popa i Tomaž Šalamun, dok je Maja Herman, urednik časopisa »Mikromegas«, posvećenog modernoj jugoslovenskoj poeziji, u uvodnoj riječi govorila o našem savremenom pjesništvu. – Počasni gosti manifestacije bili su, između ostalog, Vasko Popa i Danilo Kiš.

127. **FOND prof. Petrovića : inicijativa američkog »Houp koledža«** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Politika*. - God. 83, br. 26283 (6. 12. 1986), str. 11.
Biografija prof. dr Mihaila-Majkla Petrovića (1933-1986), profesora istorije na uglednom »Houp koledžu« - povodom inicijative da se osnuje fond dr Mihaila-Majkla Petrovića, iz kojeg bi se finansirale stipendije za usavršavanje studenata u inostranstvu.

128. **JAMES Joyce's Ulysses: New Dialogism : razgovor sa Haroldom Blumom** / Maja Herman-Sekulić.
U: *European Studies Journal*. – Vol. 3, No. 2 (Spring 1986).
Esej.

129. **THE Fall of Hyperbaton : Parodic and Revisionary Strategies in Bely, Joyce and Mann** / Maja Herman Sekulić. - UMI, Ann Arbor, Michigan, 1986, str. 310.
Esej. – Doktorska disertacija Maje Herman Sekulić na Univerzitetu u Prinstonu.

130. **SVET je vest** / Maja Herman-Sekulić.
U: *NIN*. - Br. 1871 (9. 11. 1986), str. 42.
O programu sedme sezone Pepsiko festivala, koji je postao jedna od glavnih kulturnih atrakcija Njujorka i o postavci Mocartove opere »Cosi fan Tutte«, koju je za scenu adaptirao i približio savremenom gledaocu Piter Selers. – Fotografija: Piter Selers.

131. **SEMINAR o Savi Nemanjiću u Prinstonu** / Maja Herman Sekulić.
U: *Politika*. - God. 83, br. 26089 (24. 05. 1986), str. 10.
Povodom 750-godišnjice smrti srpskog prosvetitelja Svetog Save, na prinstonskom Univerzitetu je održan dvodnevni seminar koji je otvorio Slobodan Ćurčić, profesor istorije umjetnosti i arhitekture na ovom poznatom američkom univerzitetu.

1987.

132. **JAMES Joyce's »Ulysses«: The Double Direction of »Nostos«** / Maja Herman-Sekulić.
U: *James Joyce Quarterly.* – Vol. 24, No. 4 (Summer 1987), str. 423-435; 499.
Esej.

133. **POSLEDNJA večera Endija Vorhola : pismo iz Amerike** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Književne novine*. - God. 38, br. 735-736 (1. i 15. 07. 1987), str. 15.
O životu Endija Vorhola i susretima autorke teksta sa njim.

1988.

134. BRODSKI, Josif
Pesnik je stvaralac jezika : s Josifom Brodskim razgovarala Maja Herman-Sekulić.
U: *Književne novine*. - Br. 763 (1. 11. 1988), str. 6-7.

135. BRODSKI, Josif
Živeti između istoka i zapada : ekskluzivni razgovor sa Josifom Brodskim pred dolazak u Beograd / [razgovarala] Maja Herman-Sekulić.
U: *Politika*. - God. 85, br. 26951 (15. 10. 1988), str. 23.

136. **KAKO život podržava umetnost** / M. Herman-Sekulić.
U: *Književne novine*. - God. 40, br. 759 (1. 09. 1988), str. 7.
Povodom smrti pisca Rejmonda Karvera - sjećanje M. Herman Sekulić na prijateljstvo i saradnju sa ovim poznatim američkim piscem.

137. **»SLEDEĆI talas« preko Atlantika : pismo iz Njujorka** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Književne novine*. - God. 40, br. 748 (15. 02. 1988), str. [16].
O festivalu pozorišta, opere i baleta pod nazivom »Sledeći talas«, koji se održava od oktobra do januara svake godine u BAM-u (Bruklinskoj akademiji muzike). – Autorka teksta daje prikaz pozorišnih predstava »Mahabharata«, u režiji Pitera Bruka i predstave »Zangezi« Velimira Hlebnjikova, u režiji Pitera Selersa, kao i prikaz opere »Nikson u Kini«, kompozitora Džona Adamsa, u režiji Pitera Selersa.

1989.

138. **FACTIONS : slike iz Amerike : Njujork** / Maja Herman Sekulić.
U: *Književne novine*. - God. 41, br. 771 (1. 03. 1989), str. 17.
Trinaest priča - crtica iz njujorškog života.

139. **KA novom razumevanju parodije (I)** / Maja Herman Sekulić.
U: *Književnost*. - God. 44, knj. 88, br. 5 (1989), str. [790]-794.
Bibliografske bilješke uz tekst.

140. **KA novom razumevanju parodije (II) : »Petrograd« Andreja Belog u kontekstu modernističkog eksperimenta : igra uma** / Maja Herman Sekulić.
U: *Književnost*. - God. 44, knj. 88, br. 6 (1989), str. 958-965.
Bibliografske bilješke uz tekst.

141. **KA novom razumevanju parodije (III) : Novi dijalogizam u »Uliksu« Džemsa Džojsa** / Maja Herman Sekulić.
U: *Književnost*. - God. 44, knj. 88, br. 7-8 (1989), str. [1246]-1256.
O romanu »Uliks« Džemsa Džojsa«. - Bibliografske bilješke uz tekst.

142. **MODERNISTIČKA parodija** / Maja Herman-Sekulić ; s engleskog Branislav Kovačević.
U: *Polja*. - God. 35, br. 370 (decembar 1989), str. 495-496.
Odlomak iz studije »O modernizmu i parodiji u romanu Belog, Džojsa i Mana«. – Bibliografske bilješke uz tekst.

143. **MOJE Amerike. Florida - spoj praistorije i civilizacije** / Maja Herman Sekulić.
U: *Savremenik*. - God. 35, knj. 10, sv. 7-8 (1989), str. 130-132.
Putopis.

144. **POST-modernistički realizam Rejmonda Karvera** / Maja Herman Sekulić.
U: *Savremenik*. - God. 35, br. 6 (1989), str. 650-655.

1990.

145. **ANĐELI nad Berlinom : pismo iz Nemačke** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Književne novine*. - God. 43, br. 807 (1. 11. 1990), str. 4.
Putopis iz Berlina.

146. **»PATRIOTI« i svet** / Maja Herman Sekulić.
U: *Književne novine*. - God. 43, br. 796 (15. 04. 1990), str. 10.
Povodom održavanja dvije književne večeri posvećene Danilu Kišu u Njujorku – prva, komemoracija u organizaciji Jugoslovenskog kulturnog centra, a druga povodom posmrtne dodjele nagrade »Bruno Šulc« Danilu Kišu, na Njujorškom univerzitetu, pod pokroviteljstvom američkog PEN-a, Njujorškog univerziteta i Zadužbine za jevrejsko prisustvo.

1991.

147. **ČETRNAESTI jul** / Maja Herman Sekulić.
U: *Sveske*. - God. 3, br. 10 (decembar 1991), str. 39-40.
Poezija. - Zajednički naslov: »U Prinstonu, ništa novo«.

148. **MESTO : za M.** / Maja Herman Sekulić.
U: *Sveske*. - God. 3, br. 10 (decembar 1991), str. 38.
Poezija. - Zajednički naslov »U Prinstonu, ništa novo«.

149. **MIT i struktura** / Maja Herman Sekulić.
U: *Polja*. - God. 37, br. 388-389 (jun-jul 1991), str. 228-229.
esejistici Nortropa Fraja.

150. **NABOKOV, u potrazi** / Maja Herman Sekulić.
U: *Sveske*. - God. 3, br. 10 (decembar 1991), str. 38.
Poezija. - Zajednički stvarni naslov »U Prinstonu, ništa novo«.

151. **»PESNIK pesniku« : pismo iz Njujorka** / Maja Herman Sekulić.
U: *Književne novine*. - God. 44, br. 813 (1. 02. 1991), str. 5.
Povodom smrti Vaska Pope. – Tekst sadrži izjavu Josifa Brodskog za »Književne novine« o pjesništvu Vaska Pope.

152. **POD staklenim zvonom** / Maja Herman Sekulić.
U: *Sveske*. - God. 3, br. 10 (decembar 1991), str. 37.
Poezija. - Zajednički stvarni naslov »U Prinstonu, ništa novo«.

153. **[POEZIJA] /** Maja Herman Sekulić.
U: *Književne novine*. - God. 44, br. 829 (1. 11. 1991), str. 6.
Sadrži pjesme: Kartografija; Južnjački bluz; Pod staklenim zvonom; Siesta.

154. **SLIKA** / Maja Herman Sekulić.
U: *Sveske*. - God. 3, br. 10 (decembar 1991), str. 38-39.
Poezija. - Zajednički naslov »U Prinstonu, ništa novo«.

155. **U Prinstonu, ništa novo** / Maja Herman Sekulić.
U: *Sveske - Zajednica književnika Pančeva*. - God. 3, br. 10 (1991), str. 37-40.
Poezija.

156. **U vrtovima San Hasinta** / Maja Herman Sekulić.
U: *Sveske*. - God. 3, br. 10 (decembar 1991), str. 37.
Poezija. - Zajednički naslov »U Prinstonu, ništa novo«.

1992.

157. **A Yugoslav Chronicle** / Maja Herman.
U: *Printed Matter*. - (Summer 1992), str. 43-47.
Proza. - Sadrži: November 1991; December 1991; January 1992; June 1992.

158. **BOSA-Nova : za M. i Venisijusa de Maraisa (1988)** / Maja Herman Sekulić.
U: *Književna reč*. - God. 21, br. 392 (25. 03. 1992), str. 5.
Poezija. – Fragmenti.

159. **BOSSA Nova : for M. and Vinicius de Moraes** / Maja Herman.
U: *Printed Matter*. – Vol. 16, No. 1 (spring 1992), str. 5.
Poezija. – Fragmenti.

160. **PORODIČNA zbirka** / Maja Herman Sekulić.
U: *Književna reč*. - God. 21, br. 392 (25. 03. 1992), str. 5.
Poezija.

161. **PRIČA o tome kako je nastao porcelan : odlomak iz knjige Slon Lala Tulipan** / Maja Herman Sekulić ; ilustracije Bob Živković.
U: *Tik-Tak*. - Br. 13 (1. 03. 1992), str. 1-8.
Na koricama časopisa je slika slona Lale, priča za djecu objavljena kao podlistak-knjižica u izdanju »Dečjih novina«, sa ilustracijama Boba Živkovića.

162. **TUŽNI tropi : (u Venecueli 1986-7)** / Maja Herman Sekulić.
U: *Književna reč*. - God. 21, br. 392 (25. 03. 1992), str. 5.
Poezija.

163. **UNDER the Glass Bell** / Maja Herman ; translated from the Serbo-Croatian by the author and Mark Strand.
U: *The Paris Review*. - No. 123 (Summer 1992), p. 34.
Dostupno na linku: https://www.theparisreview.org/poetry/2078/under-the-glass-bell-maja-herman

164. MILER, Artur
Poetsko pozorište / Arthur Miller ; [razgovor vodila] Maja Herman-Sekulić.
U: *Dnevnik*. - God. 51, br. 16321 (5. 04. 1992), str. 10.

1994.

165. **MEĐU plemenima Zlatnog trougla** / Maja Herman Sekulić.
U: *Letopis Matice srpske*. - God. 170, knj. 454, sv. 1-2 (jul-avgust 1994), str. 138-148.
Odlomak iz rukopisa »Prozor u žadu«.

166. **ZLATNI trougao** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Književne novine*. - God. 46, br. 895 (1. 11. 1994), str. [11].
Putopis.

1995.

167. **ČEŠLJANJE** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Sveske*. - God. 7, br. 24 (jun 1995), стр. 22.
Pjesma. - Zajednički naslov: Nove pesme, 1992-1994.

168. **GENEALOGIJA dvadesetog veka** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Sveske – Zajednica književnika Pančevo*. - God. 7, br. 24 (1995), str. 18.
Pjesma. - Zajednički naslov: Nove pesme, 1992-1994.

169. **MUDROST lotosa** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Sveske – Zajednica književnika Pančevo*. - God. 7, br. 24 (jun 1995), стр. 20.
Pjesma. - Zajednički naslov: Nove pesme, 1992-1994.

170. **PRIČA žada** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Sveske – Zajednica književnika Pančevo*. - God. 7, br. 24 (jun 1995), стр. 21.
Pjesma. - Zajednički naslov: Nove pesme, 1992-1994.

171. **PAGAN** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Sveske – Zajednica književnika Pančevo*. - God. 7, br. 24 (jun 1995), стр. 21-22.
Pjesma. - Zajednički naslov: Nove pesme, 1992-1994.

172. **SAMUI** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Sveske – Zajednica književnika Pančevo*. - God. 7, br. 24 (jun 1995), str. 19-20.
Pjesma. - Zajednički naslov: Nove pesme, 1992-1994.

173. **SUVIŠE** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Sveske – Zajednica književnika Pančevo*. - God. 7, br. 24 (jun 1995), str. 20.
Pjesma. - Zajednički naslov: Nove pesme, 1992-1994.

174. **ŠVEDAGON** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Sveske – Zajednica književnika Pančevo*. - God. 7, br. 24 (jun 1995), str. 19.
Pjesma. - Zajednički naslov: Nove pesme, 1992-1994.

175. **SVETLOST u Sautemptonu** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Sveske – Zajednica književnika Pančevo*. - God. 7, br. 24 (jun 1995), str. 22.
Pjesma. - Zajednički naslov: Nove pesme, 1992-1994.

1997.

176. **IZ puste zemlje** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Književnost*. - Br. 9-10 (1997), str. 1421-1422.
Poezija.

2001.

177. VESELINOVIĆ, Svetozar
Pesme i šale za odrasle i male / Svetozar Veselinović ; [ilustracije Maja Herman]. – Grdelica : Književni klub »Derven«, 2001 (Leskovac : Napredak). – 102 str. : ilustr. ; 21 cm
Tiraž 300. – Str. 95-99: Svetozar Veselinović: Pesme i šale za odrasle i male / Dejan Đorđević, Stanko Đorđević. – Slika autora i bilješka o autoru na koricama.

2002.

178. **KRALJ svile : Žensko pero** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Bazar*. - God. 39, br. 972 (16. avgust 2002), str. 55-57; br. 973 (30. avgust), str. 54-56; br. 974 (13. septembar), str. 61-63; br. 975 (27. septembar), str. 60-62; br. 976 (11. oktobar), str. 72-74.
Nastavci iz romana »Kralj svile«, koji je 2001. godine bio u najužem izboru za književnu nagradu »Žensko pero«, u organizaciji lista »Bazar«, a u Americi je u planu snimanje filma po ovom romanu.

179. **STUBOVI svetlosti** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Književni magazin*. - God. 2, br. 9 (2002), str. 38-39.

180. **TED Hjuz – pesnik u senci samoubistva : prva posmrtna biografija engleskog pesnika - laureata** / Maja Herman Sekulić.
U: *Književni magazin*. – God. 2 (2002).

181. **VORHOL, naš savremenik** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Književni magazin*. - God. 2, br. 10 (2002), str. 44-45.

2004.

182. **PROBUĐENA popularnost biblioteka** / Maja Herman Sekulić.
U: *Blic Knjiga*. – God. 6, br. 299 (13. 04. 2004).
O sve većoj popularnosti biblioteka u Americi.

2011.

183. **BORHESOV junak kao simbol digitalne ere** / Maja Herman Sekulić.
U: *Polja*. - God. 56, br. 468 (mart-april 2011), str. 181.
Esej.

184. **DIGITALNO groblje mrtvih duša** / Maja Herman Sekulić.
U: *Polja*. - God. 56, br. 468 (mart-april 2011), str. 181.
Esej.

185. **KRAJ privatnosti : (poskočica)** / Maja Herman Sekulić.
U: *Polja*. - God. 56, br. 468 (mart-april 2011), str. 179-180.

186. **LITERATURA kao panharmonikon** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Književni magazin*. - God. 11, br. 118-119-120 (2011), str. 48-49.
Odlomci iz rukopisa knjige »Digitalna galaksija«. – Napomene i bibliografske reference uz tekst.

187. **SVEPAMTEĆI Veb: nema više zaborava : iz knjige *Digitalna galaksija*** / Maja Herman Sekulić.
U: *Polja*. - God. 56, br. 468 (mart-april 2011), str. 179-181.
Sadrži i: Kraj privatnosti ; Digitalno groblje mrtvih duša ; Borhesov junak kao simbol digitalne ere. – [Biografija M. Herman Sekulić]: Ko je ko: str. 221. - Dostupno i na: http://polja.rs/polja468/468-18.pdf.

2012.

188. **NISTE još ništa videli : pet decenija Njujorškog filmskog festivala** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Politika*. – God. 109, br. 35551 (27. 10. 2012) - *Kulturni dodatak*, str. 06.
Prikaz filmova jubilarnog filmskog festivala u Njujorku.

189. **POGLED na Vorhola** / Maja Herman Sekulić.
U: *Politika*. – God. 109, br. 35509 (15. 09. 2012) - *Kulturni dodatak*, str. 07.
Povodom izložbe pod naslovom »U pogledu na Vorhola: šezdeset umetnika, pedeset godina (Regarding Warhol)«, održane u Metropoliten muzeju u Njujorku, na kojoj je predstavljeno 45 radova Endija Vorhola postavljenih uporedo sa sto radova 60 umjetnika iz cijelog svijeta. – U prilogu pjesma Maje Herman Sekulić »Poslednja večera Endija Vorhola« (»Kartografija«, KOV, 1992). – Reprodukcije uz tekst: Endi Vorhol, Autoportret; Endi Vorhol, Cveće; Sindi Šerman, Bez naslova; Neolitska vaza sa Koka kolom; Džef Kuns, Zidni reljef sa pticom.

190. **TRAKSI** / Maja Herman Sekulić.
U: *Šapa u ruci* / [priredio] Ratko Božović. – Beograd : Čigoja štampa, 2012, str. [369]-370.
Priča iz Njujorka o susretu sa psom Traksijem.

191. **DEMONSTRACIJE** / Maja Herman Sekulić.
U: *Šapa u ruci* / [priredio] Ratko Božović. – Beograd : Čigoja štampa, 2012, str. [373].
Priča o susretu sa psima spremnim za demonstracije protiv zlostavljanja životinja u Beogradu.

2013.

192. **USPON i pad Niksona : pismo iz Njujorka** / Maja Herman Sekulić.
U: *Politika*. - God. 110, br. 35694 (23. 03. 2013) – *Kulturni dodatak*. - God. 56, br. 50, str. 10.
O programu 42. Festivala pod nazivom »Novi reditelji / Novi filmovi« u Njujorku.

193. **SLIKARI i moda : pismo iz Njujorka** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Politika*. - God. 110, br. 35729 (27. 04. 2013) – *Kulturni dodatak*. - God. 57, br. 2, str. 07.
Povodom izložbe »Impresionizam, moda i moderno vreme«, u Metropolitan muzeju u Njujorku, u saradnji sa Muzejom d'Orse u Parizu i Umjetničkim institutom u Čikagu, na kojoj je predstavljeno oko 80 slika izloženih sa kostimima i modnim detaljima kojima je predstavljena umjetnost 19. vijeka.

194. **U znaku zrelosti i svežine : specijalno za Politiku** / Maja Herman Sekulić.
U: *Politika*. - God. 110, br. 35899 (17. 10. 2013), str. 13.
Iz Njujorka – o 51. Njujorškom filmskom festivalu koji je otvoren 27. septembra 2013. godine. – Fotografija: Poster za film »Dvostruki život« ispred ulaza u festivalsku dvoranu u Linkoln centru / foto Maja Herman Sekulić.

2014.

195. **EKRANI oslikani uljanim bojama : Bijenale američke umetnosti u Vitni muzeju u Njujorku** / Maja Herman Sekulić.
U: *Politika*. - God. 111, br. 36044 (15. 03. 2014) – *Kulturni dodatak*. - God. 57, br. 48, str. 10.

196. **MOJE omiljene knjižare Velike jabuke** / Maja Herman Sekulić.
U: *Blic Knjiga*. - (28. 12. 2014).
O Njujorškim knjižarama.

197. **SAMOĆA kao velika zabava : odlazak Marka Strenda, »mračnog princa američke poezije« : pismo iz Njujorka** / Maja Herman Sekulić.
U: *Politika*. - God. 111, br. 36307 (6. 12. 2014) – *Kulturni dodatak*. - God. 58, br. 34, str. 05.

198. **SUPER mesec : pesnički rukopis** / Maja Herman Sekulić.
U: *Politika*. - God. 111, br. 36216 (6. 09. 2014) – *Kulturni dodatak*. - God. 58, br. 21, str. 09.
Poezija.

199. **PINČON – prvi put na filmu : pismo iz Njujorka** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Politika*. - God. 111, br. 36244 (4. 10. 2014) – *Kulturni dodatak*. - God. 58, br. 25, str. 06-07.
Povodom programa 52. Njujorškog filmskog festivala.

200. **SULUDI perfekcionizam banalnog : pismo iz Njujorka** / Maja Herman Sekulić.
U: *Politika*. - God. 111, br. 36153 (5. 07. 2014) – *Kulturni dodatak*. - God. 58, br. 12, str. 06-07.
O stvaralaštvu američkog umjetnika Džefa Kunsa, povodom izložbe njegovih djela u Vitni Muzeju u Njujorku.

2015.

201. **FILMSKI život velike jabuke : pismo iz Njujorka** / Maja Herman Sekulić.
U: *Politika*. - God. 112, br. 36422 (4. 04. 2015) – *Kulturni dodatak*. - God. 58, br. 51 (4. 04. 2015), str. 10.
O 44. Festivalu »Novih reditelja i novih filmova« u Njujorku.

202. **JOŠ jedan most : iz rukopisa** / Maja Herman Sekulić.
U: *Politika*. - God. 112, br. 36608 (10. 10. 2015) – *Kulturni dodatak*. - God. 59, br. 26, str. 04.
»Odlomak iz knjige »Ma Belle, prva američka dama Srbije« romansirane biografije Mejbl Gordon Danlop, poznatije kao madam Slavka Grujića, koju uskoro objavljuje »Službeni glasnik«. – Fotografija: Mejbl Gordon Danlop Grujić: iz porodične arhive.

203. **NEMA Tesle, ali duh mu živi** / Maja Herman Sekulić.
U: *Blic knjiga*. – God. 7, br. 318 (18. 01. 2015).
Povodom konferencije o Tesli, koja je održana 10. 01. 2015. godine, pod pokroviteljstvom Tesline Naučne Fondacije iz Filadelfije, u čuvenom njujorškom hotelu »Njujorker« u kojem je Tesla živio i umro.

204. **NIJE lako videti Ameriku : pismo iz Njujorka** / Maja Herman Sekulić.
U: *Politika*. - God. 112, br. 36447 (30. 04, 1. i 2. 05. 2015) – *Kulturni dodatak*. - God. 59, br. 3 (2. 05. 2015) str. 06.
Povodom otvaranja nove zgrade čuvenog Vitni muzeja američke umjetnosti u Njujorku, prema projektu arhitekte Renca Pjana, koja će biti otvorena na 84-godišnjicu postojanja ovog muzeja. – Fotografija: Dramatičan pogled na sve četiri strane grada: novi Vitni muzej u Njujorku / foto Maja Herman Sekulić.

205. **STRAH od bisera, obožavanje belih golubica** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Novi Magazin*. – Br. 197 (5. 02. 2015), str. 56.
Odlomak iz knjige M. Herman Sekulić: »Ko je bio Nikola Tesla – naučnik koji nam je dao svetlost«. – Uz tekst: »Velikom naučniku odužuju se i SAD i Kanada : Tesla ponovo u »Njujorkeru« / Milka Forcan.

2016.

206. **ŽENE iza i ispred kamere : 54. Njujorški filmski festival** / Maja Herman Sekulić.
U: *Politika*. - God. 113, br. 36966 (8. 10. 2016) – *Kulturni dodatak*. - God. 60, br. 26, str. 05.
Prikaz najvažnijeg i najstarijeg filmskog festivala u Njujorku.

2017.

207. **EKLIPSA.**
U: *Pesnički meridijani Smedereva : XLVIII Međunarodni festival poezije »Smederevska pesnička jesen«* / [urednik Goran Đorđević]. – Smederevo, 2017, str. 131-132.
Poezija. – Bilješka o autorki: str. 130-131.

208. **EPITAF za Dereka Volkota : sećanje** / Maja Herman Sekulić.
U: *Politika*. - God. 114 (1. 04. 2017) – *Kulturni dodatak*, str. 05.
Povodom smrti Dereka Volkota, dobitnika Nobelove nagrade za književnost 1992. godine.

209. **GOSPA od Vinče** / Maja Herman-Sekulić.
U: *Letopis Matice srpske*. - God. 193, knj. 499, sv. 3 (mart 2017), str. 203-212.
Pjesma.

210. **PUTOVANJA : pesnička knjiga** / Maja Herman Sekulić.
U: *Politika*. - God. 114, br. 37337 (21. 10. 2017) – *Kulturni dodatak*. - God. 61, br. 28, str. 04.
Poezija, izabrane i nove pesme, iz ciklusa Veliki plan, Zavod za udžbenike.

211. **PUTOVANJA** / Maja Herman Sekulić.
U: *Pesnički meridijani Smedereva* : *XLVIII Međunarodni festival poezije »Smederevska pesnička jesen«* / [urednik Goran Đorđević]. – Smederevo, 2017, str. 132-133.
Poezija. – Bilješka o autorki: str. 130-131.

212. **ŽIVOT s Trampom : pismo iz Njujorka** / Maja Herman Sekulić.
U: *San, severnoameričke novine*. – God. 2, br. 7 (2016/2017), str. 6.
Fotografija: M. Herman Sekulić.

213. **ODLOMCI iz nove knjige Maje Herman Sekulić »Digitalna galaksija« : knjiga će izaći iz štampe krajem 2017. godine.**
U: *San*, *severnoameričke novine*. – Br. 10 (oktobar 2017), str. 39.
Sadrži: Mash; Tvit i mit; Sajberbalkanom. – Fotografija M. Herman Sekulić.

2018.

214. **BDENJE nije buđenje : kritika prevoda** / Maja Herman Sekulić.
U: *Politika*. - God. 115, br. 37526 (5. 05. 2018) – *Kulturni dodatak*. - God. 62, br. 4, str. 03.
Kritika prevoda knjige Džemsa Džojsa »Fineganovo bdenje«, koja je objavljena u izdanju »Pasus«-a, u prevodu Siniše Stojakovića i prevedena kao »Finegana buđenje«.

215. **BETONSKA simfonija ili utopija** / Maja Herman Sekulić.
U: *Politika*. - God. 115, br. 37597 (15. 07. 2018), str. 19.
Povodom impozantne izložbe jugoslovenske arhitekture, u Muzeju moderne umjetnosti u Njujorku, pod nazivom »Prema konkretnoj (betonskoj) utopiji: Arhitektura u Jugoslaviji, 1948-1980«.

216. **DE La Terre de Désolation / Out of the Waste Land** / Maja Herman- Sekulić ; traduit de l'anglais par Elizabeth Brunazzi.
U: *Književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić : zbornik radova sa naučne konferencije održane 3. novembra 2017. godine* / urednice Svetlana Tomić, Maja Ćuk. – Beograd : Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike, 2018, str. 174-240.
Stihovi uporedo na engleskom i francuskom jeziku.

217. **SILNA Jerina : pesnički rukopis** / Maja Herman Sekulić.
U: *Politika*. - God. 115, br. 37631 (18. 08. 2018) – *Kulturni dodatak*. - God. 62, br. 19, str. 04-05.
Odlomak iz poeme. – Fotografija autorke.

218. **U košnici sedme umjetnosti : pismo iz Njujorka** / Maja Herman Sekulić.
U: *Politika*. - God. 115, br. 37701 (27. 10. 2018) – *Kulturni dodatak.* - God. 62, br. 29, str. 04.
O programu prestižnog Njujorškog filmskog festivala.

2019.

219. **BETONSKA utopija / Maja Herman Sekulić.**
U: *Elle.rs*. – (septembar 2019), str. 75.
U najznačajnijem muzeju moderne umjetnosti na svijetu - MoMa – priređena je izložba posvećena monumentalnoj jugoslovenskoj arhitekturi.

220. **PAZI šta čitaš : Dnevnik** / Maja Herman Sekulić.
U: *Danas*. – God. 22, br. 7915 (1-2. 06. 2019), str. IV.
Dnevnik o sedmodnevnim književnim aktivnostima Maje Herman Sekulić, kao i o promociji zbornika posvećenog njenom stvaralaštvu, održanoj u Domu Jevrema Grujića u Beogradu.

2020.

221. **LJUBAV u vreme korone** / Maja Herman Sekulić.
U: *Blic*. – Br. 8305 (3. 04. 2020), str. 25.
Pjesma uz članak: »Publika je gladna poezije : književnica Maja Herman Sekulić za »Blic« / Jelena Koprivica.

222. **LJUBAV u vreme korone** / Maja Herman Sekulić.
U: *Lamed* [elektronski časopis]. – God. 13, br. 5 (maj 2020), str. 7.
Pjesma uz prikaz »Pesma koja je ujedinila svet : tragom pesme »Ljubav u vreme korone« Maje Herman Sekulić / Ana Stjelja. – Pjesma i prikaz dostupni na linku: https://listzaradoznale.wixsite.com/

I 4. INTERVJUI. IZJAVE

1995.

223. **PROZOR u žadu : Maja Herman-Sekulić o knjizi putopisnih eseja** / razgovarala Miška Knežević.
U: *Bagdala*. - God. 37, br. 418-419 (1995), str. 29-30.

224. **PUTOVANJE kao estetika** / [razgovor vodio] Velimir Ćurgus.
U: *Politika*. - God. 92, br. 29314 (31. 05. 1995), str. 18.

1998.

225. **I Njujork može biti »pusta zemlja« : književnica Maja Herman-Sekulić o novoj poemi »Iz puste zemlje«** / Milica Purić.
U: *Demokratija*. - God. 2, br. 390 (17. 03. 1998), str. 9.
Fotografija M. Herman Sekulić.

1999.

226. **URLA mi se do neba : Maja Herman-Sekulić** / [razgovarala] Nataša Janković.
U: *Blic*. - Br. 798 (20. 04. 1999), str. 11.

2000.

227. **PREVRAT izazvan i emocijama : Maja Herman Sekulić** / [razgovarala] Tatjana Nježić.
U: *Blic*. - Br. 1364 (16. 11. 2000), str. 13.
Fotografija M. Herman Sekulić.

228. **SRBI su opet u modi – Maja Herman Sekulić : mi u velikom svetu** / [razgovarao] S[lobodan] Savić.
U: *Jefimija*. - Br. 9 (2000), str. 36-39.

229. **U mreži špijuna : pesnikinja Maja Herman Sekulić o neobičnoj temi svog prvog romana** / D. Bogutović.
U: *Večernje novosti*. - God. 48 (11. 11. 2000), str. 13.
Razgovor o romanu »Kralj svile«. – Fotografija: Bekstvo u roman: Maja Herman Sekulić.

2002.

230. **NAVIKLA na velikane duha : Maja Herman-Sekulić** / [razgovarala] Suzana Polić-Radovanović.
U: *Bazar*. - God. 39, br. 972 (16. 08. 2002), str. 21.
Fotografije Maje Herman Sekulić.

2008.

231. **MAJA Herman-Sekulić : spisateljica avanturističkog duha** / [piše Natalija Dević].
U: *Hello*. - Br. 51 (4-10. 12. 2008), str. 70-72.

2009.

232. **POTRAGA za savremenom Lolitom : Maja Herman-Sekulić : intervju** / Marina Vulićević.
U: *Politika*. - God. 106, br. 34400 (15. 08. 2009) – *Kulturni dodatak*. - God. 54, br. 18, str. 03.
Fotografija: »Kod nas i u svetu preovlađuju žene pisci, ali muškarci još imaju prednost prilikom dobijanja nagrada: Maja Herman-Sekulić / foto: Imre Sabo.

2011.

233. **SAJBERBALKANIZAM u sajbergalaksiji : dr Maja Herman-Sekulić, književnica** / [razgovarala] Nastasja Radović.
U: *Monitor*. - God. 22, br. 1098 (4. 11. 2011), str. 38-40.
Fotografije M. Herman Sekulić.

2015.

234. **KAD se srpska zastava vijorila na Beloj kući : Maja Herman Sekulić, pisac knjiga »Who was Nikola Tesla« i »Ma Belle«** / J. T.
U: *Danas*. – God. 19, br. 6631 (25. 11. 2015), str. 14.
Razgovor sa Majom Herman Sekulić povodom promocije njenih knjiga u Beogradu.

235. **MOJ Beograd se još uvek drži : intervju sa Majom Herman Sekulić** / piše: Momčilo Đorgović.
U: *Danas*. - God. 18, br. 6302-6305 (31. 12. 2014 - 1-2. 01. 2015), str. 30-31.
Fotografije: U Njujorku pisati na srpskom: Maja Herman Sekulić sa njujorškim prijateljima – Suzan Zontag, Harold Blum i Josif Brodski.

2016.

236. **INTERVJU: Maja Herman Sekulić, književnica** / [razgovarala] Snežana Ivković.
U: *SAN, severnoameričke novine*. – Br. 4 (2016), str. 10-14.

2017.

237. **JEDAN razgovor sa Majom Herman Sekulić** / [razgovarala] Aleksandra Nikčević-Batrićević.
U: *Ars*. - God. 14, br. 1/2 (2017), str. 123-136.

238. **PRVA dama književnih svetova** / [razgovarao] Aleksandar Đuričić.
U: *Elle.rs special – Society Icon*. - Br. 142 (17. 02. 2017), str. 66-69.
O životu i književnom stvaralaštvu Maje Herman Sekulić. - Fotografije M. Herman Sekulić.

239. **VINČANSKA kultura je središte Stare Evrope : književna sazvježđa: Maja Herman Sekulić** / [razgovarao] Ljubeta Labović.
U: *Pobjeda*. - God. 73, br. 18624 (31. 10. 2017), str. 20-21.

2018.

240. **NABOKOV me neodoljivo podseća na oca** / [razgovarao] Ljubeta Labović.
U: *Oslobađanje od prošlosti* / Ljubeta Labović. - Cetinje : OKF, 2018, str. 351-356.

241. **ŠTA (za mene) znači ova konferencija?** / Maja Herman Sekulić.
U: *Književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić : zbornik radova sa naučne konferencije održane 3. novembra 2017. godine* / urednice Svetlana Tomić, Maja Ćuk. – Beograd : Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike, 2018, str. 12-13.
Povodom naučne konferencije o svim aspektima njenog stvaralaštva, organizovanoj na Alfa BK univerzitetu.

2019.

242. **PESNICI menjaju svet : intervju** / [razgovarala] Gordana Mašić ; foto Dragan Mujan.
U: *Bazar*. - God. 55, br. 1415 (9. 08. 2019), str. 38-40.

243. **U kulturi ovde i sada sve je na pojedincu : u prolazu: Maja Herman Sekulić** / [razgovarala] Gordana Popović.
U: *Politika*. - God. 116, br. (18. 12. 2019), str. 12.
Susret sa književnicom koja je u kratkom vremenskom periodu dobila devet priznanja - u Rumuniji je dobila tri priznanja za doprinos svjetskoj kulturi, književnosti i poeziji, zatim u Italiji i Turskoj, dok je u Indiji Globalno književno društvo iz Nju Delhija Maju izabralo za globalnu ikonu poezije i za njihovog ambasadora u Srbiji i svijetu. – Fotografija: Maja Herman Sekulić nedavno u Indiji.

2020.

244. **PUBLIKA je gladna poezije : književnica Maja Herman Sekulić za »Blic«** / Jelena Koprivica.
U: *Blic*. – Br. 8305 (3. 04. 2020), str. 24-25.
Susret sa Majom Herman Sekulić povodom objavljivanja njene pjesme »Ljubav u vreme korone« koja je prevedena na veliki broj svjetskih jezika. – U prilogu teksta pjesma »Ljubav u vreme korone«.

II LITERATURA O MAJI HERMAN SEKULIĆ

II 1. PRIKAZI I PROMOCIJE KNJIGA MAJE HERMAN SEKULIĆ

1985.

245. TRIPKOVIĆ, Miodrag
Ranko Jovović u američkoj antologiji / M. T.
U: *Pobjeda*. - God. 41, br. 7038 (9. 07. 1985), str. 8.
Povodom antologije savremenog jugoslovenskog pjesništva, koju je sastavila Maja Herman Sekulić, član Udruženja prevodilaca Jugoslavije, u kojoj je predstavljen najveći izbor pjesništva modernih jugoslovenskih pjesnika.

1990.

246. IGNJATOVIĆ, Srba
Igra fakata i fikcije : nove forme : (Maja Herman-Sekulić: »Kamerografija«, »Sfairos«, Beograd, 1990) / Srba Ignjatović.
U: *NIN*. - Br. 2085 (14. 12. 1990), str. 54-55.
Fotografija: Snimanje i snevanje: Maja Herman Sekulić.

1991.

247. DEBELJAK, Aleš
Njujork – fotografija ili san : poezija / Aleš Debeljak; preveo sa slovenačkog: Milan Đorđević.
U: *Vreme*. - (13. 05. 1991), str. 60.
Prikaz knjige »Kamerografija«.

248. VELIKIĆ, Dragan
Grad bez senki : O piscu: Maja Herman-Sekulić / Dragan Velikić.
U: *NIN*. - Br. 2120 (16. 08. 1991), str. 45.
O knjizi »Kamerografija«.

1992.

249. ČARAPIĆ, Aleksandar
Boje kartografa, boje mašte : Maja Herman-Sekulić: Kartografija, Kov, Vršac 1990 / Aleksandar Čarapić.
U: *Književna reč*. - God. 21, br. 402 (10. 10. 1992), str. 15.
Prikaz knjige »Kartografija - Severno-južni prolaz«.

250. ĐORĐEVIĆ, Milan
Obnavljanje iščezlog : Maja Herman-Sekulić: »Kartografija – Severno-južni prolaz«, KOV, Vršac, 1992 / Milan Đorđević.
U: *Borba*. - God. 70, br. 149 (28. 05. 1992) - *Svet knjige*, str. [21].

251. ĐURIĆ, Dubravka
Pisci naivni i dobri : Maja Herman Sekulić: »Skice za portrete – američka književna scena«, »Dečje novine«, Gornji Milanovac, 1992 / Dubravka Đurić.
U: *Borba*. - God. 70, br. 276 (1. 10. 1992), str. 15.
Prikaz knjige »Skice za portrete – američka književna scena«, koja sadrži razgovore, prikaze i eseje, nastale tokom 80-tih godina sa poznatim imenima američke književnosti i teorije književnosti.

252. VUKIĆEVIĆ, Danica
Uporedni putopis : Maja Herman-Sekulić: Kartografija, Vršac, 1992 / Danica Vukićević.
U: *Književne novine*. - God. 44, br. 854 (15. 12. 1992), str. 14.

1994.

253. PETRINOVIĆ, Franja
Vek revizija : periskop: u svetu proze / Franja Petrinović.
U: *Dnevnik*. - God. 53, br. 17194 (07. 12. 1994), str. 17.
O knjizi »Književnost prestupa« Maje Herman Sekulić.

1995.

254. ČARAPIĆ, Aleksandar
Uz južnjački bluz / Aleksandar Čarapić.
U: *Književne novine*. - God. 46, br. 907 (1. 05. 1995), str. 9.
O pjesmi Maje Herman Sekulić »Južnjački bluz« iz zbirke »Kartografija - Severno-južni prolaz«.

255. MARKOVIĆ, Borivoje
Parodija – politika spasenja : Maja Herman-Sekulić: »Književnost prestupa«, izdavač: Matica srpska, Novi Sad, 1994 / Borivoje Marković.
U: *Politika*. - God. 92, br. 29264 (8. 04. 1995), str. 19.

256. PAVKOVIĆ, Vasa
Tajna boje žada : putopisi : Maja Herman-Sekulić: »Prozor u žadu«, Slike iz jugoistočne Azije; izdavač: »Prosveta«, Beograd / Vasa Pavković.
U: *Politika*. - God. 92, br. 29352 (8. 07. 1995), str. 21.

1997.

257. ĐORĐEVIĆ, Milan
Poezija i egzotično : Maja Herman Sekulić, Iz muzeja lutanja, Matica srpska, Novi Sad 1997 / Milan Đorđević.
U: *Letopis Matice srpske*. – God. 173, knj. 460, sv. 3 (septembar 1997), str. 381-383.
Prikaz zbirke pjesama »Iz muzeja lutanja«.

258. POTIĆ, Dušica
Maja Herman Sekulić: Iz muzeja lutanja, Novi Sad, 1997 / Dušica Potić.
U: *Poezija*. – God. 2, br. 7 (1997), стр. 149.

259. UROŠEVIĆ, Draginja
Maja Herman-Sekulić: Iz muzeja lutanja, Novi Sad, 1997 / Draginja Urošević.
U: *Borba*. - God. 75, br. 212 (31. 07. 1997), str. II.

1998.

260. **KOELJO, Rasin, Molijer...novi naslovi** »Paideie«**.**
U: *Blic*. - God. 3, br. 453 (11. 03. 1998), str. 13.
O izdanjima Izdavačke kuće »Paideia« koja je predstavila poemu Maje Herman Sekulić »Iz puste zemlje« (na srpskom i engleskom jeziku). - Fotografija: Maja Herman Sekulić.

261. KOVAČEVIĆ, S.
Ironično vraćanje Eliotu : književnica Maja Herman Sekulić gost Izdavačke kuće »Paideia« / S. Kovačević.
U: *Danas*. - God. 2 (12. 05. 1998), str. 8.
Prikaz poeme »Iz puste zemlje«.

262. KRAGUJEVIĆ, Tanja
Igra ponovnog čitanja / Tanja Kragujević.
U: *Sveske*. - God. 10, br. 42-43 (septembar 1998), str. 177-180.
Prikaz knjige Maje Herman Sekulić »Iz puste zemlje«, Beograd, 1997.

263. R. Š.
Zapisi iz puste zemlje : nova knjiga u izdanju PAIDEIA-a / R. Š.
U: *Danas*. - God. 2, br. 274 (11. 03. 1998), str. 15.
Prikaz knjige poezije »Iz puste zemlje«. – Fotografija M. Herman Sekulić.

264. STANIĆ, R.
Osećanje puste zemlje : poema Maje Herman-Sekulić u novoj ediciji »Paidea« / R. S.
U: *Naša borba*. - God. 4, br. 1125 (10. 03. 1998), str. 14.
Povodom objavljivanja poeme »Iz puste zemlje«, u ediciji bilingvalnih izdanja domaćih i svjetskih pjesnika.

265. STAŠEVIĆ, Milenko
Strogo kontrolisana energija / Milenko Stašević.
U: *Književna reč*. – God. 27, br. 500 (1998), str. 98.
O zbirci pjesama »Iz muzeja lutanja«.

266. UROŠEVIĆ, Draginja
Elementi mita i razistorije : Maja Herman-Sekulić: »Iz puste zemlje«, Paideia, Beograd, 1998 / Draginja Urošević.
U: *Borba*. – God. 76, br. 113 (23. 04. 1998) – *Svet knjige*, str. II-III.
Fotografija Maje Herman Sekulić.

267. Z. R.
Iz puste zemlje : tragom T. S. Eliota : poemu Maje Herman-Sekulić, na srpskom i engleskom jeziku objavila je »Paideja« iz Beograda / Z. R.
U: *Politika*. - God. 95, br. 30320 (22. 03. 1998), str. 20.
Prikaz knjige »Iz puste zemlje«. – Fotografija: Maja Herman Sekulić (snimio Marko Glaviano).

2000.

268. S. K. S.
Legenda o Velikom Getsbiju istoka : »Narodna knjiga« objavila prvi roman Maje Herman-Sekulić / S. K. S.
U: *Borba*. - God. 78, br. 306 (1. 11. 2000), str. 10.
U okviru 45. Međunarodnog sajma knjiga u Beogradu, predstavljena knjiga »Kralj svile«, objavljena u produkciji »Narodne knjige«. - Fotografija M. Herman Sekulić.

269. Z. R.
Kralj svile : priča o Džimu Tompsonu / Z. R.
U: *Politika*. - God. 97, br. 31258 (1. 11. 2000), str. 14.
Povodom promocije knjige »Kralj svile« Maje Herman Sekulić, koja je objavljena u izdanju »Narodne knjige«, a predstavljena 1. 11. 2000. godine u Beogradu.

2008.

270. ŠOMLO, Ana
Plovim Južnim morima / Ana Šomlo.
U: Moj svet knjiga : dnevnik čitanja / Ana Šomlo. - Beograd : Pešić i sinovi, 2008, str. 13-14.
O utiscima prilikom čitanja knjige putopisa »Prozor u žadu« Maje Herman Sekulić.

2009.

271. BRAJOVIĆ, Tihomir
Smisao čežnje / Tihomir Brajović.
U: *NIN*. – Br. 3063 (10. 09. 2009), str. 53.
O romanu »Slike kojih nema«

272. KOPRIVICA, Božo
Knjiga kao zagrljaj : **Knjige – »Slike kojih nema« (Prosveta, 2009) Maja Herman Sekulić** / Božo Koprivica.
U: *Vreme*. – Br. 965 (2. 07. 2009), str. 51.
Prikaz knjige »Slike kojih nema«, objavljene u izdanju »Prosvete« 2009.

2012.

273. BOŽOVIĆ, Ratko
U digitalnom haosu / Ratko Božović.
U: *Politika*. – God. 109, br. 35301 (18. 02. 2012) - *Kulturni dodatak*, str. 04.
O knjizi »Digitalna galaksija«. – Fotografija: Eros kritičkog mišljenja: Maja Herman Sekulić.

2015.

274. FORCAN, Milka
Velikom naučniku odužuju se i SAD i Kanada : Tesla ponovo u »Njujorkeru« / Milka Forcan.
U: *Novi Magazin*. – Br. 197 (5. 02. 2015), str. 56.
U holu hotela »Njujorker« u Njujorku, u kome je Tesla živio i radio poslednjih 10 godina, postavljena je Teslina bista koja ima za cilj da od zaborava otrgne njegovo značajno djelo. - U tekstu je navedeno da je zanimljivo bilo izlaganje književnice Maje Herman Sekulić koja priprema knjigu »Ko je bio Nikola Tesla – naučnik koji nam je dao svetlost«. – Sadrži i: »Strah od bisera, obožavanje belih golubica« / Maja Herman-Sekulić – iz knjige »Ko je bio Nikola Tesla – naučnik koji nam je dao svetlost«.

275. K. R.
Knjiga Maje Herman Sekulić o Tesli / K. R.
U: *Politika*. - God. 112, br. 36371 (11. 02. 2015), str. 12.
Povodom knjige »Ko je bio Nikola Tesla«, autorka je istakla da joj je glavna inspiracija za knjigu bila »inicijativa Tesline naučne fondacije da se ove godine započne kampanja da se Tesla konačno uvrsti u programe američkih srednjih škola, ali i moje lično ubeđenje da je došlo Teslino vreme«.

276. M. V.
Poezija Maje Herman na dva jezika / M. V.
U: *Politika*. - God. 112, br. 36538 (1. 08. 2015), str. [20].
Povodom objavljivanja nove elektronske knjige izabranih pjesama Maje Herman Sekulić, pod naslovom »Iz puste zemlje«, riječ je o izboru njene poezije na francuskom i engleskom jeziku, u prevodu Elizabete Brunaci, koji je izašao u globalnom elektronskom izdanju u Parizu, u ediciji »Acceuil«, i u izdanju »Recours au Poeme«. – Pjesme je izabrao i priredio Matju Bomije, poznati francuski pjesnik i glavni urednik ovog izdanja.

277. SRETENOVIĆ, Mirjana
Knjiga o Mejbl Grujić – srpski »Rat i mir« : Maja Herman Sekulić napisala je knjigu o Tesli na engleskom, a srpskoj publici približila je i život američke dobrotvorke / M. S.
U: *Politika*. - God. 112, br. 36647 (18. 11. 2015), str. 13.
Predstavljene knjige »Who was Nikola Tesla? : the genius who gave us light« (izdanje Zavoda za udžbenike) i »Ma belle - Mejbl Grujić, prva američka dama Srbije« (u izdanju »Službenog glasnika«).

2016.

278. KOSTIĆ, Katarina
Dobrotvorka srpskog naroda : sa dva kraja sveta : romani o Srbiji i Srbima : Maja Herman Sekulić: Ma Belle, prva američka dama Srbije, Službeni glasnik, Beograd, 2015. / Katarina Kostić.
U: *Književne novine* . – God. 68, br. 1247-48 (mart-april 2016), str. 10.
O knjizi »Ma Belle, prva američka dama Srbije«. – Pročitano 4. februara 2016., Generalni konzulat Srbije, Toronto.

2018.

279. MILOSAVLJEVIĆ Stojanović, Gordana Ž.
Viđenje Mejbl Grujić u delu *Ma Belle, prva američka dama Srbije* / Gordana Ž. Milosavljević Stojanović.
U: *Književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić : zbornik radova sa naučne konferencije održane 3. novembra 2017. godine* / urednice Svetlana Tomić, Maja Ćuk. – Beograd : Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike, 2018, str. 128-134.
Referat u zborniku radova sa naučne konferencije posvećene stvaralaštvu Maje Herman Sekulić. – Literatura: str. 134. - Bio-bibliografski podaci o autorki teksta.

280. PEROVIĆ, Slavica
Naratološko-lingvistička struktura romana *Ma Belle* Maje Herman Sekulić / Slavica Perović.
U: *Književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić : zbornik radova sa naučne konferencije održane 3. novembra 2017. godine* / urednice Svetlana Tomić, Maja Ćuk. – Beograd : Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike, 2018, str. 57-90.
Referat u zborniku radova sa naučne konferencije posvećene stvaralaštvu Maje Herman Sekulić. – Literatura: str. 87-89. – Abstract. – Bio-bibliografski podaci o autorki teksta.

281. **PREDSTAVLJANJE »Silne Jerine«.**
U: *Blic*. - (12. 12. 2018), str. 23.
Najava predstavljanja nove knjige Maje Herman Sekulić »Silna Jerina«, u Domu Jevrema Grujića, a dramski resital će izvesti Vjera Mujović.

282. **»SILNA Jerina« u Domu Jevrema Grujića.**
U: *Politika*. - God. 115, br. 37747 (12. 12. 2018), str. [18].
Najava predstavljanja poetsko-dramskog monologa »Silna Jerina« Maje Herman Sekulić. – O knjizi će govoriti Dragoljub Kojčić, direktor Zavoda za udžbenike, Goran Đorđević, direktor »Smederevske pesničke jeseni« i Vesna Pešić, izdavač, dok će poetsko dramski monolog izvesti Vjera Mujović.

283. TOMIĆ, Svetlana E.
Značaj pojavljivanja novog izdanja knjige Skice za portrete Maje Herman Sekulić i kontekst zatiranja znanja, sećanja i nasleđa istaknutih intelektualki u srpskoj kulturi / Svetlana E. Tomić.
U: *Književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić : zbornik radova sa naučne konferencije održane 3. novembra 2017. godine* / urednice Svetlana Tomić, Maja Ćuk. – Beograd : Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike, 2018, str. 92-105.
Bibliografske bilješke uz tekst. – Literatura: str. 101-105. - Apstrakt. - Bio-bibliografski podaci o autorki teksta.

2019.

284. STJELJA, Ana
Boginja i mit : Tragom poeme »Gospa od Vinče« Maje Herman Sekulić (Pešić i sinovi, 2017) / Ana Stjelja.
U: *Alia Mundi*. – Br. 7 (januar-april 2019), str. 52-53.
Prikaz poeme.

2020.

285. STJELJA, Ana
Pesma koja je ujedinila svet : neplanirano / Ana Stjelja.
U: *Danas*. – God. 23, br. 8249-8252 (30. 04 - 3. 05. 2020), str. X.
Prikaz pjesme »Ljubav u vreme korone« Maje Herman Sekulić.

286. STJELJA, Ana
Pesma koja je ujedinila svet : tragom pesme »Ljubav u vreme korone« Maje Herman Sekulić / Ana Stjelja.
U: *Lamed [elektronski časopis]*. – God. 13, br. 5 (maj 2020), str. 6-7.
Prikaz pjesme. - U prilogu pjesma »Ljubav u vreme korone« / Maja Herman Sekulić: str. 7. – Ilustracija: Kolaž / Ljiljana Stjelja. – Tekst je dostupan na linku: https://listzaradoznale.wixsite.com/

II 2. O STVARALAŠTVU MAJE HERMAN SEKULIĆ. NAGRADE I PRIZNANJA. UČEŠĆE NA KNJIŽEVNIM I KULTURNIM MANIFESTACIJAMA

1995.

287. POPOVIĆ, Radovan
Književna topografija Beograda XX veka / Radovan Popović. – Beograd : Udruženje izdavača i knjižara Jugoslavije, 1995 (Beograd : Vojna štamparija). - 946 str. : fotogr. ; 24 cm
Na strani 887. o stvaralaštvu Maje Herman Sekulić, između ostalog: »Za ovu spisateljicu – pesnika, esejistu i prevodioca kažu da je izuzetna ličnost u savremenoj srpskoj književnosti: i srcem i dušom pripada zavičajnom Beogradu, ali i svetu«. - Tiraž 1500. – Književna šetnja / Milorad Pavić: str. 5-6. – Reč autora: str. 930. – Registar.

1998.

288. SAVIĆ, Slobodan
Iz muzeja lutanja - Maja Herman Sekulić / Slobodan Savić.
U: *Portal*.- Br. 09 (decembar 1998), str. 12-13.
O životu i stvaralaštvu.

2001.

289. A. C.
Dve nagrade ravnopravno : dodeljeno priznanje »Žensko pero« časopisa »Politika Bazar« / A. C.
U: *Politika*. - God. 98, br. 31456 (30. 05. 2001), str. 20.
Dobitnice za najbolji roman u 2000. godini su Gordana Ćirjanić za roman »Pretposlednje putovanje« i Marija Jovanović za »Spletkarenje sa sopstvenom dušom«, a u najuži izbor, od 65 prispjelih djela ženskih autora, našao se i roman »Kralj svile« Maje Herman Sekulić.

290. K. R.
Sedam kandidatkinja : prvo »Žensko pero« pred završnicom / K. R.
U: *Politika*. - God. 98, br. 31452 (26. 05. 2001), str. 23.
U najuži izbor za književnu nagradu »Politike Bazara« uvršteno je sedam naslova među kojima i roman »Kralj svile« Maje Herman Sekulić.

291. **U izboru dvadeset dva naslova : »Žensko pero«, književna nagrada »Bazara«.**
U: *Politika*. - God. 98, br. 31402 (1. 04. 2001), str. 17.
Od 65 romana i zbirki priča, na prvom konkursu »Politike Bazar«, za književnu nagradu »Žensko pero«, u najuži izbor su ušla 22 naslova, među kojima je roman »Kralj svile« Maje Herman Sekulić.

292. **»ŽENSKO pero« za najbolju prozu : uži izbor: 11 naslova.**
U: *Bazar*. - God. 38, br. 938 (20. 04. 2001), str. 7.
Navedena su imena autora i nazivi knjiga koje su u književnoj nagradi »Žensko pero«, koju organizuje list »Bazar«, ušle u drugi krug takmičenja, a među njima je i roman »Kralj svile«.

2002.

293. KRANJC, Marija
Građanka sveta : Kraljica svile : stil Maje Herman-Sekulić : Bazar moda / M. Kranjc.
U: *Bazar*. - God. 39, br. 980 (6. decembar 2002), str. 50-54.
O stvaralaštvu i modnom stilu književnice, prevodioca i književne teoretičarke Maje Herman Sekulić. – Tekst sadrži 11 Majinih fotografija u različitim modnim kombinacijama.

294. **MODNI stil Maje Herman-Sekulić** / snimio Dragan Timotijević.
U: *Bazar*. - God. 39, br. 980 (6. decembar 2002), naslovna strana.
Majina fotografija na naslovnoj strani »Bazara«.

295. **»ŽENSKO pero« za najbolju prozu : Književna nagrada »Bazara«: Zlatno nalivpero ili kompjuter : prošlogodišnji laureati.**
U: *Bazar*. - God. 39, br. 965 (10. 05. 2002), str. 32.
Na prvom konkursu za književnu nagradu »Žensko pero«, 2001. godine, među šezdesetak naslova ženskih proznih ostvarenja, žiri je izdvojio sedam knjiga koje su ušle u najuži izbor, a među njima je i »Kralj svile« Maje Herman Sekulić.

2003.

296. LUKIĆ, Snežana
»Žensko pero« - treći put! / S. L.
U: *Bazar*. - God. 40, br. 982 (3. 01. 2003), str. 38-[39].
Povodom književne nagrade lista »Bazar« - »Žensko pero«, koja se dodjeljuje po treći put, istaknuto je da su knjige, koje su se prethodna dva puta našle u užem izboru za nagradu, doživjele ponovljena izdanja i uspjeh kod čitalačke publike, a među njima je i roman »Kralj svile« Maje Herman Sekulić.

297. **MAJA Herman-Sekulić, književnica : Uspešne i sa stilom : moda.**
U: *Bazar*. - God. 40, br. 1007 (19. 12. 2003), str. [92].
Majina fotografija u modnoj kombinaciji.

2011.

298. DANILOVIĆ, Jovica
Neumorni poeta i učitelj : preminuo je Petru Krdu koji je od svog nevelikog Vršca stvorio velegrad knjige / Jovica Danilović.
U: *Politika*. – God. 108, br. 35014 (3. 05. 2011), str. 23.
O stvaralaštvu pjesnika, novinara i književnog prevodioca Petru Krdua – povodom čije smrti su telegrami saučešća stigli iz zemlje i inostranstva, a Književnoj opštini Vršac saučešće je, između ostalih, izrazila Maja Herman Sekulić.

2015.

299. MILANOVIĆ, Milena
Srpski pisci u rasejanju : 1914-2014 : biografski leksikon = Serbian Writers in Diaspora : 1914-2014 : biographical lexicon / [autor projekta] Milena Milanović ; [saradnici leksikona Sonja Besford...[i dr.] ; prevodilac Miroslava Glišić. – Beograd : M. Milanović = Belgrade : M. Milanović, 2015 (Beograd : »Radunić«). – 578 str. : ilustr. ; 25 cm. – (Srbi u svetu. Pisci)
Dio teksta uporedo na srp. i engl. jeziku. – Tiraž 500. – Str. 10-11: Instead of Foreword / Matija Bećković = Umesto predgovora / Matija Bećković. – Str. 31-80: Pisci o knjigama i udruženjima / Vasa D. Mihailović...[i dr.]. – O autoru projekta: str. 577-578. – Bibliografija: str. 451-461. – Registar. – Sadrži i: Srpsko nasleđe / priredila Olga Belosavić Milanović. – U leksikonu je zastupljeno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić.

300. **U drugom krugu 38 naslova : nagrada za najbolji roman godine : širi izbor romana za NIN-ovu nagradu 2015.**
U: *NIN*. - Br. 3392 (31. 12. 2015), str. 67.
U širem izboru za NIN-ovu nagradu za najbolji roman 2015. godine, petočlani žiri je, između ostalih, odabrao roman »Ma Belle« Maje Herman Sekulić.

301. **U konkurenciji 154 naslova : nagrada za najbolji roman godine.**
U: *NIN*. - Br. 3390 (17. 12. 2015), str. 64.
Naveden je spisak knjiga, objavljen po redosledu pristizanja na konkurs, a pod rednim brojem 76. nalazi se roman »Ma Belle« Maje Herman Sekulić.

2017.

302. D. Bt.
Povelja Vukadinoviću za opus : danas skupština Udruženja književnika Srbije / D. Bt.
U: *Večernje novosti*. - God. 65 (9. 12. 2017), str. 15.
Na redovnoj Udruženja književnika Srbije biće uručene i plakete sa likom Sime Matavulja, koju je dobila, između ostalih, književnica Maja Herman Sekulić.

303. **DANAS na Sajmu.**
U: *Politika*. - God. 114, br. 37343 (27. 10. 2017), str. 12.
Program 62. Međunarodnog sajma knjiga u Beogradu. – Sadrži: »17 [časova]: Štand Zavoda za udžbenike Beograd – Maja Herman Sekulić: »Skice za portrete«, »Poezija«, »Digitalna galaksija«.

304. J. T.
Elektronika neće pobediti knjigu : otvoren drugi Festival »Pazi šta čitaš – humanistika, kultura, umetnost« / J. T.
U: *Danas*. - God. 20, br. 7178 (25. 05. 2017), str. 15.

U beogradskom hotelu »Envoj«, u organizaciji izdavačke kuće »HERAedu«, književnica Maja Herman Sekulić otvorila je Festival »Pazi šta čitaš – humanistika, kultura, umetnost« i tom prilikom govorila je o odnosu između štampane riječi i savremene tehnologije, ističući da je lijepa vijest za sve one koji se bave knjigom »da podaci Američkog udruženja izdavača pokazuju porast štampanih izdanja knjiga za 10 odsto, što znači da generacija odrasla na »Hari Poteru« više voli hartiju od piksela i da elektronska knjiga neće pobediti štampanu«.

305. J. T.
Okrugli sto o kapitalnom izdavaštvu : Drugi Festival »Pazi šta čitaš – humanistika, kultura, umetnost« / J. T.
U: *Danas*. - God. 20, br. 7175 (22. 05. 2017), str. 11.
Najava Festivala, u organizaciji Izdavačke kuće »HERAedu«, čiji je učesnik književnica Maja Herman Sekulić.

2018.

306. BERENGARTEN, Ričard
Drawing from the neolithic: Notes on Maja Herman Sekulić's *Gospa od Vinče* / Richard Berengarten.
U: *Književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić : zbornik radova sa naučne konferencije održane 3. novembra 2017. godine* / urednice Svetlana Tomić, Maja Ćuk. – Beograd : Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike, 2018, str. 16-34.
Referat na engleskom jeziku »Crtež iz neolita: Zapisi o poemi Gospa od Vinče« Maje Herman Sekulić«, u kojem se istražuju aspekti poeme »Gospa od Vinče«. - Autor u radu, upućujući na razne motive iz mitova, umjetnosti i književnosti, ispituje neka od mnogobrojnih i višeslojnih obilježja centralne ženske figure u poemi, uključujući arhetipske aspekte, moguće višeznačne interpretacije i značaj stvaralaštva Maje Herman Sekulić u kontekstu savremene poezije i položaja žena u savremenom društvu. – Literatura: str. 31-33. – Bio-bibliografski podaci o autoru teksta. - Apstrakt.

307. BOŽOVIĆ, Ratko
Digitalni lavirint Maje Herman Sekulić / Ratko Božović.
U: *Književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić : zbornik radova sa naučne konferencije održane 3. novembra 2017. godine* / urednice Svetlana Tomić, Maja Ćuk. – Beograd : Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike, 2018, str. 108-117.
Literatura: str. 116. – Biobibliografski podaci o autoru teksta.

308. BRUNAZZI, Elizabeth
Poet, fiction writer and translator : Maja Herman- Sekulić / traduit de l'anglais par Elizabeth Brunazzi.
U: *Književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić : zbornik radova sa naučne konferencije održane 3. novembra 2017. godine* / urednice Svetlana Tomić, Maja Ćuk. – Beograd : Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike, 2018, str. 246-247.
O susretu i višegodišnjoj saradnji sa Majom Herman Sekulić. - Tekst na engleskom jeziku.

309. ĆUK, Maja
Odjeci *mitopoetske pesničke škole* u poeziji Maje Herman Sekulić / Maja Ćuk, Melina Nikolić.
U: *Književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić : zbornik radova sa naučne konferencije održane 3. novembra 2017. godine* / urednice Svetlana Tomić, Maja Ćuk. - Beograd : Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike, 2018, str. 36-56.
Literatura: str. 54. – Bio-bibliografski podaci o autorkama teksta. - Apstrakt.

310. JEFTIMIJEVIĆ Lilić, Milica
Maja Herman Sekulić, poetika celine: Sinteza dokumentarnog i fikcionalnog, istorijskog i lirskog, Zapada i Istoka, povratak u iskon / Milica Jeftimijević Lilić.
U: *Književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić : zbornik radova sa naučne konferencije održane 3. novembra 2017. godine* / urednice Svetlana Tomić, Maja Ćuk. - Beograd : Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike, 2018, str. 146-154.
Literatura: str. 154. – Bio-bibliografski podaci o autorki teksta.

311. **KNJIGE Koprivice, Brdar, Batrićevića i Srdića : program četvrtog dana Sajma.**
U: *Dnevne novine*. - God. 7, br. 2188 (5. 10. 2018), str. 26.
U sklopu 4. Internacionalnog sajma knjiga u Podgorici, biće predstavljen opus Maje Herman Sekulić, a sa autorkom će razgovarati prof. dr Aleksandra Nikčević-Batrićević.

312. **KO su ikone stila u Srbiji? : Biti svoja među velikanima: Maja Herman Sekulić, književnica.**
U: *Lepota i zdravlje*. – Br. 215 (20. 12. 2018), str. 50-52.
U časopisu »Lepota i zdravlje« o ikonama stila u Srbiji, među kojima je Maja Herman Sekulić.

313. MEDIGOVIĆ Stefanović, Mila
Srce od žada / Mila Medigović Stefanović.
U: *Književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić : zbornik radova sa naučne konferencije održane 3. novembra 2017. godine* / urednice Svetlana Tomić, Maja Ćuk. – Beograd : Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike, 2018, str. 166-173.
O književnom stvaralaštvu Maje Herman Sekulić. - Literatura: str. 173. – Bio-bibliografski podaci o autorki teksta.

314. MOST, Glen
[Stvaralaštvo Maje Herman Sekulić] / Glenn Most.
U: *Književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić : zbornik radova sa naučne konferencije održane 3. novembra 2017. godine* / urednice Svetlana Tomić, Maja Ćuk. – Beograd : Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike, 2018, str. 244-245.
O susretu, saradnji i dugogodišnjem prijateljstvu sa Majom Herman Sekulić. – Tekst na engleskom jeziku.

315. MUČALICA, Rosanda
Danas na Sajmu / R. M.
U: *Pobjeda*. - God. 74, br. 18953 (5. 10. 2018), str. 17.
Najava predstavljanja stvaralaštva Maje Herman Sekulić na 4. Internacionalnom sajmu knjiga u Podgorici.

316. NJEŽIĆ, Tatjana
Ikone stila Srbije : promovisana luksuzna knjiga nagrađena na Sajmu knjiga / T. Nj.
U: *Blic*. - Br. 7807 (8. 11. 2018), str. 35.
U Beogradu promovisana knjiga u kojoj je na str. 200-207: »Maja Herman Sekulic - Biti svoja među velikanima / Being your own person among the greats«, pišu: Neda Todorovic, Radmila Stanković.

317. PAJOVIĆ, Stefan P.
Slika skromnog pesnika : Intervju Maje Herman Sekulić sa Alenom Ginzbergom / Stefan P. Pajović.
U: *Književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić : zbornik radova sa naučne konferencije održane 3. novembra 2017. godine* / urednice Svetlana Tomić, Maja Ćuk. – Beograd : Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike, 2018, str. 136-141.
Literatura: str. 140. – Abstract. – Bio-bibliografski podaci o autoru teksta.

318. S. L.
Omaž Draganu Radulovići i dodjela nagrada za kraj : četvrto izdanje Internacionalnog sajma knjiga u Podgorici / S. I.
U: *Dnevne novine*. - God. 7, br. 2189 (6. i 7. 10. 2018), str. 38.
Program rada 4. Internacionalnog sajma knjiga u sklopu kojeg je predstavljen opus Maje Herman Sekulić.

319. SIMUNOVIĆ, Vlatko
Totalna književnost u obliku fudbalske istorije : Internacionalni sajam knjiga Podgorica : predstavljena knjiga Boža Koprivice »I dječak može obećati« / V. S.
U: *Pobjeda*. - God. 74, br. 18954 (6. 10. 2018), str. 20-21.
U okviru pratećeg programa 4. Internacionalnog sajma knjiga predstavljeno je stvaralaštvo Maje Herman Sekulić.

320. SRETENOVIĆ, Mirjana
Dobar prevod je ugrožena vrsta : umetnost prevođenja / Mirjana Sretenović.
U: *Politika*. - God. 115, br. 37533 (12. 05. 2018) – *Kulturni dodatak*. - God. 62, br. 5, str. [01]-03.
Povodom teksta Maje Herman Sekulić » Bdenje nije buđenje«, objavljenog u »Politici« , br. 37526 (5. 05. 2018), u »Kulturnom dodatku«, br. 4, str. 03, u kojem je data kritika prevoda knjige Džemsa Džojsa »Fineganovo bdenje«, koja je objavljena u izdanju »Pasus«-a, pod naslovom »Finegana buđenje«. – Tim povodom, o temi »Treba li nam kritika književnog prevoda« govorili su: Dejan Tiago Stanković, pisac i prevodilac, Irina Vujičić, filolog, Miloš Konstantinović, predsjednik Udruženja književnih prevodilaca Srbije, Zoran Paunović, profesor i prevodilac s engleskog, Vesna Stamenković, prevodilac s španskog i portugalskog i Aleksandra Tadić, prevodilac.

321. STABLOVIĆ Bulajić, Zorica
***Pisma iz Njujorka* Maje Herman Sekulić u srpskoj periodici** / Zorica Stablović Bulajić.
U: *Književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić : zbornik radova sa naučne konferencije održane 3. novembra 2017. godine* / urednice Svetlana Tomić, Maja Ćuk. – Beograd : Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike, 2018, str. 118-126.
O publicističkim radovima koje je Maja objavljivala pod nazivom »Pisma iz Njujorka«, u okviru »Politikinog« kulturnog dodatka »Kultura, nauka, umetnost«. - Bio-bibliografski podaci o autorki teksta.

322. STREND, Mark
[Dear Maja] / Mark.
U: *Književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić : zbornik radova sa naučne konferencije održane 3. novembra 2017. godine* / urednice Svetlana Tomić, Maja Ćuk. – Beograd : Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike, 2018, str. 243.
Faksimil pisma Marka Strenda upućenog Maji Herman Sekulić.

323. ŠEHALIĆ, Stana
Maja Herman Sekulić – književni most preko Atlantika / Stana Šehalić.
U: *Književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić : zbornik radova sa naučne konferencije održane 3. novembra 2017. godine* / urednice Svetlana Tomić, Maja Ćuk. – Beograd : Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike, 2018, str. 142-144.
Bio-bibliografski podaci o autorki teksta.

324. ŠENOL, Mesut
Maja Herman Sekulić's epic poetry raises awareness / Mesut Şenol.
U: *Književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić : zbornik radova sa naučne konferencije održane 3. novembra 2017. godine* / urednice Svetlana Tomić, Maja Ćuk. – Beograd : Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike, 2018, str. 156-165.
Tekst na engleskom jeziku. - Literatura: str. 164. – Bio-bibliografski podaci o autoru teksta.

325. TODOROVIĆ, Neda
Ikone stila Srbije : XX-XXI vek = Style Ikons of Serbia : XX-XXI century / [autori, authors Neda Todorović, Radmila Stanković ; prevod, translation Alice Copple Tošić]. - Beograd : Zepter Book World, 2018 (Beograd : Publikum). - 334 str. : portreti ; 34 cm. - (Biblioteka Posebna izdanja / [Zepter Book World] = Library Special Edition / [Zepter Book World]) (Edicija Druga strana istorije = Series The Other Side of History)
O Maji Herman Sekulić na str. 200-207: »Maja Herman Sekulic - Biti svoja među velikanima / Being your own person among the greats«. - Uporedo srp. tekst i engl. prevod. - Podaci o autorkama preuzeti iz kolofona. - Tekst štampan dvostubačno. - Tiraž 1.000. - O autorima: str. 332-333. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 330.

326. TOMIĆ, Svetlana
Uvod / Svetlana Tomić.
U: *Književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić : zbornik radova sa naučne konferencije održane 3. novembra 2017. godine* / urednice Svetlana Tomić, Maja Ćuk. – Beograd : Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike, 2018, str. 6-10.
Obraćanje čitaocima povodom predstavljanja zbornika radova sa naučne konferencije posvećene stvaralaštvu Maje Herman Sekulić. – Bibliografske bilješke uz tekst.

327. **UČESNICI pratećih programa : Maja Herman Sekulić.**
U: *4. [ČETVRTI] Internacionalni sajam knjiga : Podgorica, Capital Plaza 22-6. 10. 2018.* : katalog, str.32.
Kratka biografija M. Herman Sekulić, učesnice Internacionalnog sajma knjiga u Podgorici.

2019.

328. BRAŠNJO, Biljana
Gordana Sarić u društvu velikih stvaralaca : pjesnikinja iz Nikšića ambasador Crne Gore internacionalne fondacije za kulturu i umjetnost / B. B.
U: *Dan*. – God. 21, br. 7266 (16. 04. 2019), str. 24.
Salonu za poeziju »Nove vizije« - Svjetske fondacije za kulturu i umjetnost u Tunisu, koji predvodi profesor arapskog jezika Abdalah Gasmi, prisustvovala je Maja Herman Sekulić, koja je predstavljala Ameriku, pjesnikinja Gordana Sarić boravila je u u svojstvu ambasadora Crne Gore, dok je predstavnik Srbije bila pjesnikinja Slavica Pejović.

329. ĆUKOVIĆ, Aleksandar
Veče sa Majom Herman Sekulić : Budva / A. Ć.
U: *Dan*. – God. 21, br. 7319 (11. 06. 2019), str. 22.
U organizaciji Narodne biblioteke Budve biće upriličeno »Veče sa Majom Herman Sekulić«, u holu Akademije znanja, na kojem će pored autorke, govoriti Radomir Uljarević i moderatorka Stanka Stanojević.

330. **IZVOĐENJEM poeme Maje Herman Sekulić zatvara se festival »Pazi šta čitaš«.**
U: *Danas*. – God. 22, br. 7909 (25-26. 05. 2019), str. IV.
Povodom Četvrtog Festivala humanistike, kulture i umjetnosti »Pazi šta čitaš«, koji će biti zatvoren poemom »Silna Jerina« Maje Herman Sekulić, koju će recitovati Vesna Stanojević, uz pratnju flautiste Nikole Radana.

331. K. R.
Maji Herman Sekulić šest nagrada / K. R.
U: *Politika*. - God. 116, br. 38098 (5. 12. 2019), str. 12.
Povodom međunarodnih priznanja koje je dobila za svoje stvaralaštvo.

332. **KNJIŽEVNO stvaralaštvo Maje Herman Sekulić : predlog za večerašnji izlazak.**
U: *Politika*. - God. 116, br. 37907 (28. 05. 2019).
Najava književnog predstavljanja Zbornika o književnom stvaralaštvu Maje Herman Sekulić, koje će biti održano u Domu Jevreman Grujića u Beogradu.

333. MILETIĆ, M.
Odbrana pesništva : predstavljen Zbornik o književnom stvaralaštvu Maje Herman Sekulić u izdanju Alfa BK Univerziteta / M. Miletić.
U: *Danas*. – God. 22, br. 7912 (29. 05. 2019), str. 10.
O književnom stvaralaštvu Maje Herman Sekulić, predstavljenom u Domu Jevrema Grujića u Beogradu, govorili su: Ratko Božović, Svetlana Tomić, Maja Ćuk, Zorica Stablović Bulajić, dok je Maja tokom večeri prisutnima govorila svoje stihove. - Dramske umjetnice Vesna Stanojević i Tamara Tomanović čitale su stihove Majine poezije, uz muzičku pratnju Nikole Radana.

334. STJELJA, Ana
Promovisan Zbornik »Književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić« / Ana Stjelja.
U: *Enheduana*. – God. 1, br. 2 (maj-avgust 2019), str. 149-150.
U Domu Jevrema Grujića u Beogradu, 28. 05. 2019. godine, održana je promocija zbornika naučnih radova posvećenih stvaralaštvu Maje Herman Sekulić, na kojoj su o stvaralaštvu književnice govorili Ratko Božović, Svetlana Tomić, Maja Ćuk, Zorica Stablović Bulajić, stihove su čitale dramske umjetnice Vesna Stanojević i Tamara Tomanović, uz muzičku pratnju Nikole Radana.

335. **VEČE sa Majom Herman Sekulić.**
U: *Vijesti*. – God. 21, br. 7605 (19. 06. 2019), str. 20.
Veče upriličeno u holu Akademije znanja u Budvi, u organizaciji Narodne biblioteke Budva, 15. juna 2019. – Učesnici programa: Maja Herman Sekulić, Radomir Uljarević i moderatorka Stanka Stanojević. – Fotografija Maje Herman Sekulić.

2020.

336. KOPRIVICA, Jelena
Veliko priznanje Maji Herman Sekulić / J. K.
U: *Blic*. – Br. 8309 (8. 04. 2020), str. 26.
Maja Herman Sekulić ovogodišnji je dobitnik internacionalne nagrade za literaturu »Galaxy Academy Awards«, a u obrazloženju odluke žirija stoji da se »američko-srpskoj pesnikinji i filozofkinji najprestižnija nagrada dodeljuje za životna dostignuća u polju književne kreacije, umetnosti i filozofije«.

337. STJELJA, Ana
Veliki međunarodni uspeh srpske književnice, Maje Herman Sekulić / Ana Stjelja.
U: *San, severnoameričke novine*. – God. 5 (2020), str. 37.
O priznanjima Maje Herman Sekulić u svijetu, za doprinos svjetskoj poeziji, književnosti i humanizmu, kao globalnoj ikoni i ambasadoru srpske kulture. – Fotografija M. Herman Sekulić.

III ELEKTRONSKI IZVORI

2008.

338. **MAJA Herman Sekulić – pesnik i pisac** / [razgovarala] Mira Adanja-Polak.
U: *YouTube.com*. – Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=2m3mvmGrvHM (3. 07. 2008) (7:17)
Intervju.

339. **SLIKE kojih nema – nova knjiga dr Maje Herman Sekulić.**
U: *Ekapija*. - Dostupno na: https://www.ekapija.com/after-workhours/201156/slike-kojih-nema-nova-knjiga-dr-maje-herman-sekulic (29.10. 2008)
Izadavačka kuća »Prosveta« je na Beogradskom sajmu knjiga najavila novi roman koji će izaći iz štampe u okviru edicije »Pro Libris«.

2009.

340. HERMAN Sekulić, Maja
Potraga za savremenom Lolitom / [razgovarala] Marina Vulićević.
U: *Politika.rs*. – Dostupno na: http://www.politika.rs (14. 08. 2009)
Intervju objavljen u Kulturnom dodatku »Politike«.

341. KOPRIVICA, Božo
Knjiga kao zagrljaj : Knjige – »Slike kojih nema« (Prosveta, 2009) Maja Herman Sekulić / Božo Koprivica.
U: *Vreme*. – Dostupno na: https://www.vreme.com/cms/view.php?id=873619
Prikaz knjige »Slike kojih nema«, objavljene u izdanju »Prosvete« 2009. – »Vreme« br. 965 (2. 07. 2009). - Dostupno na: https://www.vreme.com/cms/view.php?id=873619&print=yes (10. 12. 2018)

2011.

342. **DR Maja Herman-Sekulić, književnica Sajberbalkanizam u sajbergalaksiji : dr Maja Herman-Sekulić, književnica** / [razgovarala] Nastasja Radović.
U: *Monitor online*. – Dostupno na: http://www.monitor.co.me (4. 11. 2011)
Intervju je objavljen u »Monitoru« br. 1098, 2011. godine.

343. **INTERVJU: Maja Herman Sekulić : Moji prijatelji iz džet-seta.**
U: *Politika*. – Dostupno na: http://www.politika.rs (17. 11. 2011)
Najava intervjua objavljenog u kulturnom dodatku »Politike«.

344. **Između Gutenbergovog i digitalnog sveta : (Da li je moguće pisati fikciju danas?) : Centar za kulturnu dekontaminaciju i Srpsko književno društvo Vas pozivaju na promociju knjiga Maje Herman-Sekulic »U potrazi za Lolitom« (Mali Nemo, 2011) i »Digitalna galaksija« (Beoknjiga, 2011).**
U: Dostupno na: www.malinemo.rs (10. 11. 2011)
Učestvuju: Ratko Božović, Milan Orlić, Božo Koprivica, Maja Herman Sekulić, a razgovor vodi: Nastasja Radović. - Centar za kulturnu dekontaminaciju, Birčaninova 21, Beograd - četvrtak, 10. novembar 2011, 19h.

345. **MAJA Herman Sekulić - Digitalna Galaksija.**
U: *YouTube*. – Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=ECy7dVmqtpw (16. 11. 2011) (2:55)

2013.

346. **MAJA Herman Sekulić.**
U: *Recours au Poème*. - Dostupno na: https://www.recoursaupoeme.fr/maja-herman- sekulic/ (8. 08. 2013)
O stvaralaštvu Maje Herman Sekulić.

2014.

347. HERMAN Sekulić, Maja
Aukcija autografa članova Američkog PEN-a / Maja Herman Sekulić.
U: *Pressreader*. – Dostupno na: https://www.pressreader.com/serbia/blic/20141130/textview (30. 11. 2014)
Povodom izložbe Američkog PEN-a »Prva izdanja, druge misli«, koja je otvorena 2. 12. 2014. u njujorškom Kristiju, na kojoj su izložena autorska izdanja preko šezdeset savremenih američkih autora i četrnaest svjetski poznatih umjetnika koji su predstavili svoje autografe.

348. HERMAN Sekulić, Maja
Izdala me nekadašnja otadžbina / [razgovarala] M[ilica] Purić.
U: *Vesti online*. – Dostupno na: https://vesti-online.com (10. 05. 2014; 12. 11. 2018)
Intervju.

2015.

349. J. T.
Kad se srpska zastava vijorila na Beloj kući / J. T.
U: *Danas*. – Dostupno na: https://www.danas.rs/drustvo/kad-se-srpska-zastava-vijorila-na-beloj-kuci/ (25.11. 2015)
Pjesnik, romanopisac i prevodilac sa međunarodnom reputacijom, Maja Herman Sekulić predstavila je u Beogradu svoje dvije najnovije knjige „Who was Nikola Tesla (»Ko je bio Nikola Tesla«) i »Ma Belle – prva američka dama Srbije«, čiji su izdavači »Službeni glasnik« i »Zavod za udžbenike«.

350. **LJUBAVNI roman o Tesli i američka priča o Mejbl Grujić.**
U: *Blic*. – Dostupno na: https://www.blic.rs/kultura/vesti/ljubavni-roman-o-tesli-i-americka-prica-mejbl-grujic (17. 11. 2015)
Romani Maje Herman Sekulić »Ma Belle - prva američka dama Srbije«, u izdanju »Službenog glasnika«, i »Who was Nikola Tesla? (The Genius Who Gave Us Light)«, koji je objavio Zavod za udžbenike, predstavljeni su u Klubu-knjižari - galeriji »Glasnik«.

351. **MAJA Herman-Sekulić, De la terre de désolation / Out of the waste land, Traduit de l' anglais par Elizabeth Brunazzi, Collection Ailleurs, Recours au Poème Editeurs, 2015.**
U: Paysages Ecrits. – Dostupno na: https://sites.google.com/site/revuepaysagesecrits/archives/numero-25/pe25---nous-avons-recu
U časopisu »Paysages Ecrits«, br. 25, septembar 2015, strana 211 – navedeno je digitalno izdanje knjige.

352. **ROMAN o prvoj američkoj dami Srbije.**
U: *Blic*. – Dostupno na: https://www.blic.rs/kultura/vesti/roman-o-prvoj-americkoj-dami-srbije (4. 11. 2015)
Najava promocije romana »Ma Belle - prva američka dama Srbije«, u Domu Jevrema Grujića, o jednoj od najvećih dobrotvorki srpskog naroda, a roman će predstaviti Petar Arbutina i Gordana Milosavljević, dok će odlomke iz knjige čitati Vjera Mujović.

353. SRETENOVIĆ, Mirjana
Knjiga o Mejbl Grujić – srpski »Rat i mir« : Maja Herman Sekulić napisala je knjigu o Tesli na engleskom, a srpskoj publici približila je i život američke dobrotvorke / M. S.
U: *Politika*. - Dostupno na: http://www.politika.rs/sr/clanak/343700/Kultura/Knjiga-o-Mejbl-Grujic-srpski-Rat-i-mir (17. 11. 2015)
Predstavljene knjige »Who was Nikola Tesla? : the genius who gave us light« (izdanje Zavoda za udžbenike) i »Ma belle - Mejbl Grujić, prva američka dama Srbije« (u izdanju »Službenog glasnika«).

354. **ŠIRI izbor romana za Ninovu nagradu 2015.**
U: *Konkursi regiona : konkursi iz umetnosti i kulture na jednom mestu*. – Dostupno na: http://konkursiregiona.net/siri-izbor-romana-za-ninovu-nagradu-2015/ (30. 12. 2015)
Petočlani žiri odabrao je širi izbor od 38 naslova za NIN-ovu nagradu, među kojima je i roman Maje Herman Sekulić »Ma Belle« (u izdanju »Službenog glasnika«).

355. **WHO Was Nikola Tesla? : the genius who gave us light (Serbian) Paperback – 2015 : by Maja Herman-Sekulic (Author).**
U: *Amazon.com*. – Dostupno na: https://www.amazon.com/Who-Was-Nikola-Tesla-genius/dp/8617192976
Sa biografijom Maje Herman Sekulić.

2016.

356. **ANDREJ Belyj's Peterburg : A Bibliography** / Magnus Ljunggren, Hans Åkerström. – Göteborg : University of Gothenburg, 2016, str. 138.
Dostupno na: https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/30630/7/gupea_2077_30630_7.pdf
Na 45 str.: Herman Sekulić, Maja: The fall of hyperbaton: parodic and revisionary strategies in Bely, Joyce and Mann. Diss. Princeton, 1986.

357. HERMAN Sekulić, Maja
Interview with Maja Herman Sekulić : interview Serbs, around the world / [razgovarala] Snežana Ivković.
U: *SAN : Serbian Canadian magazine = SAN : severnoameričke novine*. - Dostupno na: https://www.sanmagazine.ca (1. 04. 2016)

358. HERMAN Sekulić, Maja
Knjige kao mostovi : intervju sa Majom Herman Sekulić / [razgovarala] Snežana Ivković.
U: *Issuu.com*. - Dostupno na: https://issuu.com (16. 05. 2016)
Intervju objavljen u »Severnoameričkim novinama« (SAN), povodom predstavljanja knjiga »Who was Nikola Tesla? : the genius who gave us light« i »Ma Belle« Maje Herman Sekulić, u konzulatu Republike Srbije u Torontu. – Fotografije.

359. HERMAN Sekulić, Maja
Maja Herman: Pesnik novog veka / [razgovor vodila] Dragana Milenković.
U: *Ekspres.net*. – Dostupno na: https://www.ekspres.net (19. 07. 2016)
Intervju.

360. **MAJA Herman Sekulic Books Promotion of Nikola Tesla and MaBelle** / Milan Jojkić.
U: *YouTube*. - Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=lav8AnYcnCk (22. 02. 2016)
Snimak promocije knjiga »Who Was Nikola Tesla?« i »Ma Belle«, , održane u Generalnom Konzulatu Republike Srbije u Torontu, 4. februara 2016. godine.

361. **NJUJORK: Promocija knjiga Maje Herman-Sekulić »Who Was Nikola Tesla?« i »Ma Belle - prva američka dama Srbije«.**
U: *Diplomatic portal*. – Dostupno na: https://diplomaticportal.bidd.org.rs (6. 04. 2016)
Promocija knjiga održana je u Generalnom konzulatu Republike Srbije u Njujorku, 31. marta 2016. godine.

362. **NJUJORK: Promocija knjiga Maje Herman-Sekulić »Who Was Nikola Tesla?« i »Ma Belle - prva američka dama Srbije«.**
U: *Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije = Ministry of foreign affairs of the Republic of Serbia*. – Dostupno na: http://www.mfa.gov.rs/sr (4. 04. 2016)
U Generalnom konzulatu Republike Srbije u Njujorku, održana je 31. marta 2016. godine promocija knjiga »Who Was Nikola Tesla?« i »Ma Belle - prva američka dama Srbije«.

363. **PROMOCIJA knjige Maje Herman Sekulić u Matici srpskoj.**
U: *Radio-Televizija Vojvodine*. – Dostupno na: http://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina (11. 07. 2016)
Najava promocije knjige Maje Herman Sekulić »Who was Nikola Tesla? The Genius who Gave us Light«, koja će biti održana u prostorijama Matice srpske u Novom Sadu.

364. **PROMOCIJA knjige Maje Herman Sekulić u Matici srpskoj.**
U: *021.rs*. – Dostupno na: http://www.021.rs/story/Novi-Sad/Vodic (9. 07. 2016)
Promocija knjige »Who Was Nikola Tesla? The Genius who Gave us Light«, koja će biti održana u Novom Sadu.

365. **PROMOCIJA knjige Maje Herman Sekulić - Who was Nikola Tesla? The Genius who gave us Light.**
U: *YouTube*. – Dostupno na: https://www.youtube.com (11. 07. 2016)
U prostorijama Matice srpske u Novom Sadu.

2017.

366. **DOBRO jutro Srbijo: Gostovanje Maja Herman Sekulić.**
U: *YouTube*. – Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=SblMCbUiPrc
(01. 06. 2017) (14:44)
Intervju na TV Happy. - Voditelji: Miomir Marić i Irina Vukotić.

367. **HERMAN Sekulić: Moja knjiga o dobrotvorki srpskog naroda.**
U: *RTV – Radio-televizija Vojvodine*. – Dostupno na: http://www.rtv.rs/sr_lat/zivot/kultura/herman-sekulic-moja-knjiga-o-dobrotvorki-srpskog-naroda_878281.html (15. 12. 2017)
Izjava Tanjugu spisateljice Maje Herman Sekulić povodom predstavljanja njene knjige »Ma Belle, u beogradskom Domu Jevrema Grujića.

368. **HERMAN Sekulić: Ma Belle, knjiga o dobrotvorki srpskog naroda.**
U: *Naslovi.net*. – Dostupno na: https://naslovi.net/2017-12-14/dnevnik/herman-sekulic-ma-belle-knjiga-o-dobrotvorki-srpskog-naroda/20913571 (14. 12. 2017)
Povodom predstavljanja knjige »Ma Belle«, u beogradskom Domu Jevrema Grujića, autorka knjige je istakla: »Moja knjiga je uzbudljiva jer govori o jednoj izuzetnoj ženi, jednoj o najvećih dobrotvorki srpskog naroda u periodu od pre balkanskih ratova pa sve do kraja Drugog svetskog rata«. – Članak objavljen i na na sajtu *Dnevnik.rs*: https://www.dnevnik.rs/kultura/knjiga/herman-sekulic-ma-belle-kniga-o-dobrotvorki-srpskog-naroda-14-12-2017

369. J. T.
Elektronika neće pobediti štampanu knjigu : otvoren drugi Festival »Pazi šta čitaš - humanistika, kultura, umetnost« / J. T.
U: *Danas*. – Dostupno na: https://www.danas.rs (24. 05. 2017)
U beogradskom hotelu »Envoj« književnica Maja Herman Sekulić otvorila je, drugi po redu, Festival »Pazi šta čitaš – humanistika, kultura, umetnost«, čiji je organizator izdavačka kuća »Heraedu«. - Govoreći o odnosu između štampane riječi i savremene tehnologije, o čemu je 2011. objavila knjigu »Digitalna galaksija«, Maja Herman Sekulić je podsjetila i da je »Sokrat negativno reagovao na pisanu reč tvrdeći da smanjuje moć pamćenja, a da je Gutenbergova štamparija izazvala strah od prodora loše literature i žal sa rukopisnim knjigama«, a takođe je istakla: »Odgovori na inovacije uvek su i pozitivni i negativni. Danas postoji dilema da li će prodor savremene tehnologije spustiti književni nivo. Lepa vest za sve one koji se bave knjigom jeste da podaci Američkog udruženja izdavača pokazuju porast štampanih izdanja knjiga za 10 odsto, što znači da generacija odrasla na »Hari Poteru« više voli hartiju od piksela i da elektronska knjiga neće pobediti štampanu«.

370. **JEDAN razgovor sa Majom Herman Sekulić** / razgovor vodila Aleksandra Nikčević-Batrićević.
U: *OKF – Otvoreni kulturni forum*. - Dostupno na: https://okf-cetinje.org/aleksandra-nikcevic-batricevic-jedan-razgovor-sa-majom-herman-sekulic/ (19. 04. 2017)
Razgovor sa Majom Herman Sekulić.

371. **KNJIGE »Geopoetike« na engleskom jeziku u širem izboru za Nagradu Dablin.**
U: *Blic*. – Dostupno na: https://www.blic.rs/kultura/vesti/knjige-geopoetike-na-engleskom-jeziku-u-sirem-izboru-za-nagradu-dablin/lrqdgkt (7. 11. 2017)
Dvije knjige koje je »Geopoetika« objavila na engleskom jeziku, u svojoj ediciji »Srpska proza u prevodu« ušle su u širi izbor za Međunarodnu književnu nagradu Dablin 2018. (International Dublin Literary Award): »Ma Belle« Maje Herman Sekulić (u prevodu Perside Bošković) i »Estoril« Dejana Tiaga Stankovića.

372. **KNJIŽEVNO stvaralaštvo Maje Herman Sekulić: Zbornik radova sa naučne konferencije održane 3. novembra 2017. godine, uredile/edited by prof. dr Svetlana Tomić i prof. dr Maja Ćuk (Beograd: Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike, 2018, broj strana/pages 248)**
Dostupno na: https://www.academia.edu/38130744/Knji%C5%BEevno_stvarala%C5%A1tvo_Maje_Herman_Sekuli%C4%87 (3. 11. 2017)

373. **KNJIŽEVNO veče Maje Herman Sekulić, Beograd, 14. decembar 2017. godine.**
U: *Zavod za udžbenike – Kuća znanja*. - Dostupno na: https://www.knjizara.zavod.co.rs
Najava i pozivnica za književno veče Maje Herman Sekulić povodom nominacije njenog romana »Ma Belle« za međunarodnu nagradu »Dublin« i u čast objavljivanja njenih »Izabranih Dela« i priznanja »Simo Matavulj«. – O djelu autorke govoriće njeni izdavači: dr Jelena Trivan (Službeni glasnik), Dragoljub Kojčić (Zavod za udžbenike), Vladislav Bajac (Geopoetika), Vesna Pešić (Pešić i sinovi), dok će odlomke čitati Vjera Mujović, dramska umjetnica.

374. **MAJA Herman Sekulić gošća Tri tačke** / [razgovarala Ivana Zarić].
U: *YouTube*. – Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=NAIm6UHFb_k
(28. 12. 2017) (22:46)
Intervju.

375. **OTVOREN Festival knjiga »Pazi šta čitaš«.**
U: *RTV – Radio-televizija Vojvodine*. - Dostupno na: http://www.rtv.rs/sr_lat/zivot/kultura/otvoren-festival-knjiga-pazi-sta-citas_827438.html (25.05. 2017)
U foajeu hotela »Envoj« otvoren je, drugi po redu, Festival knjiga »Pazi šta čitaš«, na kome su izložena djela humanistike, kulture i umjetnosti, a smotru je otvorila književnica Maja Herman Sekulić.

376. **PAZI šta čitaš.**
U: S*EE cult.org*. - Dostupno na: http://www.seecult.org/vest/pazi-sta-citas (24. 05. 2017)
Najava Festivala knjiga »Pazi šta čitaš«, koji će se održati od 24. do 26. maja u Beogradu, a otvoriće ga Maja Herman Sekulić.

377. **POEZIJA – nove i izabrane pesme, 1. izdanje – 2017. god. Autor: Maja Herman Sekulić.**
U: Zavod za udžbenike – Kuća znanja. – Dostupno na: http://www.knjizara.zavod.co.rs
Sadrži izbore iz kritika o poeziji Maje Herman Sekulić.

378. RAPP, Tanja
Udruženje književnika Srbije dodeljuje Maji Herman Sekulić specijalnu povelju Simo Matavulj / Tanja Rapp.
U: *Tačno.net*. - Dostupno na: https://www.tacno.net/knjizevnost/udruzenje-knjizevnika-srbije-dodeljuje-maji-herman-sekilic-specijalnu-povelju-simo-matavulj/ (8. 12. 2017)
Nagrada - povelja »Simo Matavulj« Maji Herman Sekulić će biti dodijeljena na Skupštini Udruženja književnika Srbije, 09. 12. 2017.

379. STEPIĆ, Mirjana
Književno veče Maje Herman Sekulić / Mirjana Stepić.
U: *Style.rs*. – Dostupno na: http://style.rs (13. 12. 2017)
Književno veče biće održano povodom nominacije romana »Ma Belle«, za međunarodnu nagradu »Dublin«, u čast objavljivanja njenih Izabranih dela i priznanja »Simo Matavulj«.

380. **SUTRA počinje drugi Festival humanistike, kulture, umetnosti »Pazi šta čitaš«.**
U: *Blic*. – Dostupno na: https://www.blic.rs/kultura/vesti/sutra-pocinje-drugi-festival-humanistike-kulture-umetnosti-pazi-sta-citas/5hjj6rm (23.05. 2017)
Najava programa Festivala koji je otvorila Maja Herman Sekulić.

381. **TAKO stoje stvari - Intervju - Maja Herman Sekulić - 14. 11. 2017** / [razgovarala Nataša Miljković].
U: *YouTube*. – Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=IdKQwEG35mo
(14. 11. 2017) (22:14)
Razgovor sa književnicom Majom Herman Sekulić. – Emitovano na RTS-u.

382. ŽUJOVIĆ, Veljko
Beskrajni plavi krug / Veljko Žujović.
U: *RTS*. – Dostupno na: http://www.rts.rs/page/radio/sr/story/24/radio-beograd-2/2931127/beskrajni-plavi-krug.html (9. 11. 2017) (55:33)
Povodom Međunarodnog sajma knjiga u Beogradu, Zavod za udžbenike i Službeni glasnik predstavili su prve tri knjige izabranih djela Maje Herman Sekulić. - Djelovi izlaganja o stvaralaštvu Maje Herman Sekulić, o kojem su govorili: Dragoljub Kojčić, Petar Arbutina, Svetlana Tomić, Stana Šehalić, Gordana Milosavljević Stojanović i Milica Jeftimijević Lilić, urednik i voditelj je Veljko Žujović. – Izvor: Radio Beograd 2.

383. ŽUJOVIĆ, Veljko
Beskrajni plavi krug : u emisiji - Milovan Mračević i Maja Herman Sekulić / Veljko Žujović.
U: *RTS*. – Dostupno na: http://www.rts.rs/page/radio/sr/story/24/radio-beograd-2/2853066/beskrajni-plavi-krug.html (31. 08. 2017) (54:40)
Razgovor sa Majom Herman Sekulić, o njenom stvaralaštvu, povodom poeme »Gospa od Vinče«, u izdanju Izdavačke kuće »Pešić i sinovi«. - Urednik i voditelj je Veljko Žujović. - Izvor: Radio Beograd 2.

2018.

384. **ANA Stjelja: »Gospa od Vinče – boginja i mit« : čitanje poeme Maje Herman Sekulić.**
U: *EnheduAnin književni vrt : blog o umetnosti pisanja i knjigoljubljenja*. - Dostupno na: https://kreativnopisanje.wixsite.com (15. 08. 2018)

385. **CRNOGORSKI inovatori gosti Jutarnjeg.**
U: *RTCG – Radio i Televizija Crne Gore* – Dostupno na: http://www.rtcg.me/vijesti/servisne-informacije/216768/crnogorski-inovatori-gosti-jutarnjeg.html (4. 10. 2018.)
Najava gostovanja Maje Herman Sekulić na 4. Internacionalnom sajmu knjiga u Podgorici. – Urednik i voditelj emisije Dejan Bijelić.

386. **ČETVRTI dan 4. Internacionalnog sajma knjiga Podgorici**, 6. oktobar 2018.
U: *4. [Četvrti] internacionalni sajam knjiga Podgorica, Podgorica, Capital Plaza 2-6. 10. 2018*. - Dostupno na: http://www.podgoricabookfair.me/
Učesnik Sajma je Maja Herman Sekulić.

387. **IKONE stila Srbije XX I XXI veka : fotografije sa promocije knjige.**
U: *Madlenianum : opera & theatre*. – Dostupno na: http://operatheatremadlenianum.com/ikone-stila-srbije-xx-i-xxi-veka
Na knjizi su sarađivali brojni autori, novinari i umjetnici koji su iz svog ugla vrsnih poznavalaca stila, umjetnosti i kulture odabrali i pisali o damama sa stilom, među kojima je Maja Herman Sekulić. - Na 63. Međunarodnom beogradskom sajmu knjiga, knjizi »Ikone stila Srbije XX - XXI vek« dodijeljena je Nagrada »Bogdan Kršić« za najljepšu knjigu na Sajmu knjiga 2018. god.

388. **IKONE stila Srbije XX I XXI vek : Izdavač: Zepter Book World : Urednik: Neda Todorović, autorke: Neda Todorović i Radmila Stanković, urednica fotografije: Goranka Matić, dizajn i obrada fotografija: Aleksandra Janković.**
U: *Nedeljnik*. – Dostupno na: http://www.nedeljnik.rs/magazin/portalnews/ikone-stila-srbije-xx-i-xxi-vek (8. 11. 2018)
Prikaz knjige »Ikone stila Srbije : XX i XXI vek«, u kojoj se, među 42 ličnosti, nalazi Maja Herman Sekulić.

389. **LADY of Vincha is heard in London.**
U: *Britić : the Britich Serb magazine*. – Dostupno na: http://www.ebritic.com/?p=651264 (2. 03. 2018)
U Ambasadi Srbije u Londonu upriličen je uspješan književni događaj sa autorkom Majom Herman Sekulić, u organizaciji Udruženja srpskih pisaca u inostranstvu, a razgovor sa Majom vodila je Sonja Besford, dok je odlomke iz poeme »Gospa od Vinče« čitala glumica Vesna Stanojević.

390. **LONDONSKO književno veče: Maja Herman Sekulić otkriva sve tajne svog romana.**
U: *Glossy*. – Dostupno na: https://glossy.espreso.rs (6. 02. 2018)
Tokom »Srpskog mjeseca u Velikoj Britaniji«, 9. februara 2018. u prostorijama ambasade Rapublike Srbije u Londonu, održaće se susret sa srpskom književnicom Majom Herman Sekulić, čiji je roman »Ma Belle« nominovan za nagradu »Dublin«, a razgovor će voditi Sonja Besford, srpska spisateljica rođena u Beogradu, predsjednica Udruženja srpskih pisaca i umjetnika u inostranstvu.

391. **MAJA Herman Sekulić.**
U: *Izdavačka kuća Dereta*. - Dostupno na: https://dereta.rs/a/49d35896-63fd-4365-bb6c-13ffe0643cfe/Maja-Herman-Sekulic (5. 10. 2018)
Biografija i stvaralaštvo.

392. **MAJA Herman Sekulić naša najaktivnija pesnikinja.**
U: *ATA Stars*. - Dostupno na: https://www.atastars.rs/vesti-ostalo/kultura/266150-maja-herman-sekulic-nasa-najaktivnija-pesnikinja (20. 11. 2018)
Povodom objavljivanja Zbornika naučnih radova sa međunarodne akademske konferencije pod nazivom »Književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić«,, održane 2017. godine u Beogradu. - Književnica je boravila na međunarodnom Sajmu knjiga u Podgorici i tom prilikom sa njom je razgovarala prof. dr Aleksandra Nikčević-Batrićević koja priprema jedinstveni »Vodič kroz književni svijet Maje Herman Sekulić«.

393. **MAJA Herman Sekulić: Skice za portrete – Američka književna scena, 2017.**
U: *Srpsko književno društvo – Serbian literary society*. – Dostupno na: http://www.skd.rs (26. 02. 2018)

Prikaz drugog izdanja knjige »Skice za portrete« koja predstavlja prvi tom Izabranih dela. – Prikaz autora N. Ćosića, 21. 02. 2017.

394. **NA otvaranju FESK-a uručena priznanja najboljima.**
Dostupno na: https://salonknjiga.rs/otvaranju-fesk-urucena-priznanja-najboljima/ (23. 03. 2018)
Na Trećem festivalu humanistike, kulture, umjetnosti »Pazi šta čitaš«, koji je trajao od 29-31. marta, Maja Herman Sekulić dobila je priznanje za afirmisanje srpskog stvaralaštva u svijetu, a nagrade je uručio prof. dr Aleksandar Jerkov, predsjednik žirija.

395. NJEŽIĆ, Tatjana
Ikone stila Srbije : promovisana luksuzna knjiga nagrađena na Sajmu knjiga / T. Nj.
U: *PressReader*. – Dostupno na: https://www.pressreader.com/serbia/blic (8. 11. 2018)
O knjizi »Ikone stila Srbije : XX i XXI vek«, u kojoj se, među 42 ličnosti, nalazi Maja Herman Sekulić.

396. **ODRŽAN 3. FESK: Pazi šta čitaš!**
U: *Sinhro.rs*. – Dostupno na: https://sinhro.rs (2. 04. 2018)
Na Trećem festivalu humanistike, kulture, umjetnosti »Pazi šta čitaš«, Maji Herman Sekulić je, od strane organizatora Festivala, uručeno priznanje za afirmisanje srpskog stvaralaštva u svijetu.

397. **PODGORICA book fair.**
U: *4. [Četvrti] internacionalni sajam knjiga Podgorica, Podgorica, Capital Plaza 2-6. 10. 2018*. - Dostupno na: https://www.facebook.com/podgoricabookfair/photos/a.693175264354798/769936150012042/?type=3
U petak 05. 10. 2018., na Internacionalnom sajmu knjiga u Podgorici, biće organizovano predstavljanje stvaralaštva Maje Herman Sekulić. - U razgovoru će učestvovati Maja Herman Sekulić i Aleksandra Nikčević-Batrićević. – Biografija M. Herman Sekulić.

398. **POEMA »Silna Jerina« Maje Herman Sekulić u prevodu na malajski.**
U: *Istočni biser: Portal za književnost, umetnost i kulturu Istoka*. – Dostupno na: https://istocnibiser.wixsite.com/ibis/blog (26. 11. 2018)
Povodom dvojezičnog izdanja poeme »Silna Jerina / The Mighty Irina« (»Pešić i sinovi«) književnica je dobila poziv za učešće na pjesničkom festivalu u Maleziji na kojem će imati priliku da predstavi svoju poemu koja će ovom prilikom biti prevedena na malajski jezik.

399. **PORTRET umjetnika: Maja Herman Sekulić : kulturno-umjetnički program.**
U: *RTCG – Radio i Televizija Crne Gore*. – Dostupno na: http://www.rtcg.me/radio/emisije/KUP/217769/potret-umjetnika-maja-herman-sekulic.html (14. 10. 2018) (13:55)
Razgovor sa međunarodno priznatom pjesnikinjom, romanopiscem, esejistom i prevodiocem - povodom njenog gostovanja na Internacionalnom sajmu knjiga u Podgorici.

400. PRAVDIĆ, Meliha
Ikone stila Srbije : XX-XXI vek / Meliha Pravdić.
U: *RTS Radio-Televizija Srbije*. – Dostupno na: http://www.rts.rs/page/radio/sr/story/24/radio-beograd-2/3326210/klub-2.html (20. 11. 2018)
Zvučni snimak emisije u kojoj je Maja Herman Sekulić gošća »Kluba 2« Radio Beograda 2 , koja je zahvaljujući svom djelu u oblasti književnosti dobila mjesto u prestižnoj monografiji »Ikone stila Srbije« u izdanju »Zepter book World d.o.o.«. – Meliha Pravdić je autorka i urednica emisije (u trajanju 43:32 min).

401. **PREDSTAVLJANJE knjige Ikone stila Srbije XX - XXI vek.**
U: *Kulturnik*. - Dostupno na: http://qlturnik.blogspot.com (8. 11. 2018)
Na Velikoj sceni Opere i teatra Madlenianum u Beogradu.

402. **PREDSTAVLJANJE »Silne Jerine«.**
U: *PressReader*. - Dostupno na: https://www.pressreader.com
Najava predstavljanja nove knjige Maje Herman Sekulić »Silna Jerina«, u Domu Jevrema Grujića u Beogradu, a dramski resital će izvesti Vjera Mujović. – Objavljeno u »Blicu«, od 12. 12. 2018. god.

403. **PREDSTAVLJENO stvaralaštvo Maji Herman Sekilić.**
U: *CDM*. - Dostupno na: https://www.cdm.me/kultura/predstavljeno-stvaralastvo-maje-herman-sekulic/ (5. 10. 2018)
Predstavljanje stvaralaštva Maje Herman Sekulić održano je na 4. Internacionalnom sajmu knjiga u Podgorici, a sa književnicom je razgovarala prof. dr Aleksandra Nikčević-Batrićević.

404. **»SILNA Jerina« Maje Herman Sekulić** / objavio Nenad Perić.
U: *Kulturnik*. - Dostupno na: http://qlturnik.blogspot.com (20. 11. 2018)
Maja Herman Sekulić je otvorila »Smederevsku pesničku jesen« poemom »Silna Jerina«, koja se pojavila i kao knjiga na dva jezika - srpskom i engleskom u izdanju »Pešić i sinovi«. - Poemu je na Smederevskoj tvrđavi kao poetsko-dramski monolog izvela dramska umjetnica Tamara Tomanović.

405. SIMUNOVIĆ, Vlatko
Totalna književnost u obliku fudbalske istorije : Internacionalni sajam knjiga Podgorica : predstavljena knjiga Boža Koprivice »I dječak može obećati« / V. S.
U: *Pobjeda.net*. - God. 74, br. 18954 (6. oktobar 2018), str. 21. – Dostupno na: https://www.pobjeda.net/protected/listalica/2018-10-06/files/assets/common/downloads/publication.pdf
U sklopu Sajma knjiga predstavljeno je stvaralaštvo Maje Herman Sekulić.

406. **SJUTRA počinje Internacionalni sajam : Dječja književnost u fokusu.**
U: *MNE magazin*. – Dostupno na: https://mnemagazin.me/2018/10/01/sjutra-pocinje- internacionalni-sajam-knjiga-u-podgorici-djecja-knjizevnost-u-fokusu/ (7. 10. 2018)
Četvrtog dana Sajma u razgovoru će učestvovati Maja Herman Sekulić i prof. dr Aleksandra Nikčević-Batrićević.

407. **SMEDEREVSKA Pesnička Jesen = Smederevo's Poet Autumn: Međunarodni Festival Poezije = International Festival of Poetry : XLIX – Program = Programme : Pozivnica = Invitation.**
Dostupno na: http://www.smederevskapesnickajesen.org/SPJ-program-2018.pdf (12. 10. 2018)
U sklopu festivalskog Programa najava - 16. oktobra 2018, u 12 časova: Jerinina kula Malog grada Smederevske tvrđave – Pevanje o Jerini. - Poemu »Silna Jerina« Maje Herman Sekulić govori dramska umetnica Tamara Tomanović.

408. SUBOTIĆ, Snežana
Književno veče sa Majom Herman Sekulić u Londonu / Snežana Subotić.
U: A*driaDaily magazin*. - Dostupno na: https://www.adriadaily.com/kultura/knjizevno-vece-sa-majom-herman-sekulic-u-londonu/ (6. 02. 2018)
Tokom »Srpskog meseca u Velikoj Britaniji«, 9. februara 2018. godine, u prostorijama Ambasade Republike Srbije u Londonu, održaće se susret sa književnicom Majom Herman Sekulić.

409. ŠENOL, Mesut
Poet Maya Herman Sekulic's Epic Poetica Raises Awareness / Mesut Şenol.
U: *Setu*. – Dostupno na na: http://www.setumag.com/2018/02/poet-maya-herman-sekulics-epic-poetica.html (02. 2018)
O poeziji Maje Herman Sekulić i njenoj poemi »Gospa od Vinče«.

410. **U počast legendarnim ženama iz domaće modne scene: Promocija knjige »Ikone stila Srbije XX i XXI vek« : one su imale svoj stav.**
U: *Glossy*. – Dostupno na: https://glossy.espreso.rs (8. 11. 2018)
Povodom promocije knjige, koja je održana na sceni Opere i teatra Madlenianum, u kojoj su predstavljene 42 ličnosti koje su plijenile i plijene svojim stilom, a među njima je književnica Maja Herman Sekulić.

411. **U trendu 14. 12. 2017 : četvrtak - Maja Herman Sekulić** / [razgovarala Snežana Dakić].
U: *YouTube*. – Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=60ZEwNGE4uI
(8. 02. 2018) (48:04)
Razgovor sa Majom Herman Sekulić.

412. **VREME sporta i razonode.**
U: *Radio-Televizija Srbije : Radio Beograd 1*. – Dostupno na: http://www.rts.rs
U Domu Jevrema Grujića predstavljena je nova knjiga »Silna Jerina« Maje Herman Sekulić, objavljena u izdanju Izdavačke kuće »Pešić i sinovi«.

2019.

413. **BEST poet and postess of the world : »Welcome dear 77 new members to our beautiful group. Now you can read share and discus with best poet and poetess of this world. with regards - Alemseged Sisay Woldemariam, Addis Ababa«.**
U: *Facebook*. – Dostupno na: https://www.facebook.com/groups/560915361041637/permalink/602932510173255
(3. 05. 2019)
Među 77 članova nalazi se ime Maje Herman Sekulić.

414. BRAŠNJO, Biljana
Gordana Sarić u društvu velikih stvaralaca : pjesnikinja iz Nikšića ambasador Crne Gore internacionalne fondacije za kulturu i umjetnost / B. B.
U: *Dan online*. – Dostupno na: https://www.dan.co.me (16. 04. 2019)
Kao ambasador Svjetske fondacije za kulturu i umjetnost u Tunisu je, na Salonu za poeziju »Nove vizije«, između ostalih, boravila književnica Maja Herman Sekulić, koja je predstavljala Ameriku, kao i pjesnikinja iz Nikšića Gordana Sarić - ambasador Crne Gore, dok je Srbiju predstavljala pjesnikinja Slavica Pejović.

415. **BUDVA – Veče sa Majom Herman Sekulić.**
U: *Portal Montenegrina : kulturna kapija Crne Gore.* – Dostupno na: http://montenegrina.net/tag/maja-herman-sekulic (11. 06. 2019)
»Veče sa Majom Herman Sekulić« u organizaciji Narodne biblioteke Budve.

416. ĆUKOVIĆ, Aleksandar
Veče sa Majom Herman Sekulić : Budva / A. Ć.
U: *Dan on-line*. – Dostupno na: https://www.dan.co.me (11. 06. 2019)
Najava književne večeri, u organizaciji Narodne biblioteke Budve, u holu Akademije znanja, na kojem će pored autorke govoriti Radomir Uljarević i moderatorka Stanka Stanojević.

417. J. T.
Nagrade za najvrednija izdanja u 2018. godini : otvoren četvrti Festival humanistike, kulture i umetnosti »Pazi šta čitaš« / J. T.
U: *Danas*. – Dostupno na: https://www.danas.rs/kultura/nagrade-za-najvrednija-izdanja-u-2018-godini (2019)
U okviru Festivala, pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture i informisanja, biće predstavljena poema Maje Herman Sekulić »Prokleta Jerina« na malajskom jeziku.

418. **KNJIŽEVNICA Maja Herman Sekulić gost Međunarodne konferencije kulturnog salona poezije u Tunisu.**
U: *Istočni biser : Portal za književnost, umetnost i kulturu Istoka*. – Dostupno na: https://istocnibiser.wixsite.com (17. 03. 2019)
Književnica Maja Herman Sekulić je učesnik međunarodne pjesničke manifestacije »International Conference of the Cultural Salon of poetry«, koja će se 22, 23. i 24. marta 2019. godine održati u Tunisu, na kojoj će učestvovati deset pjesnika iz Evrope, dvadeset pjesnika iz Tunisa i troje pjesnika iz arapskog svijeta.

419. LEKOVIĆ, Dragan
U Budvi upriličeno veče sa Majom Herman Sekulić – Uvijek se vraća prvoj ljubavi – poeziji / Dragan Leković.
U: *Art mozaik*. – Dostupno na: http://draganlekovic.me/2019/06/u-budvi-upriliceno-vece-sa-majom-herman-sekulic-uvijek-se-vraca-prvoj-ljubavi-poeziji (16. 06. 2019)
U holu Akademije znanja, učestvovali su: autorka Maja Herman Sekulić, pjesnik Radomir Uljarević i moderatorka Stanka Stanojević.

420. **MAJA Herman Sekulić - Promocija zbornika radova u Domu Jevrema Grujića.**
U: *YouTube*. – Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=IJBpr6Go9xk (3. 06. 2019) (1:22:55)
Promocija zbornika radova sa naučne konferencije »Književno stvaralaštvo Maje Herman Sekulić«. - Govore: Ratko Božović, Svetlana Tomić, Zorica Stablović Bulajić, autor Maja Herman Sekulić, stihove govore dramske umjetnice Vesna Stanojević i Tamara Tomanović, uz muzičku pratnju Nikole Radana na flauti. - Snimio: Sl. Bibić.

421. **MAJA Herman Sekulić. Recital poeme »Silna Jerina«.**
U: *YouTube*. – Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=8AIiDr8lj8E (30. 05. 2019) (28:31)
Recital je izveden na zatvaranju 4. Festivala knjige »FESK« u Beogradu, održanog od 23-25. maja 2019. - Dramsko izvođenje Vesna Stanojević i flautista Nikola Radan.

422. **NA jutarnjoj kafi - Maja Herman Sekulić.**
U: *YouTube*. – Dostupno na: https://www.youtube.com (14. 01. 2019) (4:33)
Intervju emitovan u »Beogradskoj hronici – Jutarnjem programu« RTS-a.

423. **[POEZIJA] / Maja Herman Sekulić ; Editor in Chief: Agron Shele, 2019. – 520 str.**
Antologija dostupna na linku: http://www.lulu.com/shop/atunis-board-of-directors/atunis-galaxy-anthology-2019/paperback/product-24012861.html

424. PRAVDIĆ, Meliha
Klub 2 / Meliha Pravdić.
U: *RTS*. – Dostupno na: http://www.rts.rs/page/radio/sr/story/24/radio-beograd-2/3705511/klub-2.html (22. 10. 2019) (44:02)
Povodom 64. Međunarodnog sajma knjiga u Beogradu - razgovor sa gošćom Majom Herman Sekulić koja je dobila međunarodne nagrade za poeziju u Rumuniji, Indiji, Italiji. – Izvor: Radio Beograd 2.

425. **PROMENA : Maja Herman Sekulić** / [razgovarala Snežana Dakić].
U: *YouTube*. – Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=DOrEShJzhHo (14. 01. 2019) (27:53)
Razgovor sa književnicom Majom Herman Sekulić. – Emitovano na »Ženskoj TV«.

426. **SJUTRA veče sa Majom Herman Sekulić.**
U: *RTV Budva.me : Portal Radio Televizija Budva*. – Dosstupno na: https://www.rtvbudva.me/vijesti/sjutra-vece-sa-majom-herman-sekulic/23525 (12. 06. 2019)
»Veče sa Majom Herman Sekulić«, u organizaciji Narodne biblioteke Budve, u holu Akademije znanja, 13. juna 2019.

427. STJELJA, Ana
Veliki međunarodni uspeh književnice Maje Herman Sekulić / Ana Stjelja.
U: Čupava Keleraba. – Dostupno na: https://www.cupavakeleraba.com/2019/11/26/
Književnica Maja Herman Sekulić postigla je značajan uspjeh na međunarodnoj pjesničkoj sceni, osvojivši osam priznanja i počasnih titula za mjesec dana - kao svojevrsni ambasador srpske kulture na najvišem nivou Maja je završila svjetsku pjesničku turneju na kojoj je osvojila nagrade u četiri zemlje: Rumuniji, Indiji, Italiji i Turskoj.

428. **U Matici iseljenika u Beogradu uručene Vidovdanske zahvalnice Srbima iz rasejanja.**
U: *Rasejanje.Info*. – Dostupno na: https://www.rasejanje.info/2019/06/26/u-matici-iseljenika-u-beogradu-urucene-vidovdanske-zahvalnice-srbima-iz-rasejanja/ (26. 06. 2019)
U toku događanja manifestacije »Vidovdanski dani: Dijaspora u Matici«, nastupali su pjesnici: Jovanka Stojčinović Nikolić, Maja Herman Sekulić, Milan Mihajlović i Milica Lilić.

429. **UPRILIČENO veče sa Majom Herman Sekulić.**
U: *CDM*. – Dostupno na: https://www.cdm.me/kultura/upriliceno-vece-sa-majom-herman-sekulic (15. 06. 2019)
U organizaciji Narodne biblioteke Budve.

430. **UPRILIČENO veče sa Majom Herman Sekulić.**
U: *Opština Budva : zvanična prezentacija*. – Dostupno na: https://budva.me/article/upriličeno-veče-sa-majom-herman-sekulić (17. 06. 2019)
U programu pod nazivom »Veče sa Majom Herman Sekulić«, u holu Akademije znanja, učestvovali su: autorka Maja Herman Sekulić, pjesnik Radomir Uljarević i moderatorka Stanka Stanojević.

431. **UPRILIČENO veče sa Majom Herman Sekulić.**
U: *RTV Budva.me*. – Dostupno na: https://www.rtvbudva.me/vijesti/upriliceno-vece-sa-majom-herman-sekulic (15. 06. 2019)
»Veče sa Majom Herman Sekulić« - program u holu Akademije znanja. - Učestvovali su: autorka Maja Herman Sekulić, pjesnik Radomir Uljarević i moderatorka Stanka Stanojević.

432. **UPRILIČENO Veče sa Majom Herman Sekulić.**
U: *IN4S*. – Dostupno na: https://www.in4s.net/upriliceno-vece-sa-majom-herman-sekulic/ (15. 06. 2019)
U organizaciji Narodne biblioteke Budve, u holu Akademije znanja.

433. **VEČE sa Majom Herman Sekulić.**
U: *Budva.com*. – Dostupno na: http://www.budva.com/mne/vijesti/vece-sa-majom-herman-sekulic (12. 06. 2019)
Najava večeri koje će biti upriličeno pod nazivom »Veče sa Majom Herman Sekulić«, u organizaciji Narodne biblioteke Budve, u holu Akademije znanja u Budvi.

434. **VEČE sa međunarodno priznatom srpskom autorkom Majom Herman Sekulić 13. juna u Budvi.**
U: *IN4S*. – Dostupno na: https://www.in4s.net/vece-sa-medjunarodno-priznatom-srpskom-autorkom-majom-herman-sekulic-13-juna-u-budvi (10. 06. 2019)
U organizaciji JU Narodna biblioteka Budva.

435. **VELIKI međunarodni uspeh Maje Herman Sekulić.**
U: *Istočni biser : portal za književnost, umetnost i kulturu Istoka*. – Dostupno na: https://istocnibiser.wixsite.com/ibis/post/veliki-me%C4%91unarodni-uspeh-maje-herman-sekuili%C4%87 (30. 11. 2019)
Povodom uspjeha koji je Maja Herman Sekulić postigla na međunarodnoj pjesničkoj sceni, osvojivši priznanja i nagrade u Rumuniji, Indiji, Italiji i Turskoj.

436. **VOYAGES - Poem by Maja Herman Sekulic : posted on March 3, 2019 by Agronsh.**
Poema dostupna na linku: https://atunispoetry.com/2019/03/03/voyages-poem-by-maja-herman-sekulic

2020.

437. **DANTE Maffia: Predgovor za knjigu poezije Maje Herman Sekulić »Veliki plan« na italijanskom.**
U: *Enheduana* : online književni časopis. – Dostupno na: https://enheduana.wixsite.com/enheduana/post/dante-maffia-predgovor-za-knjigu-poezije-maje-herman-sekuli%C4%87-veliki-plan-u-prevodu-na-italijanski (8. 05. 2020)
Predgovor koji je napisao jedan od najboljih italijanskih pjesnika i kandidat za Nobelovu nagradu Dante Maffia o knjizi poezije »Veliki plan«, na italijanskom jeziku »Il Grande Progetto«, u prevodu Claudie Piccino, izdanje »Il Cuscino di Stelle« izlazi 30. 05. 2020. godine.

438. HERMAN Sekulić, Maja
Publika je glad / [razgovarala] Jelena Koprivica.
U: *Pressreader*. – Dostupno na: https://www.pressreader.com/serbia/blic/20200403/282007559500121 (3. 04. 2020)
Razgovor o pjesmi »Ljubav u vreme Korone«. – Fotografija: »Htela sam da sa ovom pesmom unesem nadu u ovaj trenutak«, kaže Maja Herman Sekulić.

439. HERMAN Sekulić, Maja
Suviše dugo sahranjena = Buried too long / Maja Herman Sekulić.
: *Winter is Coming: International Poetry*. – Dostupno na: https://books.google.me/books?id=6ynTDwAAQBAJ&pg=PA96&lpg=PA96&dq=winter+is+coming
Pjesma na srpskom i engleskom jeziku: str. 96-99. - Biographies: Maja Herman Sekulić (aka Maya Herman): str. 160. - Publisher: Verlag Expeditionen, 2020.

440. **KONKURS: »Pesma koja je ujedinila svet«.**
U: *Avlija : portal za kulturu, književnost i društvene teme*. – Dostupno na: https://www.avlija.me/vijesti/konkurs-pesma-koja-je-ujedinila-svet (27. 04. 2020)
Poziv umjetnicima iz cijelog svijeta da pošalju svoje umjetničke radove/ilustracije inspirisane pjesmom »Ljubav u vreme Korone« - u organizaciji Udruženja »Alia Mundi« za promociju kulturne raznolikosti.

441. KOPRIVICA, Jelena
Živi na relaciji Beograd-Njujork, a napisala je pesmu koja UNOSI NADU / Jelena Koprivica.
U: *Blic*. – Dostupno na: https://www.blic.rs/kultura/zivi-na-relaciji-beograd-njujork-a-napisala-je-pesmu-koja-unosi-nadu/fl1mzk8 (4. 04. 2020)

Susret sa Majom Herman Sekulić povodom objavljivanja pjesme »Ljubav u vreme Korone« , koja je za kratko vrijeme obišla svijet i uz odlične reakcije prevedena na dvadeset pet svjetskih jezika. – U prilogu pjesma »Ljubav u vreme Korone«.

442. KOVAČEVIĆ, Miona
Mnemosina – onlajn biblioteka Srpskog književnog društva / Miona Kovačević.
U: *Nova.rs*. – Dostupno na: https://nova.rs/kultura/mnemosina-onlajn-biblioteka-srpskog-knjizevnog-drustva/ (16. 04. 2020)
Srpsko književno društvo je na svom sajtu pokrenulo onlajn biblioteku »Mnemosina« sa djelima članova svoga udruženja, a među zastupljenim autorima je Maja Herman Sekulić.

443. **MAJA Herman Sekulić: Ljubav u vreme Korone / Love in the Corona Time.**
U: *Enheduana* : online književni časopis. – Dostupno na: https://enheduana.wixsite.com/enheduana/post/maja-herman-sekuli%C4%87-ljubav-u-vreme-korone-love-in-the-corona-time (4. 04. 2020)
Pjesma »Ljubav u vreme Korone« na srpskom i na engleskom jeziku – Video: Maja Herman Sekulić recituje svoju pesmu.

444. **POZIV za učešće u multikulturalnom projektu »Pesma koja je ujedinila svet« : povodom planetarnog uspeha pesme »Ljubav u vreme korone« (Love in the Corona Time) Maje Herman Sekulić.**
U: *Čupava Keleraba*. – Dostupno na: https://www.cupavakeleraba.com/2020/04/26
U organizaciji Udruženja »Alia Mundi«.

445. **POZIV za učešće u multikulturalnom poetsko-umetničkom projektu »Pesma koja je ujedinila svet« povodom planetarnog uspeha pesme »Ljubav u vreme korone« (Love in the Corona Time) Maje Herman Sekulić.**
U: *Prozaonline*. – Dostupno na: http://prozaonline.com/2020/04/22/
Udruženje »Alia Mundi« za promociju kulturne raznolikosti poziva umjetnike iz cijelog svijeta da pošalju svoje umjetničke radove/ilustracije inspirisane ovom pjesmom koja nastoji da pokaže da je poezija »planetarni anđeo slobode«, i da dok je cio svijet zarobljen, ova pjesma širom planete ujedinjuje ljude.

446. **UČESTVUJTE u projektu »Pesma koja je ujedinila svet«.**
U: *Bookvar.rs.* – Dostupno na: http://www.bookvar.rs/ucestvujte-u-projektu-pesma-koja-je-ujedinila-svet/ (24. 04. 2020)
Povodom poziva umjetnicima iz cijelog svijeta da pošalju svoje umjetničke radove/ilustracije inspirisane pjesmom »Ljubav u doba korone«, u organizaciji Udruženja »Alia Mundi«.

447. **UDRUŽENJE Alia Mundi objavilo specijalno izdanje pesme Maje Herman Sekulić „Ljubav u vreme korone“.**
U: *Alia Mundi*. – Dostupno na: https://udruzenjealiamundi.wixsite.com/alia-mundi/post/udru%C5%BEenje-alia-mundi-objavilo-specijalno-izdanje-pesme-maje-herman-sekuli%C4%87-ljubav-u-vreme-korone
Specijalno izdanje pjesme „Ljubav u vreme korone“ Maje Herman Sekulić objavljeno je u okviru projekta „Pesma koja je ujedinila svet“.

b. g.

448. **ABOUT Maya Herman - Maja Herman Sekulić (aka Maya Herman).**
Dostupno na: https://www.amazon.com/Maya-Herman
Biografija.

449. **AKTUELNO - Maja Herman Sekulić.**
U: *Zavod za udžbenike – Kuća znanja*. – Dostupno na: http://www.knjizara.zavod.co.rs/aktuelno
Povodom nastupa Maje Herman Sekulić na prestižnim književnim festivalima širom svijeta na kojima je osvojila brojna priznanja i nagrade.

450. ĐURIČIĆ, Aleksandar
Njen komšija je bio Andy Warhol, pratetka inspiracija za groficu Kasteli: Upoznajte Maju Herman Sekulić, prvu damu književnih svetova / Aleksandar Đuričić.
U: *Elle.RS*. - Dostupno na: https://www.elle.rs/stil/licni-stil
Susret sa Majom Herman Sekulić i razgovor o njenom životu i književnom stvaralaštvu.

451. **GOSPA od Vinče, BG, Etnografski muzej u Beogradu, Studentski trg 13, Beograd : Maja Herman Sekulić: Gospa od Vinče - promocija knjige, izdavač: Pešić i sinovi, učestvuju: dramske umetnice Gorica Popović i Vjera Mujović.**
U: *SEE cult.org*. - Dostupno na: http://www.seecult.org
Najava promocije knjige.

452. **LITERARY Evening with the Serbian writer mrs Maja Herman Sekulić.**
U: *Ambasada Republike Srbije : London – Velika Britanija*. – Dostupno na: http://www.london.mfa.gov.rs
Fotografije sa promocije.

453. **MA Belle : Mejbl Grujić, prva američka dama Srbije, Maja Herman-Sekulić (autor) : Izdavač: Službeni glasnik.**
U: *Knjižara.com*. – Dostupno na: https://www.knjizara.com
Prikaz knjige.

454. **»MA Belle«, Maja Herman Sekulić** / piše: Moon Queen.
U: Časopis Kuš!. – Dostupno na: www.casopiskus.rs/ma-belle-maja-herman-sekulic
Prikaz romana »Ma Belle«.

455. **MAJA Herman Sekulić.**
U: *Serbica Americana*. - Dostupno na: https://www.eserbia.org/sapeople/literature/264-maja-herman-sekulic
Navedeni su biografski podaci, objavljena djela i literatura o autorki. - Tekst na engleskom i srpskom jeziku.

456. **MAJA Herman Sekulić.**
U: *Geopoetika*. - Dostupno na: http://www.geopoetika.com/author.php?id=3984
Biografija Maje Herman Sekulić na engleskom jeziku. – Ponuda knjige »Ma Bellle« na engleskom jeziku, u izdanju »Geopoetike«.

457. **MAJA Herman Sekulić.**
U: *Srpsko književno društvo : Serbian literary society.* – Dostupno na: http://www.skd.rs/index.php/maja-herman-sekulic/
Biografija M. Herman Sekulić.

458. **MAJA Herman Sekulić.**
U: *Wikipedia* : *The Free Encyclopedia*. – Dostupno na: https://en.wikipedia.org/wiki/Maja_Herman_Sekulić
Biografski podaci i stvaralaštvo.

459. **MAJA Herman Sekulić (aka Maya Herman) (born February 17, 1949)[1] is an internationally published poet, novelist, essayist and translator.**
U: *Revolvy*. – Dostupno na: https://www.revolvy.com/page/Maja-Herman-Sekuli%C4%87
Sadrži: Biography; Bibliography; Poetry collections; Novels; Essays; Other publications; Translations; Fellowships and Grants; References; External links.

460. **MAJA Herman Sekulić, r. 17. 02. 1949, Beograd; n. SAD : Projekat: Srpski pisci u rasejanju : 1914-2014 : autor projekta: Milena Milanović, urednik Olga Belosavić.**
U: *Srpska enciklopedija XX veka*. – Dostupno na: http://www.srpskaenciklopedija.com

461. **MARCO Glaviano: Photographs by Glaviano, Marco; Maja Herman.**
U: *Biblio.com*. – Dostupno na: https://www.biblio.com/book/marco-glaviano-photographs-glaviano-marco-maja
»Monograph on the photography of Marco Glaviano. First section is titled »Musicians«, these are close up portraits, the second section titled »Models« is a series of outstanding images of beautiful women, most printed full-frame, full and partial nudity, all exquisite. Introduction by Maja Herman, and a brief bio of Glaviano«.

462. **MAYA HERMAN**.
U: *Amazon.com*. – Dostupno na: https://www.amazon.com/Maya-Herman/e/B001JWQ9XA/ref=ntt_dp_epwbk_0
Books By Maya Herman.

463. **MAYA Herman.**
Dostupno na: https://plus.google.com/+MayaHermanSekulic
Najava promocije knjiga »Who Was Nikola Tesla« (Zavod za udžbenike, izdanje na engleskom jeziku) i »Ma Belle - prva američka dama« (»Službeni glasnik«, izdanje na srpskom jeziku), u prostorijama Generalnog konzulata u Njujorku, 31. 03. 2016.

464. **NAGRADE – Maja Herman Sekulić.**
U: *Zavod za udžbenike – Kuća znanja*. – Dostupno na: http://www.knjizara.zavod.co.rs/nagrade#prettyPhoto
O mnogobrojnim priznanjima i nagradama koje je dobila za svoje stvaralaštvo, između ostalih, nagrade - povelje »Simo Matavulj«, Udruženja književnika Srbije, kao i dva izuzetna priznanja - Nagrade za afirmaciju srpske literature u svijetu na Festivalu HKU (humanistika, kultura, umetnost) i Nagrade na Festivalu »2018 Unesco World Poetry day« održanom u Istanbulu, na kome je učestvovalo 25 pjesnika iz cijelog svijeta.

465. **SILNA Jerina : Maja Herman-Sekulić (autor), Izdavač: Pešić i sinovi.**
U: *Knjižara.com*. – Dostupno na: https://www.knjizara.com/Silna-Jerina-Maja-Herman-Sekulic-154046
»Smederevska pesnička jesen« otvorena je poemom »Silna Jerina« koja se pojavila i kao knjiga na dva jezika - srpskom i engleskom, u izdanju Izdavačke kuće »Pešić i sinovi«. - Poemu je na Smederevskoj tvrđavi, kao poetsko-dramski monolog, izvela dramska umjetnica Tamara Tomanović.

466. **SKICE za portrete : američka književna scena : Maja Herman-Sekulić (autor), Izdavač: Službeni glasnik : Zavod za udžbenike – Beograd.**
U: *Knjižara.com*. – Dostupno na: https://www.knjizara.com/Skice-za-portrete-Maja-Herman-Sekulic-150889
Biografija M. Herman Sekulić.

467. **SLIKE kojih nema ili u potrazi za Lolitom : Maja Herman-Sekulić (autor), Izdavač: Prosveta – Beograd.**
U: *Knjižara.com*. – Dostupno na: https://www.knjizara.com/Slike-kojih-nema-ili-u-potrazi-za-Lolitom-Maja-Herman-Sekulic-123755
»Jubilarna, deseta knjiga Maje Herman Sekulić predstavlja kontemplativnu šetnju Njujorkom, na godišnjicu 11. septembra, punu osećajnog naboja i književnih asocijacija koje se prepliću sa sećanjima na Beograd«. – Biografija M. Herman Sekulić.

468. **VOL. 24, No. 4, Summer, 1987 of James Joyce Quarterly on JSTOR.**
U: *Jstor*. - Dostupno na: https://www.jstor.org/stable/i25476823
Tekst Maje Herman Sekulić: James Joyce's »Ulysses«: The Double Direction of »Nostos«.

IMENSKI REGISTAR

A. C. 289
Adams, Džon 137
Adanja-Polak, Mira 338
Åkerström, Hans 356
Aleksić, Gradimir 97
Andrić, Ivo 77
Arbutina, Petar V. 21, 352, 382

Bajac, Vladislav 373
Batrićević, Boban 311
Bećković, Matija 299
Beli, Andrej 4, 129, 140, 142, 287, 356
Belosavić, Milanović, Olga 299, 460
Belou, Sol 72, 74, 75
Beneks, Žan-Žak 114
Berengarten, Ričard 22, 306
Beriman, Džon 106
Besford, Sonja 299, 389, 390
Bibić, Sl. 420
Bijelić, Dejan 385
Blum, Harold 67-69, 71, 84, 109, 111, 128, 235
Bogetić, Boško 47
Bogutović, D. 229
Bomije, Matju 276
Borhes, Horhe Luis 183, 187
Bošković, Persida 16, 371
Božović, Gojko 95, 98
Božović, Ratko 18, 95, 190, 191, 273, 307, 333, 334, 344, 420
Brajović, Tihomir 271
Branković, Jerina 29
Brašnjo, Biljana 328, 414
Brautigen, Ričard 33, 103
Brdar, Iva 311
Brodski, Josif 82, 135, 151, 235
Bruk, Piter 137
Brunazzi, Elizabeth 216, 276, 308, 351
Bulatović, Miodrag 99

Cicvara, Dušan 94
Copple-Tosic, Alice 26, 325

Čarapić, Aleksandar 249, 254

Ćirjanić, Gordana 289
Ćosić, N. 393
Ćuk, Maja 216, 241, 279, 280, 283, 306-310, 313, 314, 317, 321-324, 326, 333, 334, 372
Ćuković, Aleksandar 329, 416
Ćurčić, Slobodan 131
Ćurgus, Velimir 224

D. Bt. 302
Dakić, Snežana 411, 425
Damnjanović, Milan 66, 70
Danilović, Jovica 298
Debeljak, Aleš 247
Dević, Natalija 231
Dimić, Ivana Cica 97
Djemidok, Bohdan 40
Dostojevski, Fjodor 123

Džojs, Džejms 4, 125, 128, 129, 132, 141, 142, 214, 287, 320, 356, 468
Džons, Li Roj 33

Đogo, Gojko 48
Đorđević, Dejan 177
Đorđević, Goran 207, 211, 282
Đorđević, Milan 250, 257
Đorđević, Stanko 177
Đorgović, Momčilo 235
Đurđić, Ljiljana 49
Đuričić, Aleksandar 238, 450
Đurić, Dubravka 251

Eliot, Tomas Sterns 261, 267
Elis, Bret Iston 78-80, 94, 96

Forcan, Milka 205, 274
Fraj, Nortrop 85-88, 91, 107, 108, 115, 149
Frenk, Jozef 123

G. T. 66
Gađanski, Ivan 50
Gasmi, Abdalah 328
Ginzberg, Alen 113, 317
Glaviano, Marco 1, 267, 461
Glišić, Miroslava 299
Graf, Džerald 120
Green, Richard 1
Grujić, Mejbl 16, 17, 202, 277-279, 349, 350, 352-354, 358, 360-362, 367, 368, 379, 453, 454, 456, 463
Grujić, Jevrem 220, 281, 282, 332-334, 352, 367, 368, 402, 412, 420
Grujić, Slavko 202
Gutenberg, Johan 344, 369

Hadžić, Ibrahim 51
Halpern, Danijel 73
Hauser, Arnold 41
Heath, Stephen 32

Heler, Džozef 105
Hjuz, Ted 180
Hlebnjikov, Velimir 137

Ignjatović, Srba 246
Ingarden, Roman 40
Ivković, Snežana 236, 357, 358

J. T. 234, 304, 305, 349, 369, 417
Janković, Aleksandra 388
Janković, Nataša 226
Jeftimijević Lilić, Milica 310, 382
Jerkov, Aleksandar 394
Jojkić, Milan 360
Jovanović, Marija 289
Jovović, Ranko 245

K. R. 275, 290, 331
Karver, Rejmond 81, 89, 93, 136, 144
Kaštelan, Jure 42
Kiš, Danilo 126, 146
Kits, Džon 83
Kjuler, Džonatan 32
Knežević, Miška 223
Kodvel, Kristofer 66
Koeljo, Paulo 260
Kojčić, Dragoljub 21, 282, 373, 382
Komnenić, Milan 52
Kondrakin, Ivan 52
Konstantinović, Miloš 320
Koprivica, Božo 272, 311, 319, 341, 344, 405
Koprivica, Jelena 221, 244, 336, 438, 441
Korać, Gordana 44
Kostić, Katarina 278
Kovačević, Branislav 142
Kovačević, Miona 442
Kovačević, S. 261
Kragujević, Tanja 90, 262
Kranjc, Marija 293
Krdu, Petru 298
Kristeva, Julia 32
Kršić, Bogdan 387
Kučuradi, Ioana 43
Kuns, Džef 189, 200

Labović, Ljubeta 239, 240
Leković, Dragan 419
Lentriča, Frank 120
Lic, Volton 125
Lilić, Milica 428
Livada, Raša 53
Ljunggren, Magnus 356
Lukić, Snežana 296

M. V. 276
Maffia, Dante 437
Makragić, Stanoje 54
Malro, Andre 110
Man, Tomas 4, 129, 142, 287, 356
Marić, Miomir 366
Marjanović, Mila 17
Marković, Borivoje 36, 255
Mašić, Gordana 242
Matavulj, Simo 302, 373, 378, 379, 464
Matić, Goranka 388
Medigović Stefanović, Mila 313
Merdok, Ajris 104
Mihailović, Vasa D. 299
Mihajlović, Milan 428
Mikić, Radivoje 91
Milanović, Bratislav 55
Milanović, Milena 299, 460
Milenković, Dragana 359
Miler, Artur 164
Miletić, M. 333
Milidragović, Božidar 56
Milosavljević Stojanović, Gordana Ž. 279, 352, 382
Milton, Džon 85
Miljković, Nataša 381
Mocart, Volfgang Amadeus 130
Molijer, Žan Batist 260
Mom, Vilijam Samerset 44
Moraes, Vinicius de 158, 159
Moravski, Stefan 31, 37, 70
Most, Glenn 314
Mračević, Milovan 383
Mučalica, Rosanda 315
Mujan, Dragan 242
Mujović, Vjera 281, 282, 352, 373, 402, 451
Musić, Goran 1

Nabokov, Vladimir 150, 240
Nemanjić, Sava 131
Nenadović, Svetlana 97
Nikčević-Batrićević, Aleksandra 237, 311, 370, 392, 397, 403, 406
Nikolić, Melina 309
Nikson, Ričard 192

Nježić, Tatjana 227, 316, 395

Odn, Vistan Hju 38
Oldridž, Džon 100
Orlić, Milan 344
Outs, Džojs Kerol 33

Pajović, Stefan P. 317
Paund, Ezra 125
Paunović, Zoran 320
Pavić, Milorad 287
Pavković, Vasa 256
Pejović, Slavica 280, 328, 414
Perić, Nenad 404
Perović, Slavica 280
Pešić, Vesna 282, 373
Petrinović, Franja 253
Petrov, Aleksandar 76
Petrović, Branislav 57
Petrović, Mihailo-Majkl 127
Petrović, Milutin 58
Piccino, Claudia 437
Pjano, Renco 204
Polić-Radovanović, Suzana 230
Popa, Vasko 126, 151
Popović, Gordana 243
Popović, Gorica 451
Popović, Radovan 287
Potić, Dušica 258
Pravdić, Meliha 400, 424

Prelević, Branislav 59
Purić, Milica 225, 348
Puslojić, Adam 60

R. Š. 263
Radan, Nikola 330, 333, 334, 421, 417
Radović, Nastasja 233, 342, 344
Radulović, Dragan 319
Rapp, Tanja 378
Rasin, Žan 260

S. K. S. 268
S. L. 318
Sabo, Imre 232
Sarić, Gordana 328, 414
Savić, Slobodan 228, 288
Sekston, Ana 30
Selers, Piter 130, 137
Shele, Agron 423
Simonović, Simon 61
Simunović, Vlatko 319, 405
Sokrat 369
Sorentino, Džilbert 33
Spender, Filip 38
Srdić , Srđan 311
Sretenović, Mirjana 277, 320, 353
Stablović Bulajić, Zorica 321, 333, 334, 420
Stamenković, Vesna 320
Stanić, R. 264
Stanković, Dejan Tiago 320, 371
Stankovic, Radmila 316, 325, 388
Stanojević, Stanka 329, 335, 416, 419, 430, 431
Stanojević, Vesna 330, 333, 334, 389, 420, 421
Stašević, Milenko 265
Stepić, Mirjana 379
Stivens, Volas 84, 92
Stjelja, Ana 222, 284-286, 334, 337, 384, 427
Stojaković, Siniša 214
Stojanović, Jugana 70
Stojčinović Nikolić, Jovanka 428
Strend, Mark 33, 67, 163, 197, 322
Subotić, Snežana 408

Šalamun, Tomaž 126
Šehalić, Stana 323, 382
Šejper, Eva 34
Šenol, Mesut 324, 409
Šerman, Sindi 189
Šijan, Alka 110
Šmit, Zigfrid 39
Šomlo, Ana 270
Špiglberg, Herbert 35
Šujica, Božidar 62
Šulc, Bruno 146

Tadić, Aleksandra 320
Terzić, Todor 63
Tesla, Nikola 203, 205, 274, 277, 349, 350, 353, 355, 358, 360-365, 461, 463
Timotijević, Dragan 294
Todorović, Neda 316, 325, 388
Tomanović, Tamara 333, 334, 404, 407, 420, 465
Tomašević, Boško 71
Tomić, Svetlana 216, 241, 279, 280, 283, 306-310, 313, 314, 317, 321-324, 326, 333, 334, 372, 382, 420
Tramp, Donald 212
Tripković, Miodrag 245
Trišović, Đorđe 23
Trivan, Jelena 373

Uljarević, Radomir 329, 335, 416, 419, 430, 431
Urošević, Draginja 259, 266

Vajt, Patrik 45, 46
Velek, Rene 112, 118
Velikić, Dragan 248
Veselinović, Svetozar 177
Vilijams, Tenesi 102
Volkot, Derek 208
Voren, Robert Pen 101
Vorhol, Endi 133, 181, 189, 450
Vujičić, Irina 320
Vukadinović, Alek 302
Vukadinović, Miljurko 64
Vukićević, Danica 252
Vukotić, Irina 366
Vulićević, Marina 232, 340

Z. R. 267, 269
Zarić, Ivana 374
Zontag, Suzan 235
Zubanović, Slobodan 65, 95, 98

Živković, Bob 161
Žujović, Veljko 382, 383

PUBLIKOVANJE OVOG BROJA ARSA
POMOGLO JE MINISTARSTVO KULTURE CRNE GORE